

Η ΑΓΩΓΗ

Λ Π

ΕΡΒΕΡΤΟΣ ΣΠΕΝΣΕΡ

Α/2 Αφ. 26 520
 ΓΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΗΣ ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
 ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΟΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΕΡΒΕΡΤΟΥ ΣΠΕΝΣΕΡ

Η ΑΓΩΓΗ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ ΕΚ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ

ΥΠΟ

Δ. ΚΑΙ Π. Α. ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ

ΤΕΛΕΦΟΥΣΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΕΝ ΙΜΠΡΩ. ΟΜΑΡΕΩΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ
 ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΑΒΡΗ
 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 1914

ΕΡΒΕΡΤΟΣ ΣΠΕΝΣΕΡ

Α/2 Αφ. 26 520
 ΓΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΗΣ ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
 ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΟΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΕΡΒΕΡΤΟΥ ΣΠΕΝΣΕΡ

Η ΑΓΩΓΗ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ ΕΚ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ

ΥΠΟ

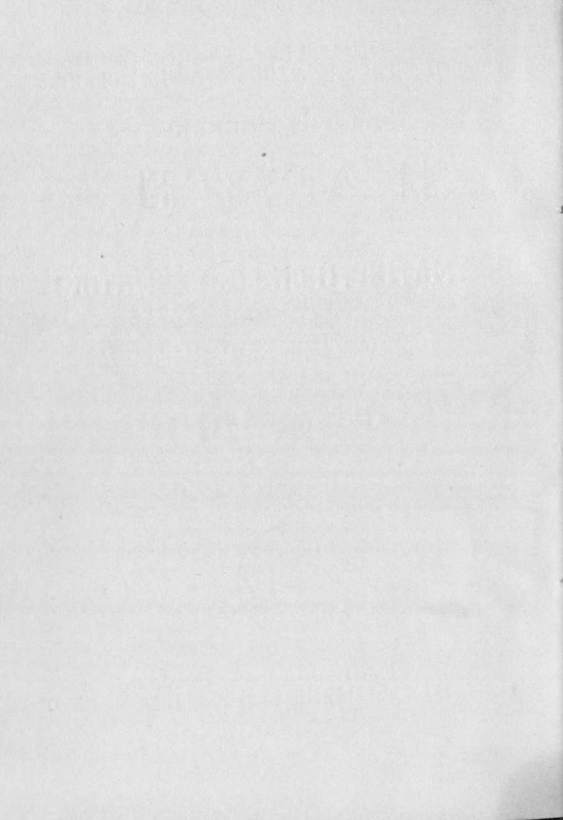
Δ. ΚΑΙ Π. Α. ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ

ΤΕΛΕΦΟΥΣΤΩΝ ΜΕΛΕΤΡΩΝ ΤΟΥ ΕΝ ΙΚΤΥΡΩ, ΟΜΑΡΕΣΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ
 ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΑΒΡΗ
 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 1914

4/2 4p. 16

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρὸς τελειοτέραν κατανόησιν τοῦ βιβλίου τούτου τοῦ Σπένσερ ἐθεωρήσαμεν καλὸν νὰ προτάξωμεν σύντομον βιογραφίαν τοῦ συγγραφέως καὶ περιληψιν τοῦ ὅλου ἔργου. Ὅπως πᾶς ἄνθρωπος οὕτω καὶ τὰ μεγαλύτερα πνεύματα ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος, αἱ δὲ θεωρίαι αὐτῶν σχετίζονται πολλάκις τόσον στενῶς πρὸς γεγονότα τοῦ βίου αὐτῶν, ὥστε ἡ γνῶσις τῶν τελευταίων διευκολύνει κατὰ πολὺ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κατανόησιν τῶν πρώτων. Οὕτω τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ H. Spencer, τὸ περὶ «Ἀγωγῆς», εἶναι φυσικὴ ἀπόρροια τῆς ἀγωγῆς, ἣν αὐτὸς οὗτος παρὰ τοῦ πατρὸς του εἶχε λάβει, ἀγωγῆς ἐλευθεριωτάτης ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς Φύσεως συντελέσεως πρὸς μόρφωσιν ἐνὸς τῶν μεγίστων φιλοσόφων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ὁ Ἑρβέρτος Σπένσερ ἐγεννήθη ἐν τῇ 27ῃ Δέεβν Ἀπριλίου 1820. Ὁ πατήρ του, Γουλιέλμος Σπένσερ, ἦτο διδάσκαλος καὶ ἄνθρωπος μεγάλης εὐφυΐας καὶ εὐρύτητος πνεύματος, ἀποτελῶν διὰ τῶν παιδαγωγικῶν αὐτοῦ θεωριῶν πλήρη ἀντίφασιν πρὸς τὴν σχολαστικότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς καθιερωμένας ἀρχὰς ἐπρέσβευεν, ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς δὲν εἶναι ἡ ἐπιβάρυνσις τῶν παιδικῶν ἐγκεφάλων διὰ γεγονότων συγκεχυμένων καὶ ἀκανονίστων, ἀλλ' ἡ ἐξάσκησις τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων τοῦ παιδός, τῆς κρίσεως, τῆς σκέψεως, τῆς παρατηρητικότητος. Ἐπομένως ἐφρόντιζε μᾶλλον νὰ διεγείρῃ ἐν τοῖς μαθηταῖς τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὸν φυσικὸν κόσμον καὶ νὰ συνηθίσῃ αὐτοὺς νὰ σκέπτονται καὶ κρίνωσιν ἀφ' ἑαυτῶν ἢ νὰ ἐναποταμιεύωσι γνώσεις ἀποστηθιζομένας ἐκ βιβλίων. Ὅθεν ἐπὶ τοιούτων ἀρχῶν βασιζόμενος ἤρchiσεν ὁ γηραιὸς Σπένσερ τὴν διάπλασιν τοῦ νοῦ τοῦ. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι ὁ Σπένσερ ὑπῆρξεν ἔργον τοῦ πατρὸς

του κυρίως καὶ οὐτινος εἶχε κληρονομήσει τὰς πλείστας τῶν ἀρετῶν, ἐνῷ οὐδαμῶς ἡσθάνθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς μητρὸς του ἀποτελῶν οὕτως ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος, καθ' ὃν οἱ πλείστοι τῶν μεγάλων ἀνδρῶν εἶναι πνεύματι καὶ φύσει ἔργα τῶν μητέρων αὐτῶν.

Μέχρι τοῦ ἐβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ὁ Σπένσερ δὲν ἐγνώριζεν ἀνάγνωσιν, οὔτε ἐδείκνυε πρὸς τὰ βιβλία ἰδιαίτερον τινὰ ἀγάπην, τοῦναντίον ἡσθάνετο μέγιστον ἐνδιαφέρον πρὸς πάσας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τὰ φυτὰ, τὰ ἔντομα, ὁ οὐρανὸς καὶ σύμπασα ἡ Φύσις εἴλκυε τὸ παιδίον, ὅπερ ἡσθάνετο ἀνέκφραστον εὐχαρίστησιν παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξιν καὶ τοῦ ἐλαχίστου ἀνθυλλίου, ὁ δὲ πατὴρ τοῦ Σπένσερ, φρονίμως ποιῶν, ἐφρόντισε νὰ καθοδηγήσῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ πρὸς τὴν μελέτην τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀντὶ νὰ ἐκλάβῃ τὴν κλίσιν αὐτοῦ ὡς τάσιν πρὸς ὀκηριάν, ὅπως πολλοὶ πατέρες ἤτιον ὀξυδερεκεῖς ἐκλαμβάνουσι κλίσεις τινὰς τῶν τέκνων αὐτῶν.

Μολονότι ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ὁ Σπένσερ ἐφοίτησεν εἰς τὸ σχολεῖον, ἐν τούτοις ἐμορφώθη κυρίως κατ' οἶκον. Ἐκτὸς τῆς ἀμέσου διδασκαλίας ἦν παρὰ τοῦ πατρὸς του ἐλάμβανεν, ἀπέλαυε καὶ ἐτέρας ἐμμέσου διδασκαλίας παρεχομένης αὐτῷ ὑπὸ τοῦ κύκλου τῶν οἰκείων καὶ φίλων τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ὁ κύκλος οὗτος ἀπετέλειτο ὑπ' ἀνδρῶν μεγάλης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, οἵτινες συνερχόμενοι ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Σπένσερ συνεζήτουν ἐλευθέρως περὶ πάντων τῶν ζητημάτων τῆς ἡμέρας, πολιτικῶν, κοινωνικῶν, θεολογικῶν, φιλοσοφικῶν, ὁ δὲ νέος Σπένσερ ἐμόρφωνεν εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας τὴν κριτικὴν καὶ ὀξύνειαν αὐτοῦ ἐθιζόμενος οὕτω νὰ μὴ ἀπεκδέχεται ἄνευ προηγουμένης ἐξελέγξεως τὰς ἐν χρήσει θεωρίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐν τούτοις, ὅτε ὁ Σπένσερ ἐφθασεν εἰς τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ὁ πατὴρ αὐτοῦ, βλέπων ὅτι ὁ υἱὸς του εἶχεν ἀνάγκην συστηματικωτέρας μορφώσεως, ἀπέστειλεν αὐτὸν εἰς *Hinton Charterhouse* παρὰ τῷ θείῳ αὐτοῦ. Ὁ θεὸς οὗτος τοῦ Σπένσερ ἦτο κληρικὸς καὶ ἄνθρωπος μεγάλης ἀναπτύξεως, συνεργαζόμενος εἰς τὰ πλεῖστα τῶν περιοδικῶν, ποιῶν διαλέξεις καὶ ἀκαταπαύστως ἐργαζόμενος πρὸς ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν τοῦ ποιμνίου του εὐημερίαν. Ἐνταῦθα παρὰ τῷ θείῳ τούτῳ ἔμεινεν ὁ Σπένσερ ἐπὶ τρία ἔτη καθ' ἃ ἐκτὸς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἃς ἰδίως ἐπέδιδεν, ἐμελέτησε καὶ τρεῖς γλώσσας, τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Λατινικὴν καὶ τὴν Γαλλικὴν, ἄνευ ζήλου ὅμως καὶ ἐνδιαφέροντος, διότι αὐταὶ ὡς γλωσσικὰ μαθήματα ἀπετέλουν μέρος τῆς *δογματικῆς διδασκαλίας*, ἣν τόσον ἐμίσει.

Ὁ Σπένσερ δὲν ἠθέλησε νὰ ἀποπερατώσῃ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ φοιτῶν εἰς

ἐν οἰονδήποτε τῶν Πανεπιστημίων τῆς Ἀγγλίας, ὡς ἄλλως ἦτο ἐπόμενον. Πῶς ἡδύνατο ὁ φιλελεύθερος ἐκεῖνος νοῦς, ὁ ἐπιδιώκων νὰ φθάσῃ μόνος του εἰς συμπεράσματα καὶ ἀποφεύγων νὰ βαδίζῃ ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ἄλλων, πῶς ἡδύνατο νὰ περιορίσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν Πανεπιστημίων; Πῶς ἡδύνατο ὁ Σπένσερ, ὅστις παῖς ἔτι ὢν ἀπεστρέφετο τὰς ἐκ τῶν βιβλίων μόνον ἀποκτιωμένας γνώσεις ἀνδρούμενος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς θεωρίας του ταύτας καὶ νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν σπουδάζοντων τὴν Φύσιν καὶ τὸν Κόσμον εἰς τὰς αἰθούσας καὶ ἐντὸς τῶν βιβλίων;

Ὁ Σπένσερ ἐπροτίμησε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον καὶ μόνος νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν μελέτην τῶν φυσικομαθηματικῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐχρημάτισεν ὡς διδάσκαλος ἐπὶ τινα καιρὸν, ἀποδείξας ὅτι κατεῖχεν εἰς ὑψιστον βαθμὸν τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα προσόντα τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς τελείαν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἔργου τούτου, ἵσως δὲ καὶ θὰ ἡσπάζετο καθ' ὅλοκληρίαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐὰν δὲν προσεφέρετο αὐτῷ θέσις τις ἐν τῷ σιδηροδρόμῳ Λονδίνου-Birmingham εὐρισκομένῳ τότε ἐν κατασκευῇ. Ἐνταῦθα ἡσχολήθη εἰς διαφόρους μηχανικὰς μελέτας, τὰ συμπεράσματα τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ «Ἐφημερίδι τῶν πολιτικῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν», παρέμεινε δὲ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἐπὶ δέκα ἔτη, μέχρις οὗ ἐπελθούσης κρίσεως εἰς τὰς ἐργασίας τῶν σιδηροδρόμων ἔμεινεν ἄνευ ἐργασίας ἐν ἡλικίᾳ 28 ἐτῶν. Τότε ὁ Σπένσερ, ἀπογοητευθεὶς ἐκ τῆς τοιαύτης τροπῆς τῶν πραγμάτων ἐσκέφθη πρῶτην ἡῃδη φορὰν νὰ μεταχειρισθῇ τὸν κάλαμον ὡς μέσον βιοποριστικὸν καὶ ἤρchiσε δημοσιεύων εἰς τὰς ἐφημερίδας διὰ σειρᾶς ἐπιστολῶν σκέψεις περὶ τοῦ πολιτεύματος, κατὰ τὸ 1848 δὲ προσελήφθη ὡς συντάκτης τοῦ «Οἰκονομολόγου».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ Σπένσερ ἄρχεται ἀφιερούμενος κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς αὐτοῦ εἰς μελέτας κοινωνιολογικάς, φιλοσοφικάς καὶ πολιτικάς, ἐν ἔτει δὲ 1860 ἐξέδωκε τὴν «Ψυχολογίαν» αὐτοῦ. Τοσοῦτους ὅμως μόχθους κατέβαλε διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου τούτου, ὥστε ἡ ὑγεία του ἐκλονίσθη διὰ παντός, μέχρι δὲ τοῦ θανάτου του δὲν ἔπαυσεν ὑποφέρων ἐκ τοῦ νευρικοῦ κλονισμοῦ, ὃν ὑπέστη τότε. Καὶ ὅμως τὸ ἔργον, δι' ὃ ὁ Σπένσερ ἐμελλε μάλιστα νὰ κοπιᾷ καὶ νὰ καταναλώσῃ τριάκοντα ἐξ ἑτῆ τοῦ βίου αὐτοῦ, ἡ «Συνθετικὴ Φιλοσοφία» δὲν εἶχε γραφῇ ἀκόμη. Μολονότι πάσχων καὶ ἀνίκανος πρὸς περισσοτέραν τῆς τριώρου διανοητικῆς ἐργασίας, ὁ Σπένσερ ἔοχε τὸ ἡθικὸν θάρρος νὰ ἀναλάβῃ τὸ μέγα τοῦτο ἔργον. Ἐγνώριζεν ὅτι οὐδεμιὰς θὰ εὐύγχανεν ὑποστηρίξεως, ὅτι ἡ ἐκ τοῦ βιβλίου ὕλική ὠφέλεια θὰ ἦτο ἐλαχίστη, ἀλλ' ὅμως παρὰ τὰ προσκόμματα ταῦτα καὶ τὰ οἰκονομικὰ δυσ-

χερείας καθ' ὧν ἐπὶ πολὺ ἐπάλαισεν, ὁ Σπένσερ διετήρησεν ἀκλόνητον τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ σθένος καὶ μέχρι τοῦ 1896 δὲν ἔπαυσεν ἐργαζόμενος πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τούτου.

Ὁ Σπένσερ δυστυχῶς δὲν ἐννυμφεύθη, ἀλλὰ διήλθε τὸν βίον αὐτοῦ μόνος χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὰς ἀπολαύσεις τοῦ συζυγικοῦ βίου καὶ τὴν ζωογόνον θερμότητα τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας, αἵτινες ἀναμφιβόλως θὰ ἔχρησίμευον ὡς παρηγορία διὰ τὰς πικρίας τὰς ὁποίας τόσον ἀφειδῶς ἔδοκίμασεν.

Ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἀείποτε ψυχρὸς, ἰδίως δὲ ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἔπαυθεν ἡ ὑγεία αὐτοῦ ἀπέβη λίαν δύστροπος ἀρεσκοόμενος τὰ μέγιστα εἰς ἐπικρίσεις. Ἐν τούτοις παρὰ τὰς ἐλλείψεις ταύτας ὁ Σπένσερ ὑπῆρξεν ἀξιοθαύμαστος διὰ τὴν ἐλευθεροφροσύνην, τὸ ἠθικὸν σθένος, τὴν ἀγάπην τῆς δικαιοσύνης, πρὸ παντὸς δὲ διότι ἐπεδίωξε πάντοτε νὰ ἐφαρμόσῃ πρῶτος αὐτὸς καὶ εἰς ἑαυτὸν τὰς ἀρχάς, ὑπὲρ ὧν συνηγόρει. Ὁ Σπένσερ ἀπέθανεν ἐν ἡλικίᾳ ἑβδομήκοντα τριῶν ἐτῶν τῇ 7ῃ Δεκεμβρίου τοῦ 1903.

Ἐκ πάντων τῶν ἔργων τοῦ Σπένσερ τὸ μᾶλλον διαδοθὲν εἶναι τὸ περὶ «Ἀγωγῆς». Αἱ παιδαγωγικαὶ θεωρίαι τοῦ συγγραφέως ἔφερον ἀληθῆ ἀναστάτωσιν ἐν τοῖς σχολικοῖς κέντροις, ἐνθα ἐπεκράτουν ἀκόμη αἱ παλαιαὶ θεωρίαι τῆς σχολαστικότητος καὶ τοῦ δογματισμοῦ. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὁ παῖς δὲν ἐξητάζετο πλέον ὑπὸ μορφὴν «ἀποθήκης», ἐν ᾗ ἔμελλον νὰ ἀποταμεινωθῶσι γνώσεις κεναὶ καὶ ξηραὶ, δὲν ἐξητάζετο ὡς «μηχανὴ ἀποστηθίσεως» στερουμένη κρίσεως, ἀλλ' ἐξητάζετο ὡς ὅν, ὡς ἀνώτερον δημιουργημα, ἐν ᾧ ὠφείλον νὰ ἀναπτυχθῶσιν αἱ ἀνώτεραι πνευματικαὶ δυνάμεις, ἡ κρίσις, ἡ σκέψις, ἡ παρατηρητικότης. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ Σπένσερ καυτηριάζων πρῶτον τὴν ἀνόητον ἰασὶν ἡμῶν πρὸς πᾶν τὸ ἐπιδεικτικὸν ἐπὶ βλάβῃ τοῦ ὠφελίμου, ζητεῖ νὰ καθορισθῶσι τινες αἱ πολυτιμότεραι γνώσεις, ἐπὶ τοῦ καθορισμοῦ δὲ τούτου νὰ βασισθῇ ἡ πνευματικὴ ἀγωγή καὶ πᾶσα ἐν γένει ἡ ἀγωγή, ὅπως μορφωθῇ ὁ ἄνθρωπος πρὸς τέλειον βίον, τουτέστι πρὸς ὅσον ἔνεστι τελειότεραν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀτομικῶν, οἰκογενειακῶν καὶ πολιτικῶν αὐτοῦ καθηκόντων. Ἐξετάζων τὰς γνώσεις οὐχὶ ἀπολύτως ἀλλὰ σχετικῶς, ἐρευνῶν τουτέστι τὴν ἐπίδρασιν μίᾳς ἐκάστης ἐξ αὐτῶν ἐπὶ τῶν διαφόρων τοῦ βίου ἡμῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἀναγκῶν, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις εἶναι αἱ πολυτιμότεραι πασῶν καὶ πρέπει νὰ προηγῶνται τῶν ἄλλων ὡς παρουσιάζουσιν ἀξίαν ἀναλλοίωτον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συρμοῦ.

Εἴτα ἐπιλαμβανόμενος τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς ὑποδεικνύει τίνι τρόπῳ ὀφείλει αὕτη νὰ διεξάγεται, ὅπως ἀποβαίῃ καρποφόρος καὶ οὐχὶ ἄγονος,

καὶ τίνι τρόπῳ αἱ γνώσεις μεταδιδόμεναι γίνονται «κτῆμα ἑσσεῖ» καὶ οὐχὶ πρόσκαιρος ἀπόκτησις, ἀποβαλλομένη ἅμα τῇ ἀποφοιτήσει. Ὡς κράτιστα πρὸς τοῦτο μέσα θεωρεῖ ὁ Σπένσερ τὴν συμμόρφωσιν τῆς παιδεύσεως πρὸς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς διανοίας καὶ τὴν προσφορὰν τῶν γνώσεων ὑπὸ μορφὴν εὐχάριστον, ἵνα μὴ ὁ παῖς ἀποχωρῶν τοῦ σχολείου ἀποκομίσῃ δυσχερῆς ἐντυπώσεις καὶ οὕτω κύριος ἑαυτοῦ γενόμενος ἀποφύγῃ πᾶσαν περαιτέρω μετὰ τῶν γραμμάτων ἐπικοινωνίαν. Κύριον δὲ σκοπὸν τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς θεωρεῖ οὐχὶ τόσον τὴν ἀπόκτησιν γνώσεων, ὅσον τὴν ἐμπνευσιν τῆς πρὸς τὰ γράμματα ἀγάπης, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ τὴν μόρφωσιν ἀτόμων κρινόντων, σκεπτομένων, παρατηρούντων.

Μετὰ τὴν πνευματικὴν ἀγωγὴν ἀνασκολῶν ὁ Σπένσερ τὴν συνήθως διδομένην τοῖς παισὶν ἠθικὴν ἀγωγὴν εὗρίσκει αὐτὴν ἀτελεστάτην καὶ βασιζομένην οὐχὶ ἐπὶ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων καὶ ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν χαρακτηρῶν τῶν παίδων, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐκάστοτε διαθέσεως τῶν γονέων. Χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς ἐνεργοῦσαν παρὰ φύσιν, καθότι διὰ τῶν συνήθων τιμωριῶν οἱ γονεῖς ἀντὶ τὰ ἐπιβάλλουσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν τὰ ἄμεσα καὶ φυσικὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεων αὐτῶν, ἐπιβάλλουσιν αὐτοῖς ἕτερα ἔμμεσα καὶ οὕτως ἀφ' ἐνὸς μὲν στρεβλύνουσι τὴν ἐν αὐτοῖς ἰδέαν τοῦ δικαίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ καθιστῶσιν αὐτὰ ἀντίκατα τὰ καθοδηγῶνται ἀφ' ἑαυτῶν ἐν τῷ βίῳ. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή, διὰ τὰ ἀποβαίνει ἀποτελεσματικὴ, ὀφείλει κατὰ τὸν Σπένσερ τὰ βοηθῆ χωρὶς τὰ παραγκωνίσῃ τὸ ἔργον τῆς Φύσεως, τὰ διεξάγεται μετ' αὐτοτηρότητος σταθερᾶς καὶ ἐσκεμμένης, μετὰ τρυφερότητος καὶ ἀγάπης.

Ὁ ἀναλαμβάνων τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ παιδὸς ὀφείλει πρὸ παντὸς τὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτὸν ἐμπιστοσύνην καὶ ἀγάπην, ἵνα ὁ παῖς ἀφόβως προστρέχῃ εἰς αὐτὸν εἰς πάσας τὰς περιστάσεις ὡς πρὸς φίλον καὶ σύμβουλον καὶ ἵνα μὴ ἀποφεύγῃ αὐτὸν ὡς τιμωρόν.

Τελευταῖον ὁ Σπένσερ ἐπιλαμβανόμενος τῆς φυσικῆς τῶν παίδων ἀγωγῆς ἀνευρίσκει αὐτὴν τελείως παραγκωνιζομένην, ἰδίως ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῶν θηλέων. Ἐνῶ ἡ ὑγεία εἶναι μέγιστος μοχλὸς εὐτυχίας ἐν τῷ βίῳ, ἐνῶ ἀνευ τῆς φυσικῆς ὥμης ἡ ζωὴ ἀποβαίνει ἀνιαρὰ καὶ φρογδική, ἐνῶ μόνος ὁ ὕγινης ἄνθρωπος δύναται τὰ ζήσῃ βίον ἐντελὴ καὶ ἐκπληρῶσιν τὸν προορισμὸν αὐτοῦ, τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα φαίνονται λησμονούμενα εἰς τὰ σχολεῖα, τὸ πνεῦμα καλλιιεργεῖται μόνον, τὸ δὲ σῶμα ἀφίεται ἀσθενές. Διὰ τοῦτο δὲ ἐν τοῖς σχολείοις καὶ ἰδίως τοῖς παρθεναγωγείοις βλέπει τις τὸ λυπηρὸν θέαμα

νεανίδων ὠχρῶν, ἀναιμικῶν, νευρασθενικῶν, ὧν τὸ μελαγχολικὸν καὶ ἀπηνυ-
 δημένον ὕψος ἀρμόζει μᾶλλον εἰς ἀνθρώπους διανύοντας τὸ φθινόπωρον καὶ
 οὐχὶ τὸ ἔαρ τοῦ βίον. Πόσα θύματα δὲν ἀριθμεῖ ἡ ὑπερκόπωσης, ἡ μὴ με-
 τριαζομένη ὑπὸ τῆς γυμναστικῆς καὶ τῶν παιδιῶν!

Ἡ σωματικὴ ἀγωγή τότε μόνον θὰ τύχη κατὰ τὸν Σπένσερ τῆς δεούσης
 φροντίδος, ὅταν οἱ ἄνθρωποι κατανοήσωσιν ὅτι ἔχουσι **καθῆκον** νὰ κήδων-
 ται τῆς ὑγείας καὶ τοῦ σώματος αὐτῶν, ὅταν ἀντιληφθῶσιν ὅτι πᾶσα παρά-
 βασις τῶν φυσιολογικῶν νόμων ἀποτελεῖ οὕτως εἰπεῖν **φυσικὴν ἁμαρτίαν**.
 Ἐν γένει ἡ ἀγωγή διὰ νὰ ἀποβῇ τελεία ὀφείλει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει ἐν σύνολον
 ἁρμονικόν, ἰδεώδη τινὰ τύπον, ἔνθα Νοῦς καὶ Σῶμα, ἀναπτυσσόμενα ἐκ
 παραλλήλου, συνεργαζόμενα καὶ ἀλληλοβοηθούμενα θὰ διαβιώσιν ἐν τελείᾳ
 ἁρμονίᾳ.

Ἐν Σμύρνῃ.

Π. Α. Α.

Η Α Γ Ω Γ Η

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΙΝΕΣ ΑΙ ΠΟΛΥΤΙΜΟΤΑΤΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ

Ἀνέκαθεν παρατηρήθη, καὶ ὀρθότατα, ὅτι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἡ διακόσμησις προηγείται τῆς ἀμφιέσεως. Οἱ λαοί, οἵτινες ὑφίστανται μυρίους πόνους διὰ νὰ ποικίλλωσι τὸ σῶμα αὐτῶν δι' ὠραίων σχεδίων καὶ εἰκόνων, ἐλαχίστην λαμβάνουσι μέριμναν, ὅπως προφυλάξωσιν αὐτὸ ἀπὸ τὰς διαφόρους ἀλλαγὰς τῆς θερμοκρασίας. Ὁ Οὐμβόλδος¹ ἀναφέρει, ὅτι Ἰνδὸς τῶν ὀχθῶν τοῦ Ὀρενόκου εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐργάζεται ἐπὶ ἐβδομάδας, ἵνα προμηθευθῇ χρῶμα, διὰ τοῦ ὁποίου χρωματιζόμενος θὰ κινήσῃ τὸν θαυμασμόν, ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορος πρὸς πᾶσαν ἄλλην σωματικὴν εὐμάρειαν καὶ εὐεξίαν. Καὶ ὅτι

¹ Ἀλέξανδρος Οὐμβόλδος περίφημος Γερμανὸς φυσιοδίφης γεννηθεὶς ἐν Βερολίνῃ τῇ 1711 καὶ ἀποθανὼν ἐν ἔτει 1776. Συνέγραψεν ἔργον σπουδαϊότατον, τὸ «Ταξίδιον ἀνά τὰς χώρας τοῦ Ἰσημερινοῦ».

γυνή, ἥτις δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ ἐξέλθῃ τῆς καλύδης τῆς ἀνευ τοῦ ἐλαχίστου ἐνδύματος, οὐδέποτε ἤθελε τολμήσῃ νὰ παραβῇ τοὺς κανόνας τῆς ἐθιμοτυπίας, μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε νὰ παρουσιασθῇ μὲ τὸ σῶμα ἄβαφον.

Οἱ ταξιδιωταὶ παρετήρησαν, ὅτι οἱ ἄγριοι λαοὶ προτιμῶσι κατὰ πολὺ τὰ ὑάλινα χρωματιστὰ κοσμήματα τῶν λινῶν καὶ βαμβακερῶν ὑφασμάτων, τὰ δὲ διάφορα ἀνέκδοτα, τὰ ὅποια ἔχουσι γραφῇ περὶ τῆς γελοίας χρήσεως ἦν ποιοῦνται οἱ ἄγριοι τῶν διδομένων αὐτοῖς ἐνδυμάτων, ἀποδεικνύουσι πόσον τελείως ἡ ἰδέα τῆς ἐπιδείξεως ὑπερισχύει τῆς ἰδέας τῆς ὀφειλείας παρὰ τοῖς λαοῖς τούτοις. Ὑπάρχουσιν ἔτι καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀποδεικνύοντα ζωηρότερον μέχρι ποίου βαθμοῦ δύναται νὰ φθάσῃ ἡ ἰδέα αὕτη· ὁ πλοίαρχος *Speke*¹ ἀναφέρει, ὅτι οἱ Ἀφρικανοὶ ὑπηρέται του, ὅταν ὁ καιρὸς ἦτο ὥρατος, περιεφέροντο ἔχοντες ἐπὶ τῶν ὤμων δέρματα αἰγῶν, ἀλλά, μόλις ἤρχιζε νὰ βρέχῃ, ἀπέβαλλον αὐτά, τὰ ἐδίπλωνον μετὰ προσοχῆς καὶ τρέμοντες ἐξετίθεντο εἰς τὸ ψῦχος καὶ τὴν βροχὴν!. Πράγματι τὰ ἀνέκδοτα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχέγονον ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ ἀμφίεσις προέκυψεν ἐκ τῆς διακοσμήσεως. "Ὅταν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν οἱ πλείστοι φροντίζουσι πολὺ περισσότερον περὶ τῆς λεπτότητος ἢ περὶ τῆς θερμότητος τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἐνδιαφέρονται μᾶλλον διὰ τὴν κομψότητα ἢ διὰ τὸ κατάλληλον αὐτῶν, ὅταν βλέπωμεν, ὅτι ὁ σκοπὸς καὶ ἡ χρῆσις ὑποχωροῦσι πρὸ τῆς ἐπιδείξεως, τότε ἔτι μᾶλλον ἐμμένομεν εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ὄντως παραδεχόμεθα, ὅτι ἡ ἀμφίεσις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς διακοσμήσεως καὶ προσέκυψεν ἐξ αὐτῆς.

¹ Captain Speke Ἀγγλὸς ἐξερευνητὴς ἀνακαλύψας μετὰ τοῦ συντρόφου του Grant τὰς πηγὰς τοῦ Νεῖλου καὶ ἀποθανὼν ἐν ἔτει 1864.

Τὸ περιεργότατον ὁμῶς εἶναι, ὅτι τὰ αὐτὰ περίπου δύνανται νὰ λεχθῶσι καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ πνεῦμα. Μεταξὺ τῶν πνευματικῶν, ὡς καὶ μεταξὺ τῶν σωματικῶν προσκλήσεων, προηγούνται καὶ προτιμῶνται τῶν ὠφελίμων αἱ ἐπιδεικτικά. Ὅχι δὲ μόνον κατὰ τοὺς παρελθόντας χρόνους ἀλλ' ἀκόμη καὶ σήμερον αἱ γνώσεις, αἵτινες ἔχουσι σκοπὸν τὴν ἀτομικὴν ὠφέλειαν, τίθενται ἐν ὑστέρᾳ μοίρᾳ τῶν προσποριζουσῶν ἡμῖν ἐπαίνους.

Εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καθ' ὃν χρόνον ἡ μουσική, ἡ ποίησις, ἡ ῥητορικὴ καὶ ποιά τις φιλοσοφία, ἥτις μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐδίδαξεν ὁ Σωκράτης, οὐδεμίαν ἐπιδρασιν εἶχεν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πράξεων, ἦσαν τὰ μόνα κύρια θέματα τῆς διδασκαλίας, αἱ γνώσεις αἱ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ βίου ἐπιδρῶσαι ἐτίθεντο ἐν ὑστέρᾳ μοίρᾳ. Ἄλλως τε καὶ εἰς τὰ ἰδικὰ μας Πανεπιστήμια καὶ σχολεῖα νῦν ἡ αὐτὴ ἐπικρατεῖ ἀντίθεσις. Λέγομεν δὲ ἀλήθειαν πασίγνωστον, λέγοντες ὅτι ὅλγιστοι νέοι μεταχειρίζονται ἐν τῇ βίῳ αὐτῶν ὅσα Λατινικὰ καὶ Ἑλληνικὰ γνωρίζουσι πρὸς πρακτικὸν σκοπόν. Οἱ νέοι οὗτοι εἰς τὰ γραφεῖα, ὡς ὑπάλληλοι, ὡς διευθυνταί, ὡς κτηματῆαι, οὐδεμίαν ἀπεκόμισαν διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν ὠφέλειαν ἢ βοήθειαν, ἐκ τῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας ἐπὶ τόσα ἔτη ἐμόχθησαν νὰ ἀποκτήσωσι, τοῦναντίον δὲ λησμονοῦσι καὶ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῶν· ἐὰν δὲ κατὰ τύχην ἀκούσῃτε αὐτοὺς νὰ ἀναφέρωσι Λατινικὸν ῥητὸν ἢ Ἑλληνικὸν τινα μῦθον, ἔστε βέβαιοι ὅτι ταῦτα ἐλέχθησαν πολὺ μᾶλλον χάριν ἐπιδείξεως ἢ πρὸς διαφώτισιν τοῦ συζητουμένου.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν ἀληθῆ αἰτίαν καὶ τὸν σκοπόν, ὅστις κινεῖ ἡμᾶς νὰ ἐκπαιδεύσωμεν τὰ τέκνα μας κατὰ τὴν κλασσικὴν παιδευσιν, θὰ εὕρωμεν ὅτι οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ συνήθεια καὶ τάσις πρὸς συμμόρφωσιν.

Οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσουσι τὸ πνεῦμα τῶν τέκνων αὐτῶν,

ὅπως ἀκριδῶς καὶ ἐνδύουσιν αὐτά, δηλαδή κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα συρμόν.

Ὅπως ὁ Ἰνδὸς τοῦ Ὁρενόκου βάφει τὸ σῶμα αὐτοῦ, ὅχι διότι τοῦτο τὸν ὠφελεῖ, ἀλλ' αἰδούμενος νὰ παρουσιασθῇ ἄδαφος, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐπιμένομεν νὰ μάθωσιν οἱ υἱοὶ ἡμῶν Λατινικά καὶ Ἑλληνικά, ὅχι διότι εἴμεθα πεπεισμένοι περὶ τῆς ἀπολύτου αὐτῶν ἀξίας, ἀλλὰ κυρίως ἵνα μὴ φανῶσιν ἄμοιροι κλασικῆς παιδείας, ἥτις ἀποτελεῖ οὕτως εἰπεῖν κοινωνικὴν τινὰ διάκρισιν καὶ ἐπιβάλλει τὸ σέβας.

Ἡ ἀντίθεσις αὕτη γίνεται ἔτι καταφανεστέρα ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῶν θηλέων. Ἐν τε τῇ σωματικῇ καὶ πνευματικῇ ἀναπτύξει ἀπέδωκαν αἱ γυναῖκες εἰς τὴν διακόσμησιν πολὺ μεγαλύτεραν σημασίαν ἢ οἱ ἄνδρες. Ἀρχικῶς ἡ τάσις ἦτο ἐπίσης ἀνεπτυγμένη καὶ εἰς τὰ δύο φύλα. Ἦδη ὅμως βλέπομεν, ὅτι ἐν τῇ ἀμφιέσει οἱ ἄνδρες ἐγένοντο λογικώτεροι καὶ ὅτι ἡ ἀγάπη τῆς ἐπιδείξεως κατὰ πολὺ ὑπεχώρησεν ἐνώπιον τῆς ἀγάπης τῆς εὐεξίας, συγχρόνως δὲ ἡ αὐτὴ τάσις παρετηρήθη ἐν τῇ ἀγωγῇ.

Παρὰ ταῖς γυναῖξιν ὅμως οὔτε ἐν τῇ ἀμφιέσει οὔτε ἐν τῇ ἀγωγῇ παρετηρήθη σημαντικὴ τις μεταβολή. Τὰ διάφορα κοσμήματα, δακτύλιοι, ἐνώτια, βραχιόνια, δι' ὧν αἱ γυναῖκες ἐπιδαρύνουσι τὸ σῶμα αὐτῶν, ἡ ὀγκώδης καὶ περίπλοκος κόμμωσις, ἡ συχνὴ χρῆσις ψιμυθίων καὶ βαφῆς, ὁ πολλὸς κόπος, τὸν ὅποιον καταβάλλουσιν ἵνα καταστήσωσι τὰ ἐνδύματα αὐτῶν ἐλκυστικά, πρὸ πάντων δὲ καὶ κυρίως αἱ μεγάλαι στενοχωρίαι, εἰς ἃς ὑποβάλλονται, διὰ νὰ ἀκολουθῶσι τὸν συρμόν καὶ ἐπισύρῳσιν ἐπαίνους, ἀποδεικνύει πόσον παρ' αὐταῖς ἡ ἰδέα καὶ ἀγάπη τῆς ἐπιδοκιμασίας ὑπερτερεῖ τῆς ἀγάπης τῆς ὠφελείας καὶ εὐεξίας.

Ὅμοιως καὶ ἐν τῇ ἀνατροφῇ αὐτῶν ἡ μεγάλη δυσαναλογία μεταξὺ τῶν ἀληθῶν γνώσεων καὶ τῶν δῆθεν τελειοποιήσεων

τῆς καλῆς ἀνατροφῆς (*accomplishments*) ἀποδεικνύει πόσον παρ' αὐταῖς τὸ ὠφέλιμον ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς ἐπιδειξέως.

Πόσους κόπους ἀπαιτοῦσι καὶ πόσῃν σημασίαν ἔχουσιν ὁ χορός, τὸ βάδισμα, ἡ μουσική, τὸ ἄσμα, ἡ ἰχνογραφία!

Ἐὰν ἐρωτήσητε εἰς τί χρησιμεύει ἡ γνῶσις τῆς Ἱταλικῆς καὶ Γερμανικῆς, θὰ ἀνεύρητε μεταξὺ ἄλλων κενῶν δικαιολογιῶν, τὴν μίαν, τὴν μόνην ἀληθῆ, ὅτι ἡ γλωσσομάθεια εἶναι ἴδιον καλῆς ἀνατροφῆς, ὅτι εἶναι προτέρημα ἀριστοκρατικόν!

Μὴ νομίσητε πρὸς στιγμὴν ὅτι ἡ ἐπιδωκομένη ἐκμάθησις ξένων γλωσσῶν ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν ἀνάγνωσιν βιβλίου τινὸς ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐν ἣ ἐγράφη. Ὁχι, ἀλλ' ἵνα αἱ νέαι, ψάλλουσαι ἄσματα ἰταλιστὶ ἢ γερμανιστὶ, ἀκούσωσι πλείονας ἐπαίνους καὶ ἐπιδοκιμασίας.

Ἐπουσιώδη ἱστορικὰ γεγονότα, οἷα γεννήσεις, γάμοι καὶ θάνατοι βασιλέων, ἀποστηθίζονται καὶ ἐκμανθάνονται ὅχι βεβαίως ὡς προσπορίζοντα ὠφέλειάν τινα, ἀλλὰ διότι ἡ κοινωνία ἐπιδοκιμάζει τὰς γνώσεις ταύτας καὶ θεωρεῖ αὐτὰς ὡς ἀναπόσπαστον καὶ θεμελιῶδες μέρος καλῆς ἀνατροφῆς, διότι ἡ ἄγνοια αὐτῶν ἐπισύρει τὴν περιφρόνησιν. Ἡ ἀνάγνωσις, ἡ γραφή, ἡ ἀριθμητική, ἡ γραμματική, ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ ῥαπτική εἶναι αἱ μόναι γνώσεις αἱ μεταδιδόμεναι εἰς τὰς νέας πρὸς πρακτικὸν σκοπόν, ἂν καὶ πολλαὶ ἐκ τῶν γνώσεων τούτων μεταδίδονται εἰς αὐτὰς διὰ τὴν χρησιμεύσασιν μᾶλλον πρὸς ἐπίδειξιν ἢ πρὸς ἄμεσον καὶ ἀτομικὴν αὐτῶν ὠφέλειαν. Διὰ τὴν ἀντιληφθῶμεν ἀκριδῶς κατὰ πόσον εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τὸ πνεῦμα καθὼς καὶ διὰ τὸ σῶμα ἡ ἐπίδειξις προτιμᾶται τῆς ὠφελείας, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς αἰτίας τῆς προτιμήσεως ταύτης. Αὗται κυρίως ἔγκεινται ἐν τούτῳ, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον αἱ κοινωνικαὶ ἀνάγκαι ὑπερίσχυσαν τῶν ἀτομικῶν καὶ ὅτι ἡ κυριώτερα κοινωνικὴ ἀνάγκη ὑπῆρ-

ξεν ἢ περιστολὴ τῶν ἀτόμων. Δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν, ὅτι αἱ μόναι κυβερνήσεις εἶναι αἱ τῶν μοναρχῶν, τῶν βουλῶν καὶ τῶν καθιερωμένων ἀρχῶν.

Αἱ ἀνεγνωρισμέναι αὗται ἀρχαὶ ὑποδογηθοῦνται ὑπὸ ἄλλων μὴ ἀνεγνωρισμένων, αἵτινες γεννῶνται εἰς ὅλους τοὺς κύκλους καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστος ἀνὴρ ἢ γυνὴ προσπαθεῖ νὰ διαπρέψῃ. Ἡ ὑπὲρ τινος ὑπεροχὴ ἡμῶν καὶ τὸ ἐντεῦθεν εἰς αὐτοὺς ἐμπνεόμενον σέβας, ὥς καὶ ἡ εὐνοια τῶν ἀνωτέρων, εἶναι τὸ ἀντικείμενον παγκοσμίου ἀγῶνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐντείνομεν ὅλας ἡμῶν τὰς δυνάμεις. Ἡ ἀποταμίευσις πλούτου, ὁ τρόπος τοῦ ζῆν, ἡ κομψότης τῆς ἐνδυμασίας, ἡ ἐπιδειξις γνώσεων, δι' ὧν ἕκαστος προσπαθεῖ νὰ ὑπερτερήσῃ τῶν ἄλλων, πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι τὸ πολὺπλοκον σύστημα, δι' οὗ ἡ κοινωνία συγκρατεῖται καὶ διατηρεῖται ἐν τάξει. Ὁ ἀρχηγὸς ἀγρίας φυλῆς μὲ τρόπαια περὶ τὴν ὄσφυν καὶ τὸ σῶμα πεποιικιλμένον διὰ τὴν μάχην δὲν εἶναι ὁ μόνος, ὅστις προσπαθεῖ νὰ ἐνσπείρῃ τρόμον εἰς τοὺς κατωτέρους του· μόνῃ ἢ ὠραία γυνὴ διὰ τῆς πλουσίας ἐνδυμασίας, τῶν ἀμέμπτων τρόπων καὶ ποικίλων προτερημάτων τῆς δὲν προσπαθεῖ νὰ κατακτήσῃ· ἀλλ' ἅπαντες, ὁ σοφός, ὁ ἱστορικός, ὁ φιλόσοφος, μεταχειρίζονται ὅλας αὐτῶν τὰς γνώσεις πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν ἀρκεῖται εἰς τὴν καθ' ὅλου ἐξέλιξιν τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ, ἀλλὰ πάντες κατεχόμεθα ὑπὸ ἀκρατήτου πόθου νὰ ἐπιβληθῶμεν εἰς τοὺς ἄλλους, καὶ τρόπον τινὰ νὰ ὑποτάξωμεν αὐτοὺς.

Αὕτῃ εἶναι ἡ αἰτία, ἣτις προσδίδει τοιοῦτον χαρακτῆρα εἰς τὴν ἀγωγὴν ἡμῶν. Δὲν ἀποβλέπομεν πρὸς τὰς πολυτιμοτάτας τῶν γνώσεων, ἀλλὰ πρὸς ἐκείνας, αἵτινες ἐπισύρουσιν ἐπαίνους, τιμὰς, σέβας, αἵτινες ὁδηγοῦσιν εἰς ἀπόκτησιν κοινωνικῶν θέσεων καὶ κοινωνικῆς ἰσχύος, ἥτοι πρὸς τὰς ἐπιβλητικωτάτας. Ὅπως ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὸ τί πράγματι

εἴμεθα, ἀλλ' ὅ,τι δυνάμεθα νὰ φανῶμεν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ κηδόμεθα πρὸ παντὸς περὶ τῶν ἐπιδεικτικῶν γνώσεων ἢ περὶ τῶν ἔχουσιν ἀπόλυτον ἀξίαν. Ταύτης δὲ οὕσης τῆς κυριωτάτης ἡμῶν σκέψεως, περιφρονοῦμεν τὸ ὠφέλιμον, ὅσον καὶ ὁ βάρβαρος, ὅταν κοσμῇ διὰ ποικιλμάτων τοὺς δδόντας καὶ τοὺς ὄνυχας αὐτοῦ.

Ὁ ἀμόρφωτος καὶ ἐντελῶς ἀδιάπλαστος χαρακτήρ τῆς ἡμετέρας ἐκπαιδεύσεως γίνεται ἔτι καταφανέστερος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι μέχρι τοῦδε μόλις συνεζητήθη ἡ συγκριτικὴ ἀξία τῶν διαφόρων κλάδων τῆς μαθήσεως, οὐδέποτε δὲ συνεζητήθη κατὰ τρόπον σοδαρὸν καὶ μεθοδικόν, ἐξ οὗ νὰ προκύψωσιν ἀποτελέσματα ὀριστικά. Ὅχι μόνον οὐδέποτε ἀπεφασίσθη νὰ καθορισθῇ μέτρον ἀρχέτυπον καὶ σταθερόν, ἐφ' οὗ στηριζόμενοι νὰ κανονίσωμεν τὴν σχετικὴν ἀξίαν τῶν γνώσεων, ἀλλ' οὐδεὶς μέχρι σήμερον συνέλαβεν ἰδέαν καθαρὰν καὶ ἀκριθεῖ τοῦ ἀρχετύπου τούτου. Ὅχι δὲ μόνον ἡ ἰδέα τοῦ ἀρχετύπου τούτου εἰς οὐδένα ἐπῆλθεν ὑπὸ σαφῇ μορφῇ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτοῦ σχεδὸν δὲν ἔγινεν ἐπαισθητή. Οἱ ἄνθρωποι σπεύδουσι νὰ ἀκούσωσι διαλέξεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου καὶ ἀναγινώσκουσι βιβλία ὀλόκληρα· ἀποφασίζουσι νὰ διδάξωσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν ταύτας καὶ οὐχὶ ἐκείνας τὰς γνώσεις ἐκ συνηθείας, προλήψεων ἢ κλίσεως, οὐδέποτε ὁμως ἀναλογίζονται πόσῃ σπουδαιότητα κέκτηται λογικὸς τις καθορισμὸς τῆς ἀπολύτου ἀξίας τῶν διαφόρων γνώσεων. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι συχνάκις ἀκούομεν εἰς τινὰς κύκλους νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς μεγάλης σημασίας, ἣν ἔχουσι γνώσεις τούτου ἢ ἄλλου εἶδους. Ἀλλ' ἐὰν ἡ σημασία τῶν γνώσεων τούτων δικαιολογῇ τὸν καταναλισκόμενον χρόνον πρὸς ἀπόκτησιν αὐτῶν, καὶ ἐὰν δὲν ὑπάρχωσιν ἄλλα πράγματα σπουδαιότερα εἰς ἡδύνατο νὰ ἀφιερωθῇ ὁ χρόνος οὗτος, εἶναι ἐρωτήσεις, αἵτινες τιθέμεναι λύονται συντομώτατα καὶ ἀναλόγως τῶν ἀτομικῶν ἐκάστου προτιμήσεων.

Εἶναι ἐπίσης ἀληθές, ὅτι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν βλέπομεν καὶ πάλιν ἀναφυόμενον τὸ ὑφιστάμενον ζήτημα περὶ τῆς ἀξίας τῶν κλασσικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σπουδῶν. Ἡ συζήτησις ὅμως αὕτη διεξάγεται κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἐμπειρικὸν χωρὶς οὐδόλως ν' ἀναφέρηται πρὸς ὠρισμένον τινὰ τύπον· τὸ δὲ ὑπὸ συζήτησιν θέμα εἶναι σχεδὸν μηδαμινὸν παραβαλλόμενον πρὸς τὸ ὅλον, τοῦ ὁποίου μέρος ἀποτελεῖ. Τὸ νὰ νομίζωμεν, ὅτι ἀποφαινόμενοι ἐπὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἐπιστημονικῶν ἢ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἀποφαινόμεθα ἐπὶ τοῦ «τίς ὁ καταλληλότερος κύκλος τῶν μαθημάτων», εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ νομίζωμεν, ὅτι ἡ καθ' ὅλου διαιτητικὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς θρεπτικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἄρτου ἐπὶ τῶν γεωμήλων!

Τὸ ζήτημα, οὗτινος ἐπιλαμβανόμεθα, ἔχει ὑψηλοτέραν σημασίαν· δὲν συζητοῦμεν περὶ τῆς ἀπολύτου, ἀλλὰ περὶ τῆς σχετικῆς ἀξίας τῶν γνώσεων. Νομίζουσί τινες, ὅτι ἀπαριθμοῦντες τὰ ἐκ τῶν γνώσεων προκύπτοντα πλεονεκτήματα δικαιολογοῦσιν ἑαυτοὺς πληρέστατα· λησμονοῦσιν ὅμως, ὅτι ἡ λυθία λίθος ἐγκείται ἐν τῇ σχετικῇ ἀξίᾳ τῶν πλεονεκτημάτων τούτων. Δὲν πιστεύω νὰ ὑπάρχῃ ἀντικείμενον σπουδῆς ἐστερημένον πάσης ἀξίας. Ἴσως, ἐπὶ παραδείγματι, ἐγκύπτων τις ἐπὶ ἔτος ὁλόκληρον εἰς τὴν μελέτην τῶν οἰκισήμων, ἤθελεν ἀποκτήσῃ περισσώτερας γνώσεις τῶν ἀρχαίων ἡθῶν καὶ ἐθίμων, ἢ ἕτερός τις σπουδάζων τὰς μεταξὺ πασῶν τῶν πόλεων τῆς Ἀγγλίας ἀποστάσεις ἤθελεν ἴσως ἐκ τῶν ἀποκομισθεισῶν γνώσεων ἀνεύρῃ τινὰς ὠφελίμους αὐτῷ πρὸς διοργάνωσιν ταξιδίου. Τὸ νὰ σημειοῖ τις καὶ τὰ ἐλάχιστα γεγονότα τῆς ἐπαρχιακῆς ζωῆς δύναται ἐνίοτε νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς διαφώτισιν σπουδαίου γεγονότος, παραδείγματος χάριν ἐπὶ ζητήματος κληρονομικότητος. Ἄλλ' εἰς ἀπάσας τὰς περιστάσεις ταύτας οὐδεμία ὑφίσταται ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ἀπαιτουμένου κόπου καὶ τῆς πιθανῆς ὠφελείας. Οὐδεὶς βεβαίως

ἤθελεν ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ νὰ ἀφιερῶσῃ τὸν προσδιωρισμένον χρόνον διὰ τὰς σπουδὰς εἰς ἀπόκτησιν τοιοῦτου εἵδους γνώσεων ἐπὶ ζημίᾳ ἄλλων. Ἐὰν δὲ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ γνῶσις τῆς σχετικῆς ἀξίας θεωρῆται λόγος ἀποχρῶν, οὕτω καὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου ἐκπαιδεύσει ὥφειλεν ἡ σχετικὴ ἀξία τῶν γνώσεων νὰ ὑπαγορεύῃ εἰς ἡμᾶς τὴν προτίμησιν. Ἐὰν εἴχομεν τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον πρὸς ἀπόκτησιν ὅλων ἐν γένει τῶν κλάδων τῆς μαθήσεως, δὲν θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ ἡμεθα τόσον αὐστηροὶ περὶ τὴν ἐκλογὴν καὶ ὡς λέγει ἀρχαῖόν τι ἄσμα· «Ἐὰν ἡμεθα βέβαιοι ὅτι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ζήσωμεν χίλια ἔτη, πόσας γνώσεις θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν, πόσα ἔργα θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν, καὶ πάντα ταῦτα ἄνευ κόπου καὶ σπουδῆς». Ἀλλ' ἐπειδὴ εἴμεθα βέβαιοι περὶ τοῦ ἐναντίου, πρέπει νὰ ἔχωμεν διαρκῶς ὑπ' ὄψει πόσον ὀλίγος εἶναι ὁ χρόνος, ὃν δυνάμεθα νὰ διαθέσωμεν πρὸς μάθησιν. Τοῦτο δὲ ἀναλογιζόμενοι, ὅτι ἐντὸς στενωπῶν ὁρίων περιορίζεται ὁ χρόνος οὗτος τῆς μαθήσεως, ὅχι μόνον ἐνεκα τῆς βραχύτητος τῆς ζωῆς, ἀλλὰ κυρίως ἐνεκα τῆς ἡμερησίᾳς βιοπάλης, ὀφείλομεν νὰ φροντίζωμεν ἰδιαίτατα περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θὰ διαθέσωμεν τὸν χρόνον τοῦτον πρὸς μεγίστην ἡμῶν ὠφέλειαν. Πρὶν ἢ ἀφιερῶσωμεν ἔτη τινὰ τῆς ζωῆς ἡμῶν εἰς ἀπόκτησιν γνώσεων, ὧν τὸν πόθον γεννᾷ ὁ συρμὸς ἢ στιγμιαία ἐπιθυμία, εἶναι φρόνιμον νὰ παραβάλωμεν μετὰ προσοχῆς τὴν ἀξίαν τῶν αποτελεσμάτων αὐτῶν πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, ἅτινα διάφοροι ἄλλαι γνώσεις ἡδύναντο νὰ φέρωσιν, ἐὰν ἄλλως ἐδαπανῶμεν τὸν διαθέσιμον χρόνον.

Ἐν τῇ ἀγωγῇ λοιπὸν τοῦτο εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ζήτημα, ὅπερ εἶναι καιρὸς πλέον νὰ ἐξετάσωμεν μεθοδικῶς. Τὸ σπουδαιότατον πρόβλημα, ἂν καὶ τὸ τελευταῖον ἐξετασθῇ, εἶναι ἡ ἐκλογὴ μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων ἀπαιτήσεων τῶν διαφό-

ρων κλάδων τῆς μαθήσεως, ἐφ' ὧν ὀφείλομεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν. Πρὶν ἢ διαγράψωμεν λογικόν τινα κύκλον σπουδῶν, πρέπει νὰ καθορίσωμεν τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας μάλιστα συμφέρει εἰς ἡμᾶς νὰ γνωρίζωμεν, ἢ κατὰ τινα ἔκφρασιν τοῦ Βάκωνος¹—νῦν λησμονηθεῖσαν δυστυχῶς—ὀφείλομεν νὰ ὀρίσωμεν τὴν σχετικὴν ἀξίαν τῶν γνώσεων.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κατὰ πρῶτον ἀπαιτεῖται μέτρον ἀξίας. Εὐτυχῶς δὲ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀκριδὲς τοῦτο μέτρον τῆς ἀξίας κατὰ τὰς γενικὰς γραμμὰς δὲν ὑπάρχει διχογνωμία. Ἐκαστος συζητῶν περὶ τῆς ἀξίας κλάδου τινὸς γνώσεων καθορίζει αὐτὴν ὀρίζων τίνι τρόπῳ αἱ γνώσεις αὗται ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τινος περιόδου τοῦ βίου ἡμῶν. Ἐρωτῶμενοι τίνα ὠφέλειαν παρέχει ἡ ἐπιστήμη ὁ μαθηματικός, ὁ γλωσσολόγος, ὁ φυσικός, ὁ φιλόσοφος, θὰ ἀπαντήσωσιν ἐξηγουντες ἕκαστος τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ ἰδίᾳ ἐπιστήμη εὐεργετικῶς ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς, ἀποκρούει τὰ κακά, προσκτᾶται ἀγαθὰ, ὁδηγεῖ πρὸς τὴν εὐτυχίαν. Ὅταν ὁ διδάσκαλος τῆς γραφῆς ὑποδείξῃ, πόσον ἡ γραφὴ βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπον πρὸς ἐπιτυχὴ διεξαγωγὴν τῶν ὑποθέσεων αὐτοῦ—τουτέστι τὴν παροχὴν πόρων ζωῆς—τουτέστιν εὐμαρείας—τότε νομίζομεν, ὅτι ἔχει ἀποδείξῃ ἀρκούντως τὴν ἀξίαν αὐτῆς. Ὅταν δὲ ὁ ἀναδιψῶν καὶ καταλέγων ξηρὰ γεγονότα (ὁ νομισματολόγος παραδείγματος χάριν, ὁ μελετῶν τὰ ἀρχαῖα νομίσματα)² ἀδυνατῇ νὰ ἐξηγήσῃ κατὰ τί ἡ ξηρὰ γνώσις τῆς ἐπιστήμης του δύναται νὰ ὠφελήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, τότε ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ παραδεχθῇ, ὅτι αὕτη στερεῖται ἀξίας. Πάντες λοιπὸν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς

¹ Μέγας Ἄγγλος πολιτικός καὶ φιλόσοφος [1561-1626].

τὸ μέγεθος τῆς ὠφελείας ἀποδλέπουσιν ὡς πρὸς λυδίαν λίθον.

Πῶς νὰ ζήσωμεν, τοῦτο εἶναι δι' ἡμᾶς τὸ οὐσιωδέστατον πρόβλημα. Ὅχι τίνι τρόπῳ θὰ ζήσωμεν ὑπὸ ὑλικὴν ἐποψίν, ἀλλὰ τίνι τρόπῳ θὰ ζήσωμεν ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως σημασίᾳ. Τὸ γενικὸν πρόβλημα, ὅπερ ἐν ἑαυτῷ συμπεριλαμβάνει πᾶν ἄλλο εἰδικὸν πρόβλημα, εἶναι ὁ ὀρθὸς ὁρισμὸς τῆς κατὰ πάντα ἀρίστης δράσεως ὑπὸ πάσας τὰς περιστάσεις. Πῶς πρέπει νὰ δικάζεται τὸ σῶμα· πῶς τὸ πνεῦμα· ποία ἡ ὀρθὴ διαχείρισις ὑποθέσεων, ἡ ἀνατροφὴ καὶ συντήρησις οἰκογενείας, ἡ διαγωγὴ ἡμῶν ὡς πολιτῶν, ποία ἡ καταλληλοτάτη χρῆσις πάντων τῶν προσόντων ἡμῶν πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν ἡμῶν τε καὶ ἄλλων, ποία ἡ μέθοδος πρὸς βίον τέλειον; Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο εἶναι τὸ μέγα μάθημα, ὅπερ εἶναι ἀνάγκη νὰ μάθωμεν, αὐτὸ τοῦτο εἶναι ἐπομένως καὶ τὸ μέγα μάθημα, τὸ ὅποτον ἡ ἀγωγὴ ὀφείλει νὰ διδάξῃ.

Ἡ προπαρασκευὴ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τέλειον βίον δεόν νὰ εἶναι σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς· ὁ μόνος δὲ λογικὸς τρόπος τοῦ ἐξελέγχειν παιδαγωγικὴν τινα μέθοδον εἶναι τὸ ἐξετάζειν κατὰ πόσον ἡ μέθοδος αὕτη τοῦ σκοποῦ τούτου ἐπιτυγχάνει.

Τὸ μέτρον τοῦτο, οὐδέποτε ἐν χρήσει καθ' ὁλοκληρίαν, σπανίως δὲ μερικῶς, καὶ τότε ἀορίστως πως καὶ ἀσυναισθήτως σχεδόν, δεόν νὰ ἐφαρμόζεται ἐν συνειδήσει, μεθοδικῶς καὶ κατὰ πάσας τὰς περιπτώσεις.

Εἶναι ὀρθὸν νὰ ὀρίσωμεν καὶ πάντοτε διαυγῶς νὰ τηρῶμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ὁ ὅσον ἔνεστι τέλειος βίος εἶναι ὁ σκοπός, τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἐπιτύχωμεν· οὕτως ὥστε, ἀνατρέφοντες τὰ τέκνα ἡμῶν, ἀμέσως ἀποδλέποντες πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, νὰ ἐκλέγωμεν ἀνάλογα ἀντικείμενα σπουδῆς καὶ ἀναλόγους μεθόδους. Ὅχι μόνον πρέπει νὰ παύσωμεν ἀσυναισθήτως παραδεχόμενοι ἐν τῇ ἀγωγῇ τὸν ὑφιστάμενον συρμόν, ὅστις δὲν

ἔχει κύρος περισσότερο ἄλλου τινὸς οἰουδήποτε συρμοῦ, ἀλλὰ ὀφείλομεν κρίνοντας νὰ φαινώμεθα ἀνώτεροι ἀνθρώπων τινῶν, εὐφυῶν μὲν, οἷτινες ὁμῶς προνοοῦντες καὶ κηδόμενοι περὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν τέκνων αὐτῶν κρίνουσιν οὐχὶ ὀρθῶς καὶ ἐπισταμένως σκεπτόμενοι, ἀλλ' ἐπιπολαίως πως. Δὲν πρέπει νὰ ἀρκώμεθα νομίζοντες ὅτι τοιαύτη ἢ τοιαύτη γνώσις θὰ ἀποδῇ χρήσιμος εἰς τὸν μετέπειτα βίον ἢ ὅτι τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον εἶδος ἔχει περισσοτέραν πρακτικὴν ἀξίαν. "Οχι· ὀφείλομεν νὰ ἐξεύρωμεν μέθοδον πρὸς ἐκτίμησιν τῆς σχετικῆς ἀξίας τῶν διαφόρων γνώσεων οὕτως, ὥστε θετικῶς νὰ γνωρίζωμεν ποῖαι εἶναι ἐκεῖναι, ἐφ' ὧν πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν.

Ἀναμφιδόλως τὸ ἔργον εἶναι ἐπίπονον, ἴσως δὲ οὐδέποτε ἐπιτευχθῇ τελείως. Ἀλλ' ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν εὐρύτητα τῶν ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτωμένων συμφερόντων θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ δυσκολία αὕτη ὅχι μόνον δὲν εἶναι λόγος, ὅπως δειλιῶντες παρίδωμεν αὐτό, ἀλλὰ τοὐναντίον ὅπως ἀφιερῶσωμεν ἀπάσας ἡμῶν τὰς δυνάμεις πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο ἀρκεῖ συστηματικῶς νὰ βαδίζωμεν, ἴσως δὲ τότε φθάσωμεν πολὺ συντόμως εἰς ἀποτελέσματα οὐχὶ εὐκαταφρόνητα.

Τὸ πρῶτον ἡμῶν βῆμα προφανῶς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ταξινόμησις κατὰ τάξιν σπουδαιότητος τῶν κυριωτάτων ἐνεργειῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ. Κατὰ φυσικὴν σειρὰν δύνανται αὗται νὰ καταταχθῶσιν ὡς ἑξῆς: 1) Αἱ ἐνέργειαι αἱ τείνουσιν ἀμέσως πρὸς αὐτοσυντήρησιν. 2) Αἱ ἐνέργειαι, αἵτινες, ἐξασφαλίζουσιν τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα, συντελοῦσιν ἐμμέσως εἰς τὴν αὐτοσυντήρησιν. 3) Αἱ ἐνέργειαι, αἵτινες ἀποβλέπουσι τὴν ἀνατροφὴν καὶ πειθαρχίαν τῶν παίδων. 4) Αἱ ἐνέργειαι, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ τήρησις τῶν καταλλήλων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων. 5) Αἱ ποικίλαι ἐνέργειαι, αἵτι-

νες πληροῦσι τὰς ὥρας τῆς σχολῆς τὰς ἀφιερωμένας πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ὁρέξεων καὶ συναισθημάτων ἡμῶν.

Δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη μακρᾶς σκέψεως, ἵνα ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ ταξινόμησις αὕτη φαίνεται ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἀληθῆ τάξιν τῶν πραγμάτων. Αἱ πράξεις ἡμῶν καὶ αἱ προφυλάξεις, δι' ὧν διατηροῦμεν διηνεκῶς τὴν προσωπικὴν ἡμῶν ἀσφάλειαν, ὠρισμένως ἔχουσιν ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων τὴν προτεραιότητα. Ἐὰν ἡδύνατο νὰ εὑρεθῇ ἄνθρωπος ὡς παιδίον ἄπειρος τῶν περιβαλλόντων ἀντικειμένων καὶ ἀδυνατῶν νὰ καθοδηγήσῃ ἑαυτὸν ἐν τῇ ἐξωτερικῇ κόσμῳ, ἀναμφιδόλως σχεδὸν θὰ ἐφονεύετο ἅπαξ ἐξελθὼν ἐν τῇ ὁδῷ, οἰαδιήποτε καὶ ἂν ἦσαν αἱ γνώσεις αὐτοῦ ἐπὶ ἄλλων ζητημάτων.

Ἐπειδὴ δὲ τελεία ἀμάθεια ἐπὶ παντὸς ἄλλου κλάδου οὐδέποτε θὰ ἐπέφερε τόσον ταχέως τὸν ὄλεθρον, ὡς ἡ ἐντελής ἀμάθεια ἐπὶ τούτου τοῦ σημείου, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αἱ γνώσεις αἱ ἀμέσως βαίνουσαι πρὸς αὐτοσυντήρησιν ἔχουσι πρωτίστην σπουδαιότητα.

Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι μετὰ τὴν ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν ἔπεται ἡ ἔμμεσος, ἥτις συνίσταται εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει καθήκον νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀτομικὴν του ζωὴν πρὶν ἀναλάβῃ καθήκοντα οἰκογενειακά, γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ ὅτι τὰ πατρικὰ καθήκοντα καθίστανται δυνατὰ μόνον, ὅταν τὰ πρῶτα ἔχωσιν ἐξασφαλισθῇ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ δύναμις πρὸς αὐτοσυντήρησιν κατ' ἀνάγκην προηγεῖται τῆς ἀπαιτουμένης ἱκανότητος πρὸς διατροφήν οἰκογενείας, ἔπεται ὅτι καὶ αἱ γνώσεις αἱ τείνουσαι πρὸς αὐτοσυντήρησιν προηγοῦνται τῶν ἀναγκαίων γνώσεων πρὸς οἰκογενειακὴν εὐημερίαν, ὅστεροῦσι δὲ μόνον τῶν γνώσεων τῶν ἀναγκαίων πρὸς ἄμεσον διαφύλαξιν τῆς ζωῆς.

Ἐπειδὴ δὲ πάλιν ἡ οἰκογένεια κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν

προηγείται τοῦ Κράτους—καθότι ἡ μὲν ἀνατροφή τῶν παιδῶν εἶναι δυνατὴ καὶ πρὸ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Κράτους καὶ μετ' αὐτήν, ἐνῷ ἡ ὑπαρξίς τοῦ Κράτους ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν παιδῶν, ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου ὡς γονέως ἔχουσι μείζονα σπουδαιότητα τῶν καθήκοντων αὐτοῦ ὡς πολίτου. Πλὴν δυνάμεθα νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ ἄλλο ἐπιχείρημα· ἀφ' οὗ ἡ τελειότης κοινωνίας τινὸς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς φύσεως τῶν πολιτῶν, ἡ δὲ φύσις τῶν πολιτῶν διαπλάττεται μάλιστα διὰ τῆς ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἀγωγῆς, ὁφείλομεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ εὐημερία τῆς οἰκογενείας εἶναι τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ εὐημερία τῆς κοινωνίας. "Οθεν αἱ γνώσεις, αἱ ἀμέσως πρὸς τῆς οἰκογενείας τὴν εὐημερίαν ὀδηγοῦσαι, δεόν νὰ προηγῶνται τῶν γνώσεων, αἵτινες ἀποβλέπουσι πρὸς τὴν τῆς κοινωνίας.

Αἱ ποικίλαι καὶ εὐάρεστοι ἀσχολίαι, αἵτινες πληροῦσι τὰς ὥρας τῆς σχολῆς ἡμῶν, ἡ μουσικὴ, ἡ ποίησις, ἡ ζωγραφικὴ, προφανῶς ὑπονοοῦσι προϋπάρχουσαν κοινωνίαν. "Οχι μόνον ποιά τις ἀνάπτυξις αὐτῶν καθίσταται ἀδύνατος ἄνευ κοινωνικῆς ἐνότητος πρὸ πολλοῦ ὑφισταμένης, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ οὐσία αὐτῶν συνίσταται κατὰ μέγα μέρος ἐκ κοινωνικῶν συμπαθειῶν καὶ συναισθημάτων. Ἡ κοινωνία ὅχι μόνον παρέχει τὰς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν τεχνῶν ἀναγκαίαις συνθήκας, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ συναισθήματα καὶ τὰς ἰδέας, αἵτινα αὐταὶ ἐκφράζουσιν. Ἐπομένως καὶ τὰ ἀφορῶντα τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀτόμου ὡς καλοῦ πολίτου ἀποβαίνουσι σπουδαιότερα τῶν ἀφορῶντων τὴν ὑπὸ ἔποψιν τεχνῶν αἰσθητικὴν αὐτοῦ μόρφωσιν καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ πρέπει νὰ προηγῶνται.

Αὐτὴ λοιπόν, ἐπαναλαμβάνομεν, φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἡ κατὰ λογικὴν σειρὰν κατάταξις. α') Ἡ ἀγωγή ἡ προπαρασκευάζουσα διὰ τὴν ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν, β') ἡ τὴν ἔμμεσον αὐτοσυντή-

ρησιν σκοποῦσα, γ') ἡ διαπλάττουσα τὸν ἄνθρωπον ὡς γονέα, δ') ἡ προπαρασκευάζουσα τὸν πολίτην, ε') ἡ προπαρασκευάζουσα τὸν ἄνθρωπον διὰ τὰς ποικίλας ἀσχολίας τοῦ βίου, τὰς σκοποῦσας τὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος.

Βεβαίως δὲν ἐννοοῦμεν, ὅτι αἱ διακρίσεις αὗται τελείως διακρίνονται ἀλλήλων. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι αἱ ποικίλαι αὗται γνώσεις εἶναι τόσο στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμέναι, ὥστε ἡ ἀνάπτυξις μιᾶς ἐξ αὐτῶν συνεπάγεται μέχρι τινὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἄλλων. Οὔτε συζητοῦμεν τὴν ἐν ἐκάστῃ τμήματι ὑπαρξιν μερῶν τινῶν σπουδαιότερων ἴσως ἄλλων προηγουμένου τμήματος. Ἄνθρωπος μεγάλης ἱκανότητος διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν διεξαγωγὴν ἐργασιῶν, ἀλλὰ στερούμενος ἄλλων ἰδιοτήτων, δύναται νὰ φανῇ πολὺ κατώτερος ὑπὸ ἔποψιν ἠθικῆς τελειότητος ἀνθρώπου οὐχὶ μὲν τόσο ἱκανοῦ περὶ τὴν ἀπόκτησιν χρημάτων, ἀλλὰ μεγάλην κρίσιν ἔχοντος ὡς γονέως.

Μόρφωσις μετρία μὲν ἀλλ' ἐγκυκλοπαιδικὴ εἶναι προτιμότερα εἰδικῆς τινος μεγάλης, ἀλλ' ἀποκλειούσης πᾶσαν ἄλλην, παραδείγματος χάριν τῆς βαθείας γνώσεως τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων, ἐὰν αὕτη ἀποκλείῃ πᾶσαν μάθησιν φιλολογικὴν, πᾶσαν καλλιτεχνικὴν μόρφωσιν, ἔστω καὶ τὴν ἐλαχίστην. Ἐν τούτοις, ἀφ' οὗ ὀρίσωμεν ἰδιαιτέρας τινὰς περιπτώσεις, αἱ γενικαὶ διαιρέσεις μένουσιν αἱ αὐταί, ἔπονται δὲ ἀλλήλαις πραγματικῶς κατὰ τὴν ὀρισθεῖσαν τάξιν, διότι αὕτη εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ὡς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὰς φυσικὰς τῆς ζωῆς ἐξελίξεις.

Ἀναμφιδόλως τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς εἶναι τελεία τοῦ ἀτόμου προπαρασκευὴ κατὰ πάσας ἐν γένει ταύτας τὰς διαιρέσεις. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἰς τὸ στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ὃ νῦν εὐρισκόμεθα, ἕκαστος ἐξ ἡμῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον θὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ ἰδεώδους τούτου, ὁ σκοπὸς ἡμῶν πρέπει νὰ εἶναι μία ἀνάλογος ἰσορροπία ἐν τῇ προπαρασκευῇ. Δέον νὰ ἀπο-

κλεισθῇ πᾶσα ὑπερβολικὴ ἀνάπτυξις ἐν τινι κλάδῳ, ὅσον σπουδαῖος καὶ ἂν εἶναι οὗτος. Ἡ ἀνάπτυξις δύο, τριῶν ἢ καὶ πλείονων κλάδων δὲν ἀρκεῖ· ἀπαιτεῖται δὲ γενικὴ καθ' ἅπαντα τὰ σημεῖα μέριμνα· μεγίστη διὰ τὰ σπουδαιότατα, ἀναλόγως δὲ ἐλαττωμένη μέχρι τῶν κατωτάτων. Διὰ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον (λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν περιπτώσεων, καθ' ὅς ἰδιαίτερα ἰδιοφυῖα διὰ τινα κλάδον τῆς ἐπιστήμης καθιστᾷ τὴν ἐν τῷ κλάδῳ τούτῳ ἀνάπτυξιν πόρον ζωῆς), διὰ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον, λέγομεν τὸ ἀνώτατον εὐκταῖον ἀγαθὸν εἶναι ἀγωγὴ ὅσον ἐνεστι παρασκευάζουσα αὐτὸν εἰς τοὺς κλάδους, οἵτινες μάλιστα συντείνουσιν εἰς τὴν γενικὴν τοῦ βίου τελειοποίησιν, ὀλιγώτερον δὲ εἰς ἐκείνους, οἵτινες δὲν ἀποδλέπουσιν ἀμέσως εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον.

Κανονίζοντες τὴν ἀγωγὴν συμφώνως πρὸς τὸν τύπον τοῦτον ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν γενικὰς τινας θεωρίας. Ἡ ἀξία οἰουδήποτε μέρους γνώσεων ὡς συντελοῦσα εἰς τὴν τελειότητα τοῦ βίου εἶναι διττὴ· ἀπολύτως ἀναγκαία ἢ ἐξαρτωμένη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκ τῶν περιστάσεων. Ὑπάρχουσι γνώσεις ἀπολύτου ἀξίας, ἅλλαι ἔχουσι ἀξίαν σχετικὴν, καὶ τέλος ἅλλαι ἀξίαν στηριζομένην ἐπὶ συνθηκῶν. Ἐν γένει αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι εἶναι ἀξίας ἀπολύτου· π. χ. ὅτι τῆς παραλυσίας προηγείται ποιά τις νάρκη τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ὅτι ἡ ἀντίστασις τοῦ ὕδατος πρὸς σῶμα κινούμενον ἐν αὐτῷ εἶναι ἀνάλογος τοῦ τετραγώνου τῆς ταχύτητος τοῦ κινουμένου σώματος, ὅτι τὸ χλώριον ἔχει ἀπολυμαντικὰς ιδιότητας, πάντα ταῦτα ὡς ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι ἔχουσιν ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ ἐν τῷ ἀπωτάτῳ μέλλοντι ὡς καὶ ἐν τῷ παρόντι χρόνῳ θὰ ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου προόδου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ τελεία ὁμῶς γνώσις τῆς ἀγγλικῆς γλώσσης, ἥτις ἀποκτᾶται διὰ τῆς γνώσεως τῆς Λατινικῆς καὶ Ἑλληνικῆς, δύναται νὰ θεωρηθῇ

ὡς ἔχουσα ἀξίαν σχετικήν· ἡ ἀξία αὕτη πρέπει μὲν νὰ ὑπάρχῃ δι' ἡμᾶς ὡς καὶ διὰ τὰ ἔθνη ἐκεῖνα, ὧν ἡ γλῶσσα ἐπήγαγεν ἐκ τῶν δύο τούτων γλωσσῶν, θὰ παύσῃ ὁμῶς ὑφισταμένη, ὅταν προϊόντος τοῦ χρόνου ἐξαλειφθῶσι καὶ αἱ ἡμέτεραι νεώτεραι γλῶσσαι. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ μάθημα τὸ ἐν ταῖς σχολαίσις ἡμῶν κακῶς ὀνομαζόμενον Ἱστορία, τὴν ξηρὰν αὐτὴν ἐκμάθησιν ὀνομάτων, χρονολογιῶν καὶ κοινῶν ἀσημάντων γεγονότων, βεβαίως τοῦτο μόνον ἐκ συνθήκης ἀξίαν ἔχει, οὐδαμῶς ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν πράξεών μας καὶ διδάσκεται μόνον πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἣτις καταδικάζει τὴν ἄγνοιαν ὠρισμένων τινῶν πραγμάτων. Ἐκ τούτου λοιπὸν συμπεραίνομεν βεβαίως, ὅτι τὰ γεγονότα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα καὶ νῦν καὶ ἐν παντὶ χρόνῳ δεόν νὰ θεωρῶνται συγκριτικῶς σπουδαιότερα μὲν τῶν ἀναφερομένων μόνον εἰς τι μέρος αὐτῆς περιοριζόμενον ἐν ὠρισμένῳ χρονικῷ διαστήματι, πολὺ δὲ καὶ ἀσυγκρίτως σπουδαιότερα ἐκείνων, ἅτινα εἰς τι μέρος αὐτῆς ἀναφερόμενα ἐξαρθῶνται ἀπλῶς ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ὑφιστάμενον συρμόν. Ἐπομένως, ἐν ἴσῃ μοίρᾳ, κατὰ λογικὴν ἐκτίμησιν αἱ γνώσεις αἱ ἀπόλυτον ἀξίαν ἔχουσαι δεόν νὰ προηγῶνται τῶν ἐχουσῶν ἀξίαν σχετικήν ἢ κατὰ συνθήκην.

Ἐνταῦθα θὰ προσθέσωμεν μίαν ἔτι εἰσαγωγικὴν παρατήρησιν. Ἡ πρόσκτησις οἵασδήποτε γνώσεως ἔχει διπλὴν ἀξίαν, ἀξίαν μὲν ὡς γνώσις καὶ ἀξίαν ὡς ἀσκησις (*discipline*). Ἡ ἐκμάθησις τῶν γεγονότων ἐν τῇ τακτικῇ αὐτῶν ἐξελίξει χρησιμεύει εἰς ἡμᾶς ὄχι μόνον ὡς ὁδηγὸς ἐν τῷ βίῳ, ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὴ ἀσκησις, ὁφείλομεν δὲ νὰ μελετῶμεν τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα πρὸς τελειοποίησιν τῆς ζωῆς ἡμῶν, ὑπὸ τὴν διπλὴν ταύτην μορφήν.

Αὗται λοιπὸν εἶναι αἱ γενικαὶ θεωρίαι, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν προκειμένου περὶ καθορίσεως τοῦ ὀρθοῦ τῶν

μαθημάτων κύκλου (*curriculum*). α') Ἡ ζωὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ποικίλας ἐνεργείας, ὧν ἐκάστη ἔχει ἥττονα τῆς προηγουμένης σημασίαν· β') ἡ ἀξία τῶν διαφόρων γνώσεων ρυθμίζει τὰς ἐνεργείας ταύτας, εἶναι δὲ αὕτη ἀπόλυτος, σχετικὴ καὶ κατὰ συνθήκην· γ') ἡ ἐφ' ἡμῶν ἐπίδρασις τῶν γνώσεων πρέπει νὰ λογισθῇ διττὴ, ὡς γνώσις καὶ ὡς ἀσκήσις.

Εὐτυχῶς τὸ σπουδαιότατον μέρος τῆς ἀγωγῆς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἀναλάβει αὐτὴ ἡ Φύσις, φοβουμένη τὴν ἀνθρωπίνην πορείαν εἰς τὸ βαρυσήμαντον τοῦτο ζήτημα. Τὸ βρέφος, τὸ εὐρισκόμενον εἰσέτι εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τροφοῦ αὐτοῦ, καὶ τὸ ὅποιον κλαῖον ἀποκρύπτει διὰ τῶν χειρῶν τὸ πρόσωπον ἐπὶ τῇ θέᾳ ξένου, δεικνύει τὸ ὑποφῶσκον ἐνστικτον τῆς προφυλάξεως ἀπὸ τοῦ ἀγνώστου καὶ ἰσως κινδυνώδους. "Ὅταν δὲ ἀρχίζῃ νὰ βαδίξῃ, ὁ τρόμος, ὃν ἐκφράζει ἐπὶ τῇ γειτνιάσει ἀγνώστου, κυνὸς π. χ., καὶ αἱ φωναί, μεθ' ὧν καταφεύγει πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ ἐπὶ τινι αἰφνιδίᾳ θέᾳ ἢ κρότῳ, ἀποδεικνύουσι μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ αὐτοῦ ἐνστίκτου. Τὰς γνώσεις, ἄλλως τε, τὰς τεινούσας πρὸς ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν, ὁ παῖς διαρκῶς προσκτᾶται ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν. Πῶς νὰ κρατῇ τὸ σῶμα ἐν ἰσορροπίᾳ, πῶς νὰ διευθύνῃ τὰς κινήσεις αὐτοῦ πρὸς ἀποφυγὴν συγκρούσεων, τίνα σώματα εἶναι σκληρὰ καὶ μεθ' ὧν βιαία πρόσκρουσις προξενεῖ πόνον· τίνα ἀντικείμενα εἶναι βαρέα καὶ πίπτοντα ἐπὶ τῶν μελῶν βλάπτουσιν αὐτά, τίνα πράγματα δύνανται νὰ φέρωσι τὸ βάρος τοῦ σώματος καὶ τίνα ὑποχωροῦσιν εἰς αὐτό. Ἀποκτᾷ τέλος ὁσημέραι γνώσεις τῶν βλαβερῶν ἰδιοτήτων τοῦ πυρός, τῶν ὀπλων καὶ τῶν ὀξέων ἐργαλείων καὶ ἄλλων μυρίων πραγμάτων, ἅτινα δύνανται νὰ φέρωσι τὸν θάνατον ἢ δυστύχημά τι. "Ὅταν δὲ μετὰ τίνα ἔτη ὁ παῖς ἀρχίσῃ νὰ τρέχῃ, νὰ ἀναρριχᾶται, νὰ

πηδᾷ καὶ νὰ καταναλίσκη μέγα μέρος τῆς ἐνεργητικότητος αὐτοῦ εἰς ἀσκήσεις ἀπαιτούσας δύναμιν καὶ ἐπιτηδειότητα, δι' ὧν αὐτῶν τῶν ἀσκήσεων, δι' ὧν τὸ σῶμα ἐνδυναμοῦται, δξύνεται ἡ ἀντίληψις καὶ ἡ κρίσις αὐξάνει, μανθάνει ὁ παῖς νὰ καθοδηγῇ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐν μέσῳ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων καὶ νὰ ἀντιμετωπίζῃ τοὺς μερίζονας κινδύνους, οὓς ἕκαστος δύναται νὰ συναντήσῃ ἐν τῷ βίῳ. Ἡ θεμελιώδης λοιπὸν αὕτη ἀγωγή, τῆς ὁποίας τόσον ἐπιμελεῖται ἡ Φύσις, ἀπαιτεῖ σχετικῶς ὀλιγωτέραν παρ' ἡμῶν φροντίδα. Ἐκεῖνο ὅμως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἰδίως πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν, εἶναι, ἵνα τὸ στάδιον ἀφεθῇ ἐλεύθερον πρὸς ἀπόκτησιν τῆς πείρας καὶ τῆς ἀσκήσεως ταύτης καὶ οὐδεμία νὰ ἐπέλθῃ ἀντίστασις εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Φύσεως, ὥς ἀνόητοί τινες διδάσκαλοι πράττουσιν ἐμποδίζουσαι τὰς μαθητρίας αὐτῶν ἀπὸ πάσης σωματικῆς ἀσκήσεως καὶ οὕτω καθιστῶσαι αὐτὰς ἀνικάνους νὰ προφυλάξωσιν ἑαυτὰς εἰς ἐπικινδύνους περιστάσεις.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δὲν ἀποτελοῦσιν ἐν τούτοις τὴν πλήρη καὶ τελείαν πρὸς ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν ἀγωγήν. Πλὴν τῶν προφυλάξεων ἀπὸ πάσης βλάβης καὶ καταστροφῆς τῶν προερχομένων ἐξ ἀντικειμένων ἐξωτερικῶν, τὸ σῶμα δεόν νὰ προφυλάττεται καὶ ἀπὸ ἄλλων κινδύνων, τῶν ἀσθενειῶν π. χ. καὶ τοῦ θανάτου, τῶν προερχομένων ἐκ τῆς παραδόσεως φυσιο-λογικῶν νόμων. Πρὸς ἐπίτευξιν βίου τελείως (*complete living*) δὲν ἀπαιτεῖται μόνον νὰ ἀμυνώμεθα ἐναντίον πάσης αἰφνιδίας καταστροφῆς τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποφεύγωμεν τὰς κακὰς ἑξεις, αἵτινες συνεπάγονται ἀνικανότητα πρὸς τὴν ζωὴν καὶ βα-θμιαίαν αὐτῆς ἀπώλειαν. Ἐπειδὴ δέ, μὴ ὑπαρχούσης τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἐνεργητικότητος, ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἀτομικῶν, οἰκογενεια-κῶν καὶ κοινωνικῶν καθηκόντων καθίσταται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀδύνατος, εἶναι καταφανὲς ὅτι ὁ δευτερεύων οὗτος κλά-

δος τῆς ἀμέσου αὐτοσυντηρήσεως ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸν πρῶτον, καὶ ὅτι πᾶσα γνῶσις τείνουσα πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτοῦ δέον νὰ θεωρῇται σπουδαιότατη.

Εἶναι ἀληθές ὅτι καὶ ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει ἡ Φύσις καθοδῆγεῖ ἡμᾶς ἐν μέρει, διότι τὰ φυσικὰ ἡμῶν συναισθήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι εἶναι ἀντίστοιχα κατὰ μέγα μέρος τῶν φυσικῶν ἡμῶν ἀναγκῶν. Εὐτυχῶς δι' ἡμᾶς, ἡ ἔλλειψις τροφῆς, τὸ αἰσθημα ὑπερβολικοῦ φύχους ἢ ὑπερβολικῆς θερμότητος γεννῶσιν ἀπαιτήσεις λίαν ἐντόνους καὶ μὴ ἐπιδεχομένας ἀμέλειαν. Ἐὰν δὲ οἱ ἄνθρωποι τακτικῶς ὑπῆκουον εἰς ταύτας καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας ἀπαιτήσεις, ἔστω καὶ ὀλιγώτερον ἐντόνους, θὰ ἀπέφευγον σχετικῶς πολλὰ κακά. Ἐὰν αἰσθανόμενοι κόπωσιν πνευματικὴν ἢ σωματικὴν, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀμέσως ἀπείχομεν τῆς ἐργασίας, ἢ αἰσθανόμενοι πίεσιν ἐν πεπυκνωμένῃ ἀτμοσφαίρᾳ ἀμέσως ἐσπεύδομεν νὰ ἀνανεώσωμεν τὸν ἐν τῷ δωματίῳ ἀέρα, ἐὰν οὐδέποτε ἐτρώγομεν μὴ πεινῶντες, οὐδὲ ἐπίνομεν μὴ διψῶντες, τότε βεβαίως τὰ ὄργανα ἡμῶν σπανίως θὰ εὕρισκοντο ἀνίκανα πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν. Ἀλλ' ἡ ἄγνοια τῶν νόμων τῆς ζωῆς εἶναι τόσον παχυλὴ, ὥστε οἱ ἄνθρωποι οὐδὲ γνωρίζουσιν, ὅτι αἱ αἰσθήσεις αὐτῶν εἶναι οἱ φυσικοὶ καὶ πιστοὶ αὐτῶν ὁδηγοί, ὅταν δὲν ἀμβλυνθῶσιν αὐταὶ ἐκ τῶν μεγάλων καὶ συνεχῶν καταχρήσεων. Οὕτω λοιπόν, ἵνα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἀνατρέξωμεν εἰς τὰ τελικὰ αἷτια τῶν πραγμάτων, ἐνῶ ἡ Φύσις παρέχει ἡμῖν ἀποτελεσματικὰ μέσα πρὸς προφύλαξιν τῆς υγείας ἡμῶν, ἡ ἀμάθεια καθιστᾷ αὐτὰ κατὰ μέγα μέρος ἀνωφελῆ.

Ἐὰν τις ἀμφιδάλλῃ περὶ τῆς σημασίας, ἣν γνῶσις τῶν ἀρχῶν τῆς φυσιολογίας ἔχει ὡς μέσον πρὸς τελειοποίησιν τῆς ζωῆς, δύναται νὰ παρατηρήσῃ πόσον ὀλίγοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες μέσης ἢ προγενηκυίας ἡλικίας χαίρουσι πλήρους υγείας. Σπανίως συναντῶμεν παράδειγμα ἰσχυρᾶς κράσεως καὶ υγείας διατηρου-

μένων μέχρι γήρατος, κατὰ πᾶσαν δὲ στιγμήν βλέπομεν παραδείγματα ὀξέων νοσημάτων, χρονίων ἀσθeneiῶν, γενικῆς ἀδυναμίας, προώρου καταρρεύσεως. Εὐάριθμοι θὰ εἶναι οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες καθ' ὅλον αὐτῶν τὸν βίον δὲν ἀπέβησαν αὐτοὶ ἑαυτοῖς ἐξ ἀγνοίας αἰτίαι ἀσθeneiῶν, ἐξ ὧν ἐλάχιστα γνῶσεις θὰ ἔσωζον αὐτούς.

Πόσας νόσους καρδιακάς, ἐπὶ παραδείγματι, δὲν βλέπομεν προερχομένας ἐκ ρευματικῶν πυρετῶν, οἵτινες πάλιν εἶναι συνέπεια μεγάλης ἀπερικοφίας, καὶ πόσα ὀφθαλμικὰ νοσήματα ἀνίατα ἐξ ὑπερβολικῆς μελέτης! Καθ' ἑκάστην ἀκούομεν περὶ ἀνθρώπων πασχόντων, ἄλλου μὲν χωλοῦ, διότι παρὰ τοὺς πόνους ἐξ ἐλαφροῦ τινος τραύματος κατὰ τὸ γόνυ ἐξηκολούθει νὰ βαδίζῃ, ἄλλου κλινήρους ἐπὶ ἔτη μακρά, διότι ἡγνῶει ὅτι οἱ παλμοί, ἐξ ὧν ὑπέφερε, προήρχοντο ἐξ ὑπερβολικῆς ἐγκεφαλικῆς κοπώσεως, τούτου παθόντος ἀνεπανόρθωτον σωματικὴν βλάβην ἐξ ἀνοήτου ἐπιθυμίας νὰ ἐπιδείξῃ μεγάλην καὶ ἔκτακτον ῥώμην, ἄλλου τέλος ἀπολέσαντος τὴν υγείαν αὐτοῦ ἐξ ὑπερμέτρου καὶ δὴ ἀνωφελοῦς ἐργασίας. Συγχρόνως δὲ πανταχοῦ βλέπομεν τὰ διαρκῆ μικροῦ λόγου νοσήματα τὰ ἐπόμενα τῇ γενικῇ ἀδυναμίᾳ. Παραδιδόντες τοὺς πόνους, τὴν ἀνίαν, τὴν μελαγχολίαν, τὴν κατανάλωσιν χρόνου καὶ χρήματος, τὰ ὅποια πάντα ταῦτα συνεπάγονται, ἴδωμεν μόνον μέχρι ποίου βαθμοῦ ἡ κακὴ υγεία κωλύει ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ἐκπληρώσεως πάντων ἡμῶν τῶν καθηκόντων, καθιστᾷ τὴν ἐργασίαν ἐνίοτε ἀδύνατον, πάντοτε δὲ δυσχερεστέραν, ἐπιφέρει ἐρεθισμόν τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὀλέθριον διὰ τὴν ὀρθὴν τῶν παιδῶν ἀνατροφὴν, τελείως ἐμποδίζει τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πολιτικῶν καθηκόντων καὶ τὴν διασκέδασιν μετατρέπει εἰς ἀνίαν. Ὅθεν γίνεται καταφανὲς ὅτι τὰ φυσιολογικὰ ἁμαρτήματα, τὰ τε προγονικὰ καὶ τὰ ἡμέτερα, ἅτινα ἐπιφέρουσι τὴν ἑλλειψιν ταύτην τῆς υγείας, ἐμποδίζουν ἡμᾶς πλείοτερον

παντὸς ἄλλου ἀπὸ τῆς τελειοποιήσεως τοῦ βίου ἡμῶν, κατὰ μέγα δὲ μέρος καθιστῶσι τὴν ζωὴν ἀτυχὴ καὶ βαρεῖαν, ἐν ᾗ ὄφειλε νὰ εἶναι αὕτη εὐχάριστος καὶ εὐεργετική.

Καὶ ἐν τούτοις τὰ ἀνωτέρω δὲν εἶναι πάντα τὰ ἐκ τῆς ἀγνοίας προερχόμενα κακὰ. Ἡ ζωὴ ἡμῶν οὕτως ὅχι μόνον μεγάλως καταστρέφεται, ἀλλὰ καὶ γίνεται βραχυτέρα. Δὲν εἶναι ἀληθές, ὥς συνήθως νομίζεται, ὅτι μετὰ ἀσθενείαν τινα ἀναλαβόντες ἀπολαύομεν τῆς αὐτῆς οἰας καὶ πρότερον ὑγείας. Οὐδεμία ἀνωμαλία ἐν τῇ κανονικῇ λειτουργίᾳ τοῦ σώματος ἡμῶν εἶναι δυνατόν νὰ παρέλθῃ, μὴ ἐγκαταλείπουσα τὰ ἴχνη αὐτῆς. Ὅχι· ἐν ἡμῖν ἐπέρχεται βλάβη ὀριστική οὐχὶ ἀμέσως ἐπαισθητὴ πιθανόν, ἀλλ' οὐχ ἥττον ὑφισταμένη καὶ ἥτις προστιθεμένη εἰς ἄλλας παρομοίας βλάβας, ὡς ἡ Φύσις ἐν τῷ ἀκριβεστάτῳ ἰσολογισμῷ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων αὐτῆς οὐδαμῶς παραδλέπει, βραχύνει τὴν ζωὴν ἡμῶν. Αἱ μικραὶ αὗται βλάβαι συσσωρευόμεναι ὑποσκάπτουσι καὶ καταστρέφουσι προῶρως καὶ τὰς ἰσχυροτάτας κράσεις. Ἐὰν δὲ ἀναλογισθῶμεν πόσον ὑπολείπεται ὁ μέσος ὅρος τῆς ζωῆς τοῦ δυνατόυ καὶ ἐφικτοῦ, τότε θὰ ἐννοήσωμεν πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀπώλεια. Προσθέτοντες δὲ εἰς τὰς ἐκ τῆς κακῆς ἡμῶν ὑγείας προερχομένας διαφόρους ἀπωλείας καὶ τὴν ὑστάτην μεγάλην ἀπώλειαν βλέπομεν ὅτι συνήθως τὸ ἥμισυ τῆς ζωῆς ἡμῶν ἀπόλλυται ματαίως.

Ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν, ὅτι αἱ γνώσεις αἱ τείνουσαι πρὸς προφύλαξιν τῆς ὑγείας, καὶ οὕτω συνελοῦσαι εἰς ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν, τυγχάνουσι πρωτίστης σπουδαιότητος. Δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἀπόκτησις τοιούτων γνώσεων θὰ ἐθεράπευε τελείως τὸ κακόν, διότι εἶναι φανερόν ὅτι ἐν τῇ παρούσῃ φάσει τοῦ πολιτισμοῦ αἱ ἀνάγκαι τῶν ἀνθρώπων πολλάκις ὠθοῦσιν αὐτοὺς εἰς τὴν παράβασιν τῶν νόμων τῆς ὑγιεινῆς, ὥς ἐπίσης φανερόν εἶναι ὅτι ἐλλείψει τῶν ἀναγκῶν αἱ ὀρέξεις αὐτῶν ἤθε-

λον ὠθῇ αὐτούς, παρὰ τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν, νὰ θυσιάζωσιν εἰς παρούσας ἀπολαύσεις μέλλοντα ἀγαθὰ. Λέγομεν ὅμως καὶ ἐπιμένομεν, ὅτι αἱ κατάλληλοι γνώσεις καταλλήλως μεταδιδόμεναι σπουδαῖα θὰ ἔφερον ἀποτελέσματα· ἔτι δὲ περαιτέρω ἐπιμένομεν καὶ λέγομεν, ὅτι, ἐπειδὴ αἱ ἀρχαὶ τῆς Ὑγιεινῆς πρέπει πρῶτον νὰ γίνωσι γνωσταὶ καὶ εἶτα νὰ ἐφαρμοσθῶσι τελείως, διὰ τοῦτο ἡ μετάδοσις τῶν γνώσεων τούτων δεόν νὰ προηγηθῇ καὶ ἐκ ταύτης νὰ ἐπέλθῃ τρόπος ζωῆς λογικώτερος καὶ τακτικώτερος, ὅποτανδῆποτε καὶ ἂν ἐπιτευχθῇ τοῦτο. Ταῦτα λέγοντες ἐννοοῦμεν, ὅτι, ἐπειδὴ ὑγεία ἰσχυρὰ καὶ ἡ ἐπομένη αὐτῇ εὐθυμία εἶναι στοιχεῖα εὐτυχίας σπουδαιότερα παντὸς ἄλλου, διὰ τοῦτο καὶ ἡ παιδείσις ἡ διδάσκουσα τὴν διατήρησιν αὐτῶν κατ' οὐδὲν ὑπολείπεται ἄλλης οἰασδῆποτε παιδεύσεως καὶ δὴ προηγεῖται πολλῶν. Ἐπομένως βεβαιοῦμεν, ὅτι ἡ διδασκαλία ὠρισμένου μέρους τῆς Φυσιολογίας, ἀναγκαίου πρὸς ἀντίληψιν γενικῶν τινῶν ἀληθειῶν καὶ τῆς ἐπὶ τῆς ἡμερησίας ἡμῶν ζωῆς ἐνεργείας αὐτῶν, ἀποτελεῖ στοιχειωδέστατον μέρος ἀγωγῆς τελείας καὶ λογικῆς.

Ἀποροῦμεν τῇ ἀληθείᾳ ὅτι ὑφίσταται ἡ ἀνάγκη νὰ ἐκφράσωμεν ἐνταῦθα τὴν θεωρίαν ταύτην, ἔτι δὲ μᾶλλον ἀποροῦμεν ὅτι αὕτη χρήζει ὑποστηρίξεως! Ἐν τούτοις δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι παρὰ πολλῶν θὰ γίνῃ δεκτὴ μετὰ μειδιάματος εἰρωνείας. Ἄνθρωποι οἵτινες θὰ ἡρυθρίων, ἐὰν περιέπιπτον εἰς τι ἐπουσιῶδες γλωσσικὸν λάθος ἢ θὰ ἐθεωροῦντο προσβεβλημένοι, ἐὰν ὑπὸ τινος ἐνομίζοντο ἀγνοοῦντες τοὺς μυθώδεις ἄθλους μυθώδους ἡμιθέου, οὐδόλως αἰσχύνονται ὁμολογοῦντες ὅτι δὲν γνωρίζουσι ποῦ κεῖται ἡ Εὐσταθιανὴ σάλπιγξ, τίνες αἱ ἐνέργειαι τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τίς ὁ τακτικὸς ἀριθμὸς τῶν παλμῶν τῆς καρδίας ἢ πῶς λειτουργοῦσιν οἱ πνεύμονες. Πολλοὶ ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες, μολονότι δεικνύουσι μεγάλην φροντίδα, ἵνα

καλῶς διδάξωσι τὰ τέκνα αὐτῶν τὰς πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν δεισιδαιμονίας, ἀδιαφοροῦσιν ἂν ταῦτα οὐδὲν μάθωσι περὶ τῆς κατασκευῆς καὶ τῶν λειτουργιῶν τῶν ἰδίων σωμάτων, καὶ δὴ ἀρέσκονται εἰς τὴν ἄγνοιαν ταύτην. Τόσον ἰσχυρὰ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς συνηθείας καὶ τόσον μεγάλη ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἐπιδεικτικοῦ ἐπὶ τοῦ ὠφελίμου ἐν τῇ ἀγωγῇ ἡμῶν !

Εἶναι βεβαίως περιττὸν νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν γνώσεων αἵτινες διευκολύνουσαι τὴν ἀπόκτησιν πόρων ζωῆς συντελοῦσι πρὸς ἔμμεσον αὐτοσυντήρησιν. Ἡ ἀξία αὕτη εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένη καὶ αἱ γνώσεις αὗται θεωροῦνται ὑπὸ τῶν πολλῶν ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον ἀποκλειστικῶς ὡς ὁ μόνος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἐν ᾧ ὅμως πάντες εἶναι πρόθυμοι νὰ παραδεχθῶσι τὴν ἀφηρημένην ιδέαν, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις ἢ προσπαρασκευάζουσα τοὺς νέους διὰ τὴν ἐργασίαν ἔχει ὑψηλὴν σημασίαν», καὶ πάντες ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὴν σημασίαν ὑπερτάτην, οὐδεὶς σχεδὸν ἐρωτᾷ ποία ἢ κατάλληλος πρὸς τοῦτο ἐκπαίδευσις. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνάγνωσις, ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἀριθμητικὴ διδάσκονται μετ' ἀκριβοῦς ἀντιλήψεως τῆς χρήσεως καὶ τῆς ὠφελείας αὐτῶν, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ ἀκριβὴς αὕτη ἀντίληψις ἐνταῦθα περιορίζεται. Ἐν ᾧ δὲ μέγα μέρος τῆς διδασκομένης ὕλης δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐργασίαν, ἀπειρία ἄλλων γνώσεων ἀμέσως ἀναφερομένων πρὸς αὐτὴν ἐντελῶς παροράται.

Διότι, ἐξαιρουμένων εὐαρίθμων τινῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἴδωμεν εἰς τί ἀσχολοῦνται οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων. Ἀσχολοῦνται ἰδίως εἰς τὴν παραγωγὴν, παρασκευὴν καὶ διανομὴν τῶν πρὸς εὐμάρειαν χρειωδῶν. Ἰνα δὲ ᾧσιν ἀποτελεσματικαὶ ἡ παραγωγὴ, παρασκευὴ καὶ διανομὴ ὀφείλουσι νὰ στηρίζονται ἐπὶ τῆς χρήσεως μεθόδων ἀναλόγων πρὸς τὴν διάφορον σύστασιν τῶν χρειωδῶν τούτων ὀφείλουσι νὰ στηρίζονται ἐπὶ τῆς καταλλήλου γνώσεως τῶν φυσικῶν ἢ χημικῶν ἢ ζωτικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων, τουτέστιν ἐπὶ

τῆς Ἐπιστήμης. Τὸ εἶδος τῶν γνώσεων, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία παραλείπεται ἐν τοῖς σχολείοις ἡμῶν, εἶναι ἀκριβῶς τὸ εἶδος ἐκεῖνο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ ὀρθὴ ἐκτέλεσις τῶν διαφόρων ἐνεργειῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ὁ πεπολιτισμένος βίος. Ἡ ἀλήθεια αὐτή, ἂν καὶ ἀναμφισβήτητος, δὲν φαίνεται οὕσα παρὰ πάντων ζωηρῶς ἀντιληπτή· εἶναι τόσον κοινή, ὥστε ἀκριβῶς ὡς ἐκ τούτου παραμελεῖται. Ἐπομένως, ἵνα δώσωμεν εἰς τὸ ἐπιχείρημα ἡμῶν τὸ ἀναγκαῖον κύρος, ὀφείλομεν νὰ ἀποδείξωμεν τὴν ἀλήθειαν ταύτην εἰς τὸν ἀναγνώστην διὰ βραχείας τινὸς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων.

Ἐν ἀρχῇ ἐπιληφθῶμεν τῶν Μαθηματικῶν, παρορῶντες ἐν τῇ συνόψει ταύτην τὴν Λογικὴν ὡς μάλιστα ἀφηρημένην ἐπιστήμην, ἐφ' ἧς ἐν τούτοις πᾶς μέγας βιομήχανος εἴτε ἐν γνώσει εἴτε λεληθότως στηρίζει τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχὴ διεξαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ. Τῶν Μαθηματικῶν τὸ γενικώτατον τμήμα, τὸ ἀριθμητικόν, εἶναι ἡ βάσις πάσης βιομηχανικῆς πράξεως, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἀναφέρηται αὕτη, ἢ εἰς κανονισμόν ἐργασιῶν ἢ εἰς ἐκτιμήσεις ἐμπορευμάτων ἢ εἰς ἀγοραπωλησίας ἢ εἰς τὴν λογιστικὴν. Νομίζομεν ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς ἀξίας τοῦ κλάδου τούτου τῆς ἀφηρημένης ταύτης ἐπιστήμης.

Διὰ τὰ ἀνώτερα εἶδη οἰκοδομῆς ποιά τις γνῶσις ἰδιαιτέρου κλάδου τῶν Μαθηματικῶν καθίσταται ἀναπόφευκτος. Ὁ ξυλουργὸς τοῦ χωρίου, ὅστις εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀκολουθεῖ ἐμπειρικοὺς κανόνας, ὡς καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ *Britannia Bridge*¹, ἀναφέρονται διαρκῶς εἰς τοὺς νόμους τῶν ἀποστάσεων. Ὁ ἐπιστάτης ὁ καταμετρῶν τὸ ἀγορασθὲν οἰκόπεδον, ὁ ἀρχιτέκτων ὁ δια-

¹ *Britannia Bridge* ὀνομάζεται ἡ κατὰ τὸ 1850 ὑπὸ τοῦ Stephenson κατασκευασθεῖσα γέφυρα, ἡ συνδέουσα τὴν νῆσον Anglesey μετὰ τῆς Οὐαλλίας.

γράφων τὸ σχέδιον τῆς οἰκοδομῆς, ἣτις μέλλει νὰ κτισθῇ ἐπ' αὐτοῦ, ὁ κτίστης ὁ καταθέτων τὰ θεμέλια, ὁ λιθοξόος καὶ οἱ διάφοροι τεχνῖται, οἵτινες τοποθετοῦσιν ἐν ἑκαστον μέρος καταλλήλως, πάντες ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτῶν ὁδηγοῦνται ὑπὸ γεωμετρικῶν νόμων. Ἡ κατασκευὴ σιδηροδρόμων στηρίζεται καθ' ὁλοκληρίαν ἐπὶ τῆς Γεωμετρίας· ἐπίσης τὰ διαγράμματα ἐπιπέδων καὶ τομῶν, ἡ χάραξις τῶν γραμμῶν, ἡ καταμέτρησις προχωμάτων, ἡ σχεδιαγραφία καὶ κατασκευὴ γεφυρῶν, ὑπονόμων, ὀχετῶν, σιφάγγων καὶ σιδηροδρομικῶν σταθμῶν. Ἐπίσης ἐπὶ τῆς Γεωμετρίας στηρίζεται ἡ κατασκευὴ λιμένων, προκυμαιῶν καὶ τῶν διαφόρων μηχανικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων, ἅτινα κοσμοῦσι τὰς ἀκτὰς καὶ καλύπτουσι τὴν ξηράν, ὥς καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν μεταλλείων καὶ ἀνθρακωρυχείων τῶν ἐντὸς τῆς γῆς εὐρισκομένων. Σήμερον δὲ καὶ ὁ ἐλάχιστος γεωργός, ἵνα καταλλήλως τοποθετήσῃ τοὺς ὕδραγωγικοὺς αὐλακὰς ἐν τῷ κτήματι αὐτοῦ, ἀναφέρεται εἰς τοὺς νόμους τοῦ ἐπιπέδου, δηλαδὴ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Γεωμετρίας.

Ἐπιληφθῶμεν ἤδη τῶν ἀφηρημένων συγκεκριμένων ἐπισημῶν¹. Ἡ βιομηχανία σήμερον στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀπλουστάτης ἐξ αὐτῶν, τῆς Μηχανικῆς. Ὁ μοχλὸς καὶ τὸ βαροῦλκον εἶναι αἱ βάσεις πάσης μηχανῆς καὶ πᾶσα παραγωγὴ σήμερον στηρίζεται ἐπὶ τῆς μηχανικῆς ἐπιστήμης. Ἐξετάσωμεν ἐν συνόψει τὴν ἱστορίαν τοῦ ἄρτου. Τὸ ἔδαφος, ὅπου ὁ σῖτος ἐδλάστησεν, ἡρδεύθη διὰ σωλήνων ἐκ κεράμων κατασκευασθέντων διὰ μηχανῆς· ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ διὰ μηχανῆς ἀνεσκάφη, ὁ σῖτος ἐθερίσθη, ἡλωνίσθη, ἐλικμήθη διὰ μηχανῆς, ἐπίσης διὰ μηχανῆς ἡλέσθη καὶ ἐκοσκινίσθη. Ἐὰν δὲ ἠθέλομεν νὰ κατασκευάσωμεν ἐξ αὐτοῦ τὰ δέπυρα τὰ ἐν χρήσει διὰ τοὺς ναύτας,

¹ Οὕτως ὀνομάζει ὁ Spencer τὴν Μηχανικὴν, Φυσικὴν καὶ Χημείαν.

τὰ κατασκευαζόμενα εἰς τὸ *Cosport*¹, διὰ μηχανῆς καὶ ταῦτα θὰ κατεσκευάζοντο. Παρατηρήσωμεν τὸ δωμάτιον, ἐν ᾧ εὐρισκόμεθα. Ἐὰν ἡ οἰκία εἶναι νεωστὶ ᾠκοδομημένη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αἱ ἐν τῷ τοίχῳ πλίνθοι διὰ μηχανῆς κατεσκευάσθησαν, αἱ σκινίδες τοῦ θαπέδου διὰ μηχανῆς ἐπρίσθησαν καὶ ἐλειάνθησαν, ἐπίσης ἡ θερμάστρα, ὁ χάρτης τῶν τοίχων, οἱ τορνευμένοι πόδες τῶν τραπεζῶν καὶ τῶν καθισμάτων, ὁ τάπης, τὰ παραπετάσματα, πάντα ταῦτα εἶναι προϊόντα τῆς μηχανικῆς τέχνης. Πλὴν καὶ αὐτὰ τὰ ἐνδύματα ἡμῶν ὑφάνθησαν, καθ' ὅλοκληρίαν ἴσως μάλιστα, καὶ ἐρράφησαν διὰ μηχανῆς. Τὸ δὲ βιβλίον, ὅπερ ἀναγινώσκομεν, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων κατασκευασθέντων διὰ μηχανῆς καὶ ἐφ' ὧν ἄλλη μηχανὴ ἐτύπωσε τὰ γράμματα. Εἰς ταῦτα πάντα προσθέσωμεν ὅτι εἰς τὴν μηχανικὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην ὀφείλομεν τὰ μέσα τῆς διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης μεταφορᾶς καὶ διαδόσεως πάντων τούτων τῶν προϊόντων. Ἐκ τῆς καλῆς δὲ ἢ κακῆς ἐφαρμογῆς τῶν μηχανικῶν γνώσεων ἀπορρέει ἡ ἐν παντὶ ἔργῳ ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία. Ὁ μηχανικὸς ὁ κακῶς ὑπολογίζων τὴν ἀντοχὴν τῶν ὕλικῶν, τὰ ὅποια μεταχειρίζεται, θὰ κτίσῃ γέφυραν, ἥτις βεβαίως θὰ καταρρεύσῃ. Ὁ βιομήχανος ὁ μεταχειριζόμενος ἀτελεῖ μηχανὴν δὲν δύναται νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς ἄλλον, τοῦ ὁποῦ ἡ μηχανὴ ἔχει ὀλιγωτέραν τριδὴν καὶ ἀδράνειαν. Ὁ ναυπηγὸς ὁ βασιζόμενος ἐπὶ ἀρχαίων συστημάτων παραγκωνίζεται ὑπὸ τοῦ ἀκολουθοῦντος τὴν νῦν ἀνεγνωρισμένην καὶ πρακτικῶς δεδοκιμασμένην ἀρχὴν τῆς γραμμῆς τῆς ἐπιπλεύσεως. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἱκανότης ἔθνους τινὸς νὰ διατηρῇ τὴν θέσιν αὐτοῦ ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἔθνων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς δεξιᾶς ἐνεργητικότη-

¹ Παρὰ τῇ Portsmouth, ἐνθα ὑπάρχει ἐργοστάσιον κατασκευῆς διπύρων (παξιμαθίων).

τος τῶν ἀτόμων, ἔπεται ὅτι καὶ τὸ ἐθνικὸν συμφέρον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαρτηθῇ ἐκ τῶν μηχανικῶν γνώσεων.

Ἐκ τῶν κλάδων τῶν ἀφηρημένων συγκεκριμένων ἐπιστημῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς μηχανικὰς δυνάμεις, ἐὰν ἀνέλθωμεν εἰς τοὺς κλάδους τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὰς μοριακὰς δυνάμεις, βλέπομεν καὶ ταύτας πολυειδῶς ἐφαρμοζομένας. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν ἐπιστημῶν ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἐπιστημῶν τῆς προηγηθείσης κατηγορίας ὀφείλομεν τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀτμομηχανῆς, ἥτις μόνη ἐκτελεῖ τὴν ἐργασίαν ἑκατομμυρίων ὄλων ἐργατῶν. Τὸ περὶ θερμότητος πραγματευόμενον μέρος τῆς Φυσικῆς διδάσκει ἡμᾶς πῶς νὰ οἰκονομῶμεν καύσιμον ὕλην ἐν τῇ βιομηχανίᾳ, πῶς νὰ αὐξάνωμεν τὴν θερμότητα τῶν καμίνων τῶν χρησιμευουσῶν πρὸς διάλυσιν τῶν μετάλλων (*Smelling furnaces*) ἀντικαθιστῶντες τὸ ψυχρὸν διὰ τοῦ θερμοῦ ρεύματος, πῶς νὰ ἀερίζωμεν τὰ μεταλλεῖα, πῶς νὰ προλαμβάνωμεν τὰς ἐκρήξεις διὰ τῆς ἀσφαλιστικῆς λυχνίας καὶ πῶς διὰ τοῦ θερμομέτρου νὰ κανονίζωμεν διαφόρους λειτουργίας. Ἐτέρα διακλάδωσις τῆς Φυσικῆς, ἥς ἀντικείμενον εἶναι ἡ μελέτη τοῦ φωτὸς καὶ τῶν διαφόρων φωτεινῶν φαινομένων, μυρίας ἐκδουλεύσεις παρέχει εἰς τὴν ἀνθρωπότητα· δίδει εἰς τοὺς γέροντας καὶ τοὺς μύωπας τὴν ἐλαττωθεῖσαν ὄρασιν αὐτῶν, βοηθεῖ διὰ τοῦ μικροσκοπίου εἰς τὴν διάγνωσιν τῶν νοσημάτων καὶ τῶν νοθεύσεων, προλαμβάνει ναυάγια διὰ τῆς ἀνεγέρσεως φάρων τελειοποιημένων κτλ. Αἱ μελέται τῶν ἡλεκτρικῶν καὶ μαγνητικῶν δυνάμεων αἱ συντελέσασαι εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πυξίδος πολλὰς ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις ἔσωσαν καὶ πολλὰ πλούτη· διὰ τῆς ἡλεκτροτυπίας ὠφέλησαν μεγάλως τὰς τέχνας· νῦν δὲ διὰ τοῦ τηλεγράφου παρέσχον ἡμῖν μέσον πολύτιμον πρὸς διεξαγωγὴν τῶν διεθνῶν πολιτικῶν καὶ ἐμπορικῶν σχέσεων. Καὶ ἐν αὐτῷ δὲ τῷ στενῷ κύκλῳ τῆς οἰκιακῆς ζωῆς,

ἀπὸ τῶν ἐν τῷ μαγειρείῳ τελειοποιήσεων μέχρι τῆς πολυτελείας τῶν αἰθουσῶν, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ βάσις πάσης ὕλικῆς ἡμῶν εὐμαρείας καὶ ἀπολαύσεως.

Ἔτι εὐρύτερον εἶναι τὸ στάδιον τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Χημείας. Ἡ λεύκανσις τῶν ὑφασμάτων, ἡ βαφή αὐτῶν, ἡ τύπωσις τῶν βαμβοακερῶν, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς ἐφαρμογῆς τῶν χημικῶν νόμων. Ἡ τῆξις τοῦ κασσιτέρου, τοῦ λευκοσιδήρου, τοῦ χαλκοῦ, τοῦ μολύβδου, τοῦ ἀργύρου, τοῦ σιδήρου, βασίζεται ἐπὶ τῆς Χημείας· ἐπίσης ἡ λεύκανσις τῆς σακχάρως, ἡ παραγωγὴ τοῦ φωταερίου, ἡ κατασκευὴ τῆς πυρίτιδος, ἡ σαπωνοποιία, ἡ ὑεροποιία, ἡ κατασκευὴ τῆς πορσελάνης καὶ πλεῖσται ὅσαι βιομηχανίαι καὶ τέχναι. Τὰ κέρδη ἢ αἱ ζημίαι ἐνὸς οἰνοπνευματοποιοῦ, ἐπὶ παραδείγματι, ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν χημικῶν αὐτοῦ γνώσεων, δι' ὧν διαγιγνώσκει ἂν τὰ πρὸς ζύμωσιν ὑγρὰ εὐρίσκονται ἐν τῷ σταδίῳ τῆς οἰνοπνευματικῆς ζυμώσεως ἢ ἂν ἐκ ταύτης μεταβαίνουσιν εἰς τὴν ὀξικήν· πάντες δὲ οἱ μεγάλοι ζυθοποιοὶ ἀναγνωρίζουσιν ὡς συμφέρον αὐτοῖς νὰ διατηρῶσιν ἴδιον χημικὸν ἐν τοῖς ἐργοστασίοις αὐτῶν. Ἐν γένει σήμερον ἡ Χημεία κατέχει σπουδαῖον μέρος ἐν τῇ βιομηχανίᾳ. Καὶ αὕτη δὲ ἡ γεωργία, ἵνα τελεσφόρως διεξάγῃται, ὀφείλει νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τοὺς νόμους τῆς Χημείας. Ἡ ἀνάλυσις τῶν λιπασμάτων τοῦ ἐδάφους, ἡ ἀνεύρεσις τῆς καταλληλοτάτης αὐτῶν χρήσεως, ἡ χρησιμοποίησις τῆς γύψου ἢ ἄλλων οὐσιῶν πρὸς στερεοποίησιν τῆς ἀμμωνίας, ἡ χρῆσις τῶν κοπρολίθων (*coprolites*), ἡ παραγωγὴ τεχνητῶν λιπασμάτων, εἶναι πλεονεκτήματα διὰ τῆς Χημείας ἀποκτώμενα καὶ ἅτινα ὁ γεωργὸς ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ. Ἐπίσης ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν πυρρείων, ἐν τῇ ἀντισηψίᾳ τῶν ὀχετῶν, ἐν τῇ φωτογραφίᾳ, ἐν τῇ κατασκευῇ ἄρτου ἄζυμου, ἐν τῇ μυροποιίᾳ, βλέπομεν ὅτι ἡ Χημεία εἶναι σπουδαῖος παράγων, ἐπομένως καὶ ἡ γνῶσις αὐτῆς ἐνδιαφέρει πάντα ἀσχολούμενον ἀμέσως ἢ ἐμμέσως περὶ τὴν βιομηχανίαν.

Ἐκ τῶν συγκεκριμένων ἐπιστημῶν πρώτην ἀναφέρομεν τὴν Ἀστρονομίαν. Ἐξ αὐτῆς προήχθη καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐδασίσθη ἡ ναυτιλία, δι' ἧς ἐγεννήθη τὸ μεταξὺ ξένων χωρῶν μέγα ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον, ἐξ οὗ ζῶσι τόσαι χιλιάδες ἀνθρώπων καὶ τὸ ὅποιον παρέχει εἰς ἡμᾶς ὄχι μόνον σπουδαῖον μέρος τῶν πρὸς τὴν ζωὴν ἀναγκαιούντων, ἀλλὰ καὶ τὰ πλείστα τῶν εἰδῶν τῆς πολυτελείας.

Ἡ Γεωλογία εἶναι καὶ αὕτη ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ἡ γνῶσις τὰ μάλιστα βοηθεῖ τὴν βιομηχανίαν. Περιττὸν νομίζομεν νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῆς ἀληθείας ταύτης, ὅτι ἡ μελέτη τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς εἶναι σπουδαία διὰ τὴν ὕλικὴν ἡμῶν εὐεξίαν σήμερον, ὅτε βλέπομεν ὅτι τὰ μεταλλεῖα τοῦ σιδήρου εἶναι πηγὴ τοσούτου πλούτου, ὅτε μεγάλῃς σπουδαιότητος ζήτημα ἀποβαίνει ὁ πλοῦτος ἢ ἡ ἐξάντλησις τῶν ἀνθρακωρυχείων, ὅτε ἔχομεν Γεωλογικὰς σχολὰς καὶ ἐταιρείας.

Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ βίου, τῆς Βιολογίας; Ἐπίσης καὶ αὕτη εἶναι παράγων θεμελιώδης πρὸς ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν. Δὲν ἔχει μὲν μεγάλην σχέσιν πρὸς τὴν κοινῶς λεγομένην «βιομηχανικὴν παραγωγὴν», ἀλλ' εἶναι ἀναπόσπαστος ἀπὸ τῆς οὐσιωδестаῖτης καὶ κατ' ἐξοχὴν βιομηχανίας, τῆς ἐχούσης ὡς ἀντικείμενον τὰ τρόφιμα εἶδη. Ἐπειδὴ δὲ αἱ μέθοδοι τῆς γεωργίας δέον νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς φυτικῆς καὶ ζωικῆς ζωῆς, ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἢ περὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐνδιατρίβουσα εἶναι ἡ λογικὴ βάσις τῆς γεωργίας. Πολλοὶ καὶ διάφοροι βιολογικαὶ γνώσεις ἔχουσιν ὀρισθῆ καὶ ἐφαρμοσθῆ ἐμπειρικῶς ὑπὸ τῶν γεωργῶν πρὶν γίνωσιν αὐταὶ ἀντιληπταὶ ἐπιστημονικῶς. Ἡ γνῶσις π. χ. ὅτι ἰδιαιτέρα λιπάσματα εἶναι κατάλληλα δι' ἰδιαιτέρα φυτά, ὅτι φυτεῖαί τινες καθιστῶσι τὸ ἔδαφος ἀκατάλληλον πρὸς ἄλλας αὐτῶν διαφερούσας, ὅτι οἱ ἴπποι ἔχουσιν ἀνάγκην καλῆς καὶ

θρεπτικῆς τροφῆς, ἵνα ἐργάζωνται καλῶς, ὅτι ὠρισμένοι ἀσθένειαι τῶν βοῶν καὶ προβάτων προέρχονται ἐξ ὠρισμένων συνθηκῶν καὶ αἰτίων κτλ. Αὐταὶ καὶ διάφοροι ἄλλαι πρακτικαὶ γνώσεις γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας, ὥς καθ' ἑκάστην ἐκ πείρας ἀποκτᾷ ὁ γεωργός, ἀποτελοῦσιν ἀπάσας τὰς βιολογικὰς αὐτοῦ γνώσεις, ἐκ τῆς ποσότητος καὶ ποιότητος τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἡ ἐπιτυχὴς διεξαγωγή τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἄφ' οὗ δὲ αἱ βιολογικαὶ αὐταὶ γνώσεις, μολονότι ὀλίγαι, ἀόριστοι καὶ στοιχειωδέσταται, τόσον οὐσιωδῶς βοηθοῦσιν αὐτόν, δύναται τις ἐντεῦθεν νὰ κρίνῃ ποῖαν ἀξίαν θὰ ἔχῃσι γενόμεναι θετικά, ὀριστικά καὶ βαθεῖα. Ὅντως δὲ καὶ σήμερον δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὰ πλεονεκτήματα, ἅτινα αἱ βιολογικαὶ γνώσεις παρέχουσιν αὐτῷ. Ἡ ἀφηρημένη θεωρία ὅτι ἡ ἀνάπτυξις ζωικῆς θερμότητος συνεπάγεται κατανάλωσιν οὐσιῶν καὶ ὅτι προλαμβάνοντες τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀναπτυσσομένης θερμότητος προλαμβάνομεν τὴν ἀνάγκην πολλῆς τροφῆς ἔγινεν ἡ βάσις τῆς μεθόδου πρὸς ἐκπάχυνσιν τῶν κτηνῶν, διότι πρακτικῶς ἀπεδείχθη ὅτι διατηροῦντες τὰ κτήνη θερμὰ οἰκονομοῦμεν τὸ πρὸς τροφήν αὐτῶν χόρτον. Ἐπίσης ἡ ποικιλία ἐν τῇ τροφῇ εὐρέθη ὠφέλιμος, διότι τὰ πειράματα τῆς Φυσιολογίας ἀποδεικνύουσιν ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ ἀλλαγὴ διαίτης εἶναι εὐεργετική, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ πέψις διευκολύνεται διὰ τῆς ἀναμίξεως διαφόρων τροφίμων ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ γεύματι. Ἡ κτηνοτροφία ὀφείλει ἐπίσης εἰς τὴν Βιολογίαν τὴν θεραπείαν νόσου τινὸς τῶν κτηνῶν, «τοῦ ἰλίγγου», ἐκ τῆς ὁποίας χιλιάδες προβάτων ἀπέθνησκον κατ' ἔτος. Τὸ μικρόβιον τῆς ἀσθενείας ταύτης προσβάλλει τὸν ἐγκέφαλον, τὴν δὲ παρουσίαν αὐτοῦ προδίδει μαλάκυνσις τοῦ κρανίου, ἥτις καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγήν αὐτοῦ καὶ φέρει τὴν ἴασιν.

Μίαν ἔτι ἐπιστήμην ὀφείλομεν νὰ ἀναφέρωμεν ὡς ἀμέσως σχετιζομένην πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομη-

χανίας, τὴν Κοινωνιολογίαν. Οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες καθ' ἐκάστην ἐξετάζουσι τὴν κατάστασιν τοῦ χρηματιστηρίου, γνωρίζουσι τὰς τρεχοῦσας τιμὰς, οἵτινες συζητοῦσιν ἐπὶ τῆς ὑποθετικῆς παραγωγῆς τοῦ σίτου, τοῦ βάμβακος, τῆς σακχάρως, τοῦ ἐρίου, τῆς μετὰξης, οἵτινες ὑπολογίζουσι πᾶσαν πιθανότητα πολέμου καὶ ἐπὶ τῶν δεδομένων τούτων στηρίζουσι τὰς ἐμπορικὰς αὐτῶν πράξεις, πάντες οὗτοι σπουδάζουσι τὴν κοινωνιολογικὴν ἐπιστήμην. Καὶ σπουδάζουσι μὲν αὐτὴν κατὰ τρόπον ἐμπειρικὸν καὶ ἐπισφαλῆ, οὐχ ἥττον ὅμως τὰ κέρδη καὶ αἱ ζημίαι αὐτῶν στηρίζονται ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων αὐτῶν, ἀναλόγως ἢ ἐν ταῦτα ἀποδειχθῶσιν ἀκριβῆ ἢ ἐσφαλμένα. Δὲν ὀφείλει μόνον ὁ βιομήχανος ἢ ὁ ἔμπορος νὰ ρυθμίζῃ τὰς δοσοληψίας αὐτοῦ ἀναλόγως τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ζητήσεως τῶν διαφόρων εἰδῶν, ἔχων πάντοτε ὑπ' ὄψει διάφορα γεγονότα καὶ λεληθότως ἀναγνωρίζων διαφόρους γενικὰς ἀρχὰς κοινωνικῆς δράσεως, ἀλλὰ καὶ ὁ μικρὲς ἔμπορος ὀφείλει τὸ αὐτὸ νὰ πράττῃ καὶ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ἡ εὐημερία αὐτοῦ μεγάλως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς διαγνώσεως τῶν γενικῶν τιμῶν ἐκάστου εἶδους καὶ τῆς ποσότητος τῆς μελλούσης καταναλώσεως. Προδήλως παντὶ τῷ μετέχοντι τῆς περιπλόκου ἐμπορικῆς κινήσεως χώρας τινὸς εἶναι ζωτικὸν ἐνδιαφέροντος ἡ γνῶσις τῶν νόμων, οἵτινες κανονίζουν τὴν κίνησιν ταύτην.

Οὕτω διὰ πάντα ἀσχολούμενον εἰς τὴν παραγωγὴν, μεταλλαγὴν καὶ διανομὴν τῶν χρειδῶν τοῦ βίου ἢ γνῶσις κλάδου τινὸς τῆς Ἐπιστήμης εἶναι οὐσιωδὲς στάτη. Ἐκαστος ἄνθρωπος, ὅστις ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐνδιαφέρεται εἰς τι εἶδος βιομηχανίας (ὅλιγοι δὲ εἶναι οἱ μὴ ἐνδιαφερόμενοι), ἐνδιαφέρεται ἐπίσης μέχρι τινὸς εἰς τὰς μαθηματικὰς, χημικὰς καὶ φυσικὰς ιδιότητας τῶν πραγμάτων, ἐνδεχόμενον νὰ ἐνδιαφέρηται εἰς τὴν Βιολογίαν, ἀφεύκτως δὲ θὰ ἐνδιαφέρηται εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν. Ἡ ἐπι-

τυχία ἢ ἀποτυχία αὐτοῦ ἐν τῇ ἐμμέσῳ ταύτῃ αὐτοσυντηρήσει, ἥτις ὀνομάζεται «ἀπόκτησις πόρου ζωῆς», ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ γνώσεων, αἵτινες, καὶ ἐὰν μὴ ὡς θεωρητικαὶ ἀλλ' ἐμπειρικαὶ ἀπλῶς, οὐχ ἦττον εἶναι γνώσεις. Διότι, ὅταν λέγωμεν ὅτι μανθάνομεν ἐργασίαν τινά, ἐννοοῦμεν πράγματι ὅτι μανθάνομεν καὶ τὴν ἐπιστήμην αὐτῆς, ἔστω καὶ ὅταν δὲν ἀποδίδωμεν αὐτῇ αὐτὸν τὸν τίτλον. Ὅθεν ἐπιστημονικαὶ τινες γνώσεις ὡς βάσις ἔχουσι διττῶς μεγίστην σπουδαιότητα, διότι προπαρασκευάζουσι πρὸς πᾶσαν ἐργασίαν καὶ διότι αἱ ὑπὸ τῆς Λογικῆς καὶ Ἐπιστήμης κορεσθεῖσαι γνώσεις ἀσυγκρίτως ὑπερέχουσι τῶν ἐμπειρικῶν. Ἐκτὸς τούτου ἡ ἐπιστημονικὴ καίδευσις εἶναι ἀναγκαία δι' ἕκαστον ἄνθρωπον, διότι ὅχι μόνον ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὸ πῶς καὶ τὸ διατί τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἐξελίξεων τῶν διαφόρων οὐσιῶν, ὧν ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ διανομὴ ἐνδιαφέρουσιν αὐτόν, ἀλλὰ καὶ διότι ἐνίοτε προκύπτει ἡ ἀνάγκη νὰ ἐννοῇ τὰς αἰτίας διαφόρων ἄλλων πραγμάτων καὶ ἐξελίξεων. Σήμερον, ὅτε αἱ ἐπιχειρήσεις γίνονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ συνεταιρισμῶν, ἕκαστος σχεδὸν ἄνθρωπος, ἐκτὸς τοῦ ἀπλοῦ ἐργάτου, ὡς κεφαλαιοῦχος, ἐνδιαφέρεται εἰς ἐργασίαν ἄλλην πλὴν τῆς ἰδίᾳς αὐτοῦ καὶ οὕτω τὸ κέρδος καὶ αἱ ζημίαι αὐτοῦ ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν γνώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ξένην ταύτην ἐργασίαν. Πλεῖστοι ἄνθρωποι π. χ. χρηματικῶς καθ' ὅλοκληρίαν κατεστράφησαν γενόμενοι μέτοχοι εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν ἀνθρακωρυχείων, διότι ἠγνόουν ὅτι ἀπολίθωμά τι εὑρεθὲν εἰς τὸ πρὸς ἐκμετάλλευσιν μέρος σχηματίζεται μόνον ἐντὸς γήινων στρωμάτων περιεχόντων ἀρχαῖον ἐρυθρὸν ἀμμόλιθον καὶ ὅτι ὑπὸ τοιαῦτα στρώματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῇ ἀνθραξ. Πολλοὶ ἀπόπειραι ἐγένοντο πρὸς κατασκευὴν αἰκινήτων μηχανῶν, αἵτινες θὰ ἦσαν κατὰ πολὺ τῶν ἀτμομηχανῶν ὑπέρτεροι. Ἀλλ' ἐὰν οἱ κεφαλαιοῦχοι, οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἰς τὰς

ἐπιχειρήσεις ταύτας, ἐγνώριζον τὸν γενικὸν νόμον τοῦ ἀφθάρτου τῆς ἐνεργείας καὶ τοῦ ἰσοδυνάμου τῶν δυνάμεων, ἀσφαλῶς θὰ ὑφίσταντο ἤττονας ἀπωλείας. Καθ' ἑκάστην βλέπομεν ἀνθρώπους βοηθοῦντας χρηματικῶς προσδοκωμένους ὁθῆεν ἀνακαλύψαι, ἃς ὁ ἐλάχιστος ἐν τῇ ἐπιστήμῃ πρωτόπειρος θὰ ἀπεδείκνυεν ἀνεφίκτους καὶ σφαλεράς. Τολμῶμεν δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι σχεδὸν δὲν ὑπάρχει πόλις ἢ ἐπαρχία μὴ ἀριθμοῦσα ἀπείρους περιουσίας ἀπολεσθείσας πρὸςπραγματοποίησιν ἀδυνάτων ὀνείρων.

Ἐὰν δὲ σήμερον ἡ ἔλλειψις ἐπιστημονικῶν γνώσεων φέρῃ τόσον αἰσθητὰς καὶ ἐπανειλημμένας ζημίας, ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἔλλειψις αὕτη θὰ εἶναι ἔτι μᾶλλον ἐπιζήμιος. Διότι ὅσῳ πολλαπλασιάζονται τὰ ἐπὶ τῆς Ἐπιστήμης στηριζόμενα παραγωγικὰ μέσα, ὅπερ εἶναι ἀναπόφευκτον ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅσῳ αὐξάνουσιν αἱ συνεταιρικαὶ ἐπιχειρήσεις, ὅπερ μοιραίως θὰ συμβῇ, τόσῳ αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις θὰ ἀποδαίνωσιν ἀναγκαῖαι τοῖς πᾶσιν. Τὰς γνώσεις ἀκριδῶς ἐκείνας, τὰς ὁποίας τὰ σχολικὰ προγράμματα σχεδὸν ἐντελῶς παραλείπουσιν ὥς ἐπουσιώδεις, εὐρίσκομεν ἐγγύτατα σχετιζόμενας πρὸς τὴν ὅλην λειτουργίαν τῆς ζωῆς. Ἡ βιομηχανία σήμερον δὲν θὰ ὑπῆρχε πλέον, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι μετὰ τὸ δὴ λεγόμενον τέλος τῶν σπουδῶν αὐτῶν δὲν προσεπάθουν νὰ ἀποκτήσουν ἄλλας καὶ ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρας γνώσεις, ὀφείλει δὲ τὴν καθ' ὅλου ὑπαρξίν αὐτῆς εἰς τὴν ὅλως ἀνεπίσημον διάδοσιν τῶν γνώσεων τῶν συσσωρευομένων καὶ μεταδιδομένων ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἐὰν δὲν ὑφίσταντο ἄλλαι μέθοδοι διδασκαλίας πλὴν τῶν νῦν ἐν χρήσει ἐν τοῖς δημοσίοις ἡμῶν σχολείοις, ἡ Ἀγγλία θὰ εὐρίσκετο σήμερον εἰς τὸ σημεῖον, εἰς ὃ εὐρίσκετο κατὰ τοὺς φεουδαλικοὺς χρόνους. Ἡ ὀσημέραι αὐξάνουσα γνῶσις τῶν φυσικῶν φαινομένων, δι' ἧς ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα κατέστημεν ἱκανοὶ νὰ ὑποτάξωμεν τὴν Φύσιν εἰς τὰς ἀνάγκας ἡμῶν καὶ

ἣτις παρέχει σήμερον εἰς τὸν ἐλάχιστον γεωργὸν εὐμάρειαν, ἣν πρό τινων αἰώνων οὐδὲ βασιλεῖς ἠδύναντο νὰ ἐξαγοράσωσι, κατ' οὐδένα λόγον ὀφείλεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τὴν παρεχομένην τοῖς νέοις ἐν τοῖς σχολείοις ἡμῶν. Αἱ ζωτικαὶ γνώσεις, ἐκεῖναι διὰ τῶν ὁποίων τὸ Ἀγγλικὸν ἔθνος ἀνυψώθη εἰς ἣν σήμερον περιωπὴν καὶ αἵτινες εἶναι αἱ βάσεις τῆς ὅλης αὐτοῦ ὑπάρξεως, εἶναι γνώσεις δι' ἰδιωτικῆς πρωτοδοουλίας καὶ ἐπιμελείας ἀποκτηθεῖσαι ἐντὸς πενιχρῶν δωματίων, ἐν ᾧ εἰς τὰ σχολεῖα, τὰ καθιερωμένα ταῦτα κέντρα τῆς διδασκαλίας, σχεδὸν μόνον νεκρὰ καὶ ἄγονοι φράσεις ἀνεμασσῶντο.

Ἦδη ἐπιλαμβανόμεθα τῆς τρίτης καὶ μεγάλης κατηγορίας τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, δι' ἣν ὅμως ἀτυχῶς οὐδεμία ἐλήφθη πρόνοια. Ἐὰν ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς οὐδὲν ἐσφίξετο εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους, εἰμὴ τὰ ἐν τοῖς σχολείοις ἐν χρήσει διδακτικὰ βιβλία, εὐνόητος θὰ ἦτο ἡ ἀμηχανία τοῦ ἀρχαιολόγου, ὅστις ματαίως θὰ ἀνεζήτει ἐν αὐτοῖς πρόγραμμα προκαταρκτικῆς τινος διδασκαλίας τῶν νέων πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐν τῷ μέλλοντι προορισμοῦ αὐτῶν ὡς γονέων. Ἀνευρίσκων οὗτος ἐν τοῖς σχολικοῖς προγράμμασιν ἐμβριθεῖς μελέτας ξένων γλωσσῶν νεκρῶν καὶ συγχρόνων τῆς ἐποχῆς θὰ ἔκρινεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὀλίγα τὰ ἄξια ἀναγνώσεως ἐν τῇ ἰδίᾳ ἡμῶν γλώσσῃ, οὐδὲν δὲ ἀνακαλύπτων περὶ ἀνατροφῆς παίδων καὶ μὴ δυνάμενος νὰ παραδεχθῇ ὅτι ἄνθρωποι εὖ φρονοῦντες παρεῖδον τοσοῦτον σπουδαῖον μέρος τῆς ἀγωγῆς θὰ ἔφθανεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ προγράμματα ταῦτα ἦσαν προωρισμένα δι' ἀγάμους μόνον ἢ διὰ τάγματα μοναχικά.

Τῇ ἀληθείᾳ εἶναι ἄξιον ἀπορίας τὸ γεγονός ὅτι οἱ μέλλοντες γονεῖς οὐδὲν διδάσκονται περὶ ἀνατροφῆς παίδων, ἂν καὶ ἐκ ταύτης ἐξαρτᾶται ἡ τε σωματικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν παίδων εὐεξία. Εἶναι τερατώδες νὰ βλέπωμεν ἀκηδoῦντες μίαν γενεὰν ἀφιεμέ-

νην ἐντελῶς εἰς τὴν τύχην, ἐξαρτωμένην ἐξ ἀνοήτων συνθηκῶν, ἐξ ὁρμῶν καὶ ἰδιοτροπιῶν, ἐκ συμβουλῶν ἀμαθῶν τροφῶν καὶ προλήψεων γηραιῶν προγόνων. Ἐμπορὸς ἀρχόμενος τοῦ σταδίου αὐτοῦ, ἐν ᾧ στερεῖται γνώσεων ἀριθμητικῆς καὶ καταστιχογραφίας, θὰ ἐχαρκτηρίζετο ὡς μωρὸς καὶ πᾶς τις θὰ ἠδύνατο νὰ προΐδῃ τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσεως αὐτοῦ. Ἐπίσης ἄνθρωπος ἀδαῆς τῆς ἀνατομίας καὶ ἐπιχειρῶν νὰ μετέλθῃ τὸ χειρουργικὸν ἐπάγγελμα τὴν γενικὴν θὰ προεκάλει ἀπορίαν διὰ τῆς τόλμης αὐτοῦ καὶ πάντες θὰ ᾤκτιρον τοὺς ἀσθενεῖς αὐτοῦ. Ἐν τούτοις καθ' ἐκάστην οἱ γονεῖς ἄρχονται τοῦ δυσχεροῦς καθήκοντος τῆς ἀνατροφῆς παίδων, οὐδὲ ἄπαξ σκεφθέντες περὶ τῶν φυσικῶν, ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρχῶν, δι' ὧν ὀφείλουσι νὰ ὀδηγῶνται, οὐδεὶς δὲ ἐκπλήσσεται ἐπὶ τῇ τόλμῃ καὶ οὐδεὶς λυπεῖται τὰ θύματα.

Ἴνα σχήματίσωμεν ἀσθενῇ ἰδέαν τῆς ἐπαράτου βλάβης, ἣτις προσγίγνεται εἰς τοὺς παῖδας ὡς ἐκ τῆς ἀπειρίας τῶν γονέων καὶ τῆς ἀμαθείας, ἐν ἣ οὗτοι εὐρίσκονται, τῶν νόμων τῆς φύσεως, ὀφείλομεν νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι, ἐὰν κατ' ἔτος ἐξ αὐτῆς ἀποθνήσκουσι δέκα χιλιάδες παῖδων, ἑκατοντάδες χιλιάδων ἐπιζῶσι μὲν ἀλλὰ κακῶς ἔχοντες καὶ ἐξησθενωμένοι, ἑκατομμύρια δὲ παίδων ἐκ φθίσεως προικισθέντων δι' ἰσχυρῶν κράσεων ἀναπτύσσονται ἔχοντες κράσεις κατὰ πολὺ ἀσθενεστέρας. Ἀναλογισθῶμεν πρὸς στιγμὴν, ὅτι ἡ ἐπιβαλλομένη εἰς τοὺς παῖδας δίαιτα καθ' ἐκάστην συμβάλλει πρὸς βλάβην ἢ πρὸς βελτίωσιν τῆς υγείας αὐτῶν ὅτι ὑπάρχουσιν ἄπειρα μέσα κακῆς ἀνατροφῆς, ἐνῶ ἡ καλὴ ἀνατροφή καὶ δίαιτα εἶναι μία καὶ μόνη, καὶ θὰ ἐννοήσωμεν πόσον μέγα εἶναι τὸ κακόν, ὅπερ πανταχοῦ σχεδὸν προσγίγνεται ἐκ τοῦ σήμερον ἐν χρήσει ἐπιπολαίου καὶ ὅλως τυχαίου παιδαγωγικοῦ συστήματος. Ἐκθέτοντες τὰ τέκνα αὐτῶν ἡμίγυμνα εἰς τὸ ψῦχος, μὴ ἐκλέγοντες καλῶς τὴν τροφήν

αὐτῶν καὶ μὴ ποικίλλοντες αὐτὴν καταλλήλως, μὴ ἐπιτρέπον-
τες εἰς αὐτὰ νὰ γυμνάζωνται ἐπαρκῶς καὶ ἐπαρκῶς νὰ ἐξέρ-
χωνται εἰς τὸν καθαρὸν ἀέρα, οἱ γονεῖς καταδικάζουσι τὰ τέκνα
αὐτῶν δι' ὅλον αὐτῶν τὸν βίον, προκαλοῦσιν ἀσθενείας, κωλύ-
ουσιν ἐν αὐτοῖς τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν δραστηριό-
τητα καὶ προσβάλλουσιν οὕτως ἐμπόδια εἰς τὴν ἐπιτυχῇ ἐκπλή-
ρωσιν τοῦ προορισμοῦ καὶ εἰς τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν. Ὅταν δὲ
ἴδωσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἀσθενῇ, θεωροῦσι τὸ γεγονὸς ὡς ἀπορ-
ρέον ἐκ κακοτυχίας, προσδλέπουσι πρὸς αὐτὸ ὡς πρὸς θεῖαν
δίκην, καὶ ἐν τῇ ἀκρισίᾳ αὐτῶν νομίζουσιν ὅτι τὸ κακὸν προῆλθεν
ἄνευ αἰτίας ἢ ἐξ αἰτίας ὑπερφυσικῆς. Ἐσφαλμένη βεβαίως ἡ
σκέψις, διότι, ἂν καὶ πολλάκις ὑπάρχουσι περιπτώσεις κληρονο-
μικότητος, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως τοῦτο προέρχεται συνεπείᾳ
κακῆς διαίτης. Ἐν γένει οἱ γονεῖς εἶναι ὑπαίτιοι τῶν πόνων, τῆς
ἀδυναμίας καὶ τῆς καχεξίας ταύτης, διότι ἀνέλαβον μὲν τὴν διεύ-
θυνσιν καὶ εὐθύνην τῆς ζωῆς τῶν τέκνων αὐτῶν ἀνὰ πᾶσαν στι-
γμὴν, μετ' ἀκηδίας δὲ σκληρᾶς τελείως ἡμέλησαν νὰ μάθωσι
τι περὶ τῶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν, ἃς αὐτοὶ διηγεκῶς ρυθμίζουσι
διὰ τῶν διατάξεων αὐτῶν καὶ ἀπαγορεύσεων. Ἐντελῶς ἀμαθεῖς
τῶν ἀπλουστάτων φυσιολογικῶν νόμων ὑποσκάπτουσι καθ' ἐκά-
στην τὴν κρᾶσιν τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ προκαλοῦσιν ἀσθε-
νείας καὶ θάνατον ὅχι μόνον εἰς αὐτὰ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀπο-
γόνους αὐτῶν.

Ἐπίσης μεγάλη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἀμάθεια καὶ ἡ ἐπομένη
αὐτῇ βλάβη ἐν τῇ ἡθικῇ ἀγωγῇ. Παρατηρήσωμεν ποίας μεθό-
δους ἐφαρμόζει ἡ νεαρὰ μήτηρ ἐπὶ τοῦ τέκνου αὐτῆς. Πρὸ
ὀλίγων μόλις ἐτῶν εὐρίσκετο εἰσέτι ἐν τῇ σχολῇ, τὸ πνεῦμα δὲ
αὐτῆς ἐπεδαρύνετο διὰ τῆς ἐκμαθήσεως ὀνομάτων, λέξεων καὶ
χρονολογιῶν, ἐν ᾧ ἡ σκέψις αὐτῆς οὐδόπως ἐγυμνάζετο, ἐν ᾧ
οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην γνῶσιν ἀπέκτα περὶ τῶν μεθόδων τῆς ἀνα-

πτύξεως τῆς παιδικῆς διανοίας, ἐν ᾗ ἢ ἐν τῇ σχολῇ ἐπιβαλλομένη πειθαρχία οὐδόλως ἡτοίμαζεν αὐτὴν πρὸς ἐξεύρεσιν ἰδίων μεθόδων. Τὰ μετὰ τῆς ἀποφοιτήσεως καὶ τοῦ γάμου αὐτῆς ἔτη διήλθε μανθάνουσα μουσικὴν, ἐργόχειρα, ἀναγινώσκουσα μυθιστορήματα καὶ διασκεδάζουσα· οὐδέποτε ἐσκέφθη τὰς σοδαράς εὐθύνας τῆς μητρότητος, οὐδὲ ἀπέκτησε τὴν αὐστηρὰν καὶ θετικὴν ἐκείνην πνευματικὴν μόρφωσιν, ἣτις θὰ ἦτο ποιά τις προπαρασκευὴ διὰ τὰς εὐθύνας ταύτας. Σήμερον δὲ βλέπομεν αὐτὴν μητέρα, δῆλα δὴ ἀναλαβοῦσαν τὴν φροντίδα ἐξελιξέως καὶ ἀναπτύξεως μιᾶς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀλλὰ μητέρα τελείως ἀμαθὴ τῶν φαινομένων, ἅτινα θὰ ἀπαντήσῃ, καὶ ἀναλαμβάνουσαν νὰ ἐκτελέσῃ καθήκοντα, ἅτινα καὶ διὰ τῶν βαθυτάτων γνώσεων ἀτελῶς μόνον δύναται τις νὰ ἐκπληρώσῃ. Ἄγνοεὶ ἐντελῶς τὴν φύσιν τῶν συναισθημάτων, τὸν τρόπον τῆς ἐξελιξέως αὐτῶν, τὰς λειτουργίας αὐτῶν καὶ ποῦ ἀκριβῶς ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῶν παύει ἢ καλῶς ἐννοουμένη χρήσις καὶ ἄρχεται ἢ κατὰχρησις. Νομίζει π. χ. ὅτι συναισθηματὰ τινὰ εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν κακὰ, ὅπερ δι' οὐδὲν ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων συναισθημάτων εἶναι ἀληθές, καθὼς νομίζει ὅτι ἄλλα πάλιν εἶναι καλὰ, ὅσον καὶ ἂν ὑπερβῶσι τὸ μέτρον, ὅπερ ἐπίσης εἶναι ἐσφαλμένον. Οὕσα δὲ συγχρόνως ὅλως ἀδαῆς τοῦ ὀργανισμοῦ, τὸν ὅποιον θὰ ἀναπτύξῃ, εἶναι ἐπίσης ἀδαῆς τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὅποια ἐκείνη ἢ αὕτη ἢ μέθοδος δύναται νὰ ἐπιφέρῃ, καὶ τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα, ἅτινα καθ' ἑκάστην ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, εἶναι ἀναπόφευκτα. Οὐδὲν γνωρίζει περὶ τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν, τῶν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων αὐτῶν, καὶ ὥς ἐκ τούτου πολλάκις ἢ ἐπέμβασις αὐτῆς εἶναι ἐπιβλαβής, πολὺ δὲ προτιμότερα θὰ ἦτο ἀποχή αὐτῆς ἀπὸ πάσης ἀναμίξεως. Ἐμποδίζει αἰωνίως ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν παιδιάν, φυσικὴν καὶ ὠφέλιμον, καὶ οὕτω ποιοῦσα ἐλαττώνει τὴν εὐτυχίαν τοῦ τέκνου

αὐτῆς, καταστρέφει τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ καὶ τὸν ἴδιον αὐτῆς χαρακτῆρα καὶ ἐπιφέρει ἀποξένωσιν μεταξὺ αὐτῆς καὶ ἐκείνου. Ἵνα ἐνθαρρύνῃ ὅ,τι θεωρεῖ καλόν, μεταχειρίζεται ἀπειλὰς ἢ ἀμοιβὰς ἢ ἀναπτύσσει ἐν τῇ παιδί τὴν πρὸς τοὺς ἐπαίνους ἀγάπην, μὴ λαμβάνουσα δὲ ὑπ' ὄψιν τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων τοῦ παιδός, ἐν ὅσῃ ἡ ἐξωτερικὴ διαγωγή εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰς ἐπιθυμίας αὐτῆς, ἐνσπείρει ἐν αὐτῇ ἀντὶ εὐγενῶν συναισθημάτων τὴν ὑποκρισίαν, τὸν φόβον καὶ τὸν ἐγωισμόν. Ἐν ᾧ ἐπιμόνως διδάσκει τὴν φιλαλήθειαν, παρέχει ἡ ἴδια αὐτὴν παράδειγμα τοῦ ἐναντίου, ἀπειλοῦσα τιμωρίας, τὰς ὁποίας δὲν ἐπιβάλλει, ζητοῦσα δὲ νὰ ἐμπνεύσῃ ὑπομονὴν καὶ ἐγκράτειαν, αἰωνίως ἐξάπτεται καὶ ὀργίλως ἐπιπλήττει τὰ τέκνα αὐτῆς διὰ πράξεις ἀσημάντους. Οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ιδέαν ἔχει ὅτι διὰ τοὺς παιδας, καθὼς καὶ διὰ πάντας ἐν γένει τοὺς ἀνθρώπους, ἡ μόνη λυσιτελὴς πειθαρχία εἶναι ἡ φυσικὴ, δηλ. ἐκείνη, ἣτις ἐπιβάλλεται ἡμῖν ἐκ τῆς πείρας, ἣν ἀποκτῶμεν, τῶν καλῶν ἢ κακῶν ἀποτελεσμάτων, φυσικῶν ἐπακολουθημάτων τῆς καλῆς ἢ κακῆς διαγωγῆς ἡμῶν. Ἐπειδὴ δ' οὕτω στερεῖται θεωρητικῶν μεθόδων πρὸς ὁδηγίαν, εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀνίκανος μόνη νὰ ἐξεύρῃ τοιαύτας παρακολουθοῦσα τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τῶν τέκνων αὐτῆς, ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῆς μέθοδος εἶναι ὅλη ἐξ ἐνστίκτου ἀντιφατικὴ καὶ βλαβερὰ. Θὰ ἦτο δὲ βεβαίως καὶ ἐντελῶς καταστρεπτικὴ, ἐὰν ἐν τῇ ἀναπτυσσομένῃ διανοίᾳ δὲν ὑφίστατο ἡ ἀκαταμάχητος τάσις πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ γενικοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τῆς φυλῆς, ἣτις καὶ κατανικᾷ συνήθως πᾶσαν ἄλλην ἀσθενεστέραν ἐπίδρασιν.

Ἐπίσης κακῶς διεξάγεται ἡ διανοητικὴ μόρφωσις. Καὶ ἐὰν ἔτι παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐξέλιξις καὶ αἱ λειτουργίαι τῆς διανοίας ἀκολουθοῦσιν ὠρισμένους νόμους καὶ ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀντιλήψεως παρὰ τοῖς παισὶν ἐπίσης ἀκολουθεῖ ὠρισμένους νόμους,

πάλιν θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ πνευματικὴ
 ἀγωγὴ δὲν εἶναι δυνατόν ὀρθῶς νὰ κανονισθῇ ἄνευ τῆς γνώσεως
 τῶν νόμων τούτων. Εἶναι ἀνόητον νὰ νομίζωμεν ὅτι δυνάμεθα
 νὰ κανονίσωμεν τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ παραστά-
 σεων, ὅταν ἀγνοῶμεν τὴν φύσιν αὐτῶν. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται
 πόσον διάφορος εἶναι ἡ ὑφισταμένη διδασκαλία, ἡ γιγνομένη
 παρὰ γονέων καὶ διδασκάλων σχεδὸν πάντων ἀγνοούντων τὴν
 ψυχολογίαν, ἀπὸ τῆς καλῶς ἐννοουμένης καὶ ὡς ἔδει νὰ ᾖ αὕτη.
 Τὸ ὑπάρχον σύστημα εἶναι λίαν ἐσφαλμένον καὶ ὑπὸ ἔποψιν
 ὕλης καὶ ὑπὸ ἔποψιν διδακτικῶν μεθόδων. Ἐν ᾧ αἱ ἀναγκαῖαι
 γνώσεις δὲν διδάσκονται, αἱ περιτταὶ μεταδίδονται κακῇ τῇ
 τρόπῳ καὶ κατὰ κακὴν τάξιν. Ὑπὸ τὴν ἐσφαλμένην ἐπίδρασιν
 τῆς κοινῆς γνώμης, ἣτις περιορίζει τὴν ἀγωγὴν εἰς γνώσεις
 ἀποκτωμένας ἐκ τῶν βιβλίων, οἱ γονεῖς δίδουσιν εἰς τὰ τέκνα
 αὐτῶν ἀλφαριθμητάρια πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ δέοντος, πρὸς μεγά-
 λην αὐτῶν βλάβην. Ἀφ' ἐτέρου οἱ διδάσκαλοι, μὴ ἐννοοῦντες
 ὅτι ὁ προορισμὸς τῶν βιβλίων εἶναι συμπληρωματικὸς καὶ ὅτι
 ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἕμμεσον τρόπον μαθήσεως ἑλλεῖπει τοῦ
 ἀμέσου, διότι ἐν αὐτοῖς διδασκόμεθα δι' ἄλλων ὅ,τι δὲν δυνά-
 μεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν, εἶναι πρόθυμοι νὰ παρά-
 σχωσι βιβλία εἰς τοὺς παῖδας, παρέχοντες οὕτω γνώσεις ἐμμέ-
 σως τρόπον τινὰ ἀποκτωμένας καὶ οὐχὶ ἀπ' εὐθείας διὰ τῆς
 ἀμέσου παρατηρήσεως καὶ ἰδίας ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων.
 Μὴ διαγιγνώσκοντες τὴν μεγάλην ἀξίαν τῆς ὀρμεμφύτου ἀγω-
 γῆς, ἣτις ἀναπτύσσεται ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ, μὴ ἐννοοῦντες
 ὅτι ἡ ἀκάματος τάσις τοῦ παιδὸς πρὸς παρατήρησιν ἀντὶ νὰ
 κωλύηται πρέπει μετ' ἰδιαιτέρας φροντίδος νὰ ποδηγετῇται καὶ
 νὰ καθιστᾶται ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριδὴς καὶ τελεία, ἐπιμόνως
 στρέφουσι τὴν προσοχὴν καὶ τὰς σκέψεις αὐτοῦ ἐπὶ πραγμάτων
 ἀκατανοήτων δι' αὐτὸν καὶ δυσχερῶν. Σεβόμενοι ἐκ προλή-

φειως τὰ σύμβολα τῆς μαθήσεως μᾶλλον ἢ αὐτὴν ταύτην τὴν μάθησιν δὲν ἐννοοῦσιν ὅτι μόνον ὅταν ὁ παῖς ἐξαντλήσῃ τὰς ἐκ τοῦ ἔξω κόσμου ἐντυπώσεις, τὰς ἀποκτωμένους ἐκ τῶν καθ' ἡμέραν ἐν χρήσει ἀντικειμένων ἐν τῇ οἰκίᾳ, εἰς τὰς ὁδούς, τοὺς ἀγροὺς κτλ., τότε μόνον εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ διανοίγεται ἐνώπιον αὐτοῦ διὰ τῶν βιβλίων νέα πηγὴ γνώσεων· καὶ τοῦτο ὅχι μόνον διότι πᾶσα ἄμεσος ἀντίληψις ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν ἀξίαν τῆς ἐμμέσου, ἀλλὰ συγχρόνως διότι τότε μόνον αἱ ἐν τοῖς βιβλίοις ἀπαντῶσαι λέξεις εἶναι δυνατόν ἀκριδῶς νὰ ἀναπλάσσωσι παραστάσεις ἀναλόγως τῆς προαποκτηθείσης πείρας τῶν πραγμάτων. Πρὸς τοῦτοις παρατηρητέον ὅτι ἡ τυπικὴ αὕτη διδασκαλία ἢ ἀρχομένη ὑπὲρ τὸ δέον ἐνωρὶς διεξάγεται χωρὶς ποσῶς νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν οἱ νόμοι τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις κατ' ἀνάγκην βαίνει ἐκ τῶν συγκεκριμένων πρὸς τὰ ἀφηρημένα, καὶ ὁμοίως ἡμεῖς, ὀλιγωροῦντες τοῦ φυσικοῦ τούτου νόμου, διδάσκομεν ἐν ἀρχῇ ἀφηρημένους ἐπιστήμας, οἷα εἶναι ἡ γραμματικὴ π.χ., ἐνῶ τὸ ὀρθὸν εἶναι αὗται νὰ διδάσκωνται ἀργότερον. Ἡ πολιτικὴ γεωγραφία, μάθημα ξηρὸν καὶ ἄνευ ἐνδιαφέροντος διὰ τοὺς μικροὺς παῖδας καὶ ἥτις ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ παράρτημα κοινωνιολογικῶν σπουδῶν, διδάσκεται προώρως, ἐν ᾧ ἡ φυσικὴ γεωγραφία, εὐνόητος καὶ σχετικῶς ἐλκυστικὴ, μᾶλλον παραμελεῖται. Ἀπασα σχεδὸν ἡ διδασκτέα ὕλη μεταδίδεται οὕτως ἐκρῦθμως καὶ ἀτάκτως· ὅρισμοί, κανόνες, ἀρχαὶ προηγοῦνται ἀντὶ νὰ ἔπωνται ὡς συμπεράσματα τῆς σπουδῆς τῶν φαινομένων, ὡς τοῦτο συμβαίνει ἐν τῇ Φύσει! Τοῦ δὲ ὅλου συστήματος κορωνὶς εἶναι ἡ καταστρεπτικὴ μέθοδος τῆς ἀποστηθίσεως, τοῦ ψιττακισμοῦ, ἥτις θυσιάζει τὸ πνεῦμα εἰς τὸν τύπον. Ὅποια δὲ τὰ ἀποτελέσματα! Αἱ ἀντιλήψεις τῶν παίδων κωλυόμεναι προώρως, παρὰ τοὺς φυσικοὺς κανόνας, διὰ τῆς ἀναγκαστικῆς ἀσχο-

λήσεως περί τὰ βιβλία, ἀμβλύνονται· περιέρχεται σύγχυσις εἰς τοὺς παιδικοὺς ἐγκεφάλους διὰ τῆς διδασκαλίας ἀκατανοήτων διὰ τοὺς παῖδας πραγμάτων καὶ διὰ τῆς ἀναπτύξεως γενικῶν θεωριῶν, πρὶν ἢ γίνῃ εἰς αὐτοὺς ἀντιληπτὴ ἢ σειρὰ τῶν γεγονότων, ἐφ' ὧν αὐταὶ βασίζονται· συνηθίζουσιν οὗτοι ὡς ὄντα παθητικὰ στερούμενα ἰδίας ἐνεργείας νὰ δέχωνται πᾶσαν ξένην ἰδέαν καὶ γνῶσιν, ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ μανθάνωσιν αὐτοὶ ἑαυτοὺς νὰ διδάσκωσι διὰ τῶν ἰδίων ἐρευνῶν καὶ παρατηρήσεων· ἐξαντλοῦνται αἱ πνευματικοὶ δυνάμεις αὐτῶν διὰ τῆς ὑπερκοπῶσεως καὶ οὕτως ὀλίγιστα διάνοιαι ἀναπτύσσονται ὅσον ἔνεστιν αὐταῖς λυσιτελῶς καὶ τελείως. Μετὰ τὰς ἐξετάσεις τὰ βιβλία περιέρχονται εἰς ἀχρησίαν· τὸ πλεῖστον μέρος τῶν γνώσεων, ἀποκτηθὲν ἀτάκτως καὶ ἄνευ συνειρμοῦ, ταχέως λησμονεῖται, τὸ δὲ λοιπὸν μένει ἄγονον, διότι οὐδέποτε οἱ παῖδες ἐδιδάχθησαν νὰ χρησιμοποιοῦσι τὰς γνώσεις αὐτῶν, ἐλαχίστη δὲ ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς ἱκανότης πρὸς ἀκριβῆ παρατήρησιν καὶ ἰδίαν ἀντίληψιν. Εἰς τὸ ὅλον δὲ σφαλερὸν τοῦτο σύστημα προσθέσωμεν ὅτι, ἐν ᾧ πολλὰ ἐκ τῶν ἀποκτηθεισῶν γνώσεων ἔχουσι σχετικῶς μικρὰν ἀξίαν, μέγα μέρος γνώσεων ὑψίστης σημασίας τελείως παραμελεῖται.

Οὕτω λοιπὸν βλέπομεν τὰ γεγονότα ἀποδεικνυόμενα ἀκριδῶς τοιαῦτα, ὅποια ἐκ τῶν προτέρων προείδομεν αὐτά. Ἡ πνευματικὴ, ἠθικὴ καὶ σωματικὴ ἀγωγὴ τῶν παίδων εἶναι φοβερῶς ἐλαττωματικὴ καὶ τοῦτο ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν παντελεῖ ἄνοιαν, ἐν ἣ εὐρίσκονται οἱ γονεῖς, τῶν σχετικῶν γνώσεων, δι' ὧν ἡ ἀγωγὴ αὕτη δύναται καταλλήλως νὰ ἐπιτευχθῇ. Τί δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν, ὅταν βλέπωμεν ἐν τῶν δυσχερεστάτων προβλημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀφιέμενον εἰς χεῖρας ἀνθρώπων οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν ἐχόντων περὶ τῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ λύσις αὐτοῦ; Ἵνα γίνῃ τις ὑποδηματοποιὸς ἢ ἀρχιτέκτων ἢ μηχανικός, μακρὰ ἀπαιτεῖται διδα-

σκαλία· εἶναι ἄρά γε ἡ κανονικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τε τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα συγκριτικῶς τόσον ἀπλῆ, ὥστε ὁ τυχὼν νὰ δύνῃται νὰ ρυθμίσῃ καὶ ὁδηγῇ αὐτὴν ἄνευ οἰασθῆ- ποτε προπαρασκευῆς; Ἐὰν ὁμῶς συμδαίνῃ τὸ ἐναντίον· ἐὰν ἡ λειτουργία αὕτη πλὴν μιᾶς καὶ μόνης ἐξαιρέσεως εἶναι ἡ δυσχε- ρεστάτη πασῶν τῶν ἐν τῇ φύσει καὶ τὸ ἔργον τὸ ἀναλαμβάνον τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς ὑπερβαλλούσης δυσκολίας, τότε ὄντως εἴμεθα ἄφρονες μηδὲν αὐτῆς κηδόμενοι. Κάλλιον εἶναι νὰ θυσιά- ζωμεν τὰς δὴ λεγομένας τελειοποιήσεις τῆς ἀνατροφῆς (*accomplishments*) ἢ νὰ ἀμελῶμεν τῆς οὐσιωδεστάτης ταύτης παι- δεύσεως. "Οταν πατήρ τις, ἀσπασθεὶς ἀνεξελέγκτως ἐσφαλμένας θεωρίας, διὰ τῆς πρὸς τὰ ἴδια τέκνα διαγωγῆς αὐτοῦ ἀπεξένω- σεν αὐτὰ ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅταν διὰ τῆς ὑπερβολικῆς αὐστηρότητος ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὰ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα καὶ κατέστρεψεν αὐτὰ τε καὶ ἑαυτόν, τότε ἴσως δύναται νὰ σκεφθῇ ὅτι ἡ γυνῶσις τῆς Ἠθολογίας ἦτο δι' αὐτὸν σπουδαιότητος ὑψίστης καὶ ὤφειλε πάσῃ θυσίᾳ νὰ ἀποκτήσῃ αὐτήν, ἔστω καὶ ἐὰν οὐδὲν ἐμάνθανε περὶ Αἰσχύλου. "Οταν ἡ μήτηρ κλαίῃ τὸν θάνατον τοῦ πρώτου αὐτῆς τέκνου, ὑποκύψαντος εἰς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ὁστρα- κιᾶς, εὑρεθῇ δὲ εἰλικρινῆς ἱατρός, ὅστις νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀλγεινὴν ὑποψίαν, ὅτι τὸ τέκνον αὐτῆς θὰ ἐσφίζετο ἴσως, ἐὰν μὴ ἦτο ἐξησθενημένον τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς μελέτης, ὅταν ἡ δυστυχὴς ὑποκύπτῃ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν τύψεων καὶ τῆς ὀδύνης, ὄντως νομίζομεν ὀλίγον παρήγορον δι' αὐτὴν τὴν ἰδέαν, ὅτι δύναται νὰ ἀναγνώσῃ τὸν Δάντην ἐκ τοῦ πρωτοτύπου.

"Ωστε βλέπομεν ὅτι, ἵνα κανονίσωμεν τὸ τρίτον τοῦτο τμήμα τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν τοὺς νόμους τῆς ζωῆς. Στοιχειώδεις τινὲς γνώσεις φυσιολογίας καὶ αἱ πρῶ- ται ἀρχαὶ τῆς ψυχολογίας εἶναι ἀπαραίτητοι πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ὀρθῆς τῶν παιδῶν ἀγωγῆς. Πολλὰ βεβαίως μειδιάματα θὰ

προκαλέσῃ ἡ ἰδέα ἡμῶν αὕτη καὶ ἀνόητος θὰ θεωρηθῇ ἡ ἀπαίτησις, ἣτις ζητεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς τὴν ἀπόκτησιν τοιούτων ἀφηρημένων γνώσεων. Ἐὰν ἐζητοῦμεν ἕκαστος γονεὺς νὰ ἔχῃ βαθείας καὶ ἐντελεῖς ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων γνώσεις, ἡ μωρία ἡμῶν ἀφεύκτως θὰ ᾔτο καταφανής. Ἀλλὰ δὲν εἴμεθα τόσον ἀπαιτητικοὶ καὶ νομίζομεν ὅτι ἀρκοῦσι γενικαί τινες ἀρχαὶ μετὰ τῶν σχετικῶν πειραμάτων πρὸς πλήρη αὐτῶν κατανόησιν. Αἱ ἀρχαὶ δὲ αὗται εὐκόλως ἀποκτῶνται, ἂν ὅχι διὰ τῆς πείρας λογικῶς ἀποδεικνύμεναι, τοῦλάχιστον ὡς θεωρίαι. Ὅπως καὶ ἐὰν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἰδοὺ τὰ πρὸ ἡμῶν ἀναμφισδότητα γεγονότα. α') Ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν παιδῶν ἀκολουθεῖ ἰδίους νόμους· β') Πρὸς τοὺς νόμους τούτους μέχρι τινὸς ὀφείλουσιν οἱ γονεῖς νὰ συμμορφῶνται, διότι ἡ τελεία αὐτῶν παράδοσις ἀφεύκτως φέρει τὸν θάνατον· γ') Ὅχι μόνον μέχρι τινός, ἀλλὰ κατὰ μέγα μέρος ὀφείλουσιν οἱ γονεῖς νὰ συμμορφῶνται πρὸς τοὺς προρρηθέντας νόμους, διότι ἡ μερικὴ αὐτῶν παράδοσις προκαλεῖ σοβαρὰ φυσιολογικὰ καὶ πνευματικὰ ἐλαττώματα· δ') Μόνον διὰ τῆς τελείας ἐφαρμογῆς τῶν νόμων τούτων ἀποκτᾶται ἡ ἐντελὴς ἀνάπτυξις. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἂν ὄντως δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη διὰ τοὺς γονεῖς πάσῃ δυνάμει νὰ προσπαθῶσι νὰ διδάσκωνται τοὺς νόμους τούτους.

Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου καὶ ἐξετάσωμεν τίνες γνώσεις προετοιμάζουσιν αὐτὸν κάλλιον πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τούτων. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἀνάγκη τοιούτων γνώσεων δὲν ἔχει μέχρι τινός κατανόησιν, διότι ἐν τῇ διδασκομένῃ ὕλῃ ὑπάρχουσι μαθήματα ἀναφερόμενα, ὀνομαστικῶς τοῦλάχιστον, εἰς πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ καθήκοντα. Ἐκ τούτων τὸ μόνον τὸ κατέχον σπουδαίαν θέσιν εἶναι ἡ Ἱστορία.

Ἀλλά, καθὼς ἔχομεν ἤδη εἶπει, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς Ἱστορίας μεταδίδονται γνώσεις στερούμεναι σχεδὸν πάσης ἀξίας καὶ μὴ δυνάμεναι νὰ χρησιμεύωσιν ὡς παραδείγματα πρὸς ὁδηγίαν ἡμῶν. Σχεδὸν οὐδὲν ἐκ τῶν γεγονότων, ἅτινα περιλαμβάνουσι τὰ ἐν τοῖς σχολείοις ἐν χρήσει ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας, ἐλάχιστα δὲ ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ πρὸς χρήσιν τῶν νέων τελειότερα ἱστορικὰ βιβλία καταδεικνύουσι σαφῶς τίνες αἱ ἀληθεῖς ἀρχαί, ἐφ' ὧν βασιίζεται ἡ πολιτικὴ δρᾶσις. Αἱ βιογραφίαι τῶν βασιλέων (τοῦτο δὲ ἰδίως διδάσκονται οἱ μαθηταὶ) μόλις ἀμυδρὰν ἰδέαν παρέχουσι τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ γνῶσις τῶν ἐν ταῖς βασιλικαῖς ἀδελφαῖς σκευωριῶν, τῶν συνωμοσιῶν καὶ σφετερισμῶν, τὰ ὀνόματα τῶν πρωτοῦργων καὶ τῶν διαφόρων ἐξεχόντων προσώπων πολὺ ὀλίγον διαφωτίζουν πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν αἰτίων τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν προόδου. Ἀναγινώσκομεν π. χ. ὅτι κατὰ τὸ δεῖνα ἔτος διενέξεις πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐξουσίας ἐγένοντο αἰτία πολέμου· ὅτι ἡ δεῖνα τακτικὴ μάχη συνεκροτήθη· ὅτι τοιαῦτα ἦσαν τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν· τόσος ὁ ἀριθμὸς τοῦ πεζικοῦ, ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ· ὅτι αἱ ἐκατέρωθεν ἀντίπαλοι δυνάμεις οὕτω κατετάχθησαν, οὕτως ἐκινήθησαν πρὸς μάχην, συνεπλάκησαν καὶ ὑπεχώρησαν· ὅτι ὡς ἐκ ταύτης τῆς καταστροφῆς, συμβάσης κατὰ ταύτην ἀκριβῶς τὴν ὥραν, ὁ ἕτερος τῶν στρατῶν ἀπέκτησε ταύτην τὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τῶν ἐναντίων· ὅτι εἰς ταύτην τὴν ὥρισμένην συμπλοκὴν ἔπεσεν εἰς ἐκ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, συγχρόνως δὲ τὸ δεῖνα τάγμα ἀπεδεκατίσθη καὶ ὅτι τέλος, ἀφ' οὗ ἡ μάχη ἐπὶ πολὺ ἐφάνη ἀμφίρροπος, τὴν νίκην ἤρατο ὁ δεῖνα στρατός· ὅτι εἰς τόσους συνεποσοῦντο οἱ ἐκατέρωθεν τραυματαῖι καὶ νεκροὶ καὶ τόσος ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰχμαλώτων. Μεταξὺ ὅλων τούτων τῶν λεπτομερειῶν, τῶν ἀποτελουσῶν τὴν

ἀφήγησιν τῆς μάχης, εὐρίσκεται ἄρά γε μία, ἥτις νὰ δύναται νὰ ὠφελήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ διαγωγῇ αὐτοῦ ὡς πολίτου; Καὶ ἐὰν ἔτι ἀναγνώσωμεν ἐπισταμένως τὴν ἀφήγησιν ὄχι μόνον τῶν κυριωτάτων μαχῶν, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν μαχῶν τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, νομίζομεν ὅτι ἡ γνῶσις αὕτη δὲν θὰ συντελέσῃ, ἵνα μετὰ μείζονος καὶ ἐμβριθεστέρας κρίσεως ψηφίσωμεν κατὰ τὰς μελλούσας ἐκλογάς.—Πλὴν ταῦτα εἶναι γεγονότα—θὰ εἴπωσιν τινες—, καὶ γεγονότα πλήρη ἐνδιαφέροντος. Ἀναμφιδόλως εἶναι γεγονότα, ἴσως δὲ καὶ πλήρη ἐνδιαφέροντος διὰ πολλοὺς (ἂν καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν καθ' ὁλοκληρίαν ἢ ἐν μέρει ἐγέννησεν ἢ φαντασία), τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι γεγονότα ἔχοντα ἀξίαν. Πολλάκις γνῶμη ἐπιτετηδευμένη ἢ ἀσθενικὴ ἀποδίδει φαινομενικὴν ἀξίαν εἰς πράγματα οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχοντα. Ὑπάρχουσι π. χ. ἄνθρωποι, οἵτινες ἀπέναντι οὐδεμιᾶς τιμῆς θὰ ἀντήλλασσον ὥρισμένον εἶδος ἀνθέων· τόσῃ ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὸ σημασίαν· ἄλλοι πάλιν, οἵτινες νομίζουσι πολυτιμώτατον κτῆμα ἄκομφον τεμάχιον παλαιᾶς πορσελάνης, καὶ ἄλλοι, οἵτινες προσφέρουσι σπουδαῖα ποσὰ πρὸς ἀποκτησιν ἀντικειμένων ἀνηκόντων ἄλλοτε εἰς διασήμεους κακούργους. Νομίζομεν ἀναμφισδήτητον ὅτι αἱ τοιαῦται ἐκτιμήσεις δὲν ἀποτελοῦσιν μέτρον ἀξίας καὶ ὅτι οὐδεμίαν ἀξίαν ἀποδίδουσιν εἰς τὰ ἀντικείμενα εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται. Ἐπίσης καὶ αἱ ἀτομικαὶ προτιμήσεις δι' ὥρισμένα ἱστορικὰ γεγονότα δὲν ἀποτελοῦσιν ἀπόδειξιν ἀσφαλῆ τῆς ἀξίας αὐτῶν, ἐὰν μὴ αὕτη δοκιμασθῇ, ὡς δοκιμάζεται ἡ ἀξία παντὸς ἀντικειμένου διὰ τῆς ἀποδείξεως τῆς πολλαπλῆς αὐτοῦ χρησιμότητος. Ἐάν τις εἰδοποιήσῃ ἡμᾶς ὅτι χθὲς ἡ γαλῆ τοῦ γείτονος ἀπέκτεσε τέκνα, θὰ θεωρήσωμεν ἀναμφιδόλως τὴν εἰδησιν ἀσήμαντον. Γεγονὸς βεβαίως τοῦτο, ἀλλὰ γεγονὸς στερούμενον ἀξίας καὶ χρησιμότητος καὶ ὅπερ οὐδαμῶς δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν

πράξεων ἡμῶν ἐν τῇ ζωῇ καὶ νὰ διδάξῃ ἡμᾶς τὸν τρόπον τῆς τελειοποιήσεως. Τοῦτο λοιπὸν τὸ μέτρον ἐὰν ἐφαρμόσωμεν εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Ὑπάρχουσι γεγονότα, ἐξ ὧν οὐδὲν δύναται τις νὰ ἀντλήσῃ πόρισμα, γεγονότα ἀνεπίδεκτα διοργανώσεως τινος καὶ ταξινομήσεως καὶ ἐπομένως ἄχρηστα πρὸς καθορισμὸν ἀρχῶν, ὅπερ εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τῶν γεγονότων. Δυνάμεθα νὰ ἀναγινώσκωμεν αὐτὰ χάριν διασκεδάσεως, ἀλλ' οὐχὶ καὶ νὰ φανταζώμεθα ὅτι εἶναι διδακτικά.

Ἡ καλῶς ἐννοουμένη Ἱστορία ἐλλείπει σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν ἐκ τῶν βιβλίων τῶν πραγματευομένων περὶ αὐτῆς. Τελευταίως μόνον οἱ ἱστορικοὶ ἤρχισαν νὰ καθιστῶσιν εἰς ἡμᾶς γνωστὰ τὰ ἀληθῶς λόγου ἄξια γεγονότα. Ὡς ἐν τοῖς παρωχημένοις χρόνοις ὁ βασιλεὺς ἦτο τὸ πᾶν, ὁ δὲ λαὸς δι' οὐδὲν ἐλογίζετο, οὕτω καὶ εἰς τὰ παλαιὰ ἱστορικὰ βιβλία αἱ πράξεις τῶν βασιλέων πληροῦσι τὰς κυριωτάτας σελίδας, ἐν ᾗ ἡ δρᾶσις τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ ἀσήμαντον λεπτομέρειαν. Ἐν ᾗ σήμερον, ὅτε ἐπὶ τέλους ἡ εὐεξία τῶν ἐθνῶν ἀποτελεῖ τὴν κυριαρχοῦσαν ἰδέαν καὶ οὐχὶ ἡ τῶν κυβερνώντων, ἀρχίζουσι καὶ οἱ ἱστορικοὶ νὰ ἀσχολῶνται εἰς τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας. Ἐκεῖνο, ὅπερ πραγματικῶς ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν, εἶναι ἡ φυσικὴ ἱστορία τῆς κοινωνίας, πρὸς τοῦτο δὲ ἔχομεν ἀνάγκην τῶν γεγονότων, δι' ὧν θὰ κατανοήσωμεν τοὺς τρόπους, δι' ὧν ἐπετεύχθησάν ἡ ἀνάπτυξις καὶ διοργάνωσις ἔθνους τινός. Ἐν τούτοις ὀφείλομεν βεβαίως νὰ μάθωμεν τίς ὁ κυβερνήτης αὐτοῦ. Ἐλάχισται πληροφορίαι ἐπὶ τῶν κυβερνώντων ἀρκοῦσι· πολλὰ δέ, πλεῖστα, ἀπαιτοῦνται ἐπὶ τῆς διοργανώσεως, τῶν ἀρχῶν, τῆς μεθόδου, τῶν καταχρήσεων καὶ τῶν ἐλλείψεων τοῦ συστήματος· αἱ δὲ πληροφορίες αὗται νὰ μὴ περιορίζωνται εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς δράσεως τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ νὰ περιλαμβάνωσι

τὴν δρᾶσιν πάσης τοπικῆς κυβερνήσεως μετὰ τῶν ἐλαχίστων αὐτῆς διακλαδώσεων. Ἐκ παραλλήλου ἐπίσης ὀφείλει νὰ ἐξε-
 λίσσῃται ἡ δρᾶσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τῆς διοργανώ-
 σεως, διαγωγῆς καὶ ἰσχύος αὐτῆς καὶ τῶν μετὰ τοῦ Κράτους
 σχέσεων αὐτῆς. Συγχρόνως δὲ νὰ ἀναπτύσσωνται σαφῶς ποῖαι
 αἱ ἐκκλησιαστικαὶ τελεταί, τὰ ἐκάστοτε ὑφιστάμενα δόγματα
 καὶ αἱ θρησκευτικαὶ δοξασαί, ὅχι μόνον αἱ ὑπὸ τῆς Πολιτείας
 ἐπιβαλλόμεναι, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐν πεποιθήσει ὑπὸ τοῦ λαοῦ δοξα-
 ζόμεναι καὶ ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο αἱ πράξεις αὐτοῦ. Ἐπίσης
 καλὸν εἶναι νὰ διδασκώμεθα τίς ἡ ἰσχὺς καὶ ἐπίδρασις τῶν
 κοινωνικῶν τάξεων ἐπ' ἀλλήλων, ὅπερ καταφαίνεται ἐκ τῶν
 ὑφισταμένων ἐκάστοτε κοινωνικῶν τύπων, δηλ. τῶν ἀποδιδομέ-
 νων τίτλων καὶ τῶν ἐν χρήσει χαιρετισμῶν καὶ προσφωνήσεων.
 Νὰ μανθάνωμεν ποῖα τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τὰ ρυθμίζοντα τὴν
 ζωὴν τοῦ λαοῦ ἐν τε τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ οἰκογενείᾳ, ποῖαι αἱ
 σχέσεις τῶν δύο φύλων πρὸς ἀλλήλα καὶ ποῖαι αἱ μεταξὺ
 γονέων καὶ τέκνων. Ἐπίσης τίνες αἱ ἐπικρατοῦσαι προλήψεις
 καὶ δεισιδαιμονίαι, οἱ μῦθοι καὶ αἱ παραδόσεις, ἀλλὰ μὴν
 καὶ αἱ παρὰ τῷ λαῷ ἐν χρήσει γοητεῖαι, τὰ κοινῶς λεγόμενα
 «μάγια». Τούτοις ὀφείλει νὰ ἔπῃται ἡ περιγραφὴ τοῦ βιομηχα-
 νικοῦ συστήματος, δεικνύουσα τίνες αἱ διαιρέσεις τῆς ἐργασίας,
 τίς ἡ διάταξις τῶν διαφόρων βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορίων κατὰ
 τάξεις κοινωνικάς, κατὰ συντεχνίας ἢ ἄλλῃ τινὶ τρόπῳ, τίνες
 αἱ σχέσεις μεταξὺ διευθυντῶν καὶ ὑπαλλήλων· τίνα τὰ πρὸς
 διανομὴν τῶν χρεωδῶν μέσα, τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας καὶ
 τὸ ἐν χρήσει νόμισμα. Σὺν τῇ περιγραφῇ ταύτῃ νὰ συμβαδίζῃ
 ἡ ἔκθεσις ὅλων τῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας ὑπὸ τεχνικὴν
 ἔποψιν λαμβανομένων, ἐξηγοῦσα τὰ ἐν χρήσει πρὸς κατασκευὴν
 τῶν διαφόρων ἀντικειμένων μέσα, τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς
 καὶ τὴν ποιότητα τῶν κατασκευαζομένων εἰδῶν. Προϊόντες νὰ

διδασκώμεθα τίς ἡ πνευματικὴ κατάστασις τοῦ ἔθνους, ὄχι μόνον ποῖον τὸ εἶδος καὶ τὸ ποσὸν τῆς μαθήσεως, ἀλλὰ καὶ τίς ἡ πρόοδος ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τίς ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τίς ἡ καλλιτεχνικὴ αὐτοῦ μόρφωσις, ἡ ἐκδηλουμένη ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, τῇ γλυπτικῇ, τῇ ζωγραφικῇ, ἐν τῇ ἀμφιέσει, ἐν τῇ μουσικῇ, τῇ ποιήσει καὶ τοῖς γράμμασιν. Οὐδὲ πρέπει νὰ παραλείπηται ἐν τῇ ἀκριβεῖ ταύτῃ ἐκθέσει γενικὴ τις περιγραφὴ τοῦ καθ' ἐκάστην βίου τοῦ λαοῦ, τοῦ εἶδους τῆς τροφῆς, τῆς κατοικίας καὶ τῶν διασκεδάσεων αὐτοῦ. Τέλος, ἵνα ἡ τὸ ὅλον συμπαγές, δεόν προσέτι νὰ διδασκώμεθα ποῖα τὰ ἦθῃ ἐκάστης ἐποχῆς καθ' ὅλας τὰς κοινωνικὰς τάξεις θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς, ὥς ταῦτα καταφαίνονται εἰς τοὺς νόμους, τὰς ἔξεις, τὰ ῥήτᾳ καὶ τὰς πράξεις τῶν ἀτόμων. Τὰ γεγονότα ταῦτα, ἐκτιθέμενα μετὰ σαφηνείας, συνάμα δὲ λακωνικότητος καὶ ἀκριθείας, ὀφείλουσι νὰ συνδέωνται οὕτω πρὸς ἀλλήλα, ὥστε νὰ ὦσι καταληπτὰ ἐν τῷ συνόλῳ καὶ νὰ ἀποτελεῶσιν ἓν ὅλον, τοῦ ὁποῖου τὰ μέρη νὰ ἐξαρτῶνται ἀπ' ἀλλήλων. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ πρέπει νὰ εἶναι οὕτω νὰ παρουσιάζῃ τὰ γεγονότα, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀντιλαμβάνηται ἀμέσως τῆς ἁρμονίας τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν συνδέσμου (*consensus*) καὶ ἐκ τούτου νὰ διδάσκηται ὅτι ἡ ὑπαρξίς τῶν δεῖνα κοινωνικῶν φαινομένων συνεπάγεται τὴν ὑπαρξίν τῶν δεῖνα ἄλλων. Πρέπει δὲ οὕτω νὰ γίνηται ἡ περιγραφὴ τῶν ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν γενεῶν ἀντιστοιχῶν γεγονότων, ὥστε νὰ ὦσι καταφανεῖς αἱ αἰτίαι τῆς μεταβολῆς τῶν δοξασίων, θεσμῶν, ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ καταφανῆς ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ προϋπάρχων σύνδεσμος μεταξὺ προηγουμένων συστημάτων καὶ λειτουργιῶν ἀνεπτύχθη εἰς τὸν ὑφιστάμενον ἐν τοῖς ἐπομένοις. Μόνον τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἱστορικῶν γνώσεων δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸν πολίτην ὡς κανὼν ἐν τῇ διαγωγῇ αὐτοῦ καὶ ἡ μόνη ἱστορία ἡ ἔχουσα πρακτικὴν ἀξίαν

εἶναι ἡ Περιγραφικὴ Κοινωνιολογία οὕτως εἰπεῖν. Ὁ δὲ ὕψιστος σκοπός, ὃν ἱστορικός τις δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, εἶναι διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ βίου τῶν ἐθνῶν νὰ παρέχῃ ἀπαιτουμένην ὕλην πρὸς συγγραφὴν Συγκριτικῆς Κοινωνιολογίας (*Comparative Sociology*) καὶ πρὸς καθορισμὸν ἐκ τῶν ὑστέρων τῶν τελικῶν νόμων, ὅφ' οὓς ὑπάγεται ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις.

Ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι, καὶ ἐὰν ἔτι ἀποκτήσωμεν τὸ κατάλληλον ποσὸν τῶν ἀληθῶς πολυτίμων τούτων ἱστορικῶν γνώσεων, αὗται θὰ ἔχωσι συγκριτικῶς ὀλίγην ἀξίαν, ἐν ὅσῳ θὰ λείπῃ ἡ κλείς, ἣτις ἔγκειται ἐν τῇ Ἐπιστήμῃ. Ἄνευ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς βιολογίας καὶ ψυχολογίας εἶναι ἀδύνατος ἡ λογικὴ ἀντίληψις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Διότι κατ' ἀναλογίαν, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐξάγῃσι πρακτικὰ τινα, ἔστω καὶ ἀτελῆ, συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀνθρωπίνην φύσιν, τότε μόνον καθίστανται ἱκανοὶ νὰ ἐννοήσωσι τὰ ἀπλούστατα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὡς π. χ. τὴν σχέσιν μεταξὺ ζητήσεως καὶ προσφορᾶς. Ἄν δέ, ἵνα ἐννοήσωμεν τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς τῆς Κοινωνιολογίας, ὀφείλομεν νὰ ἀπεκτήσωμεν γνώσεις τινὰς τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, αἰσθάνεσθαι καὶ πράττειν τῶν ἀνθρώπων καθ' ὥρισμένας περιστάσεις, εἶναι φανερόν ὅτι δὲν δυνάμεθα καὶ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ εὐρύτητι νὰ ἀντιληφθῶμεν αὐτῆς ἄνευ τῶν καταλλήλων γνώσεων τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου.

Θεωρήσωμεν τὸ ζήτημα ὡς ἀφηρημένην πρότασιν· καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀποδείκνυται ἀφ' ἑαυτοῦ οὕτως·

Ἡ Κοινωνία ἀποτελεῖται ἐξ ἀτόμων·

Πᾶν τὸ ἐν τῇ Κοινωνίᾳ συντελούμενον συντελεῖται ἐκ τῆς ἡγωμένης δράσεως τῶν ἀτόμων·

Ἄρα ἐν τοῖς ἔργοις τῶν ἀτόμων ἔγκειται ἡ λύσις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

Ἄλλὰ τὰ ἔργα τῶν ἀτόμων ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν νόμων τῆς ἰδίας τῶν ἀτόμων φύσεως· ὅθεν, ἵνα ταῦτα κατανοηθῶσιν, ἀνάγκη νὰ κατανοηθῶσιν οἱ νόμοι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Οἱ νόμοι ὁμῶς οὗτοι ἐξεταζόμενοι ὑπὸ τὴν ἀπλουστάτην αὐτῶν μορφήν φαίνονται ἐξαρτώμενοι γενικῶς ἐκ τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν συνθηκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅθεν ἔπεται· ὅτι ἡ ψυχολογία καὶ ἡ βιολογία εἶναι ἀπαραίτητοι ὡς διερμηνεῖς τῆς Κοινωνιολογίας, ἢ, ἵνα ἔτι ἀπλούστερον ἐξηγηθῶμεν, λέγομεν ὅτι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα εἶναι ἅπαντα ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς, ὅτι εἶναι αἱ μάλιστα πολυσύνθετοι τῆς ζωῆς ἐκφάνσεις, ὅτι δέον νὰ συμμορφῶνται πρὸς τοὺς νόμους τῆς ζωῆς καὶ ὅτι γίνονται καταληπτὰ μόνον, ὅταν οἱ νόμοι τῆς ζωῆς εἶναι καταληπτοί. Ὅθεν καὶ διὰ τὴν διαρρύθμισιν τῆς τετάρτης ταύτης διαιρέσεως τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν ἐξαρτώμεθα ἐκ τῆς Ἐπιστήμης. Ἐκ τῶν ἐν τοῖς σχολείοις συνήθως διδασκομένων γνώσεων ἐλάχιστα δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς κανόνες ἐν τῇ διαγωγῇ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου. Μικρὸν μόνον μέρος τῆς Ἱστορίας, ἣν μανθάνομεν, ἔχει πρακτικὴν τινα ἀξίαν καὶ ταύτην δὲν ἐδιδάχθημεν νὰ χρησιμοποιοῦμεν. Ἀποφοιτῶντες ὅχι μόνον δὲν κατέχομεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην πρὸς κοινωνιολογικὰς μελέτας, ἀλλ' οὐδὲ ἰδέαν ἔχομεν αὐτῶν, πρὸς τοῦτοις δὲ ἀγνοοῦμεν τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῶν ὀργανικῶν ἐπιστημῶν, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ αὕτῃ ἡ Περιγραφικὴ Κοινωνιολογία καθίσταται σχεδὸν ἀνωφελής.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν τοῦ ἀνθρώπου βίου, τὴν περιλαμβάνουσαν τὰς κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς ἡμῶν ἀναπαύσεις καὶ διασκεδάσεις. Ἀφοῦ ἐξητάσαμεν ποῖα ἡ καταλληλοτάτη ἀγωγή πρὸς αὐτοσυντήρησιν, πρὸς ἀπόκτησιν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου ὡς γονέως καὶ πρὸς διακανόνισιν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς αὐτοῦ δράσεως, ἤδη ὀφείλομεν

νὰ ἐξετάσωμεν τίς ἀγωγὴ εἶναι ἢ κατάλληλος πρὸς ἐκτέλεσιν διαφόρων ἐνεργειῶν μὴ περιλαμβανομένων ἐν ταῖς πρώταις κατηγορίαις, τῶν πρὸς ἀπόλαυσιν δηλ. τῶν καλλονῶν τῆς Φύσεως, τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν ὑπὸ πᾶσαν αὐτῶν μορφὴν. Ἰσως, ἐπειδὴ κατετάξαμεν τὰς ἐνεργείας ταύτας ἐν τέλει, προτάξαντες ἄλλας μερίζονος σπουδαιότητος διὰ τὴν εὐεξίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ λαβόντες ὡς μέτρον τὴν πρακτικὴν ἀξίαν ἐκάστης, ἴσως, λέγομεν, θεωρηθῶμεν ὑπὸ τινων ὡς ἀδιαφοροῦντες διὰ ταῦτα τὰ ἥττονος σημασίας ζητήματα. Ἡ ἰδέα αὕτη θὰ ἦτο ἐσφαλμένη, διότι εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀποδίδομεν ἀξίαν εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παιδείῃ καὶ εἰς τὰς ἐξ αὐτῆς ἀπολαύσεις. Ἄνευ τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς, τῆς μουσικῆς, τῆς ποιήσεως καὶ τῶν συγκινήσεων, αἵτινες γεννῶνται ἐν ἡμῖν ἐκ τῆς θέας τοῦ παντοῦ ἐν τῇ Φύσει κάλλους, ὁ βίος θὰ εἶχε πολὺ ὀλιγώτερα θέλγητρα. Μακρὰν τοῦ νὰ θεωρῶμεν ἀσημάντους τὴν περὶ τὰς τέχνας ἀγωγὴν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καλαισθητικοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐνστίκτου, τοῦναντίον νομίζομεν ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι αὐταὶ θὰ κατέχωσι πολὺ σπουδαιότερον μέρος ἐν τῇ ζωῇ. Ὅταν πᾶσαι αἱ ἐν τῇ Φύσει δυνάμεις χρησιμοποιοῦνται, ὅταν τελειοποιηθῶσι τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, ὅταν ἡ ὅσον ἔνεστι ταχεῖα καὶ τελεία ἐκτέλεσις θὰ ἀπαιτῇ ὀλιγίστας ὥρας ἐργασίας, ὅταν ἡ ἀγωγὴ συστηματοποιηθῇ οὕτως, ὥστε ἡ προπαρασκευὴ διὰ τὰς στοιχειώδεις ἐνεργείας τοῦ βίου νὰ γίνωνται ἐν σχετικῶς βραχυτάτῳ χρόνῳ, ὅταν ἐπομένως πολλαπλασιασθῶσιν αἱ ὥραι τῆς σχολῆς ἡμῶν, τότε βεβαίως τὸ Καλὸν ἐν τε τῇ Τέχνῃ καὶ τῇ Φύσει θὰ καταλάβῃ δικαίως σπουδαίαν θέσιν ἐν τῷ πνεύματι καὶ τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ τὸ νὰ ἐπιδοκιμάζῃ τις τὴν καλλιτεχνικὴν μόρφωσιν ὡς μεγάλως συντελοῦσαν εἰς τὴν εὐτυχίαν δὲν σημαίνει ὅτι

καὶ θεωρεῖ αὐτὴν ὡς βάσιν πάσης ἀνθρωπίνης εὐτυχίας. "Ὅσον σπουδαία καὶ ἐὰν ᾖ αὕτη, δέον νὰ ὑποχωρῇ πρὸ τῆς μορφώσεως ἐκείνης, ἥτις ἀμέσως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν ἡμερησίων καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς προηγουμένως εἶπομεν, ἡ ἀνάπτυξις τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἐνεργειῶν, αἵτινες ρυθμίζουσι τὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας· ἐπομένως τὸ ἐξαρτώμενον φύσει ὑποχωρεῖ ἐνώπιον ἐκείνου, ἀφ' οὗ ἐξαρτᾶται. Ὁ ἀνθοκόμος περιποιεῖται τὰ φυτὰ χάριν τῶν ἀνθέων, ἀποδίδει δὲ ἀξίαν εἰς τὰς ρίζας καὶ τὰ φύλλα, κυρίως διότι θεωρεῖ αὐτὰ ὡς ὄργανα παραγωγῆς τοῦ ἄνθους. Ἐν τούτοις, ἂν τὸ ἄνθος ὡς τελικὸν προϊόν εἶναι τὸ σπουδαιότατον μέλημα τοῦ ἀνθοκόμου, οὗτος δὲν ἀγνοεῖ ὅτι αἱ ρίζαι καὶ τὰ φύλλα ἀπολύτως ἔχουσι περισσοτέραν ἀξίαν, διότι ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἄνθους ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται· ὅθεν καταβάλλει πᾶσαν φροντίδα, ἵνα ἀναπτύξῃ ὑγιᾶς τὸ φυτόν, γινώσκων ὅτι θὰ ᾔτο ἀφροσύνη, ἐὰν παρημέλει αὐτὸ χάριν τοῦ ἄνθους. Ἀνάλογον τοῦτου τοῦ παραδείγματος εἶναι καὶ τὸ πρὸ ἡμῶν ζήτημα. Ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ γλυπτική, ἡ ζωγραφική, ἡ μουσική καὶ ἡ ποίησις κάλλιστα δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ ἀνθησις τοῦ πεπολιτισμένου βίου. Πλὴν, καὶ ἐὰν ἔτι ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀξία αὐτῶν εἶναι τόσον ὑπερβάλλουσα, ὥστε ἐνώπιον αὐτῶν νὰ ὑποχωρῇ ὁ πολιτισμός, ἐξ οὗ παρήχθησαν (ἔπερ εἶναι παράτολμον νὰ βεβαιώσῃ τις), πάλιν ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑπαρξίς ὑγιοῦς πολιτισμοῦ εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος τῆς ἰδίας αὐτῶν υπάρξεως καὶ ὅτι ἡ καίρεισις ἡ τοῦτον σκοποῦσα δέον νὰ κατέχῃ τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ ἀγωγῇ.

Διὰ τῆς παραβολῆς ταύτης δυνάμεθα διαυγῶς νὰ ἀντιληφθῶμεν τῶν ἐλλείψεων τοῦ παιδαγωγικοῦ ἡμῶν συστήματος, τὸ ὁποῖον παραμελεῖ τὸ φυτὸν χάριν τοῦ ἄνθους καὶ θυσιάζει αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς εἰς ζητήματα δευτερεύοντα, ἅτινα ὅμως θεωροῦν-

ται ὡς ἀνήκοντα εἰς εἶδος ἀγωγῆς λεπτότερον. Ἐν ᾧ μεταδίδει γνώσεις πρὸς αὐτοσυντήρησιν, ἐν ᾧ ἐκ τῶν γνώσεων τῶν συντελουσῶν πρὸς εὕρεσιν πόρων ζωῆς παρέχει μόνον τὰς στοιχειωδεστάτας, τὰς δὲ λοιπὰς, τὰς πλείστας, ἕκαστος ἀποκτᾷ ἐν τῷ βίῳ τυχαίως καὶ καθ' οἷονδήποτε τρόπον, ἐν ᾧ οὐδόλως παρασκευάζει τὸν γονέα, εἰς δὲ τὸν πολίτην παρέχει γνώσεις ἀγόνους, μέγα ποσὸν γεγονότων, ὧν τὰ πλείστα ἄσχετα πρὸς τὰ καθήκοντα αὐτοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ ἀκατάληπτα, μετὰ ζήλου φροντίζει νὰ διδάσκη πᾶν ὅ,τι νομίζει λεπτόν, πᾶν ὅ,τι χρησιμεύει πρὸς ἐπίδειξιν, πᾶν ὅ,τι ἐκθαμβοῖ καὶ ἐκπλήσσει! Ἄν καὶ τελείως παραδεχόμεθα ὅτι εὐρεῖα γνώσις τῶν συγχρόνων γλωσσῶν εἶναι πολύτιμος συμπλήρωσις τῆς ἀγωγῆς καὶ διὰ τῆς ἀναγνώσεως, τῆς ὁμιλίας καὶ τῶν ταξιδίων προσδίδει εἰς τὴν μόρφωσιν ποιὰν τινα ἐντέλειαν, οὐχ ἥττον δὲν νομίζομεν ὀρθὸν τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα νὰ ἐπιδιώκωνται ἐπὶ θυσίᾳ ζωτικωτέρων γνώσεων. Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι πράγματι ἡ κλασσικὴ παιδείσις παρέχει εἰς τὸ ὕψος τοῦ γράφειν καὶ ἐκφράζεσθαι χάριν καὶ ἀκρίβειαν, δὲν εἶναι ἐν τούτοις δυνατόν νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ἡ κομψότης καὶ ἀκρίβεια τοῦ ὕφους καὶ αἱ γνώσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν τῶν παιδῶν ἀγωγὴν εἶναι ἴσης ἀξίας. Παραδεχόμεθα ὅτι ἡ ἀνάγνωσις ἀρχαίων ποιητῶν ἀναπτύσσει τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ, ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἔπεται ὅτι ἡ τοιαύτη ἀνάπτυξις εἶναι σπουδαία, ὡς εἶναι π. χ. ἡ γνώσις τῶν ἀρχῶν τῆς Ὑγιεινῆς. Αἱ τέχναι, τὰ γράμματα καὶ πᾶν ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀγωγῆς, εἶναι, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἡ ἀνθησις τοῦ πολιτισμοῦ, ἣτις δέον νὰ ὑποχωρῇ καθ' ὀλοκληρίαν πρὸ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς, ἐφ' ὧν ὁ πολιτισμὸς στηρίζεται. Ὡς δ' ἐν τῇ ζωῇ αἱ τέχναι κατέχουσι τὰς ὥρας τῆς σχολῆς ἡμῶν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς ὀφείλουσι νὰ κατέχωσιν.

Ὅριζοντες οὕτω τὴν ἀληθῆ θέσιν τῆς καλλιτεχνίας ἐν τῇ ἀγωγῇ καὶ νομίζοντες ὅτι ὀφείλει μὲν ἡ καλλιτεχνικὴ μόρφωσις νὰ ἀποτελῇ μέρος τῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, θεωρουμένη ὅμως πάντοτε ὡς δευτερεύουσα, ἤδη ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τίνες γνώσεις εἶναι ἰδίως χρήσιμοι, τίνες καταλληλότες πρὸς τοῦτο τὸ στάδιον τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀπαντῶμεν βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν μέχρι τοῦδε ἐδασίσθημεν. Ἡ ἰδέα, ἣν θὰ ὑποστηρίξωμεν, ἴσως φανῇ περίεργος, εἶναι οὐχ ἥττον ἀληθές, ὅτι ἡ ὑψίστη Τέχνη ἐν οἱαδήποτε αὐτῆς ἐκφάνσει στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἐπιστήμης καὶ ὅτι ἄνευ τῆς Ἐπιστήμης δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ τελεία Τέχνη οὔτε τελεία αὐτῆς ἀντίληψις. Πιθανὸν πλεῖστοι καλλιτέχναι μεγάλης φήμης νὰ ἦσαν ἄπειροι τῆς Ἐπιστήμης, ὑπὸ τὴν στενὴν σημασίαν, ὑφ' ἣν αὕτη συνήθως λαμβάνεται, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι οἱ καλλιτέχναι οὗτοι ὡς ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῶν παρατηρητικότητος ἀπέκτησαν ἐξ ἰδίων κεφάλαιά τινα τῶν γενικῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν Ἐπιστήμην ἐν τῇ πρωτογενεῖ αὐτῆς καὶ κατωτάτῃ βαθμίδι. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ αἱ γενικαὶ αὗται γνώσεις ἦσαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀτελεῖς, οὗτοι δὲν ἀνεδείχθησαν τέλειοι, ὡς θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἀναδειχθῶσιν. Ὅτι ἡ Ἐπιστήμη εἶναι κατ' ἀνάγκην ἡ βάσις τῶν τεχνῶν καθίσταται καὶ ἐκ τῶν προτέρων δῆλον, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι τὰ ἔργα τῆς Τέχνης εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παραστατικὰ ἀντικειμενικῶν ἢ ὑποκειμενικῶν φαινομένων· ὅτι εἶναι καλὰ, μόνον ὅταν συμμορφῶνται πρὸς τοὺς νόμους τῶν φαινομένων τούτων, καὶ ὅτι ὁ καλλιτέχνης, ἵνα ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τίνες οὗτοι οἱ νόμοι. Ταχέως θὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ὅπερ ἐκ τῶν προτέρων συμπεραίνομεν, συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι καὶ ἐκ πείρας διδασκόμεθα.

Οἱ βουλόμενοι νὰ διδαχθῶσι τὴν γλυπτικὴν π. χ. ὀφείλουσι

νὰ σπουδάσωσι τὰ ὁστὰ καὶ τοὺς μυῶνας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὴν διάταξιν, τὰς ἀρθρώσεις καὶ κινήσεις αὐτῶν. Αὗται αἱ γνώσεις ἀποτελοῦσι μέρος τῆς Ἐπιστήμης, εἶναι δὲ ἀναγκαῖαι εἰς τοὺς γλύπτας πρὸς ἀποφυγὴν τῶν πολλῶν σφαλμάτων, εἰς ἃ ἐξ ἀγνοίας τινὲς ἐξ αὐτῶν περιπίπτουσιν. Ἐπίσης ἀπαιτεῖται γνῶσις ἀρχῶν τινῶν τῆς Μηχανικῆς, ἃς συνήθως ἀγνοοῦντες γλύπται ἐκτελοῦσιν ἔργα, ἐν οἷς συχνότατα ἀνευρίσκει τις σπουδαῖα μηχανικὰ λάθη. Ἵνα ἐπιτευχθῇ π. χ. ἡ ἰσορροπία σώματος τινος, εἶναι ἀνάγκη ἢ ἐκ τοῦ κέντρου τῆς βαρύτητος κατακόρυφος νὰ διέρχεται διὰ τῆς βάσεως τῆς ὑποστηρίζουσας αὐτό. Ἐπομένως, ὅταν ἀνθρωπὸς τις ἔχῃ τὴν ἐξῆς στάσιν ὀρθὸς οὐχὶ εἰς κίνησιν ἀλλ' ἐν ἀναπαύσει, ἔχων δηλ. τὸν ἕνα πόδα τεταμένον, τὸν δὲ ἄλλον ἀφελῶς κείμενον, ἡ κατακόρυφος διέρχεται διὰ τοῦ τεταμένου ποδός. Οἱ γλύπται ὅμως, οἱ ἄδαεῖς τῶν νόμων τῆς ἰσορροπίας, πολλάκις παριστῶσι τὴν στάσιν ταύτην οὕτως, ὥστε ἡ κατακόρυφος νὰ διέρχεται μεταξὺ τῶν δύο ποδῶν. Ἐπίσης ἡ ἀγνοία τῶν νόμων τῆς ἑλξεως ἄγει εἰς τὰ ἀντίστοιχα σφάλματα ἐπὶ παραδείγματι ὁ περίφημος «Δισκοδόλος», ὅστις ἵσταται ἐν στάσει, ἐν ᾗ ἡ πτώσις θὰ ἦτο ἀναπόφευκτος, ἐὰν ἐρρίπτετο ὁ δίσκος.

Ἐν τῇ ζωγραφικῇ ἡ ἀνάγκη ἐπιστημονικῶν γνώσεων, ἐὰν μὴ θεωρητικῶν, ἐμπειρικῶν τοῦλάχιστον, εἶναι ἔτι καταφανεστέρα. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ γελοίας τὰς Σινικὰς εἰκόνας, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ παντελὴς ὀλιγωρία τῶν νόμων τῆς προοπτικῆς εἰς τε τὰς γραμμὰς καὶ τὰς ἀποστάσεις. Τὰ ἰχνογραφήματα τῶν παίδων εἶναι πλήρη σφαλμάτων, διότι καὶ ταῦτα δὲν εἶναι ἀληθῆ, διότι οἱ παῖδες ἀγνοοῦσι πόσας διαφόρους ὄψεις προσλαμβάνουσι τὰ ἀντικείμενα ἀναλόγως τῆς θέσεως αὐτῶν. Ἐξετάσωμεν τὰ βιβλία καὶ τὰς διαλέξεις, τὰ περὶ ζωγραφικῆς πραγματευόμενα, τὰς θεωρίας τοῦ

‘Ρῶσκιν’¹ ἐν τῇ κριτικῇ αὐτοῦ, τὰ ἔργα τῶν πρὸ τοῦ ‘Ραφαήλ καλλιτεχνῶν, καὶ θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ πρόοδος ἐν τῇ ζωγραφικῇ προϋποτίθῃσι πρόοδον ἐν τῇ γνώσει τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ ἀκριβεστάτη παρατήρησις εἶναι ἀνεπαρκὴς πρὸς ἀποφυγὴν σφαλμάτων, ἐὰν μὴ βοηθῇται ὑπὸ τῆς Ἐπιστήμης. Πᾶς ζωγράφος θὰ παραδεχθῇ ὅτι ὥρισμένοι ὄψεις τῶν ἀντικειμένων ὑπὸ δεδομένας συνθήκας εἶναι δυνατόν νὰ παρέλθωσιν ἀπαρατήρητοι, ἐὰν μὴ προϋπάρχῃ ἡ γνώσις ὅτι αἱ μὲν κατὰ φυσικοὺς νόμους προκύπτουσιν ἐκ τῶν δέ, ἵνα δὲ γνωρίζῃ τις τοῦτο, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὴν ἐπιστήμην τῶν φαινομένων. Ὁ γνωστὸς ζωγράφος Δευῆς, παρ’ ὅλην αὐτοῦ τὴν τέχνην, μὴ γνωρίζων τοὺς νόμους τῆς ὀπτικῆς καὶ τοῦ ὑποσκιάσματος, παριστᾷ τὴν σκιὰν κιγκλιδωτοῦ παραθύρου διὰ καθαρῶς διαγεγραμμένων γραμμῶν ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι τοίχου. Ἐπίσης ἐξ ἑλλείψεως ἐπιστημονικῶν γνώσεων ὁ ζωγράφος ‘Ροζέττης παρατηρήσας ὅτι χνοώδεις τινὲς ἐπιφάνειαι ὑπὸ ὥρισμένον φῶς θεωρούμεναι παρουσιάζουσιν ἱριδίζοντα χρώματα, ἅτινα προσέρχονται ἐκ τῆς διαχύσεως τῶν διὰ μέσου τοῦ χνοὸς διερχομένων ἀκτίνων, παριστᾷ τὴν χροιάν ταύτην ἐπὶ ἐπιφανειῶν καὶ ὑπὸ ὅρους, ὅφ’ οὓς εἶναι φυσικῶς ἀδύνατος ἡ παραγωγὴ τοῦ φαινομένου τούτου.

Ἐτι παραδοξοτέρα τῶν προηγουμένων θὰ φανῇ ἡ γνώμη ἡμῶν ὅτι καὶ αὕτη ἡ μουσικὴ δεῖται τῆς βοηθείας τῆς Ἐπιστήμης. Ἐν τούτοις ἡ μουσικὴ εἶναι ἀπλῶς ὁ ἰδεώδης τύπος τῆς φυσικῆς γλώσσης, δι’ ἧς οἱ ἄνθρωποι ἐκφράζουσιν τὰ συναισθήματα καὶ τὰς συγκινήσεις αὐτῶν, ἐπομένως εἶναι καλὴ ἢ κακὴ καθ’ ὅσον συμμορφοῦται πρὸς τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς ταύτης γλώσσης. Αἱ διάφοροι ἀλλοιώσεις τῆς φωνῆς ἀναλόγως τῶν

¹ Μέγας Ἀγγλος συγγραφεὺς καὶ κριτικὸς, ἀσχοληθεὶς ἰδίως εἰς καλλιτεχνικὰς μελέτας.

διαφόρων συναισθημάτων καὶ τῆς διαφόρου αὐτῶν ἐντάσεως εἶναι τὰ σπέρματα, ἐξ ὧν προήχθη ἡ μουσική. Εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι ἡ εὐστροφία αὕτη τῆς φωνῆς δὲν εἶναι τυχαία ἢ κατὰ βούλησιν, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ φυσικῶν τινων ἀρχῶν καὶ φαινομένων, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ τῆς φωνῆς ἑκφρασις. Ἐκ τούτων ἔπεται ὅτι αἱ μουσικαὶ φράσεις καὶ αἱ μελωδίαι εἶναι ἑκφραστικαὶ τότε μόνον, ὅταν εὐρίσκωνται ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τοὺς γενικοὺς τούτους κανόνας. Ἐνταῦθα νομίζομεν δύσκολον νὰ καταστήσωμεν καταληπτὴν τὴν σχέσιν ταύτην, ὥστε ἀρκοῦμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ πλῆθος τῶν ἁσμάτων καὶ μουσικῶν συνθέσεων, ὧν συνήθως ἀκροώμεθα ἐν ταῖς αἰθούσαις, εἶναι γεγραμμένα ὑπὸ ἀνθρώπων ἐντελῶς ἀμοίρων ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ οἵτινες ἀμαρτάνουσιν ἐνώπιον τῆς Ἐπιστήμης, διότι ἐκφράζουσι συναισθήματα καὶ ἰδέας μὴ ἐπιδεχόμενα τὴν διὰ τῆς μουσικῆς ἑκφρασιν· διττῶς δὲ ἀμαρτάνουσιν, διότι ἐκφράζουσιν αὐτὰ διὰ μεθοδικῶν φράσεων οὐδεμίαν φυσικὴν σχέσιν ἔχουσιν πρὸς αὐτά. Αἱ συνθέσεις αὗται εἶναι κακαί, διότι δὲν εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὴν ἀληθὴ φύσιν τῶν πραγμάτων, καί, ὅταν λέγωμεν ὅτι εἶναι ἀσύμφωνοι πρὸς τὴν ἀλήθειαν, λέγομεν ὅτι εἶναι ἀσύμφωνοι καὶ πρὸς τὴν Ἐπιστήμην.

Ὅτι περὶ μουσικῆς εἶπομεν ἐπαναλαμβάνομεν καὶ περὶ τῆς ποιήσεως. Ὡς ἡ μουσική, οὕτω καὶ ἡ ποίησις πηγάζει ἐκ τῶν φυσικῶν τύπων τοῦ ἐκφράζεσθαι, οὗς γεννῶσι τὰ ἰσχυρὰ συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ρυθμὸς αὐτῆς, αἱ πολλαὶ καὶ ζωνεραὶ παραβολαί, αἱ ὑπερβολαί, αἱ βίαιαι μετατροπαί, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπλῶς ἔντασις τοῦ ἐξημμένου λόγου. Ὅθεν, διὰ νὰ εἶναι καλὴ ἡ ποίησις, ὀφείλει νὰ συμμορφῶται πρὸς τοὺς νόμους τῆς νευρικῆς καταστάσεως, εἰς ἣν ὑπόκειται ὁ ἐξημμένος λόγος. Ἐντείνουσα καὶ συνδυάζουσα τὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τῆς ἐξάψεως ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν ἀναλο-

γίαν καὶ νὰ μὴ ὑπερβαίνει ὁρίσματα ὅρια, ἀναλόγως δὲ τῆς ὀλίγης, μείζονος ἢ μεγίστης ἐντάσεως τῶν ἰδεῶν καὶ συναισθημάτων νὰ ῥυθμίζῃ τὴν ἑξαρσιν τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἐν μετριότητι ποιοῦσα χρῆσιν τῶν ποιητικῶν φράσεων, ἐνισχύουσα καὶ πολλαπλασιάζουσα αὐτάς ἢ ἐξικνουμένη ἐν μεγίστῃ ἐξάψει συγκινήσεως εἰς ὑπέρτατα ὕψη. Ἡ ἐντελής παράδοσις τῶν νόμων τούτων γεννᾷ ἐν τῷ λόγῳ πομπῶδες τι καὶ ἀσυνάρτητον (*doggerel*)¹. Ἡ διδακτικὴ ποιήσις τελείως μὲν δὲν παραδίδει τοὺς νόμους, συμμορφοῦται ὅμως ἀνεπαρκῶς πρὸς αὐτούς, ὅπερ ἄλλως τε πράττουσι καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ποιητῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἀπειρα ποιήματα στεροῦνται καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Ὁ καλλιτέχνης, εἰς οἷονδήποτε κλάδον τῆς καλλιτεχνίας καὶ ἐὰν ἀνήκῃ, ἵνα παραγάγῃ ἔργον ἀληθές, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ ὅχι μόνον τοὺς νόμους τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα παριστᾷ, ἀλλὰ προσέτι νὰ ἐννοῇ τίνας ἐντυπώσεις θὰ γεννήσωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν θεατῶν ἢ ἀκροατῶν αἱ διάφοροι τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἰδιότητες, ὅπερ εἶναι ζήτημα ψυχολογίας. Εἶναι ὁκλον, ὅτι ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν καλλιτέχνημά τι γεννᾷ, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος τῶν ἀνθρώπων, ὧν ἐνώπιον τοῦτο παρουσιάζεται· καί, ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ πνευματικαὶ φύσεις ἔχουσι μεταξὺ αὐτῶν κοινὰ τινα χαρακτηριστικά, ἔπεται ὅτι ὑφίστανται καὶ ἀνάλογοι γενικαὶ ἀρχαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων μόνων τῆς τέχνης τὰ προϊόντα δύνανται ἐπιτυχῶς νὰ στηρίζωνται. Τῶν γενικῶν τούτων ἀρχῶν δὲν δύνανται νὰ ἀντιληφθῇ τελείως ὁ καλλιτέχνης, οὐδὲ νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτάς, ἐὰν δὲν ἀντιληφθῇ τῆς μετὰ τῶν πνευματικῶν νόμων ἀκριβοῦς σχέσεως αὐτῶν. Ὅταν ἐρωτῶμεν ἂν ἡ σύνθεσις εἰκόνης τινὸς εἶναι ἐπιτυχής, ἐρωτῶμεν πράγματι ποία ἡ ἐξ αὐτῆς ἐντύπωσις ἐπὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν

¹ Doggerel= εἶδος ἀσυναρτήτου ῥυθμοῦ ἐν χρήσει ἐν τῇ κωμικῇ ποιήσει.

ἀντιλήψεων τῶν θεατῶν. Ἐπίσης, ὅταν ἐρωτῶμεν ἂν ἡ οἰκονομία δράματός τινος εἶναι καλή, ἐρωτῶμεν ἂν ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων ἐν τῷ δράματι εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ δύνῃται νὰ συγκεντρώσῃ τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν, χωρὶς νὰ ἐξάπτῃ ὑπὲρ τὸ δέον ὠρισμένα τινὰ συναισθήματα. Ἡ ἕκ τινος ποιήματος ἢ μυθιστορίας ἢ καὶ ἀπλῆς μόνον φράσεως ἐντύπωσις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐπιτυχοῦς οἰκονομίας καὶ διασκευῆς τοῦ ἔργου, ἐκ τῆς καταλλήλου ἐκλογῆς τῶν λέξεων καὶ ἐν γένει ἐκ τῆς δεξιότητος, μεθ' ἧς ὁ συγγραφεὺς χειρίζεται τὰς πνευματικὰς δυνάμεις καὶ τὴν εὐαισθησίαν τῶν ἀναγνώστων. Ἐκαστος καλλιτέχνης κατὰ τὸ διάστημα τῶν σπουδῶν καὶ ἐν τῇ μετέπειτα ζωῇ αὐτοῦ ἀποκτᾷ ὠρισμένας ἀρχάς, ἐφ' ὧν βασίζει τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἐὰν δὲ θελήσῃ τις νὰ ἀνέλθῃ μέχρι τῆς πηγῆς τῶν ἀρχῶν τούτων, ἀφεύκτως θὰ καταλήξῃ εἰς ψυχολογικὰ ζητήματα. Μόνον δὲ ὅταν ὁ καλλιτέχνης ἔχῃ σπουδάσῃ τὰ ψυχολογικὰ ταῦτα ζητήματα καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα αὐτοῖς, δύναται νὰ ἐργασθῇ ἐν ἁρμονίᾳ καὶ συμφῶνως πρὸς αὐτά.

Δὲν νομίζομεν βεβαίως ὅτι ἡ Ἐπιστήμη γεννᾷ τοὺς καλλιτέχνας καί, ὅταν λέγωμεν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ὀφείλει νὰ γνωρίξῃ τοὺς στοιχειώδεις νόμους τῶν ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν φαινομένων, οὐδόλως ἐννοοῦμεν ὅτι ἡ γνῶσις τῶν νόμων τούτων δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ φυσικὰ χαρίσματα παρατηρητικότητος καὶ ἀντιλήψεως. Ὁ ποιητὴς καὶ ὁ καλλιτέχνης ἐν γένει γεννᾶται τοιοῦτος, δὲν γεννᾷ αὐτὸν ἡ μόρφωσις, λέγομεν δὲ μόνον ὅτι ἡ ἔμφυτος κλίσις ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Ἡ ἔμφυτος νόησις εἶναι πολὺ, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ πᾶν μόνον διὰ τῆς Ἐπιστήμης ὁμοῦ καὶ τῆς Μεγαλοφυΐας ἐπιτυγχάνονται τὰ ὕψιστα τῆς Τέχνης προῖόντα.

Ὡς προηγουμένως εἶπομεν, ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ἀναγκαῖα ὅχι μόνον πρὸς ἐπιτυχὴ παραγωγὴν τῶν ἔργων τῆς Τέχνης, ἀλλὰ

καὶ πρὸς πλήρη καὶ τελείαν αὐτῶν κατανόησιν. Ἐν τίνι ἔγκει-
ται π. χ' ἡ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων ἀνδρὸς πεπειραμένου καὶ
μικροῦ παιδὸς ἐν τῇ ἐκτιμήσει τοῦ κάλλους μιᾶς εἰκόνας, εἰ
μὴ ἐν τῇ πληρεστάτῃ γνώσει τῶν φαινομένων τῆς Φύσεως καὶ
τῆς ζωῆς, τὰ ὅποια ἡ εἰκὼν αὕτη παριστᾷ; Διὰ τὴν ὁ ἀνεπτυγμέ-
νος ἄνθρωπος μᾶλλον τοῦ ἀξέστου χωρικοῦ νὰ ἀπολαύῃ τῆς
ποιήσεως; Βεβαίως διότι αἱ εὐρύτεραι γνώσεις, ὥς ἔχει τῶν
ἀντικειμένων καὶ γεγονότων, συντελοῦσιν, ὥστε νὰ διαβλέπῃ
οὗτος ἐν τῇ ποιήσει πολλά, τὰ ὅποια δὲν βλέπει ὁ χωρικός.
Ἐὰν δέ, ὡς ἄλλως τε εἶναι καταφανές, ἵνα, ἔστω καὶ μετρίως,
ἐκτιμήσωμεν οἵανδήποτε ἀναπαράστασιν ἀντικειμένων, ὀφείλο-
μεν πρῶτον νὰ ἔχωμεν σχετικὴν τινα γνῶσιν αὐτῶν, ἵνα ἡ
τελεία ἢ ἐκτίμησις ἡμῶν, κατ' ἀνάγκην τέλειαι δέον νὰ ὦσι
καὶ αἱ γνώσεις. Εἶναι ἐκτὸς πάσης συζητήσεως, ὅτι ὅσῳ πλείο-
νες εἶναι αἱ ἀλήθειαι, ὥς ἐκφράζει ἔργον Τέχνης, τόσῳ μείζων
εἶναι ἡ εὐχαρίστησις, ἣν αἰσθάνεται ὁ ἀντιλαμβανόμενος αὐτῶν
καὶ ἣν ἀδυνατεῖ νὰ αἰσθανθῇ ὁ ἀγνοῶν τὰς ἀληθείας ταύτας.
Ὅσῳ ὁ καλλιτέχνης ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἀπεικονίζει τὴν ζωὴν
καὶ τὴν πραγματικότητα ὑπὸ πλείονας φάσεις, πρὸς τόσῳ πλείο-
νας πνευματικὰς ιδιότητας τοῦ ἀνθρώπου ἀποτείνεται, ἰδέας
γεννᾷ καὶ ἀπολαύσεις παρέχει. Ἀλλά, ἵνα αἰσθανθῇ ὁ ἀναγνώ-
στης, ὁ θεατὴς ἢ ὁ ἀκροατὴς τὰς ἀπολαύσεις ταύτας, ὀφείλει
νὰ ἐννοῇ πᾶν ὅ,τι ὁ καλλιτέχνης ἀπεικονίζει, πρὸς τοῦτο δὲ
ἀπαιτοῦνται ἀνάλογοι ἐπιστημονικαὶ γνώσεις.

Ἡδὴ φθάσαντες εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὴ παρίδωμεν τὴν
μεγάλην ἀλήθειαν, ὅτι ἡ Ἐπιστήμη δὲν εἶναι μόνον βάσις τῶν
τεχνῶν, τῆς γλυπτικῆς, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς
ποιήσεως, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ αὕτη εἶναι ποίησις. Εἶναι ἀπατηλὴ ἡ
κοινὴ γνώμη, ἣτις νομίζει, ὅτι ἡ ποίησις καὶ ἡ Ἐπιστήμη
ἀναιρουσιν ἀλλήλας. Βεβαίως εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὡς συναισθήματα

θεωρούμεναι ἢ ὀρθὴ ἀντίληψις τῶν ὄντων καὶ ἢ ἐκ τούτων συγκρίνησις ἀντίκεινται πρὸς ἀλλήλας, ὥς ἐπίσης ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη ἔντασις τῶν διανοητικῶν δυνάμεων ἐξουδετεροῖ μέχρι τινὸς τὰ συναισθήματα καὶ τὰνάπαλιν ἡ μεγάλη ἔντασις τῶν συναισθημάτων ἐξουδετεροῖ μέχρι τινὸς τὰς διανοητικὰς δυνάμεις, διότι πράγματι ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην πᾶσα ἐνέργεια ἡμῶν ἐντεινομένη τείνει νὰ ἀναιρέσῃ πᾶσαν ἄλλην. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι στεροῦνται ποιήσεως, οὔτε ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν ἀποκλείει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φαντασίας καὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ Καλόν. Τοῦναντίον ἡ Ἐπιστήμη διανοίγει εὐρεῖς ποιητικοὺς ὁρίζοντας ἐκεῖ ὅπου διὰ τοὺς ἀμαθεῖς τὸ πᾶν φαίνεται σκότος. Οἱ ἀσχολούμενοι εἰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας ἀενάως δεικνύουσιν ἡμῖν ὅτι συναισθάνονται πολὺ βαθύτερον τῶν ἄλλων τὴνποίησιν τοῦ ἔργου αὐτῶν. Πᾶς ὁ ἀναγινώσκων τὰ ἔργα τοῦ *Hogh Mίλλερ*¹ περὶ γεωλογίας καὶ τὸ *Seaside Studies* τοῦ *Lewes*² θὰ ἀναγνώσῃ ὅτι ἡ Ἐπιστήμη μακρὰν τοῦ νὰ ἀποπνίγῃ ἐξάπτει ἐν ἡμῖν τὴν ποίησιν. Πᾶς δὲ ὁ ἀναθεωρῶν τὸν βίον τοῦ Γκαίτε θὰ ἴδῃ ὅτι ὁ ποιητὴς καὶ ὁ ἐπιστήμων δύνανται νὰ συνυπάρχωσιν ἐν ἴσῃ δυνάμει. Εἶναι ὄντως ἀνόητος, εἶναι σχεδὸν ἱερόσυλος ἡ ἰδέα, ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ τὴν Φύσιν, τόσῳ ὀλιγώτερον σέβεται αὐτήν. Νομίζομεν λοιπὸν ὅτι μία σταγὼν ὑδατος, ἥτις διὰ τὸν ἀμαθῆ οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ ὑδατος σταγὼν, στερεῖται θελγῆτρων διὰ τὸν ἐπιστήμονα, ὅστις γνωρίζει ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτῆς συνδέει δύναμις ἥτις αἰφνης ἀφιεμένη ἐλευθέρα δύναται νὰ παραγάγῃ ἀστραπὴν; Ἀγνοοῦμεν ὅτι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ ἀμαθὴς ἀπλῶς ὀνομάζει νιφάδα χιόνος,

¹ Διάσημος Ἄγγλος ἐπιστήμων.

² Ἄγγλος φυσιοδίφης.

ἐμδάλλει εἰς πολὺ ὑψηλοτέρας σκέψεις καὶ ἀπείρους συνειρμούς ἰδεῶν τὸν ἐπιστήμονα, ὅστις ἐν τῷ μικροσκοπίῳ ἐθαύμασε τὴν ποικιλίαν καὶ κομψότητα τῶν κρυστάλλων; Εἶναι δυνατόν ἢ θεὰ βράχου ὠρισμένου στρογγύλου σχήματος, φέροντος ὠρισμένας παραλλήλους γραμμάς, νὰ διεγείρῃ ἐν τῷ νῷ τοῦ ἀμαθοῦς τὴν ποίησιν, ἣν συναισθάνεται ὁ γεωλόγος, ὅστις γνωρίζει ὅτι τὰ ἴχνη ταῦτα μαρτυροῦσι τὴν πρὸ μυριάδων ἐτῶν ἐκείθεν διολίσθησιν πελωρίων ὄγκων πάγου; Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὅσοι οὐδέποτε ἐπεδίωξαν ἐπιστημονικὰς μελέτας εἶναι τυφλοὶ πρὸς τὴν περὶ αὐτοὺς ποίησιν. Ὁ μηδέποτε ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν συλλογὴν φυτῶν καὶ ἐντόμων ἀγνοεῖ τὴν αἴγλην καὶ τὸ θέλγητρον, δι' ὧν δύνανται νὰ περιδληθῶσιν αἱ πεδιάδες καὶ οἱ φράκται. Ὁ μηδέποτε ἐκθάψας ὀρυκτὰ ἀγνοεῖ τελείως ὁποίας ποιητικὰς ἀναμνήσεις ἔχουσι τὰ μέρη, ἐνθα τεθαμμένοι θησαυροὶ ἀνευρέθησαν. Ὁ μηδέποτε διὰ τοῦ μικροσκοπίου μελετήσας τὰ θαλάσσια φυτά, ὁ μηδέποτε καταρτίσας ἰχθυοτροφεῖον δὲν φαντάζεται τὰς ἀπολαύσεις, ἃς παρέχει ἡ διαμονὴ εἰς μέρη παράλια. Λυπηρὸν ὄντως εἶναι νὰ βλέπῃ τις ἀνθρώπους ἀσχολουμένους εἰς μικρολογίας καὶ ἀδιαφοροῦντας πρὸς τὰ μεγαλοπρεπέστατα φαινόμενα· ἀδιαφόρους ἐνώπιον τῆς θαυμασίας ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ οὐρανοῦ θόλου, μὴ φροντίζοντας νὰ ἐννοήσωσιν αὐτήν, μετὰ σπουδαιότητος δὲ συζητοῦντας περὶ τῶν διαφόρων ῥαδιουργιῶν τῆς Μαρίας Στουάρτης· βαθεῖς γνώστας καὶ κριτικοὺς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ᾠδῶν, ἀπαξιοῦντας δὲ νὰ ρίψωσι βλέμμα ἐπὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς ἔπους, ὅπερ θεῖα χεὶρ διέγραψεν ἐπὶ τῆς Γῆς!

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω βλέπομεν ὅτι καὶ διὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις εἶναι ἀναγκαία. Βλέπομεν ὅτι πᾶσα ἐν γένει καλλιτεχνία στηρίζεται ἐπὶ ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν καὶ διὰ τῆς γνώ-

σεως αὐτῶν ἐπιτυχάνεται. Βλέπομεν ὅτι πρὸς ὀρθὴν κριτικὴν καὶ ἀσφαλὴ ἐκτίμησιν τῶν ἔργων τῆς Τέχνης ἀπαιτεῖται ἡ γνῶσις τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν γεννῶνται ταῦτα, τουτέστι γνῶσις τῆς Ἐπιστήμης. Βλέπομεν τέλος ὅτι ὅχι μόνον ἔρχεται ἐπίκουρος εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὴν Τέχνην ὑπὸ τὰς παντοίας αὐτῶν μορφάς, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καλῶς ἐννοουμένη ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ποίησις!

Μέχρι τοῦδε ἐπραγματεύθημεν περὶ τῆς ἀξίας τῶν διαφόρων γνώσεων θεωρουμένων ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς πρακτικῆς ὠφελείας ἐκάστης· ἤδη ὀφείλομεν νὰ ὀρίσωμεν τὴν σχετικὴν αὐτῶν ἀξίαν ὑπὸ ἔποψιν ἀσκήσεως. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἵμεθα ἡναγκασμένοι διὰ βραχέων νὰ ἐξετάσωμεν, εὐτυχῶς δὲ ἀνάγκη δὲν ὑφίσταται ἐκτενεστέρας ἐκθέσεως. Ὅρισαντες τίνες αἱ κάλλιστα γνῶσεις πρὸς τὸν ἕνα σκοπὸν εὐκόλως εἰκάζομεν τίνες αἱ κάλλιστα πρὸς τὸν ἕτερον. Δυνάμεθα νὰ εἵμεθα βέβαιοι ὅτι ἡ ἀπόκτησις τῶν γνώσεων τῶν μάλιστα ὠφελίμων ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἡ καλλίστη ἀσκήσις πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων. Θὰ ἦτο ἀληθῶς φαινόμενον ἔκρυμνον ἐν τῇ τελείᾳ οἰκονομίᾳ τῆς Φύσεως, ἐὰν ἄλλη μόρφωσις ἀπητεῖτο πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων καὶ ἄλλη πρὸς πνευματικὴν ἀσκήσιν. Πανταχοῦ ἐν τῇ Φύσει παρατηροῦμεν ὅτι αἱ διάφοροι ἰδιότητες ἀναπτύσσονται διὰ τῆς φυσικῆς ἐκτελέσεως τῶν λειτουργιῶν, ἃς εἶναι ἐντεταλμένοι νὰ ἐκτελῶσι, καὶ οὐχὶ διὰ τῆς ἐκτελέσεως τεχνητῶν ἀσκήσεων, προπαρασκευαζουσῶν δῆθεν αὐτάς πρὸς τὸ ἔργον αὐτῶν. Ὁ Ἰνδὸς ἀποκτᾷ τὴν εὐκαμψίαν καὶ ταχύτητα τῶν κινήσεων, αἵτινες καθιστῶσιν αὐτὸν ἐπιτήδειον κυνηγόν, θηρεῶν τὰ ζῷα, διὰ τῶν διαφόρων δὲ ἀσχολιῶν τῆς ζωῆς αὐτοῦ πολὺ μεγαλυτέραν φυσικὴν δύναμιν ἐκείνης, ἣν θὰ ἀπέκτα διὰ τῆς γυμναστικῆς. Ἡ ἑκτακτος ἱκανότης, ἣν ἔχει, νὰ

ἀνιχνεύη καὶ συλλαμβάνη τοὺς ἐχθροὺς καὶ τὴν λείαν καὶ ἦν πείρα μακρὰ ἐδίδαξεν αὐτόν, συνεπάγεται δξύτητα αἰσθήσεων πολὺ ἀνωτέραν πάσης προσκτωμένης διὰ τεχνητῆς ἀσκήσεως. Τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καθ' ὅλην ἐν γένει τὴν γραμμὴν. Ὁ *Bushman*¹, τοῦ ὁποίου ὁ ὀφθαλμὸς συνήθως ἐξασκεῖται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ἀπομεμακρυσμένων ἀντικειμένων, ἅτινα θέλει νὰ καταδιώξῃ ἢ νὰ ἀποφύγῃ, ἔχει ἀποκτήσῃ τηλεσκοπικὴν σχεδὸν δύναμιν ὁράσεως, καὶ ὁ ταμίας, ὅστις διὰ τῆς καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐξασκήσεως εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀθροίσῃ συγχρόνως ὁλόκληρους στίγλας ἀριθμῶν, ἀποδεικνύουσιν ὅτι αἱ ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου φθάνουσιν εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτῶν σημεῖον διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῶν λειτουργιῶν, ἃς οἱ ὅροι τῆς ζωῆς ἐπιβάλλουσιν αὐταῖς νὰ ἐκτελῶσιν. Ἐκ τῶν προτέρων δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κρίνωμεν ὅτι ὁ αὐτὸς νόμος ἰσχύει καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ. Ἡ ἀγωγή ἢ κατ' ἐξοχὴν ὠφέλιμος ἐν τῇ πρακτικῇ ζωῇ εἶναι καὶ κατ' ἐξοχὴν κατὰλληλος ὡς ἄσκησις, ὅπερ δι' ὀλίγων εὐκόλως θὰ ἀποδείξωμεν.

Τὸ πλονέκτημα, ὅπερ προβάλλουσιν ὑπὲρ αὐτῆς οἱ ὁπαδοὶ τῆς γλωσσομαθείας, ἥτις σήμερον ἀποτελεῖ μέγα μέρος τῶν σπουδῶν, εἶναι ἢ ἐκ ταύτης ἐνίσχυσις τῆς μνήμης. Τὴν ἐνίσχυσιν ταύτην θεωροῦσι κατ' ἐξοχὴν ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἐκ παραλλήλου τρόπον τινὰ μελέτης τῶν λέξεων, ἐν ᾧ πράγματι ἡ Ἐπιστήμη παρέχει πολὺ εὐρύτερον πρὸς τοῦτο στάδιον. Δὲν εἶναι μικρᾶς μνήμης ἴδιον νὰ ἐνθυμῇται τις καταλεπτῶς τὰ περὶ τοῦ ἡλιακοῦ ἡμῶν συστήματος, πολλῶ δὲ μᾶλλον νὰ ἐνθυμῇται πᾶν ὅ,τι ἡ Ἐπιστήμη γνωρίζει περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ Γαλαξίου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συνθέτων οὐσιῶν, ὅστις καθημερινῶς αὐξάνει διὰ τῶν ἀνακαλύψεων τῆς Χημείας, εἶναι τόσον μέγας, ὥστε

¹ Φυλαὶ νομάδες τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἑλπίδος.

πλήν τῶν καθηγητῶν ὀλίγιστοι δύνανται νὰ ἀπαριθμήσωσιν αὐτάς. Ἀδύνατον δὲ εἶναι νὰ ἐνθυμῇται τις τὴν φύσιν καὶ τὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων τῶν ἀποτελούντων τὰς οὐσίας ταύτας, ἐκτὸς ἐὰν ὅλην τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἀφιερῶσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Χημείαν καὶ τὴν Φαρμακοποιάν. Τὰ ἀπειράριθμα φαινόμενα, ἅτινα παρουσιάζει ὁ φλοιὸς τῆς Γῆς, καὶ τὰ ἔτι πλείονα, ἅτινα ἡ Γῆ ἐμπερικλείει, ἀποτελοῦσι κεφάλαιον ἐπιστήμης, πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ ὁποίου ἔτη πολλὰ ὀφείλει νὰ δαπανήσῃ ὁ γεωλόγος. Ἐκαστος κλάδος τῆς Φυσικῆς—ἡ ἀκουστική, ἡ θερμότης, ἡ ὀπτική, ὁ ἤλεκτρισμὸς—εἶναι περιεκτικὸς τόσων γνώσεων, ὥστε δικαίως πτοεῖται ὁ ἀναλαμβάνων νὰ ἐκμάθῃ αὐτοὺς τελείως. Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν τὰς ὀργανικὰς ἐπιστήμας, θὰ ἴδωμεν ὅτι αὐταὶ ἀπαιτοῦσιν ἔτι μείζονα τῆς μνήμης ἔντασιν. Μόνη ἡ ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τόσας λεπτομερείας, ὥστε ὁ φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς ὀφείλει ἐπιμόνως καὶ ἐπανειλημμένως εἰς τὸ αὐτὸ ζήτημα νὰ ἐνδιατρίβῃ, ἕως ὅτου τελείως διατηρήσῃ αὐτὸ ἐν τῇ νῷ. Τὰ διάφορα εἶδη τῶν φυτῶν, τὰ ὅποια ὁ βοτανολόγος πρέπει νὰ γνωρίζῃ, ἀνέρχονται εἰς 320.000, οἱ δὲ ποικίλοι τύποι τῆς ζωικῆς ζωῆς, οὓς σπουδάζει ὁ ζωολόγος, εἰς 2.000.000. Τόσον εὐρὺ εἶναι τὸ στάδιον τῶν γνώσεων, ὅπερ διανοίγεται διὰ τῆς Ἐπιστήμης, ὥστε οἱ ἐπιστήμονες ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποδιαίρῃσιν τὸ ἔργον αὐτῶν εἰς τμήματα καὶ κλάδους, ἵνα κατορθώσωσι νὰ σπουδᾶσωσιν αὐτό. Ἐκαστος ἐπιστήμων πλήν τῆς λεπτομεροῦς ἐκμάθησεως τοῦ ἰδίου κλάδου ὀφείλει νὰ ἔχῃ γενικὰς γνώσεις τῶν κλάδων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ στοιχειώδεις τινὰς ἐπὶ ἄλλων ἀντικειμένων. Ἐντεῦθεν ἀσφαλῶς βλέπομεν ὅτι ἡ Ἐπιστήμη, καὶ λίαν μετρίως σπουδαζομένη, παρέχει εἰς τὴν μνήμην ἀσκήσιν ἱκανὴν καὶ ἴσῃν τοῦλάχιστον πρὸς τὴν ἀποκτωμένην διὰ τῆς μελέτης τῶν ξένων γλωσσῶν.

Σημειωτέον ἤδη ὅτι ὄχι μόνον ἡ Ἐπιστήμη ἐξασκεῖ τὴν μνήμην ἐξ ἴσου, ἐὰν μὴ κάλλιον τῶν γλωσσῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπερέχει ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς μνήμης, ὅπερ ἐξασκεῖ. Ἐν τῇ ἐκμαθήσει γλώσσης τινὸς ὁ συνειρμὸς τῶν ἰδεῶν, αἵτινες γεννῶνται ἐν τῷ πνεύματι, ἐξαρτᾶται ἐκ γεγονότων ὅλως σχεδὸν τυχαίων, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῶν ἐπιστημῶν αἱ ἰδέαι σχετίζονται πρὸς γεγονότα, ὧν ἡ γνῶσις εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀναγκαία. Εἶναι ἀληθὲς ὁμῶς ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν λέξεων καὶ τῶν ἰδεῶν τὰς ὁποίας ἀναπαριστῶσι σχέσις εἶναι φυσική, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὴν γένεσιν τῶν λέξεων ἐνίοτε, ἂν καὶ σπανίως, μέχρις αὐτοῦ τοῦ πρωτογενοῦς τύπου, καὶ ὅτι οἱ νόμοι τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λέξεων ἀποτελοῦσι κλάδον τῆς Ἐπιστήμης, τὴν φιλολογίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι, καθ' ὃν τρόπον συνήθως ἐκμανθάνονται αἱ ξέναι γλώσσαι, αἱ φυσικαὶ αὗται σχέσεις μεταξὺ λέξεων καὶ ἰδεῶν καὶ οἱ νόμοι οἱ ῥυθμιζοντες αὐτὰς δὲν εἶναι ἀντικείμενον ἰδίᾳς μελέτης τοῦ μαθητοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ἐξηγοῦνται ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, δὲν ἐντυποῦνται ἐπομένως ἐν τῇ μνήμῃ· διότι ὁ μαθητὴς μικρὰν τοῖς ἀποδίδει σημασίαν, ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ σχέσεις, ἃς διδάσκει ἡ Ἐπιστήμη, εἶναι αἰτιολογικαὶ δεικνύουσαι τὰ φαινόμενα συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα ὡς αἰτίαι καὶ ἀποτελέσματα, καταλλήλως δὲ διδασκόμεναι κατανοοῦνται ὡς τοιαῦται. Προσέτι, ἐν ᾧ ἡ μελέτη τῶν γλωσσῶν ἐξασκεῖ τὸ πνεῦμα νὰ ἀνευρίσκη μεταξὺ ἰδεῶν καὶ λέξεων σχέσεις ὄχι πάντοτε καταφανεῖς καὶ λογικάς, ἡ Ἐπιστήμη ἐξασκεῖ αὐτὸ νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς μεταξὺ τῶν φαινομένων πραγματικὰς καὶ λογικὰς σχέσεις, ἡ μὲν ἀναπτύσσουσα τὴν μνήμην μόνον, ἡ δὲ τὴν τε μνήμην καὶ τὴν ἀντίληψιν.

Πλὴν τούτων πάντων τῶν πλεονεκτημάτων ἡ ἐπιστημονικὴ παιδευσις ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ ἐνισχύῃ τὴν κρίσιν. Ὡς ὀρθῶς

παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς *Faraday*¹ ἐν τινι διαλέξει περὶ πνευματικῆς ἀγωγῆς, τὸ συνηθέστατα ἀπαντῶμενον πνευματικὸν ἐλάττωμα εἶναι ἡ ἔλλειψις κρίσεως. « Ἡ κοινωνία ἐν γένει, λέγει, ὄχι μόνον ἀγνοεῖ τὸν τρόπον τοῦ μορφῶναι τὴν κρίσιν, ἀλλὰ καὶ ἀγνοεῖ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἀμάθειαν ». Αἰτίαν τοῦτου ὁ *Faraday* θεωρεῖ τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικῆς μορφώσεως. Ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶναι καταφανὴς τοῖς πᾶσιν. Ἵνα ἐκφέρῃ τις ἀσφαλῆ κρίσιν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἐκ τούτων ἐπακολουθημάτων, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ ἀκριδῶς τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν τῶν διαφόρων φαινομένων. Οὐδεμία γνῶσις λέξεων, ὅσον εὐρεῖα καὶ ἐὰν ᾖ, ἀσφαλιζει ἀκριδῆ διάγνωσιν τῶν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων. Τὸ ἐξάγειν συμπεράσματα ἐκ δύο δεδομένων καὶ ἐξελέγχειν τὰ συμπεράσματα ταῦτα διὰ τῆς διατηρήσεως τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων καὶ διὰ πειραμάτων εἶναι ἄσκησις μεγάλως ἐνισχύουσα τὴν κρίσιν, ἡ δὲ ἄσκησις αὕτη, ἀναγκαῖα εἰς τὴν Ἐπιστήμην, ἀποτελεῖ ἐν τῶν μεγίστων αὐτῆς πλεονεκτημάτων. Οὐ μόνον πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος ἡ ἐπιστημονικὴ ἀγωγή εἶναι καλλίστη πκῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς διάπλασιν τοῦ ἥθους. Ἡ ἐκμάθησις γλωσσῶν συντείνει εἰς τὸ νὰ αὐξάνῃ ἔτι μᾶλλον ὁ ὑπερβολικὸς καὶ τυφλὸς πρὸς τὰ νενομισμένα σεβασμός. Ὁ μαθητὴς διδασκόμενος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, τοῦ λεξικοῦ ἢ τῆς γραμματικῆς ὅτι τοιαύτη εἶναι ἡ σημασία τῶν λέξεων, τοιοῦτοι οἱ κανόνες, αἱ πτώσεις κτλ. δέχεται τὰς ὑπαγορευθεῖσας γνώσεις ἀσυζητητὶ καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ συνηθίζει νὰ ὑποτάσσῃται τῇ δογματικῇ ταύτῃ διδασκαλίᾳ, τῆς ὁποίας φυσικὸν ἀποτέλεσμα εἶναι τάσις τοῦ ἀπεκδέχεσθαι ἄνευ ἐξελέγξεως πᾶν τὸ καθιερωθέν. Ἐντελῶς ἀντίθετος εἶναι ἡ πνευματικὴ διάθεσις, ἣν γεννᾷ ἡ Ἐπιστήμη.

¹ Μέγας Ἄγγλος φυσικός.

Ἡ Ἐπιστήμη ἀδιαλείπτως ἀποτείνεται πρὸς τὴν ἀτομικὴν κρί-
σιν· τὰς δὲ ἀληθείας αὐτῆς πᾶς τις δύναται νὰ ἐξελέγῃ χωρὶς
νὰ ἀναγκάζεται νὰ παραδέχεται αὐτὰς ὡς αὐθεντικῶς καθιε-
ρωθείσας. Εἰς πλείστας μάλιστα περιστάσεις προσκαλεῖται ὁ
μαθητὴς νὰ ἐξαγάγῃ ἀφ' ἑαυτοῦ συμπεράσματα. Ἐκαστον βῆμα
τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ὑποβάλλεται τῇ κρίσει τοῦ διδα-
σκομένου, ὅστις οὐδὲν ὑποχρεοῦται νὰ πιστεύσῃ, ἐὰν μὴ ἀνεύρῃ
τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ. Οὕτως ἀποκτᾷ ὁ μαθητὴς πεποίθησιν εἰς
τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, ἥτις ἐνισχύεται διὰ τῆς σταθερότητος,
μεθ' ἧς ἡ Φύσις ἐπικυροῖ τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ, ὅταν τύ-
χωσιν ὀρθά. Ἐκ πάντων τούτων πηγάζει πνευματικὴ τις ἀνε-
ξαρτησία, πολυτιμοτάτη τοῦ ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος ἰδιότης.
Πλὴν τοῦτο δὲν εἶναι τὸ ἐκ τῆς Ἐπιστήμης μόνον εἰδικὸν κέρδος·
ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις διεξάγῃται δεόντως καὶ ὑπὸ
μορφὴν ἀτομικῆς ἐρεῦνης, ἐξασκεῖ τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὴν εἰλι-
κρίνειαν. Ὁ καθηγητὴς Tyndall περὶ ἐπαγωγικῆς ἐρεῦνης
λέγει τὰ ἑξῆς· «Ἡ ἐπαγωγικὴ ἐρευνα ἀπαιτεῖ ὑπομονὴν ἐν τῇ
ἐργασίᾳ, νοήμονα δὲ καὶ ταπεινὴν παραδοχὴν τῶν ἀποκαλύ-
ψεων τῆς Φύσεως. Ὁ πρῶτος πρὸς ἀποτυχίαν ὁρος εἶναι νὰ
ἀσπάζεται τις ἐν συνειδήσει πᾶσαν ἀλήθειαν, ἐξ ἰδίας θελήσεως
δὲ νὰ ἐγκαταλείπῃ πᾶσαν προκατάληψιν, ὅσον προσφιλὲς καὶ
ἐὰν ᾖ αὕτη, ὅταν εὑρεθῇ ἀντιφάσκουσα τῇ ἀληθείᾳ. Ὅντως ὁ
ἀληθὴς ἀπόστολος τῆς Ἐπιστήμης καθ' ἑκάστην ἀρνούμενος
ἑαυτὸν θυσιάζει ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀληθείας προσφιλεῖς θεω-
ρίας, ἡ δὲ θυσία αὕτη, ἣν ὁ κόσμος ἀγνοεῖ, ἐνέχει τι τὸ ὑψηλὸν
καὶ εὐγενές».

Ἵστατον τῆς Ἐπιστήμης πλεονέκτημα ἀναφέροντες, ὅπερ
βεβαίως θὰ ἐκπλήξῃ πολλούς, λέγομεν ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ μόρ-
φωσις εἶναι ἀνωτέρα τῆς συνήθους ἀγωγῆς, διότι ἀναπτύσσει
τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Αἱ λέξεις Ἐπιστήμη καὶ Θρησκεία

δὲν λαμβάνονται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῶν περιωρισμένην ἔννοιαν, ἀλλ' ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην καὶ ὑψίστην αὐτῶν σημασίαν. Ἀναμφιδόλως ἡ Ἐπιστήμη ἀντίκειται εἰς τὰς δεισιδαιμονίας, τὰς κακῶς ἐκλαμβανομένας ὡς θρησκευίαν, ἀλλὰ δὲν ἀντίκειται τῇ μιᾷ, τῇ ἀληθείᾳ, τῇ ἀπολύτῃ Θρησκευίᾳ, ἣν αἱ προλήψεις αὐταὶ ἀποκρύπτουσιν. Ἀναμφιδόλως ἐπίσης ἡ κοινὴ ἐν χρήσει ἐπιστήμη ἔχει πνεῦμα ἀντιθρησκευτικόν, ἀλλ' οὐχὶ ἡ ἀληθὴς Ἐπιστήμη, ἥτις πέρα τῆς ἐπιφανείας διαδύκει τὸ βάθος, ἐνθα ἡ ἀλήθεια τῶν ὄντων καὶ τοῦ Σύμπαντος. Ὁ Οὐσλεῦ εἰς τὸ τέλος σειρᾶς διαλέξεων λέγει· «Ἡ ἀληθὴς Ἐπιστήμη καὶ ἡ ἀληθὴς Θρησκεία εἶναι ἀδελφαὶ δίδυμοι καὶ ὁ ἀπ' ἀλλήλων χωρισμὸς ἀσφαλῶς φέρει τὸν θάνατον ἀμφοτέρων. Ἡ Ἐπιστήμη προχωρεῖ στηριζομένη ἐπὶ τῆς Θρησκείας καὶ ἡ Θρησκεία ἀναπτύσσεται ἐν ἀναλογίᾳ ἰσῇ ἔχουσα βάσιν τὴν Ἐπιστήμην. Αἱ μεγάλαι πράξεις τῶν φιλοσόφων δὲν ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς διανοίας αὐτῶν μόνον, ἀλλὰ πρὸ παντὸς καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐγεννήθησαν, διότι τὴν διάνοιαν αὐτῶν διηύθυνεν ἰσχυρὰ θρησκευτικὴ τάσις. Ἡ ἀλήθεια ἀπεκαλύφθη αὐτοῖς διὰ τῆς ὑπομονῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς αὐταπαρνήσεως αὐτῶν, οὐχὶ δὲ διὰ τῆς δεξιότητος τῆς λογικῆς καὶ τῆς διανοίας».

Ὅχι, ἀντιθρησκευτικὴ δὲν εἶναι ἡ Ἐπιστήμη, ὡς νομίζουσι τινες, ἀλλ' ἀντιθρησκευτικαὶ εἶναι ἡ ἀκηδία ἡμῶν πρὸς αὐτήν, ἡ ἐμμονὴ ἡμῶν ἐν τῇ ἀγνοίᾳ τοῦ περικυκλοῦντος ἡμᾶς κόσμου. Ἰνα πεισθῶμεν, ἀρκεῖ ἀπλοῦν παράδειγμα. Ὑποθέσωμεν ὅτι καθ' ἐκάστην ἐξυμνοῦμεν ἐνθουσιωδῶς τὸ ἔργον συγγραφέως τινὸς καὶ ὅτι διαρκῶς μόνον ἀντικείμενον τῶν ἐπαίνων ἡμῶν εἶναι ἡ σοφία, τὸ ὕψος καὶ τὸ κάλλος τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Συγχρόνως δὲ ὅτι ἡμεῖς, οἱ διαρκῶς ψάλλοντες ἐπαίνους, ἀρκού-

¹ Περιφημοὺς Ἀγγλὸς φυσιοδίφης καὶ ἐπιστήμων.

μεθὰ τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ἔργου θαυμάζοντες, μηδέποτε αὐτὸ ἀναγνώσαντες, μηδέποτε προσπαθήσαντες νὰ ἀντιληφθῶμεν αὐτοῦ. Ποίας ἄρα ἀξίας εἶναι οἱ ἔπαινοι ἡμῶν καὶ τίς ἡμῶν ἡ εἰλικρίνεια; Ἐκ τῶν μικρῶν τὰ μεγάλα κρίνοντες θὰ ἴδωμεν ὅτι τοιαύτη εἶναι ἡ διαγωγὴ ἡμῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ Σύμπαν καὶ τὸν Ποιητὴν αὐτοῦ. Ἔτι χεῖρων, διότι οὐ μόνον δὲν μελετῶμεν τὰ πράγματα, ἀτινα καθ' ἐκάστην ἐξυμνοῦμεν ὡς θαυμάσια, ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε κατηγοροῦμεν ὡς μικρολόγους τοὺς καταναλίσκοντας χρόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς Φύσεως καὶ διαμυκτηρίζομεν τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ θαυμάσια ταῦτα φαινόμενα. Ὅθεν ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι οὐχὶ ἡ Ἐπιστήμη, ἀλλ' ἡ πρὸς τὴν Ἐπιστήμην ἀμέλεια εἶναι ἀντιθρησκευτική. Ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὴν Ἐπιστήμην εἶναι σιωπηλὴ λατρεία—σιωπηλὴ τις ἀνακήρυξις τῆς ἀξίας τῶν φαινομένων, τὰ ὅποια σπουδάζομεν, καὶ ἐπομένως λατρεία πρὸς τὴν Ὑψίστην Αἰτίαν, ἐξ ἧς πάντα ἐγεννήθησαν. Εἶναι λατρεία οὐχὶ διὰ λόγων, ἀλλὰ δι' ἔργων ἐκφαινομένη, σέβας οὐχὶ εἰς φράσεις ἀρκούμενον, ἀλλ' ἀποδεικνύμενον διὰ θυσίας χρόνου, σκέψεως καὶ μόχθων!

Αὕτη δὲ δὲν εἶναι ἡ μόνη ἀπόδειξις ὅτι ἡ ἀληθὴς Ἐπιστήμη ἔχει κατ' οὐσίαν χαρακτηρὰ εὐλαθείας. Ἡ γνῶσις τῶν ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν ἀναπτύσσει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, καθόσον γεννᾷ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀποκαλύπτουσα τὴν μεταξὺ πασῶν τῶν δυνάμεων τῆς Φύσεως ὑφισταμένην ἁρμονίαν, σέβας βαθὺ καὶ πίστιν ἀπόλυτον. Διὰ τῶν πολλῶν πειραμάτων αὐτοῦ ὁ ἐπιστήμων ἀποκτᾷ ἀκλόνητον πεποίθησιν εἰς τὴν ἀναλλοίωτον σχέσιν τῶν φαινομένων πρὸς ἄλληλα, εἰς τὸν ἀδιάρρηκτον σύνδεσμον τῶν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἐξ οὗ κατ' ἀνάγκην πηγάζουσι τὸ καλὸν ἢ τὸ κακόν. Ἀντὶ τῶν ἀμοιβῶν καὶ τῶν τιμωριῶν τῶν ἐκ παραδόσεως, ἃς ὁ λαὸς πιστεύει ἀορίστως πως ὅτι παρὰ τὰς παραδόσεις τῶν νόμων θὰ ἀπολαύσῃ ἢ θὰ ἀπο-

φύγη, ὁ ἐπιστήμων βλέπει ὅτι ποινὰ καὶ ἀμοιβὰ προκύπτουσιν ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων καὶ ὅτι τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀθετήσεως τῶν φυσικῶν νόμων εἶναι ἀναπόφευκτα. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ νόμοι, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν νὰ ὑποτασσώμεθα, εἶναι ἀμείλικτοι ἅμα καὶ εὐεργετικοὶ καὶ ὅτι αὐτοῖς πειθόμενοι βαδίζομεν πάντοτε πρὸς μείζονα τελειότητα καὶ ἀνωτέραν εὐτυχίαν. Ἐντεῦθεν ὁρμώμενος ἐπιμόνως ἀπαιτεῖ σέβας πρὸς τοὺς νόμους καὶ δικαίως ἀγανακτεῖ, ὅταν βλέπῃ ὅτι οὗτοι παραβιάζονται, ἀποκαλύπτει δὲ ἑαυτὸν κατ' οὐσίαν καὶ ἀπολύτως εὐλαβῇ, διδάσκων τὰς αἰωνίας ἀρχὰς τῶν ὄντων καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς εἰς αὐτὰς ὑποταγῆς.

Ἡ τελευταία θρησκευτικὴ ἄποψις τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐξῆς· ὅτι μόνη αὕτη δίδει εἰς ἡμᾶς ἀληθεῖς ἀντιλήψεις τῆς ἰδέας ἡμῶν ὑπάρξεως καὶ τῶν σχέσεων ἡμῶν πρὸς τὰ μυστήρια τῆς ζωῆς, δεικνύουσα δὲ τὰς ἐφικτὰς ἡμῶν γνώσεις ὀρίζει συγχρόνως τὰ ὅρια, πέρα τῶν ὁποίων οὐδὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν. Διδάσκει τὸ ἀκατάληπτον τῆς Τελικῆς Αἰτίας τῶν ὄντων οὐχὶ διὰ δογματικῶν ἀξιωματίων, ἀλλὰ πείθει ἡμᾶς εὐκρινῶς ἐρμηνεύουσα καὶ πανταχοῦ ἄγουσα μέχρι τῶν ἀνυπερβάτων δι' ἡμᾶς ὀρίων. Ἡ Ἐπιστήμη δεικνύει ἡμῖν σαφέστερον πάντοτε ἄλλου τὴν σμικρότητα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἐνώπιον τῶν μυστηρίων, ἅτινα ὑπερβαίνουν πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἀντίληψιν. Ἐν ᾧ δὲ υπερήφανος ἵσταται ἐνώπιον τῶν θεωριῶν καὶ παραδόσεων τῶν ἀνθρώπων, πρὸ τοῦ μυστηριώδους πέπλου τοῦ καλύπτοντος τὸ Ἀπόλυτον Ὅν ταπεινῶς ὑποκλίνεται, εὐγενῶς υπερήφανος καὶ εὐγενῶς ταπεινῇ. Μόνος ὁ ἀληθὴς ἐπιστήμων (λέγοντες δὲ ἀληθῆ ἐπιστήμονα ἐννοοῦμεν οὐχὶ τὸν ἀπλῶς καταμετροῦντα ἀποστάσεις ἢ ἀναλύοντα μίγματα ἢ κατατάσσοντα εἶδη, ἀλλὰ τὸν ἐκζητοῦντα τὴν ἀλήθειαν, τὸν ἐκ μικρῶν δεδομένων βαθμὴδὸν ἀνερχόμενον μέχρι τῆς ὑψίστης αὐτῆς ἐκφάν-

σεως), μόνος, λέγομεν, ὁ ἀληθὴς ἐπιστήμων γνωρίζει ἀκριδῶς πόσον πέρα οὐχὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἀλλὰ πάσης ἀνθρωπίνης ἀντιλήψεως ἴσταται ἡ Παγκόσμιος Δύναμις, ἥς μερικαὶ μόνον ἐκφάνσεις εἶναι ἡ Φύσις, ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Διάνοια.

Ὅθεν ἐκ τούτων πάντων συμπεραίνομεν ὅτι ἡ Ἐπιστήμη εἶναι πολυτιμοτάτη ἄσκησις καὶ ὁδηγὸς τοῦ πνεύματος. Ἐκτὸς πάσης συζητήσεως νομίζομεν ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ μανθάνῃ τις τὴν ἔννοιαν τῶν πραγμάτων ἢ τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων, πρὸς πᾶσαν δὲ μὀρφωσιν πνευματικὴν, ἠθικὴν ἢ θρησκευτικὴν ἢ μελέτη τῶν περὶ ἡμᾶς φαινομένων εἶναι καταλληλοτέρα μυριάκις τῆς μελέτης τῶν γλωσσῶν.

Οὕτως εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἣν ἐν ἀρχῇ ἐθέσαμεν, τίνες αἱ πολυτιμότεραι γνώσεις, μία καὶ μόνη ὑπάρχει ἀπάντησις· αἱ ἐπιστημονικαί. Ἐπὶ πᾶσιν αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόφασις. Πρὸς ἄμεσον αὐτοσυντήρησιν, ἥτοι διατήρησιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς υγείας, ἡ σπουδαιοτάτη γνώσις εἶναι ἡ Ἐπιστήμη. Πρὸς ἔμμεσον αὐτοσυντήρησιν, ἥτοι πρὸς εὗρεσιν πόρων ζωῆς, ἡ μεγίστην ἀξίαν ἔχουσα γνώσις εἶναι ἡ Ἐπιστήμη. Ὁ καταλληλότετος ὁδηγὸς πρὸς ἀκριθεὶς ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων ἡμῶν ὡς γονέων εἶναι ἡ Ἐπιστήμη. Πρὸς ἀντίληψιν τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἐν τε τῇ παρελθόντι καὶ τῇ μέλλοντι, ἄνευ τῆς ὁποίας ὁ πολίτης ἀδυνατεῖ νὰ κανονίσῃ ὀρθῶς τὴν πρὸς τὸ ἔθνος διαγωγὴν αὐτοῦ, ἡ κλεῖς εἶναι ἡ Ἐπιστήμη. Ἐπίσης πρὸς τελείαν παραγωγὴν καὶ πρὸς τελείαν ἀπόλαυσιν τῆς Τέχνης ὑπὸ πάσας αὐτῆς τὰς μορφὰς ἀναγκαῖα εἶναι ἡ Ἐπιστήμη. Πρὸς σωματικὴν τέλος, ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν μὀρφωσιν ἡ μᾶλλον λυσιτελεῖς μελέτη εἶναι ἡ τῆς Ἐπιστήμης. Τὸ ζήτημα, ὅπερ κατ' ἀρχὰς ἐφαίνετο ἡμῖν ὅσον πολὺπλοκον, ἐξετασθὲν σχετικῶς ἠπλοποιήθη. Δὲν ὑπάρχει πλέον ἀνάγκη νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν σπουδαιότητα τῶν διαφόρων ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν καὶ τῶν διαφορῶν σπουδῶν, αἷτι-

νες προετοιμάζουσιν ἡμᾶς πρὸς ταύτας, ἅφ' οὗ ἀνεύρομεν ὅτι ἡ Ἐπιστήμη, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην αὐτῆς ἐννοίαν, προπαρασκευάζει ἡμᾶς κάλλιον πάσης ἄλλης πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐνεργειῶν τούτων.

Δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ ἀποφανθῶμεν μεταξὺ γνώσεων μεγάλης μὲν ἀλλὰ κατὰ συνθήκην ἀξίας καὶ γνώσεως μικροτέρας μὲν ἀξίας ἀλλ' ἀπολύτου, διότι γνωρίζομεν ὅτι αἱ καταλληλότητες γνώσεις πρὸς πάντα σκοπὸν καὶ ἀπολύτως εἶναι αἱ σπουδαιόταται, ἡ δὲ ἀξία αὐτῶν δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς κοινῆς γνώμης, ἀλλ' εἶναι ἀμετάβλητος, ὡς ἀμετάβλητος εἶναι ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν περιτοχιζόμενον αὐτὸν κόσμον. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι εἶναι ἀναγκαστικαὶ καὶ αἰώνιαι, καὶ ἡ Ἐπιστήμη πάντοτε καὶ αἰωνίως θὰ ἀναφέρεται πρὸς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα. Νῦν καὶ ἐν τῷ ἀπωτάτῳ μέλλοντι εἶναι ἐξ ἴσου ὑψίστης σημασίας οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐννοῶσι τὴν φυσικὴν, πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐπιστήμην τῆς ζωῆς πρὸς διαρρύθμισιν τοῦ βίου αὐτῶν καὶ νὰ μελετῶσι πᾶσαν ἄλλην ἐπιστήμην ὡς κλεῖδα τῆς ἐπιστήμης τῆς ζωῆς.

Καὶ ἐν τούτοις τῆς γνώσεως ταύτης, τῆς ἑξοχον ἐχούσης σπουδαιότητα, περὶ ἐλαχίστου ποιούμεθα ἐν αἰῶνι, ὅστις ἐπαίρεται ἐπὶ ἀγωγῇ καὶ ἀναπτύξει. Ἐν ᾧ δὲ εἶναι καταφανὲς ὅτι ὁ πολιτισμὸς οὐδέποτε θὰ προήγετο ἄνευ τῆς Ἐπιστήμης, ἡ Ἐπιστήμη μικρὸν μέρος κατέχει ἐν τῇ δῆθεν πεπολιτισμένη ἀγωγῇ ἡμῶν. Ἐν ᾧ εἰς τὰς προόδους τῆς Ἐπιστήμης ὀφείλομεν τὴν εὐμάρειαν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων ὑπὸ θροῦς, ὅφ' οὓς ἄλλοτε ὀλίγοι χιλιάδες μόλις ἠδύναντο νὰ ζήσωσιν, ἐλάχιστοι ἐκ τῶν ἑκατομμυρίων τούτων ἐκτιμῶσιν ἐκεῖνο, δι' οὗ ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν καθ' ἑκάστην ἐξασφαλίζεται. Ἐν ᾧ ἡ αὖξουσα γνῶσις τῶν ἰδιοτήτων καὶ σχέσεων τῶν ἀντικειμένων πρὸς ἄλληλα ὅχι μόνον συνέτεινε νὰ γεννηθῶσιν ἔθνη μεγάλα ἐκ νομαδικῶν

φυλῶν, ἀλλὰ καὶ παρέσχεν εἰς τὰ ἀναρίθμητα μέλη τῶν ἐθνῶν τούτων εὐμάρειαν καὶ ἀπολαύσεις, ἃς οἱ ἄγριοι αὐτῶν πρόγονοι οὐδέποτε θὰ ἐφαντάζοντο, ἐν τούτοις αἱ γνώσεις αὐταὶ μόλις σήμερον τυγχάνουσι ποιᾶς τινος ἐκτιμήσεως ἐν τοῖς ἀνωτάτοις ἐκπαιδευτικοῖς ἡμῶν καθιδρύμασιν. Εἰς τὴν βραδέως ἀποκτηθεῖσαν γνῶσιν, ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τῶν αὐτῶν φαινομένων τὰ αὐτὰ φέρει ἀποτελέσματα καὶ ὅτι οἱ νόμοι τῆς Φύσεως εἶναι ἀναλλοίωτοι, ὀφείλομεν τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡμῶν ἀπὸ χυδαίων προλήψεων. Ἄνευ τῆς Ἐπιστήμης μέχρι τῆς σήμερον θὰ ἐλατρεῦομεν εἰδῶλα καὶ θὰ ἐθυσιάζομεν ἑκατόμβας θυμάτων πρὸς ἐξίλασμον καταχθονίων θεῶν. Καὶ ὅμως ἡ Ἐπιστήμη αὕτη, ἡ δοῦσα ἡμῖν ἰδέαν τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ Σύμπαντος, ἡ καταστρέψασα τὰς ταπεινοτάτας ἀντιλήψεις, ἃς περὶ τῶν πραγμάτων εἶχομεν, ἡ Ἐπιστήμη αὕτη καταδικάζεται εἰς τὰ θεολογικὰ ἡμῶν βιβλία καὶ κεραυνοβολεῖται ἀπὸ τοῦ ἁμῶνος τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν !

Παραφράζοντες ἀνατολικόν τινα μῦθον δυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν ὅτι ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τῶν γνώσεων ἡ Ἐπιστήμη εἶναι εἰλωτὶς, ἥτις ἐν ἀφανείᾳ κρύπτει μὴ ἀναγνωριζομένας τελειότητας. Αὕτη ἀναλαμβάνει πάντα τὰ ἔργα καὶ διὰ τῆς ἱκανότητος, εὐφυΐας καὶ ἀφοσιώσεως αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται πᾶσα εὐεξία καὶ ἀπόλαυσις· ἀκάματος τῶν ἄλλων διάκονος, αὕτη παραγκωνίζεται, ἵνα αἱ ὑπερφίαλοι αὐτῆς ἀδελφαὶ ἐπιδεικνύωσι πρὸ τῶν ὁμιμάτων τοῦ κόσμου τὰ ἀληθῶς περιττὰ καὶ μηδαμινὰ στολίσματα τῆς περιβολῆς αὐτῶν. Ἄλλ' εὐτυχῶς ἡ παράφρασις δὲν περιορίζεται ἐνταῦθα, φαίνεται δὲ μέχρι τέλους τοῦ μύθου ἐξακολουθοῦσα, διότι βαδίζομεν ταχέως πρὸς τὴν λύσιν, ἐν ᾗ οἱ ὄροι θὰ ἀνατραπῶσιν, ἐν ᾗ αἱ κομπορρήμονες ἀδελφαὶ θὰ τύχῃσι δικαίας περιφρονήσεως καὶ ἡ Ἐπιστήμη θὰ βασιλεύσῃ ὑπερτάτῃ, ὑψίστῃ ἀνακηρυσσομένη κατὰ τε τὴν ἀξίαν καὶ τὸ κάλλος !

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Είναι αδύνατον νὰ μὴ ὑπάρχῃ σχέσις μεταξὺ τῶν διαδοχικῶν παιδαγωγικῶν συστημάτων καὶ τῶν συγχρόνων αὐτοῖς κοινωνικῶν φάσεων. Οἱ θεσμοὶ ἐκάστης ἐποχῆς, οἷος δὴποτε καὶ ἂν ᾖ ὁ εἰδικὸς αὐτῶν προορισμός, ἔχοντες κοινὴν πηγὴν τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα, ἔχουσι μοιραίως πρὸς ἀλλήλους τὴν ἐκ συγγενείας ὁμοιότητα. Καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ ἄνθρωποι ἐδέχοντο τὴν πίστιν αὐτῶν καὶ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην παρὰ ἀρχῆς ἀναμαρτήτου, ἀπαξιούσης νὰ παράσχω ἐξηγήσεις, ἦτο φυσικὸν νὰ ἔχω καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τῶν παίδων χαρακτῆρα καθαρῶς δογματικόν. Ἐνόσω τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα» ἦτο τὸ σύνθημα τῆς Ἐκκλησίας, τὸ αὐτὸ σύνθημα ἦτο ἐπόμενονον νὰ ἰσχύῃ καὶ ἐν τῇ Σχολῇ. Ἀντιστρόφως σήμερον, ὅτε ὁ Προτεσταντισμὸς παρέχει εἰς τοὺς νέους τὸ δικαίωμα ἀφ' ἑαυτῶν νὰ σκέπτονται καὶ ἐδραιοῖ τὴν ἰσχὺν τῆς ἀτομικῆς κρίσεως, ὑφίσταται καὶ ἡ ἀνάλογος ἐρμηνεία ἐν τῇ μεταβολῇ τῶν μεθόδων τῆς ἀγωγῆς, ἥτις ἀναφέρεται σήμερον εἰς τὴν ἰδίαν τῶν διδασκομένων ἀντίληψιν. Ἀφ' ἐνὸς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ πολιτικοῦ δεσποτισμοῦ, αὐστηροῦ εἰς τὰς διατάξεις αὐτοῦ, κυβερνῶντος διὰ τρομοκρατίας, ἐπιβάλλοντος τὴν θανατικὴν ποινὴν δι' ἐλάχιστα παραπτώματα, ἀνευδότου τιμωροῦ πάσης παραβάσεως, ἀνεπτύχθη καὶ ἐν ταῖς σχολαῖς ἡ ἀνάλογος πειθαρχία, πειθαρχία δεσποτικὴ καὶ ἀπόλυτος, κολάζουσα διὰ ῥαδιουργίας καὶ κρατήσεως ἐν φυλακῇ

τὴν ἐλαχίστην παράδασιν τῶν μυρίων αὐτῆς διατάξεων. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ὁσημέραι αὐξάνουσα πολιτικὴ ἐλευθερία, ἡ κατάργησις τῶν νόμων τῶν κωλύόντων τὴν ἀτομικὴν ὁρᾶσιν, ἡ βελτίωσις τοῦ ποινικοῦ νόμου, προυκάλεσαν ὁμοίαν πρόοδον πρὸς ἀγωγὴν ἐλευθέραν· ἡ ἐλευθερία τῶν πράξεων τῶν μαθητῶν ὀλιγώτερον πιέζεται, ἄνευ δὲ πολλῶν τιμωριῶν δι' ἄλλων μεθόδων οὔτοι κάλλιον κυθερνῶνται. Κατὰ τοὺς ἀσκητικούς χρόνους, καθ' οὓς οἱ ἄνθρωποι, ὑπὸ στενῶν καὶ αὐστηρῶν ἀρχῶν ὠθούμενοι, ἐπρέσθουν ὅτι, ὅσῳ περισσοτέρας στερήσεις ὑφίσταντο, τόσῳ ἐναρετώτεροι ἐγίνοντο, ἐθεώρουν κατ' ἀνάγκην καλλίστην ἀγωγὴν τὴν μάλιστα περιστέλλουσιν τὰς ἐπιθυμίας τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ ἐκώλυον πᾶσαν αὐθόρμητον ὁρᾶσιν δι' αὐστηροτάτων ἀπαγορεύσεων. Ἐν ᾧ τοῦναντίον σήμερον, ὅτε ἡ ἀπόκτησις τῆς εὐτυχίας θεωρεῖται δι' ἕκαστον νόμιμος σκοπός, ὅτε ἐλαττοῦνται αἱ ὥραι τῆς ἐργασίας καὶ παρέχονται εἰς τὸν λαὸν διασκεδάσεις, οἱ γονεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι ἤρξαντο ἐννοοῦντες ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν παιδικῶν ἐπιθυμιῶν δύνανται ἄνευ βλάβης νὰ ἐκανοποιῶνται, ὅτι αἱ παιδιὰ δέον νὰ ἐνθαρρύνωνται καὶ ὅτι ἡ φύσις τῆς ἀναπτυσσομένης τοῦ παιδὸς διανοίας δὲν εἶναι τόσον διαβολικὴ ὅσον ἄλλοτε ἐνομίζετο.

Οἱ χρόνοι, καθ' οὓς πάντες ἐφρόνουν, ὅτι τὸ ἐμπόριον ἀναπτύσσεται διὰ καταλλήλων ὠρεῶν, ἀλλὰ καὶ καταλλήλων ἀπαγορεύσεων, ὅτι ἐκ τῶν προτέρων ἔδει νὰ ὀρίζωνται ἡ ὕλη, ἡ ποιότης καὶ ἡ τιμὴ τῶν προϊόντων εἰς τοὺς βιομηχάνους, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρήματος ἠδύνετο νὰ καθορισθῇ διὰ νόμου, ἦσαν χρόνοι, καθ' οὓς ἐπεκράτει ἡ θεωρία ὅτι ὁ νοῦς τοῦ παιδὸς ἠδύνετο κατὰ βούλησιν νὰ διαπλασθῇ τοιοῦτος ἢ ἄλλος, ὅτι αἱ πνευματικαὶ αὐτοῦ δυνάμεις ἐκ τοῦ διδασκάλου προήρχοντο καὶ ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἦτο ἀποθήκη, ἣν, ἀφ' οὗ ὁ διδάσκαλος πληρώσῃ γνώσεων, ἀναπτύσσει συμφώνως πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ

ἰδεῶδες. Καθ' ἣν ἐποχὴν δ' ὅμως σήμερον ἡμεῖς ζῶμεν, ἐποχὴν ἐλευθέρου ἐμπορίου, βλέπομεν ὅτι τὰ πράγματα ὡς ἐκ τῆς φυσικῆς ῥοπῆς αὐτὰ μόνα κανονίζονται, ὅτι ἡ ἐργασία, τὸ ἐμπόριον, ἡ γεωργία καὶ ἡ ναυτιλία εὐημεροῦσι περισσότερο ἀφιέμενα ἐλεύθερα ἢ διηνεκῶς πιεζόμενα ὑπὸ τὸ πρόσχημα σὺφρονος διοικήσεως, ὅτι αἱ πολιτικαὶ ἀρχαί, ἵνα ὧσι λυσιτελεῖς, ὀφείλουσι νὰ γεννῶνται ἐξ αὐτῶν τῶν ἐθνῶν, ἐκ τοῦ χαρακτηρὸς καὶ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν καὶ οὐχὶ νὰ ἐπιβάλλωνται ἑξωθεν· βλέπομεν συγχρόνως ὅτι ὕφίσταται φυσικὴ τις ἐξέλιξις τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν, ἣτις δὲν δύναται νὰ διαταραχθῇ ἀποινεῖ, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιβάλωμεν μεθόδους τεχνητάς εἰς τὴν ἐξελισσομένην διάνοιαν, καὶ ὅτι ἡ ψυχολογία ἀποκαλύπτει ἡμῖν νόμους ζητήσεως καὶ προσφορᾶς, πρὸς τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν νὰ συμμορφώμεθα, ἵνα μὴ προκαλέσωμεν βλάβας. Οὕτω λοιπόν, ὡς πρὸς τὰ δίκην χρησμῶν δόγματα, τὴν αὐστηράν πειθαρχίαν, τὰς πολυπληθεῖς ἀπαγορεύσεις, τὴν ἀσκητικὴν ζωὴν, τὴν πίστιν εἰς τὰ νενομισμένα, τὸ παλαιὸν παιδαγωγικὸν σύστημα ἦτο συγγενὲς πρὸς τὸ κοινωνικὸν σύστημα τοῦ ὁποίου ἦτο σύγχρονον, καὶ ἐπίσης ἀντιστρόφως αἱ μεταγενέστεραι παιδαγωγικαὶ μέθοδοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς μᾶλλον ἐλευθέρους θρησκευτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἡμῶν θεσμούς. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι πλὴν τῶν ἀνωτέρω παραλληλισμοί, οὓς μέλλομεν νὰ ὑποδείξωμεν. Πρώτην ἀναφέρομεν τὴν ὕφισταμένην σχέσιν μεταξὺ τῶν τρόπων δι' ὧν αἱ μεταβολαὶ αὗται παρήχθησαν, καὶ τὴν σχέσιν τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἑτερογενῶν θεωριῶν, αἵτινες ἐξ αὐτῶν προέκυψαν, καὶ τῶν διαφόρων αὐτῶν φάσεων.

Πρὸ τινων αἰώνων ἐπεκράτει μία καὶ ἡ αὐτὴ πίστις ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, θρησκευτικὴν, πολιτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν. Πάντες ἀνῆκον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης, πάντες ἦσαν μοναρχικοῦ φρονήματος, πάντες ὁπαδοὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, οὐδεὶς

δὲ ἐσκέπτετο νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν ὀρθότητα τοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος, καθ' ὃ πάντες ἐξεπαιδεύοντο. Μία καὶ ἡ αὐτὴ αἰτία ἀντικατέστησεν εἰς ἐκάστην περίπτωσιν τὸ ὁμοιόμορφον διὰ ποικιλίας φρονημάτων ὁσημέραι αὐξανούσης. Ἡ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀτόμου τάσις, ἥτις, ἀφ' οὗ συνετέλεσεν εἰς τὴν γέννησιν τοῦ μεγάλου ἐπαναστατικοῦ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας κινήματος τῶν Διαμαρτυρομένων, ἐξηκολούθησεν ἔκτοτε παράγουσα τὰς καθ' ἐκάστην πολλαπλασιαζομένας αἱρέσεις, ἢ τάσις ἢ γεννήσασα τὰς πολιτικὰς φατρίας καὶ ἥτις ἐκ τῶν δύο ἀρχικῶν τοιούτων ἀνέπτυξε σήμερον ἀριθμὸν κατ' ἔτος αὐξάνοντα, ἢ τάσις ἢ ἀναδείξασα τὸν Βάκωνα πολέμιον τῶν ὑφισταμένων σχολῶν καὶ παραγαγοῦσα ἀπανταχοῦ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα, εἶναι ἡ αὐτὴ, ἥτις καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ προυκάλεσε διενέξεις καὶ ποικιλίαν μεθόδων. Αἱ τροποποιήσεις αὗται, ἐξωτερικαὶ ἐκφάνσεις τῆς αὐτῆς ἐσωτερικῆς μεταβολῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ταυτοχρόνως ἐγένοντο. Ἡ ἐξασθένεισις τῆς Ἀρχῆς, οἷα δὴ ποτε καὶ ἂν ᾗ αὕτη, ἐκκλησιαστικὴ, φιλοσοφικὴ, μοναρχικὴ ἢ ἡ τῶν γονέων καὶ διδασκάλων, εἶναι κατ' οὐσίαν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ φαινόμενον· ἐν ἐκάστη αὐτῆς ἀπόψει ἢ τάσις πρὸς ἐλευθερίαν δράσεως ἐκφαίνεται ἐν τε τῇ μεταβολῇ αὐτῇ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν ταῖς νέαις θεωρίαις καὶ ἔργοις, τὰ ὅποια ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐγέννησεν. Ἄν καὶ πολλοὶ μέμφονται τὴν πληθὺν τῶν προγραμμάτων πρὸς μὀρφωσιν τῆς νεότητος, ὁ αὐστηρὸς παρατηρητὴς θὰ διείδῃ ἐν αὐτῇ τὸ μέσον πρὸς τελικὴν ἐδραίωσιν λογικοῦ τινος συστήματος. Ὅ,τι δὴ ποτε καὶ ἂν σκέπτονται οἱ πολλοὶ περὶ θρησκευτικῶν διενέξεων, εἶναι καταφανὲς ὅτι αἱ διενέξεις ἐπὶ παιδαγωγικῶν ζητημάτων ἐξομαλύνουσι τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ὁδὸν διὰ τῆς διαιρέσεως τῆς ἐργασίας. Ἐὰν ἡμεθα κάτοχοι τῆς ἀληθοῦς μεθόδου, βεβαίως ἢ ἀπ' αὐτῆς ἀπομάκρυνσις θὰ ᾗτο ἐπιζήμιος· ἀλλ' ἐπειδὴ τὴν ἀληθὴν μέθοδον εἰσέτι

δὲν ἐξεύρομεν, ἀλλ' ἐπιθυμοῦμεν καὶ προτιθέμεθα νὰ εὕρωμεν ἐν τῷ μέλλοντι, αἱ προσπάθειαι πολλῶν ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων ἐξερευνητῶν κατὰ διαφόρους διευθύνσεις ἐρευνώντων ἀποτελοῦσι μέσον κάλλιον παντὸς ἄλλου πρὸς εὑρεσιν αὐτῆς. Διότι, ἐκάστου ἐξ αὐτῶν συλλαμβάνοντος νέαν τινὰ ἰδέαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπὶ γεγονότων βασιζομένην, ἐκάστου ὄντος ἐνθέρμου ζηλωτοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἰδίου προγράμματος, γονίμου εἰς ἐξεύρεσιν μέσων πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος αὐτοῦ, ἀκαμάτου ἐν τῷ ἀγῶνι πρὸς ἐπιτυχίαν, ἀνηλεοῦς ἐξελεγκτοῦ τῶν ἐναντίων μεθόδων, εἶναι ἀδύνατον διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν διαφόρων στοιχείων νὰ μὴ ἐπέλθῃ βαθμιαία τις προσέγγισις πάντων πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Πᾶσα ἀνακάλυψις, ἀποδεικνυομένη ὀρθὴ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς, ἀφ' ἐαυτῆς ἐπιβάλλεται, ὅ,τι δὲ ἐσφαλμένον ἐν αὐτῇ, πάλιν δι' ἐπανειλημμένων πειραμάτων καὶ ἀποτυχιῶν ἀποδεικνύμενον, καταδικάζεται καὶ ἀπορρίπτεται. Διὰ τῆς συναρμολογήσεως δὲ τῶν ἀληθειῶν καὶ τῆς ἀποδόλης τῶν ἐσφαλμένων ἀφεύκτως εἶναι δυνατόν νὰ καταρτισθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ τέλειον καὶ ἀκριδὲς σύστημα. Ἐκ τῶν τριῶν σταδίων, ἅτινα διατρέχει ἡ ἀνθρωπίνη γνώμη—τουτέστι τῆς ὁμοφωνίας τῶν ἀμαθῶν, τῆς διχογνωμίας τῶν ἐρευνώντων καὶ τῆς ὁμοφωνίας τῶν σοφῶν,—εἶναι ὁλόν ὅτι τὸ δεύτερον ἐπιφέρει τὸ τρίτον, διαδέχονται δὲ ἀλλήλα οὐχὶ μόνον χρονικῶς, ἀλλὰ καὶ αἰτιολογικῶς. Ἐπομένως, ὅσον καὶ ἂν δυσανασχετοῦντες θεώμεθα τὴν παροῦσαν σύγκρουσιν τῶν παιδαγωγικῶν συστημάτων καὶ ὅσον καὶ ἂν καταδικάζωμεν τὰ συμπαρομαρτοῦντα κακά, ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν κατάστασιν ταύτην ὡς μεταβατικὴν, ἀναγκαίαν καὶ εὐεργετικὴν ἐν ταῖς τελικαῖς αὐτῆς συνεπειαῖς. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ δυνάμεθα νὰ ἀπολαύωμεν τῆς ὑφ' ἡμῶν ἐπιτελεσθείσης προσόδου. Μετὰ πεντηκονταετίς συζητήσεις, πειράματα καὶ συγκρί-

σεις τῶν ἀποτελεσμάτων ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ νομίζωμεν ὅτι ἐδαδίσαμεν ἀσφαλῶς βήματά τινα πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν. Παλαιαὶ τινες μέθοδοι ἀφεύκτως ἔχουσι περιέλθει εἰς ἀχρηστίαν, ἄλλαι νεώτεραι ἀντ' αὐτῶν καθιερώθησαν, πολλαὶ δὲ πάλιν εὐρίσκονται εἰς τὸ στάδιον αἱ μὲν γενικῶς νὰ παραγκωνισθῶσιν, αἱ δὲ νὰ γίνωσι παραδεκταί. Συγκρίνοντες τὰς διαφόρους ταύτας μεθόδους πιθανῶς νὰ εὕρωμεν μεταξὺ αὐτῶν κοινούς χαρακτηῖρας καὶ κοινὴν πρὸς τὸ αὐτὸ τάσιν, οὕτω δὲ κατ' εἰκασίαν νὰ ἐννοήσωμεν τίς ἡ ὁδός, εἰς ἣν ὁδηγεῖ ἡμᾶς ἡ πεῖρα, καὶ νὰ ἀποκομίσωμεν ἐνδείξεις τινάς, ἐφ' ὧν στηριζόμενοι νὰ ἐπιτύχωμεν ἔτι πλείονας βελτιώσεις. Ὅθεν πρὸς βαθυτέραν τοῦ ζητήματος ἐξέτασιν ὡς εἰσαγωγὴ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ παρατήρησις τῶν ἐξεχουσῶν ἀντιθέσεων τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου παιδαγωγικοῦ συστήματος.

Ἡ κατάργησις θεωρίας τινὸς σφαλερᾶς συνήθως ἀκολουθεῖται ὑπὸ τῆς παροδικῆς ἀνορθώσεως τῆς ἀκριδῶς ἀντιθέτου θεωρίας. Οὕτω π. χ. μετὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς οἱ ἄνθρωποι ἀπέβλεπον μόνον πρὸς τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν, ἐπῆλθεν ἐποχὴ, καθ' ἣν ἡ μόνη φροντίς ὑπῆρξεν ἡ πνευματικὴ ἀγωγή, καθ' ἣν οἱ παῖδες ἐδιδάσκοντο ἀνάγνωσιν ἀπὸ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας αὐτῶν καὶ ἡ ἀπόκτησις γνώσεων ἐθεωρεῖτο τὸ μόνον ἀναγκαῖον καλόν. Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως μετὰ τὴν ἀντίδρασιν ταύτην ἡ ἀμέσως ἐπομένη πρόοδος ἐπιτελεῖται διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀντιθέτων θεωριῶν, δι' ἧς αὗται καταφαίνονται οὐσαι ἀντίθετοι φάσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀληθείας. Οὕτως ἀρχόμεθα σήμερον ἐννοοῦντες ὅτι ἀμφοτέρων, τοῦ τε πνεύματος καὶ τοῦ σώματος, ὀφείλομεν νὰ κηδῶμεθα πρὸς ἐπιτυχὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ὅλου ὄντος. Ἡ μέθοδος ἡ ἐκδιόξουσα τὴν φύσιν ἐξέπεσε τελείως, ἡ δὲ πρόωρος ἀνάπτυξις τῶν παίδων δὲν ὑποβάλλεται. Κατανοήσωμεν τέλος, ὅτι, ἵνα ὁ ἄνθρωπος ἐπι-

τύχη ἐν τῇ βίῳ, ὀφείλει νὰ εἶναι πρωτίστως ζῶον ὑγιές¹. Ὁ κάλλιστος νοῦς εἶναι ὀλίγον ὠφέλιμος ἄνευ τῆς προσηκούσης πρὸς ὁρᾶσιν ζωτικῆς δυνάμεως, ὥστε ἡ ἀπόκτησις τοῦ πρώτου διὰ τῆς θυσίας τοῦ ἐτέρου θεωρεῖται σήμερον μωρία, — μωρία, τὴν ὁποίαν διηγεκῶς ἀποδεικνύει ἡ ἀποτυχία τῶν πρώτως ἀναπτυχθέντων νέων—. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται πόσον σοφὸν εἶναι τὸ ῥητόν, τὸ ὁποῖον λέγει ὅτι ἐν τῶν μυστικῶν τῆς ἀγωγῆς εἶναι καὶ ἡ φρόνιμος ἀπώλεια τοῦ χρόνου.

Τὸ ἄλλοτε γενικῶς ἐφαρμοζόμενον σύστημα τῆς ἀποστηθίσεως καθ' ἡμέραν καταπίπτει. Πάντες οἱ παιδαγωγοὶ σήμερον καταδικάζουσι τὴν ποτε ἐν χρήσει μηχανικὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀλφαριθήτου. Ὁ Πυθαγόρειος πίναξ ἤδη διδάσκεται πρακτικῶς, ἐν δὲ τῇ ἐκμαθήσει τῶν ξένων γλωσσῶν τὸ παλαιὸν σύστημα παρηγγωνίσθη ὑπὸ προγράμματος ἄλλου, βασιζομένου ἐπὶ τῆς αὐθορμῆτου μεθόδου, ἣν ὁ καιρὸς ἀκολουθεῖ μανθάνων τὴν μητρικὴν αὐτοῦ γλῶσσαν. Ἐπιθεωρητῆς τῆς σχολῆς τοῦ *Battersea*² λέγει· «Ἡ διδασκαλία εἰς πάσας τὰς τάξεις τοῦ προπαιδευτικοῦ διεξάγεται κυρίως διὰ ζώσης φωνῆς, ἄνευ βιβλίων, καὶ τὰ διδασκόμενα ἐρμηνεύονται διὰ παραδειγμάτων ἐκ τῆς Φύσεως λαμβανομένων καὶ εὐκόλως ἀντιληπτῶν εἰς τοὺς μνητητάς». Ἡ αὐτὴ δὲ μέθοδος ἐν γένει εἰς ὅλους τοὺς κλάδους εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα. Τὸ σύστημα τῆς ἀποστηθίσεως, ὡς πάντα τὰ σύγχρονα αὐτῷ συστήματα, ἀπέδλεπε μᾶλλον εἰς τοὺς τύπους καὶ τὰ σύμβολα ἢ εἰς τὰ ἀντικείμενα τὰ ὑπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενα. Ἡ ὀρθὴ ἐπανάληψις τῶν λέξεων ἐθεωρεῖτο τὸ πᾶν, μικροῦ δὲ λόγου ἀξία ἡ κατανόησις τῆς σημασίας αὐτῶν καὶ οὕτω ἐθυσιάζετο τὸ πνεῦμα εἰς τὸν τύπον. Ἐπὶ τέλους κατενοήθη ὅτι

¹ Ἡ ἔκφρασις αὕτη τοῦ Ἀμερικανοῦ φιλοσόφου Ἑμερσον.

² Προάστειον τοῦ Λονδίνου, ἐνθα ὑπάρχει «Διδασκαλεῖον».

ἐν ταύτῃ, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι, κατ' ἀνάγκην καὶ οὐχὶ τυχαίως ὅσῃ περισσοτέρα προσοχὴ καταβάλλεται εἰς τοὺς τύπους, τόσῃ καταβάλλεται ὀλιγωτέρα πρὸς κατονόησιν τῶν ὑπ' αὐτῶν σημεινομένων πραγμάτων καὶ ὅτι, ὡς πρὸ πολλοῦ εἶπεν ὁ Montaigne : « *Sçavoir par coeur n' est pas sçavoir* », τουτέστι τὸ ἀποστηθίζειν δὲν εἶναι γινώσκειν.

Συγχρόνως μετὰ τοῦ συστήματος τῆς ἀποστηθίσεως καταπίπτει καὶ τὸ συγγενὲς αὐτῷ σύστημα τῆς διὰ κανόνων διδασκαλίας. Βαίνειν ἐκ τῶν μερικῶν πρὸς τὰ γενικὰ εἶναι τὸ σῶμα τῆς νέας μεθόδου. Ἡ μέθοδος αὕτη, δοκιμασθεῖσα ἐν τῇ ἐν Battersea Σχολῇ, ἀπεδείχθη λυσιτελής, ἂν καί, ὡς ἔχει γραφῇ ἐν τῇ ἐκθέσει, « ἀντίθετος πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει, ἥτις ἐδίδασκε τὸν κανόνα ἐν ἀρχῇ καὶ εἶτα ἀνέπτυσσεν αὐτὸν διὰ παραδειγμάτων ». Ἡ διὰ κανόνων διδασκαλία καταδικάζεται σήμερον ὡς μεταδίδουσα ἐμπειρικὴν μόνον μάθησιν καὶ μόνον φαινομενικῶς δεικνύουσα τοὺς μαθητὰς κατόχους γνώσεων, ἐξ ὧν πράγματι οὐδὲν ἐννοοῦσι. Τὸ μεταδίδειν εἰς τοὺς παιδὰς καθαρὸν τὸ προῖδον τῆς ἐρεῦνης τῶν ἄλλων ἀπεδείχθη κοπιῶδες ἅμα καὶ ἀνωφελὲς σύστημα· ὀφείλομεν τοὺναντίον νὰ ὁδηγῶμεν αὐτούς, ἵνα ἐξ ἰδίων ἐρευνῶσι καὶ ἀνευρίσκωσι τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων. Αἱ γενικαὶ ἀλήθειαι, ἵνα ἀποβαίνωσι διὰ παντός καὶ καταλλήλως ὠφέλιμοι, δεόν δι' ἰδίας ἐκάστου ἐρεῦνης νὰ ἀποκτῶνται. Τὸ εὐκόλως ἀποκτώμενα εὐκόλως ἀπόλλυνται, εἶναι ῥητὸν δυνάμενον νὰ λεχθῇ διὰ τὰ γράμματα ὡς καὶ διὰ τὸν πλοῦτον. Οἱ ἐν τῇ γῇ ἀπομονωμένοι κανόνες, μὴ συνδεόμενοι πρὸς τὰς λοιπὰς γνώσεις, μὴ γεννηθέντες ἐξ αὐτῶν, εὐκόλως λησμονοῦνται, ἀλλ' αἱ ἀρχαὶ αἱ διὰ τῶν κανόνων τούτων σημαινόμεναι, ἀποκτηθεῖσαι ἄπαξ διὰ τῆς τελείας κατανοήσεως τῶν πραγμάτων, εἶναι ἡμέτερον κτῆμα ἑσαεί. Ἐν ᾧ ὁ παῖς ὁ διδασκόμενος ἐξηρῶς κανόνας, ἀπο-

μακρυνόμενος αὐτῶν, περιέρχεται εἰς ἀπορίαν, ὁ διδασχθεὶς μόνος νὰ ἀνευρίσκη τὰς ἀρχὰς λύει νέον δι' αὐτὸν ζήτημα μετὰ μεγίστης εὐκολίας. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ δύο διανοιῶν, τῆς μὲν ἀναπτυχθείσης διὰ κανόνων, τῆς δὲ δι' ἀρχῶν, εἶναι ἡ αὐτὴ ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ σωροῦ ὕλης συγκεχυμένης καὶ τῆς αὐτῆς ὕλης ταξινομηθείσης εἰς ἓν ὅλον τέλειον καὶ συμπαγές. Ἐκ τῶν δύο τούτων τύπων τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ὁ τελευταῖος ἔχει ὄχι μόνον τὸ πλεονέκτημα ὅτι τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὸν μέρη κάλλιον συνδέονται, ἀλλὰ τὸ ἔτι σπουδαιότερον ὅτι ἀποτελεῖ ὄργανον κατὰλληλον πρὸς ἔρευναν, πρὸς ἀνεξάρτητον κρίσιν καὶ ἀνακαλύψεις, διὰ τὰ ὅποια ὁ πρῶτος εἶναι ὅλως ἀνίκανος. Δὲν εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ὑφ' ἡμῶν λεγόμενον ἀπλὴ εἰκὼν, ἀλλ' ἀκριβοῦς ἀλήθεια. Ὁ συνειρμὸς τῶν γεγονότων εἰς γενικὰς ἀρχὰς εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ταξινομήσις τῶν γνώσεων, εἴτε ἀντικειμενικὰ φαινόμενα εἶναι αὗται εἴτε ὑποκειμενικαὶ ἀντιλήψεις, ἡ δὲ διανοητικὴ δύναμις τῶν ἀτόμων καταμετρεῖται ἐκ τοῦ βαθμοῦ, μέχρις οὗ δύναται νὰ φθάσῃ ἕκαστος ἐν τῇ ταξινομήσει ταύτῃ.

Ἐκ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν κανόνων δι' ἀρχῶν καὶ τῆς κατ' ἀνάγκην ἐπομένης μεθόδου τοῦ διδάσκειν ἀφηρημένως ἰδέας μόνον ὅταν ἡ παιδικὴ διάνοια ἐξοικειωθῇ πρὸς τὰ γεγονότα, ἐξ ὧν αὗται ἐπήγγασαν, προέκυψεν ἡ εἰς μᾶλλον προκεχωρηκυῖαν ἐποχὴν ἀναβολὴ μαθημάτων τινῶν, ἅτινα ἄλλοτε λίαν ἐνωρὶς ἐδιδάσκοντο. Τούτου παράδειγμα εἶναι ἡ ἀχρηστία, εἰς ἣν περιῆλθε τὸ λίαν ἀνόητον σύστημα τῆς διδασκαλίας τῆς Γραμματικῆς εἰς τοὺς παῖδας, διότι, ὡς λέγει ὁ Μαρσέλ¹, «δυνάμεθα μετὰ πεποιθήσεως νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ Γραμματικὴ δὲν ἀποτελεῖ τὸν θεμέλιον λίθον ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει, ἀλλὰ τὸ ὕστατον κόσμημα». Ὁ δὲ *Wysse* προβάλλει τὸ ἐξῆς ἐπιχείρημα· «Ἡ

¹ Γάλλος συγγραφεὺς ἀσχοληθεὶς ἰδίως εἰς τὰ Παιδαγωγικά.

Γραμματική καὶ τὸ Συντακτικὸν ἀποτελοῦσι συλλογὴν νόμων καὶ κανόνων. Οἱ κανόνες γεννῶνται ἐκ τῆς πείρας καὶ εἶναι συμπεράσματα ἐξ ἐπαγωγῆς, εἰς ἃ καταλήγομεν μετὰ μακρὰν παρατήρησιν καὶ σύγκρισιν τῶν γεγονότων. Εἶναι τέλος ἡ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσης. Ἀκολουθοῦντες τὴν πορείαν τῆς Φύσεως θὰ ἴδωμεν ὅτι οὐδέποτε οὔτε τὰ ἄτομα οὔτε τὰ ἔθνη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐφθασαν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Ἐπιστήμης. Αἱ γλῶσσαι ὁμιλοῦνται καὶ ποιήματα ἐν αὐταῖς γράφονται ἐπὶ ἔτη, εἶτα δὲ καταρτίζονται ἡ Γραμματικὴ καὶ ἡ προσφῶδια. Οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο καὶ ἔκρινον πρὶν ἢ γράψῃ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν Λογικὴν αὐτοῦ». Ἐν ὀλίγοις, ὡς ἡ Γραμματικὴ ἐγεννήθη μετὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς γλώσσης, οὕτω πρέπει καὶ μετ' αὐτὴν νὰ διδάσκηται. Εἰς τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ καταλήξωσι πάντες οἱ ἀναγνωρίζοντες τὴν ὑφισταμένην σχέσιν μεταξὺ τῆς ἐξελιξεως τῶν φυλῶν καὶ τῆς τῶν ἀτόμων.

Ἡ σπουδαιότης τῶν νέων μεθόδων, αἵτινες ἀνεφύησαν μετὰ τὴν πτώσιν τῶν παλαιῶν, εἶναι ἡ συστηματικὴ διάπλασις τῶν παρατηρητικῶν τῶν παίδων ιδιοτήτων. Μετὰ μακροχρονίαν τύφλωσιν οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται ἐπὶ τέλους, ὅτι ἡ αὐθόρμητος δρᾶσις τῶν ιδιοτήτων τούτων παρὰ τοῖς παισὶν ἔχει μεγάλην σημασίαν καὶ εἶναι ὠφέλιμος. Ἐκεῖνο, ὅπερ ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἀπλῶς ἄσκοπος πρᾶξις ἢ παλινῆσις ἢ ἀταξία, ἥδη ἀναγνωρίζεται ὡς μέσον πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων, ἐφ' ὧν μέλλουσι πᾶσαι αἱ μετέπειτα γνώσεις νὰ βασισθῶσιν. Ἐντεῦθεν ἐπήγαγε τὸ λαμπρὸν μὲν ἀλλὰ κακῶς ἐφαρμοσθὲν σύστημα τῆς πραγματογνωσίας (*object lessons*). Τὸ ὑπὸ τοῦ Βάκωνος λεχθέν, ὅτι ἡ Φυσικὴ¹ εἶναι ἡ μήτηρ τῶν

¹ Ἡ λέξις «Φυσικὴ» λαμβάνεται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην αὐτῆς ἐννοιαν καὶ σημαίνει «ἡ ἐπιστήμη τῆς Φύσεως».

ἐπιστημῶν, σήμερον ἀπέκτησεν ἐν τῇ ἀγωγῇ ποιάν τινα σημασίαν. Ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν ὁρατῶν καὶ ἀπτῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων αἱ ἀντιλήψεις ἡμῶν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐσφαλμένοι, τὰ συμπεράσματα ἀπατηλὰ καὶ τὰ πειράματα ἀτυχῆ. Ὅταν ἀμελῶμεν τῆς ἀναπτύξεως τῶν αἰσθήσεων, τὴν ὅλην ἀγωγὴν ἡμῶν χαρακτηρίζει νωθρότης τις, ἀοριстіα καὶ ἀνικανότης, αἵτινες ἀποδαίνουσιν ἀνίατοι. Ὅντως, ἐὰν ὠρίμως σκεφθῶμεν, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ μεγάλη ἱκανότης πρὸς ἀκριδῆ παρατήρησιν εἶναι τὸ στοιχεῖον πάσης μεγάλης ἐπιτυχίας. Δὲν εἶναι δὲ ἀναγκαῖα μόνον εἰς τοὺς καλλιτέχνας, τοὺς φυσιοδίφας ἢ τοὺς ἐπιστήμονας· μόνος ὁ ἱατρός δὲν στηρίζει ἐπ' αὐτῆς τὴν ἀκρίθειαν τῶν διαγνώσεων αὐτοῦ, οὔτε μόνος ὁ μηχανικός θεωρεῖ αὐτὴν τόσης σπουδαιότητος, ὥστε νὰ φοιτᾷ ἐπὶ ἔτη ἐν τοῖς ἐργοστασίοις ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ὁ φιλόσοφος, ὅστις πρὸ παντὸς ὀφείλει νὰ παρατηρῇ τὰς σχέσεις τῶν ἀντικειμένων πρὸς ἀλλήλα, ἐν ᾧ μένουσιν αὐταὶ ἀφανεῖς εἰς τοὺς πολλοὺς, καὶ ὁ ποιητής, ὁ διαβλέπων ἐν τῇ φύσει λεπτότητας, ἅς πάντες μὲν ἀναγνωρίζουσιν, ὅταν τις ὑποδείξῃ αὐτάς, ἀλλ' ἀφ' ἑαυτῶν οὐδέποτε παρατηροῦσι. Τοῦτο πρὸ παντὸς ἄλλου ὑποστηρίζομεν, ὅτι ἐντυπώσεις ζωηραὶ καὶ ἀκριβεῖς εἶναι πολυτιμότεραι. Ὑγιῆς σοφία δὲν δύναται νὰ προσέλθῃ ἐξ ἀκατεργάστων ἢ σαθρῶν στοιχείων.

Ἐν ᾧ ἐξέλιπεν ἡ παλαιὰ μέθοδος τοῦ διδάσκειν τὰς ἐν τῇ Φύσει ἀληθείας ὑπὸ τὸν τύπον ἀφηρημένων προτάσεων, ἐγένετο ἀντ' αὐτῆς παραδεκτὴ ἡ νέα μέθοδος τῆς συγκεκριμένης παραστάσεως τῶν ἀντικειμένων. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν ἀκριδῶν ἢ θεωρητικῶν λεγομένων ἐπιστημῶν διδάσκονται ἤδη διὰ τῆς ἀμέσου ἀντιλήψεως, ὡς διδασκόμεθα διὰ τῆς ἀφῆς, τῆς ὁράσεως καὶ τῆς γεύσεως τὰ εἶδη, τὰ χρώματα καὶ τὰς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Ἡ χρῆσις μικρῶν σφαιρῶν κατὰ τὰ πρῶτα μαθη-

ματα τῆς ἀριθμητικῆς εἶναι παράδειγμα τούτου, ὡς καὶ ἡ νέα μέθοδος τοῦ καθηγητοῦ *de Morgan* πρὸς ἐξηγήσιν τοῦ δεκαδικοῦ συστήματος, Ὁ *Marcel*, ἀποκρούων τὸ παλαιὸν σύστημα τῶν πινάκων, διδάσκει τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ παρουσιάζων αὐτὰ εἰς τοὺς μαθητάς καὶ προσκαλὼν αὐτοὺς ἐξ ἰδίων νὰ ἀνεύρῳσι διὰ πειραμάτων τὰς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις καὶ διαφοράς. Ἐπίσης ἡ χρῆσις γεωγραφικῶν ὑποδειγμάτων καὶ ὑποδειγμάτων τῶν κανονικῶν σχημάτων, ὡς εἰσαγωγικῶν εἰς τὴν μελέτην τῆς Γεωγραφίας καὶ Γεωμετρίας, ἀνάγεται εἰς τὴν μέθοδον ταύτην. Εἶναι καταφανές ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ μέθοδοι ἔχουσι τὴν κοινὴν ἰδιότητα νὰ ὁδηγῶσι τὸ πνεῦμα τοῦ παιδός, ἵνα διανύῃ ἐν σμικρῷ τὸ αὐτὸ στάδιον, ὅπερ ἡ ἀνθρωπότης ἐν εὐρυτέρῳ κύκλῳ διήνυσεν. Ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀριθμῶν, τῶν σχημάτων καὶ τῶν πρὸς ἄλληλα σχέσεων τῶν ἀντικειμένων ἀρχικῶς ἀνευρέθη διὰ τῆς παρατηρήσεως· ὅθεν τὰς ἀληθείας ταύτας πρὸ τοῦ παιδὸς βάλλοντες ὑπὸ συγκεκριμένην μορφήν διδάσκομεν αὐτὸν καθ' ὃν τρόπον ἀκριδῶς καὶ ἡ ὅλη φυλὴ ἐδιδάχθη. Ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον ἴσως ἀποδειχθῇ ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἄλλως νὰ διδασθῇ αὐτάς· διότι, ἐν ὅσῳ ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναλαμβάνῃ αὐτάς ὡς ἀφηρημέναις ἐννοίαις, οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουσι δι' αὐτόν, μέχρις οὗ ἐννοήσῃ, ὅτι εἶναι αὗται διὰ λόγου παραστάσεις πραγμάτων, ὧν ἐξ ἐνστίκτου εἶχεν ἤδη ἀντιληφθῇ.

Ἐκ πασῶν δ' ὅμως τῶν μεταρρυθμίσεων, αἵτινες μέχρι τοῦδε ἐγένοντο, ἡ μάλιστα σημαίνουσα εἶναι ἡ καθ' ἡμέραν αὐξάνουσα μέριμνα, ἵνα καθιστᾶται ἡ μάθησις οὐχὶ ἐπίπονος, ἀλλ' εὐχάριστος εἰς τοὺς παιδας. Ἡ μέριμνα αὕτη βασίζεται ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διαυγοῦς ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ δι' ἐκάστην ἡλικίαν καταλληλοτάτη πνευματικὴ ἐργασία εἶναι ἐκεῖνη, εἰς ἣν ὁ παῖς ἀρέσκειται καὶ τάνάπαλιν. Ἡρξάτο σήμερον ἐπικρατοῦσα ἡ γνώμη, ὅτι, ὅταν γεννᾶται ἐν τῷ παιδί ἐπιθυμία πρὸς ἀπό-

κτησιν εἶδους τινὸς γνώσεων, ἡ τοῦ παιδὸς διάνοια κατέστη ὥριμος πρὸς τοῦτο καὶ ἔχει ἀνάγκην αὐτῶν, ἵνα περαιτέρω ἀναπτυχθῇ· καὶ τοὺναντίον, ὅτι ἡ ἐκδηλουμένη ἀπέχθεια πρὸς τινὰς γνώσεις οἷαςδὴποτε σημαίνει ἢ ὅτι αὐταὶ προώρως διδάσκονται ἢ ὅτι διδάσκονται ὑπὸ δυσνόητον τύπον. Ἐντεῦθεν ὁ ζῆλος, μεθ' οὗ πάντες προσπαθοῦσι νὰ καταστήσωσι τὴν μὲν πρώτην παιδευσιν εὐχάριστον, τὴν δὲ ὅλην διδασκαλίαν τερπνὴν, ἐντεῦθεν διαλέξεις περὶ τῆς ἀνάγκης τῶν παιδιῶν ἐν τῇ ἀγωγῇ καὶ περὶ τῆς ὀφειλείας τῶν ἁσμάτων καὶ τῶν μύθων. Καθ' ἐκάστην ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον συμμορφούμεθα πρὸς τὰς παιδικὰς ἀπαιτήσεις, καθ' ἐκάστην μετὰ μείζονος μερίμνης ἐξετάζομεν εἰς ποῖον εἶδος διδασκαλίας οἱ παῖδες ἀρέσκονται καὶ ποῖον μάλιστα προτιμῶσιν. «Ἡ ἀγάπη τοῦ παιδὸς πρὸς τὴν ποικοιλίαν, λέγει ὁ Μαρσέλ, πρέπει νὰ ἱκανοποιῇται καὶ ἡ ἱκανοποίησις αὕτη τῆς περιεργείας του νὰ συνδυάζεται οὕτως, ὥστε νὰ συντελῇ πρὸς βελτίωσιν αὐτοῦ. Αἱ δὲ παραδόσεις νὰ λήγῃσι πρὶν ἢ ὁ παῖς παρουσιάσῃ συμπτώματα ἀνίας». Ἡ αὕτη μέθοδος ὀφείλει νὰ ἐπικρατῇ καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις. Τὰ νῦν ἐν χρήσει μικρὰ διαλείμματα μεταξὺ τῶν μαθημάτων, αἱ ἐκδρομαὶ ἀνὰ τὰς ἐξοχάς, αἱ εὐχάριστοι διαλέξεις, τὰ χορικά ἄσματα καὶ πλεῖσται ἄλλαι καινοτομίαι δεικνύουσι τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολήν. Τὰ ἀσκητικὰ ἔθνη ἐξαφανίζονται ἐκ τῆς ἀγωγῆς, ὥς καὶ ἐκ τῆς ζωῆς ἐξηφανίσθησαν· ἡ δὲ λυδία λίθος, δι' ἧς κρίνομεν τὰ ἀγαθὰ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας—ἡ εὐτυχία δηλ. γιγνομένη προσιτὴ τοῖς πᾶσι—χρησιμεύει σήμερον, ἵνα κρίνωμεν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν νομοθεσίαν ἐν τῇ σχολῇ καὶ ἐν τῷ οἴκῳ. Ποῖον ἤδη διαγιγνώσκομεν κοινὸν χαρακτηριστικὸν εἰς ἀπάσας τὰς μεταρρυθμίσεις ταύτας; Ἀσφαλῶς ὅτι ὁσημέραι ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον συμμορφούμεθα πρὸς τὰς μεθόδους τῆς Φύσεως.

Τραναὶ ἀποδείξεις τούτου εἶναι ἡ κατάργησις τοῦ συστήματος τῆς προώρου ἀναπτύξεως τῶν παιδων, καθ' ἧς ἡ Φύσις ἐξανίσταται· ἡ ἀποκλειστικὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἐξάσκησις τοῦ σώματος καὶ τῶν αἰσθήσεων· ἡ ἀντὶ τῆς μεθόδου τῆς ἀποστηθίσεως σήμερον ὑφισταμένη πειραματικὴ διδασκαλία διὰ ζώσης φωνῆς, διεξαγομένη εἰς τὸ ὑπαιθρον ἢ εἰς τοὺς ἀγρούς. ὁ ἐξοστρακισμὸς τῶν κανόνων, οὓς ἀντικατέστησε διδασκαλία δι' ἀρχῶν, βαίνουσα ἐκ τῶν μερικῶν πρὸς τὰ γενικώτερα, ἡ διὰ τῆς ἀμέσου τῶν ἀντικειμένων ἀντιλήψεως διδασκαλία καὶ τέλος ἡ διδασκαλία τῶν πρώτων στοιχείων τῆς Ἐπιστήμης ὑπὸ συγκεκριμένην καὶ οὐχὶ ἀφηρημένην μορφήν. Πλὴν ὑπὲρ πάντα ταῦτα μεγίστη ἀπόδειξις εἶναι αἱ ποικίλαι ἡμῶν προσπάθειαι, ἵνα αἱ γνώσεις παριστῶνται εἰς τοὺς παῖδας ὑπὸ τύπον τερπνόν, ὥστε νὰ ἀποδαίνην εὐχάριστος ἡ ἀπόκτησις αὐτῶν. Διότι, ὡς δι' ὅλα τὰ ζῶα, ὁ νόμος τῆς Φύσεως εἶναι ἡ ἡδονή, ἡ ἀκολουθοῦσα τὴν ἐκπλήρωσιν ἀναγκαίας τινὸς λειτουργίας, νὰ χρησιμεύῃ ὡς διεγερτικὸν ἐλατήριον πρὸς περαιτέρω ἐκπλήρωσιν αὐτῆς, ὡς κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς αὐτοδιδασκαλίας, ἡ εὐχαρίστησις, ἣν ὁ παῖς αἰσθάνεται δάκνων στερεὰ ἀντικείμενα καὶ κατακερματίζων τὰ ἀθύρματα αὐτοῦ, βαθμηδὸν χρησιμεύει ὡς ἐλατήριον διὰ πράξεις, αἵτινες θὰ διδάξωσιν αὐτὸν τὰς ἰδιότητας τῶν διαφόρων οὐσιῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐκλέγοντες διαδοχικῶς τὰ ἀντικείμενα τῶν σπουδῶν καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας, ἅτινα μάλιστα διεγείρουσι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητοῦ, ἱκανοποιοῦμεν τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Φύσεως καὶ συμμορφούμεθα πρὸς τοὺς κανόνας τῆς ζωῆς.

Βλέπομεν λοιπὸν ὅτι βαδίζομεν τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν θεωρίαν, ἣν πρὸ πολλοῦ ἐκήρυξεν ὁ Πεσταλότζης, ὅτι δηλ. ἡ ἀγωγή ὀφείλει κατὰ τε τὴν τάξιν καὶ κατὰ τὴν μέθοδον νὰ συμμορφῶται πρὸς τὴν φυσικὴν τοῦ πνεύματος ἐξέλιξιν, ὅτι

ὕφίσταται συνειρμός, καθ' ὃν αἱ ιδιότητες τοῦ πνεύματος αὐθορμήτως ἀναπτύσσονται καὶ ὠρισμέναι γνώσεις, ὧν ἐκάστη ιδιότης ἔχει ἀνάγκην πρὸς ἰδίαν ἀνάπτυξιν, ἡμῖν δὲ ἐναπόκειται νὰ ἀνεύρωμεν τὸν συνειρμὸν τοῦτον καὶ νὰ προσπορίσωμεν τὰς ἀναγκαίαις γνώσεις.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω ρηθεῖσαι βελτιώσεις ἀποτελοῦσιν ἐφαρμογὴν μερικὴν τῆς γενικῆς ταύτης ἀρχῆς, ἧς ἀμυδρῶς ἤρξαντο ἤδη ἀντιλαμβάνοντο οἱ διδάσκαλοι καὶ ἦν καθ' ἡμέραν μᾶλλον ὑποστηρίζουσι τὰ παιδαγωγικὰ συγγράμματα. «Ἡ μέθοδος τῆς Φύσεως, λέγει ὁ Μαρσέλ, εἶναι ὁ ἀρχικὸς τύπος πάσης μεθόδου». Ὁ δὲ Wyse γράφει: «Τὸ κυριώτατον στοιχεῖον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ποθουμένου εἶναι νὰ παρέχωμεν εἰς τὸν μαθητὴν τὰ μέσα, ὅπως ὀρθῶς διδάξῃ ἑαυτόν». Ὅσῳ μᾶλλον ἢ Ἐπιστήμη ἐξοικειοῖ ἡμᾶς πρὸς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, τόσῳ μᾶλλον ἀντιλαμβάνομεθα τῆς ἐν αὐτοῖς ὑφισταμένης δυνάμεως τοῦ ἐπαρκεῖν αὐτὰ εἰς ἑαυτὰ (*self-sufficingness*). ὅσῳ δὲ περισσοτέρας ἀποκτῶμεν γνώσεις, τόσῳ ἐννοοῦμεν ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀπέχωμεν ἐπεμδαίνοντες διηνεκῶς εἰς τὸ ἔργον τῆς Φύσεως. Ὡς τὰ ἐν τῇ Ἱατρικῇ ἄλλοτε ἐν χρήσει «βίαια θεραπευτικὰ μέσα» καταλιπόντες παρεδέχθημεν ἄλλα πρῶτερα, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπλῶς τακτικὸν τοῦ διαιτᾶσθαι τρόπον, ὡς ἐνόησαμεν ὅτι ἦτο ἀνωφελὲς νὰ περιτυλίσσωμεν τὸ σῶμα τῶν βρεφῶν, ὡς περιτυλίσσουσιν οἱ ἄγριοι τὸ σῶμα αὐτῶν, ὡς διέγνωμεν ὅτι ἐν ταῖς φυλακαῖς τὸ κάλλιστον μέσον πρὸς διάπλασιν καὶ μόρφωσιν τῶν καταδίκων δὲν εἶναι ἡ ἄγρυπνος ἐπίδλεψις καὶ αὐστηρὰ πειθαρχία, ἀλλ' ἡ φυσικὴ ἀναμόρφωσις ἢ προσερχομένη ἐκ τῆς ἐργασίας, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ βλέπομεν ὅτι τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐπιτυγχάνομεν μόνον ὅταν διὰ τῶν παιδαγωγικῶν ἡμῶν μέσων ἐξυπηρετῶμεν τὴν αὐθόρμητον ἀνάπτυξιν, ἣν ἀκολουθεῖ πᾶσα διάνοια ὠριμάζουσα.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ θεμελιώδης αὕτη ἀρχὴ τῆς παιδεύσεως, ὅτι δηλαδὴ ἡ κατὰταξις τῆς βίης καὶ τῆς μεθόδου πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας τῶν πνευματικῶν δυνάμεων—ἀρχὴ τόσον καταφανῶς ἀληθής, ὥστε ἀπαξ προταθεῖσα φαίνεται ἀποχρῶσα—, οὐδέποτε ἐντελῶς παρηγκωνίσθη. Οἱ διδάσκαλοι κατ' ἀνάγκην συνεμόρφωσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν πρὸς αὐτήν, ἀπλούστατα διότι ἡ ἀγωγή καθίσταται δυνατὴ μόνον ὑπ' αὐτοῦς τοῦς ὅρους. Οἱ παῖδες οὐδέποτε ἐδιδάχθησαν τὴν μέθοδον τῶν τριῶν πρὶν ἢ μάθωσι πρόσθεσιν, οὔτε ἡγαγκάζοντο νὰ γράψωσιν ἀσκήσεις πρὶν ἢ ἀκόμη μάθωσι τὰ γράμματα, τῆς δὲ διδασκαλίας τῶν κωνικῶν τομῶν πάντοτε προετάσσοντο στοιχειώδεις γνώσεις Γεωμετρίας. Ἀλλὰ τὸ πλημμελὲς τῶν παλαιῶν μεθόδων ἐγκτεται ἐν τούτῳ, ὅτι δὲν παραδέχονται διὰ τὰ μέρη ἐκεῖνο, ὅπερ γενικῶς εἶναι ἡγαγκασμένοι νὰ παραδεχθῶσι. Καὶ ἐν τούτοις ἡ ἀρχὴ αὕτη ἰσχύει ἐν παντί. Ἐάν, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὁ παῖς γίνῃ ἱκανὸς νὰ ἀντιληφθῇ τῆς μεταξὺ δύο ἀντικειμένων ὑφισταμένης σχέσεως, εἶναι ἀνάγκη νὰ παρέλθωσιν ἔτη πολλὰ πρὶν ἢ δυνηθῇ νὰ σχηματίσῃ ἀκριδῇ ἀντίληψιν τῆς Γῆς ὡς σφαίρας ἀποτελουμένης ἐκ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, κεκαλυμμένης δι' ὀρέων, ὁσῶν, ποταμῶν καὶ πόλεων, στρεφομένης περὶ τὸν ἑαυτῆς ἄξονα καὶ περὶ τὸν ἥλιον—ἐάν βαίνῃ βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς μαιᾶς εἰς τὴν ἐτέραν ἀντίληψιν—ἐάν αἱ ἐν αὐτῷ γεννώμεναι μεσάζουσαι ἀντιλήψεις συνεπῶς γίνωνται ἐκάστοτε εὐρύτεραι καὶ συνηθέστεραι, εἶναι καταφανὲς ὅτι ὑφίσταται γενικὸς τις συνειρμός, ὃν μόνον ὁ νοῦς δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ, ὅτι ἐκάστη εὐρυτέρα ἀντίληψις ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ ἄλλων μερικωτέρων καὶ προϋποτίθησι τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν καὶ ὅτι τὸ προβάλλειν ἐνώπιον τοῦ παιδὸς συνθέτους ἐννοίας πρὶν ἢ οὗτος ἀποκτήσῃ τὰς ἀπλουτέρας, ἐξ ὧν αὐταὶ συνίστανται,

εἶναι σχεδὸν ἐπίσης μωρὸν ὡς τὸ διδάσκειν τὴν τελικὴν τῶν πραγμάτων ἔννοιαν, τὸ τέλος δηλ. καὶ τὸν σκοπὸν τῶν πραγμάτων, πρὶν ἢ ὁ παῖς νοήσῃ τίς καὶ ποία ἡ ἀρχὴ αὐτῶν. Ἐν τῇ ἐκμαθήσει ἐκάστου ζητήματος εἴμεθα ἡναγκασμένοι νὰ διατρέξωμεν ὠρισμένον στάδιον ἰδεῶν βαθμηδὸν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνθέτων. Ἡ δὲ ἐξέλιξις τῶν ἀντιστοιχουσῶν πνευματικῶν δυνάμεων συνίσταται εἰς τὴν ἱκανότητα, ἣν ἀποκτῶμεν, ἵνα κατανοῶμεν αὐτάς, ὅπερ ὄντως εἶναι ἀδύνατον, ἐὰν μὴ αἱ ἰδέαι παρουσιασθῶσι τῇ διανοίᾳ κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτῶν σειράν. Ὅταν εἰς τὸν νόμον τοῦτον δὲν ὑποτασσώμεθα, ἡ διάνοια δέχεται τὰς γνώσεις μετ' ἀδρανείας ἢ καὶ ἀπεχθείας καὶ κεῖνται αὐταὶ ἐν τῇ μνήμῃ ὡς νεκρὰ γεγονότα, σχεδὸν ἀνωφελῆ, ἐκτὸς ἐὰν τύχῃ τις ἱκανῶς εὐφυής, ὥστε μόνος νὰ πληρῶνῃ τὰ κενά.

« Ἀλλὰ πρὸς τί βασανίζομεθα ἐξευρίσκοντες προγράμματα », ἴσως ἐρωτήσωσί τινες, « ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ πνεῦμα ὡς καὶ τὸ σῶμα ἀκολουθεῖ προδιαγεγραμμένον στάδιον ἐξελίξεως, ἐὰν ἀναπτύσσεται αὐθορμήτως, ἐὰν αἱ διαδοχικῶς ἐγειρόμεναι ἐν αὐτῷ ἐπιθυμίαι πρὸς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῶν γνώσεων ἐξεγείρωνται, ὅταν παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη ἐκάστης αὐτῶν ; Πρὸς τί νὰ ἐπεμβαίνωμεν, ἐὰν πράγματι ὑπάρχῃ ἐν αὐτῷ τῷ πνεύματι ἡ ὠθησις πρὸς καταλληλοτάτην δρᾶσιν ἐν καταλληλοτάτῳ χρόνῳ ; Διατί νὰ μὴ ἐγκαταλείπωμεν ἐντελῶς τὰ τέκνα ἡμῶν εἰς τὴν πειθαρχίαν, ἣν ἡ Φύσις θὰ ἐπιβάλῃ αὐτοῖς, διατί νὰ μὴ μένωμεν ἀπαθείς ἐπιτρέποντες εἰς αὐτὰ νὰ ἀποκτῶσι γνώσεις ὡς δύνανται κάλλιον, οὕτως ἀποδεικνύμενοι συνεπεῖς καθ' ὅλα ; ». Ἴσως ἡ ἐρώτησις αὕτη ἐμβάλλῃ πολλοὺς εἰς ἀμηχανίαν, διότι φαίνεται εὐλόγως ὑπαινισσομένη ὅτι σύστημα ἐντελοῦς ἀκηδίας εἶναι τὸ λογικὸν ἀποτέλεσμα τῶν προρρηθισῶν θεωριῶν, ἃς προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ σφαλερὰς διὰ τῆς

εἰς ἄτοπον ἐπαγωγῆς. Πράγματι ὁμοῦς ὁρθῶς θεωρούμεναι αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς τοιαύτην δυσχερῆ θέσιν, εὐκόλως δὲ τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐν τῇ Φύσει ἀντιστοίχων περιπτώσεων. Ὑφίσταται γενικὸς νόμος τῆς ζωῆς, καθ' ὃν, ὅσο μᾶλλον σύνθετος εἶναι ὁ μέλλων νὰ παρ-
 ραχθῇ ὁργανισμός, τόσο μακρότερος εἶναι ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὀφείλει νὰ ἐξαρτᾶται ἐξ ἄλλου συγγενοῦς ὁργανισμοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁποίου τρέφεται καὶ προστατεύεται. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ μικροσκοπικοῦ, τάχιστα ἀναπτυσσομένου καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ κινουμένου σπορίου ἐνὸς θαλλοφύτου καὶ τοῦ βραδέως ἀνα-
 πτυσσομένου σπέρματος ἐνὸς οἰουδήποτε δένδρου μετὰ τῶν πολλαπλῶν αὐτοῦ φλοιῶν καὶ τῆς μεγάλῃς ποσότητος τῆς περιεχομένης τροφῆς, τῆς χρησιμεύουσας κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναπτύξεως, παρέχει ἡμῖν ἐκ τοῦ φυτικοῦ βασι-
 λείου παράδειγμα τοῦ νόμου τούτου. Ἐν δὲ τῇ ζῳικῇ πάλιν τὸν αὐτὸν νόμον διαγιγνώσκουμεν εἰς τὰς ὑφισταμένας ἀντι-
 θέσεις καθ' ὅλην τὴν κλίμακα· ἀπὸ τοῦ ἀτελοῦς ὄντος, οὔτινος τὰ αὐθορμήτως χωριζόμενα μέρη ἀρκοῦσιν εἰς ἑαυτὰ καὶ ἀμέσως ἅμα χωρισθῶσι ζῶσιν, ἀκριδῶς ὡς ἔζων ὅτε ἀπε-
 τέλουν ἐν ὅλῳ, μέχρι τοῦ ἀνθρώπου, οὔτινος ὁ γόνος ὅχι μόνον διέρχεται ἐν ἀναισθησίᾳ στάδιον κυοφορίας καὶ μετὰ τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς τρεφούσης αὐτὸν μητρός, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην προσέτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον παρ' ἄλλου νὰ λαμβάνῃ τὴν τροφήν, ὅταν δὲ μάθῃ νὰ τρέφεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἄλλος νὰ προσπορίζῃ αὐτῷ ἄρτον, ἐνδύματα καὶ ἄσυλον· ἀποκτᾷ δὲ τὴν πρὸς τελείαν αὐτοσυντήρησιν ἱκανότητα, μόνον ὅταν συμπλη-
 ρώσῃ τὸ δέκατον πέμπτον, ἐνίοτε δὲ ἀναλόγως τῶν περιστά-
 σεων καὶ τὸ εἰκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Ὁ νόμος οὗτος ἰσχύει διὰ τὸ πνεῦμα, ὡς καὶ διὰ τὸ σῶμα. Διὰ τὴν πνευμα-
 τικὴν αὐτοῦ τροφήν πᾶν ἀνώτερον ὄν, ἰδίως δὲ ὁ ἄνθρωπος,

ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς βοηθείας ἄλλου ἔχοντος ὥριμον ἡλικίαν. Στερούμενον τῆς ἱκανότητος νὰ βαδίξῃ τὸ βρέφος εἶναι ἀνίκανον νὰ ἀποκτήσῃ ὕλην, δι' ἧς νὰ ἀσκήσῃ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἀνίκανον νὰ ἀποκτήσῃ τροφήν, ἵνα ἱκανοποιήσῃ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ στομάχου αὐτοῦ. Ἀδυνατοῦν νὰ παρασκευάσῃ τὴν τροφήν αὐτοῦ δὲν δύναται ἐπίσης καταλλήλως νὰ τακτοποιήσῃ τὰς διαφόρους γνώσεις οὕτως, ὥστε νὰ γίνωσιν εὐπεπτοι τρόπον τινὰ καὶ εὐνόητοι. Διδάσκεται τὴν γνῶσσαν, δι' ἧς θὰ φθάσῃ εἰς τὰς ὑψίστας ἀληθείας, ἐκ τῶν περιστοιχούντων αὐτὸ προσώπων, ὅταν δὲ λείψῃ ἡ ἀπαιτουμένη μέριμνα τῶν γονέων, τροφῶν καὶ παιδαγωγῶν, προκύπτει ἐντελὴς στάσις πάσης ἀναπτύξεως, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παραδείγματος τοῦ ἀγρίου παιδὸς τοῦ *Aveyron*¹. Οὕτω καθ' ἡμέραν παρέχοντες εἰς τοὺς παῖδας τὸ κατάλληλον εἶδος τῶν γνώσεων, κατὰ κατάλληλον τρόπον, ἐν ὁρισμένῃ ποσότητι καὶ ἐκ διαλειμμάτων διανοίγομεν ἐνώπιον αὐτῶν εὐρὺ στάδιον πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν. Ἡ κυριωτέρα δὲ τῶν γονέων μέριμνα δέον νὰ ᾖ, διὰ τε τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα, ἡ ἀκριβοὺς τήρησις τῶν ὅρων, ὑφ' οὓς πρέπει νὰ γίνηται ἡ ἀνάπτυξις. Καθ' ὃν τρόπον παρέχοντες τροφήν, ἐνδύματα καὶ ἄσυλον οἱ γονεῖς δύνανται νὰ ἐκπληρῶσι τὸ ἔργον αὐτῶν χωρὶς οὐδαμῶς νὰ ἐπεμβαίνωσιν εἰς τὴν αὐθόρμητον ἀνάπτυξιν τῶν μελῶν καὶ τῶν σπλάγχχνων, ἥτις ἀκολουθεῖ ἰδίαν τάξιν καὶ ἴδιον νόμον, οὕτω δύνανται, ἐὰν μὴ ἐκδιάζωσι τὸ ἔργον τῆς φύσεως οὔτε ἀμέσως οὔτε ἐμμέσως καὶ ἐὰν μὴ ταράττωσι τὴν τακτικὴν πορείαν τῆς πνευματικῆς ἐξελιξεως, νὰ βοηθῶσι μάλιστα αὐτὴν παρέχοντες τὴν ἀναγκαίαν ὕλην, δηλ. ἡχοὺς

¹ Παιὶς ἐγκαταλειφθεὶς ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας καὶ ἀνευρεθεὶς ζῶν ἐν ἀγρίᾳ καταστάσει ἐντὸς τῶν δασῶν τοῦ *Aveyron* ἐν Γαλλίᾳ.

πρὸς ἀπομίμησιν, ἀντικείμενα πρὸς ἐξέτασιν, βιβλία πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ προβλήματα πρὸς λύσιν. Ἐκ τούτων ἐπομένως καταφαίνεται ὅτι ἀσπαζόμενοι τὰς προρρηθείσας θεωρίας ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείπομεν πᾶσαν μέθοδον διδασκαλίας, ἀλλὰ τοῦναντίον ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν εὐρὺ στάδιον δι' ἐνεργὸν καὶ ποικίλον πρόγραμμα.

Ἐὰν ἤδη μετὰ τὰς γενικὰς ἐπιληφθῶμεν τῶν εἰδικῶν θεωριῶν, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα τοῦ Πεσταλότζι ἐν τῇ πράξει ὑστέρησε πολὺ τῶν προσδοκιῶν αἰτίνες ἐπὶ τῆς θεωρίας αὐτοῦ ἑστηρίζοντο. Βλέπομεν πολλὰ παιδία οὐδὲν θέλγητρον εὐρίσκοντα εἰς τὰ μαθήματα ταῦτα, μᾶλλον δ' ἀποστροφὴν αἰσθανόμενα πρὸς αὐτά· καὶ ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν αἱ σχολαὶ τοῦ Πεσταλότζι ἐν τῇ μορφώσει ἐξεχόντων ἀνδρῶν δὲν ὑπερέβησαν τὴν συνήθη ἀναλογίαν. Τὸ τοιοῦτον οὐδόλως ἐκπλήττει ἡμᾶς. Ἡ ἐπιτυχία ἐκάστης μεθόδου ἐξαρτᾶται ἰδίως ἐκ τῆς εὐφυΐας τῶν ἐφαρμοζόντων αὐτήν. Παρατηρεῖται συνήθως ὅτι ὁ ἀνίκανος τεχνίτης διὰ τῶν καλλίστων ἐργαλείων δύναται νὰ καταστρέψῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ, καὶ οἱ ἀνίκανοι διδάσκαλοι ἀποτυγχάνουσι διδάσκοντες διὰ τῶν καλλίστων μεθόδων. Καὶ δὴ ἡ καλλίστη μέθοδος εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἀποβαίνει λόγος ἀποτυχίας, ὥς, ἵνα ἐξακολουθήσωμεν τὴν παραβολήν, ἡ τελειότης τῶν ἐργαλείων εἰς χεῖρας μὴ ἐξησκημένας γίγνεται πρόξενος κακῶν. Ἀπλῆ, ἀμετάβλητος καὶ μηχανικὴ τις διδασκαλία δύναται νὰ διεξάγῃται ὑπὸ ἀνθρώπων κοινοτάτου νοῦ καὶ νὰ φέρῃ σχετικῶς καλὰ ἀποτελέσματα· ἀλλὰ σύστημα τέλειον, σύστημα ποικίλον ἐν τῇ ἐφαρμογῇ, ὥς ποικίλον εἶναι τὸ πνεῦμα εἰς τὰς ἐκφάνσεις αὐτοῦ, σύστημα ὀρίζον εἰδικὰς μεθόδους δι' ἕνα ἕκαστον ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν, ἀπαιτεῖ, ἵνα τελείως ἐφαρμοσθῇ, διανοητικὴν ἱκανότητα οὐχὶ συνήθη καὶ ἦν ὀλίγοι διδάσκαλοι ἔχουσιν. Ἡ

πρώτη τυχοῦσα διδάσκαλος οἰουδήποτε παρθεναγωγείου δύναται νὰ διδάξῃ τὸν συλλαβισμόν καὶ ὁ πρῶτος τυχὼν διδάσκαλος τὸν Πυθαγόρειον πίνακα. Ἄλλ' ἵνα διδάξῃ τις τὴν ὀρθογραφίαν καλῶς, ἐρμηνεύων τῶν γραμμάτων τὰς ιδιότητας καὶ οὐχὶ ἀπλῶς διδάσκων τὰ ὀνόματα αὐτῶν, καὶ ἵνα διὰ τῆς μεθόδου τῆς πειραματικῆς συνθέσεως διδάξῃ τὰς ἀριθμητικὰς πράξεις, ἀπαιτεῖται ποιά τις ἰδιοφυΐα, ὥς ἀπαιτοῦνται κρίσις, πρωτοβουλία, ἀναλυτικὴ ἱκανότης καὶ πνευματικὴ τις συμπάθεια μεταξὺ διδασκάλων καὶ μαθητῶν, ἵνα εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῶν σπουδῶν ἡ αὐτὴ λογικὴ μέθοδος ἐπικρατῇ. Τούτων δὲ πάντων οὐδέποτε θὰ ἐπιτύχωμεν, ἐν ὅσῳ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα τόσον ὀλίγον ἐκτιμᾶται. Ἡ ἀληθὴς ἀγωγή εἶναι κυρίως ἔργον ἀληθοῦς φιλοσόφου. Εὐκόλως δὲ δύναται τις νὰ κρίνῃ, ἂν εἴμεθα σήμερον εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλωμεν ἐν ταῖς σχολαῖς ἡμῶν φιλοσοφικὴν τινα μέθοδον, καλὰ ἐκ ταύτης προσδοκῶντες. Ποίᾳς πιθανότητας ἐπιτυχίας ἔχει μέθοδος, ἥτις κατ' ἀνάγκην βασίζεται ἐπὶ τῆς ψυχολογίας, ὅταν τόσον ὀλίγα περὶ ψυχολογίας γινώσκωμεν, τὰ δὲ ὀλίγα ταῦτα ἀγνοῶσιν οἱ διδάσκαλοι ;

Ἐτέρα δυσχέρεια, πολλῶν τὸ θάρρος καταδαλοῦσα, προέκυψεν ἐκ τῆς συγχύσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ Πεσταλότζη μετὰ τῶν τύπων, ὅφ' οὕς παρουσιάσθησαν αἱ ἀρχαὶ αὗται εἰς τὸ κοινόν. Ἐπειδὴ εἰδικὰ τινα προγράμματα δὲν ἱκανοποίησαν τὰς ἐπ' αὐτῶν βασιζομένας προσδοκίας, τὸ ὅλον σύστημα κατέπεσεν ἐν τῇ ἐκτιμῇ τῶν πολλῶν, οἵτινες οὐδέποτε ἐξήτασαν ἂν τὰ προγράμματα ταῦτα ἦσαν ἀληθῶς σύμφωνα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ συστήματος. Κρίνοντες ὥς συνήθως ἐκ τῶν συγκεκριμένων τὰ ἀφηρημένα οἱ ἄνθρωποι ἐμέμφθησαν τὴν θεωρίαν, διότι δὲν ἐπέτυχε τελείως ἡ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴ αὐτῆς. Κρίσις μωρὰ ἀνθρώπων, οἵτινες θὰ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ μὴ παραδεχθῶσι τὸν

ἀτμόν ὡς κινητήριον δύναμιν, διότι ἡ πρώτη ἀπόπειρα πρὸς κατασκευήν ἀτμομηχανῆς δὲν ἐστέφθη ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας. Ὅθεν ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν διαρκῶς ὑπ' ὄψει ὅτι, ἂν καὶ ἦσαν ὀρθαὶ αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ τοῦ Πεσταλότζη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν ὑπῆρξεν ἐσφαλμένη εἰς τινὰ σημεῖα. Ὡς δ' ὁμολογεῖται ὑπ' αὐτῶν τῶν θαυμαστῶν αὐτοῦ, ὁ Πεσταλότζης ἦτο ἄνθρωπος εὐφυΐας μονομεροῦς, ἄνθρωπος ἐκ διαλειμμάτων μόνον ἔχων διαυγεῖς καὶ φαεινὰς ἀντιλήψεις, οὐχὶ δὲ νοῦς συστηματικός. Τὴν πρώτην μεγάλην αὐτοῦ ἐπιτυχίαν ἐπετέλεσεν ἐν *Stanz* ἄνευ βιβλίων καὶ τῶν συνήθων βοηθητικῶν τῆς διδασκαλίας, ἔχων δὲ ὡς μόνον ἀντικείμενον μερίμνης νὰ ἐφευρίσκη τὴν ἐκάστοτε ἀναγκαίαν διδακτικὴν ὕλην διὰ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ καὶ τὸν καταλληλότετον τρόπον τοῦ συνδέειν μετὰ τῶν προηγηθεισῶν τὰς καθ' ἡμέραν ἀποκτιμώμενας γνώσεις. Ἡ δύναμὶς τοῦ ἐνέκειτο ἰδίως οὐχὶ εἰς τὸ καταρτίζειν ἐσκεμμένως παιδαγωγικὰ προγράμματα, ἀλλ' εἰς τὴν πρὸς τοὺς παῖδας βαθεῖαν αὐτοῦ συμπάθειαν, δι' ἧς ἀκριδῶς ἀντελαμβάνετο τῶν παιδικῶν ἀναγκῶν καὶ δυσχερειῶν. Ὁ Πεσταλότζης ἐστερεῖτο τῆς ἱκανότητος τοῦ συνδέειν λογικῶς καὶ ἀναπτύσσειν τὰς ἀληθείας, ἃς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐφεύρισκε, τὸ ἔργον δὲ τοῦτο ἀνελάμβανον οἱ βοηθοὶ τοῦ, *Kruesi, Tobler, Buss, Niederer* καὶ *Schmid*. Ἐκ τούτου προσέκυψαν πολλαὶ ἀτέλειαι καὶ ἀσυναρτησίαι ἐν ταῖς λεπτομερείαις εἰς τε τὰ ὑπὸ τοῦ Πεσταλότζη καὶ τὰ ὑπὸ τῶν βοηθῶν αὐτοῦ διαγραφέντα προγράμματα. Ἡ πρὸς ἀνατροφὴν τῶν μικρῶν παίδων μέθοδος, ἣν ἀναπτύσσει εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Μητρὸς Ἐγκόλπιον» καὶ ἣτις ἄρχεται διὰ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ σώματος, ἐρμηνεύουσα τὸν συνειρμὸν καὶ τὰς πρὸς ἄλληλα σχέσεις, εἶναι ἐντελῶς δυσανάλογος πρὸς τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως. Ἡ δὲ διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσης,

καθ' ὃν τρόπον ἐννοεῖ αὐτὴν ὁ Πεκταλότζης, διὰ μεθοδικῶν ἀσκήσεων, διδάσκουσα τὴν ἐννοιαν τῶν λέξεων καὶ τὸν σχηματισμὸν τῶν προτάσεων, εἶναι τελείως ἀνωφελὲς συνεπαγομένη ἀπώλειαν χρόνου καὶ κόπου. Τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ πρὸς διδασκαλίαν τῆς Γεωγραφίας εἶναι κυριολεκτικῶς ἀντίθετον πρὸς τὰς ἰδίαις αὐτοῦ ἀρχάς, πολλάκις δὲ αἱ θεωρίαι αὐτοῦ, κατ' οὐσίαν ὀρθαί, εἶναι ἐν τούτοις ἀτελεῖς ἢ περιέχουσι στοιχεῖα βλαβερὰ, λείψανα τοῦ παλαιοῦ συστήματος. Διὰ ταῦτα, ἐν ᾧ ἀσπάζόμεθα καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν εὐρύτητα τὰς γενικὰς θεωρίας, ἅς πρῶτος ὁ Πεκταλότζης ἐνεκαίνισε, νομίζομεν ὅτι δύναται νὰ προκύψῃ μεγάλη βλάβη, ἐὰν ἀνεξελέγκτως γίνωσι παραδεκταὶ αἱ εἰδικαὶ αὐτοῦ μέθοδοι. Ἡ τάσις, ἣν ἀείποτε ἐπεδείξαντο οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεοποιεῖν ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀληθείας τοὺς τύπους καὶ τὴν μορφήν, ὅφ' οὗς αὕτη παρέστη κατὰ πρῶτον εἰς αὐτοὺς, ἢ μετριοφροσύνη, μεθ' ἧς ὑποκλίνονται πρὸ τοῦ προφήτου λέγοντες τὸ «αὐτὸς ἔφα !», ἢ εὐκολία, μεθ' ἧς πλανώμενοι συγχέουσι τοὺς τύπους καὶ τὴν ἰδέαν ἐκλαμβάνοντες τὸ ἐν ἀντὶ τοῦ ἄλλου, ἀναγκάζει ἡμᾶς ζωηρῶς νὰ ἐπιμένωμεν ἐπὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Πεκτολοτζείου συστήματος καὶ τῶν διαφόρων τρόπων, καθ' οὓς αὗται ἐφηρμόσθησαν, καὶ νὰ προδάλωμεν τὴν γνώμην ὅτι, ἐν ᾧ αἱ μὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς γενικῶς καθιερωθεῖσαι, ἴσως οἱ δὲ εἶναι ἀσθενεῖς μόνον ἀπεικονίσεις τοῦ ἰδεώδους τύπου. Ἐὰν δὲ παρατηρήσωμεν τὴν παροῦσαν κατάστασιν, θὰ βεβαιωθῶμεν ὅτι ἀληθῶς οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα. Πρὶν ἢ κανονίσωμεν παιδαγωγικὰς μεθόδους τοιαύτας, ὥστε νὰ ἀντιστοιχῶσι κατὰ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν τάξιν πρὸς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ὀφείλομεν νὰ σπουδᾶσωμεν ὅσον ἐνεστι τελειότερον τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐπιτελεῖται. Πρὸς τὸ παρὸν ὀλίγας μόνον γενικὰς γνώσεις τούτου ἔχομεν.

Τὰς γενικὰς ταύτας γνώσεις ὀφείλομεν νὰ ἀναπτύξωμεν εἰς τὰ μέρη αὐτῶν καὶ νὰ ταξινομήσωμεν εἰς ἀπείρους εἰδικούς ὁρισμούς, πρὶν ἢ δυνηθῶμεν νὰ καυχώμεθα ὅτι εἴμεθα κάτοχοι τῆς Ἑπιστήμης, ἐφ' ἧς ἡ τέχνη τῆς ἀγωγῆς στηρίζεται. Ὅταν δὲ ὁριστικῶς διαγνώμεν κατὰ τίνα συνειρμὸν αἱ διανοητικαὶ δυνάμεις ἐνεργοῦσιν, ὑπολείπεται ἡμῖν ἐκ πασῶν τῶν ἐφικτῶν μεθόδων νὰ ἐκλέξωμεν τὴν καλλίστην πρὸς ἐξάσκησιν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν μάλιστα συμφωνοῦσαν πρὸς τὰς φυσικὰς ἐνεργείας ἐκάστης. Ἐπομένως πρέπει καλῶς νὰ γνωρίζωμεν ὅτι οὐδ' αὐταὶ αἱ τελειόταται ἡμῶν μέθοδοι διδασκαλίας εἶναι ὀρθαί, ἀλλ' οὐδὲ καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν παραπλήσιαι.

Ὅθεν ἔχοντες κατὰ νοῦν τὴν διαφορὰν ταύτην μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ Πεσταλότζη καὶ τῆς ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογῆς αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν προλεχθέντων συμπεραίνοντες ὅτι ἡ τελευταία κατ' ἀνάγκην εἶναι λίαν ἐλαττωματικὴ, δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν θεόντως ἂν ἔχει βαρύτητα ἡ γνώμη, ἣν ἐξέφρασαν τινες ἀποδοκιμάζοντες τὸ ὅλον σύστημα, καὶ νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἡ πραγματώσις τῆς ἰδέας τοῦ Πεσταλότζη εἶναι ἔργον τοῦ μέλλοντος. Ἐὰν ὅμως πάλιν λεχθῇ ἡμῖν, πάντοτε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προειρημένων, ὅτι ἡ τοιαύτη πραγματώσις καθίσταται ἀνέφικτος πρὸς τὸ παρὸν καὶ ὅτι πᾶσα προσπάθεια ὀφείλει νὰ τείνῃ εἰς ἐρεῦνας προεισαγωγικὰς (δῆλα δὴ ψυχολογικὰς περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐξελέξεως τῶν διανοητικῶν δυνάμεων), ἀπαντῶμεν ὅτι, μολονότι οὐδεμία παιδαγωγικὴ μέθοδος δύναται νὰ τελειοποιηθῇ οὔτε κατ' οὐσίαν οὔτε κατ' εἶδος, πρὶν ἢ καθορισθῇ ἀνάλογός τις ψυχολογία, ἐν τούτοις, ὅφ' ὠρισμένων ἀρχῶν ὁδηγούμενοι, δυνάμεθα διὰ δοκιμῶν, ἔστω καὶ ὀλίγων, νὰ πλησιάζωμεν πρὸς τὸ τέλειον. Ἵνα δὲ προπαρασκευάσωμεν τὴν ὁδὸν πρὸς περαιτέρω ἔρευναν, ἥδη προτιθέμεθα νὰ ὀρίσωμεν τὰς ἀρχὰς ταύτας. Ἐκ τούτων τινὰς εἰς προηγουμένας σελίδας ἔχομεν

κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον σαφῶς ὑποδείξει· ἀλλὰ καλὸν νομίζομεν ἐνταῦθα πάσας νὰ ἐκθέσωμεν κατὰ τὴν λογικὴν αὐτῶν σειρὰν.

Α') "Οτι ἐν τῇ ἀγωγῇ ὀφείλομεν νὰ βαίνωμεν ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα, εἶναι ἀρχή, ἣτις μέχρι τινὸς ἀνέκαθεν ἐπεκράτησεν, ἀλλ' οὐχὶ γενικῶς οὐδὲ κατὰ τρόπον συνεχῆ. Ὁ νοῦς ἀναπτύσσεται· ὥς πάντα δὲ τὰ ἀναπτυσσόμενα πράγματα, βαίνει ἐκ τῶν ὁμογενῶν πρὸς τὰ ἑτερογενή· ἐπομένως καὶ πᾶν κανονικὸν παιδαγωγικὸν σύστημα, ἀποτελοῦν ἀντιστάθμισμα ἐξ ἀντικειμένου τῆς ὑποκειμενικῆς ταύτης λειτουργίας, ὀφείλει νὰ ἀκολουθῇ τὴν αὐτὴν πορείαν. Ἡ θεωρία αὕτη, ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἐκλαμβανομένη, δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν εὐρυτάτῳ κύκλῳ, διότι πολλὰ ἐν ἑαυτῇ περιλαμβάνει. Ὑπαγορεύει δηλ. νὰ βαίνωμεν ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ὅχι μόνον ἐνὸς ἐκάστου κλάδου γνώσεων, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν γνώσεων ὡς ἐν ὅλον θεωρουμένων. Ὡς τὸ πνεῦμα κατ' ἀρχὰς ἀποτελεῖται ἐκ τινων μόνων ἐνεργῶν δυνάμεων, αἱ δὲ βραδύτερον ἀναπτυσσόμεναι βραδύτερον καὶ βαθμηδὸν ἐνεργοῦσιν, ἕως οὗ τέλος πᾶσαι ἀναπτυχθεῖσαι ἐνεργοῦσι συγχρόνως πᾶσαι, οὕτω καὶ ἡ διδασκαλία ἡμῶν ὀφείλει κατ' ἀρχὰς νὰ περιλαμβάνῃ ὀλίγας τινὰς γνώσεις, προστιθεμένη δὲ διαδοχικῶς εἰς ἑτέρας νὰ περιλάβῃ τέλος ὁμοῦ ἀπάσας τὰς γνώσεις. Οὐχὶ δὲ μόνον εἰς τὰ καθέκαστα πρέπει νὰ χωρῇ ἡ ἀγωγή ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα, ἀλλὰ γενικῶς ἐν τῷ συνόλῳ.

Β') Ὡς πᾶσα ἄλλη ἀνάπτυξις, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νοῦ εἶναι ἄνοδος ἐκ τῶν ἀορίστων πρὸς τὰ ὀρισμένα. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ λοιποῦ ὀργανισμοῦ ὁ ἐγκέφαλος φθάνει εἰς τὸν τέλειον αὐτοῦ σχηματισμὸν μόνον ἐν τῇ ὀρίμῳ ἡλικίᾳ· ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὐτοῦ εἶναι ἀτελής, καὶ αἱ ἐνέργειαι αὐτοῦ στεροῦνται ἀκριβείας. Ὅθεν, ὡς τὰ πρῶτα βήματα καὶ αἱ πρῶται ἀρθρούμεναι λέξεις, οὕτω καὶ αἱ πρῶται ἀντιλήψεις καὶ σκέψεις

εἶναι λίαν ἀόριστοι. Ὁ μὴ ἐξησκημένος ὀφθαλμὸς διακρίνει κατ' ἀρχὰς μόνον τὴν μεταξὺ φωτὸς καὶ σκότους διαφοράν, βαθμηδὸν δὲ τὰ εἶδη καὶ τὰς ἀποχρώσεις τῶν χρωμάτων καὶ τέλος τὰ σχήματα λεπτομερῶς μετὰ τῆς μεγίστης ἀκριθείας. Ἐπίσης ὁ νοῦς, καὶ ὡς ἐν ὅλον λαμβανόμενος καὶ μονομερῶς ἐν ἐκάστη αὐτοῦ ιδιότητι, ἄρχεται ἀπὸ τῆς στοιχειωδεστάτης ἀντιλήψεως τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐνεργειῶν καὶ φθάνει εἰς ἀντιλήψεις ὁσημέραι μείζονος ὀρθότητος καὶ ἀκριθείας. Πρὸς τὸν γενικὸν τοῦτον κανόνα αἱ παιδαγωγικαὶ ἡμῶν μέθοδοι ὀφείλουσι νὰ συμμορφῶνται. Εἶναι ἀδύνατον ἀλλά, καὶ δυνατόν ἐάν ἦτο, δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἐκδιάζωμεν διάνοιαν μὴ ἀνεπτυγμένην ἀναγκάζοντες αὐτὴν νὰ δέχεται θεωρίας θετικὰς. Δυνάμεθα ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ νὰ μεταδίδωμεν εἰς τοὺς παῖδας τὸν διὰ λέξεων τύπον, δι' οὗ αἱ ἰδέαι ἐκδηλοῦνται· ἀλλ' οἱ διδάσκαλοι ἀπατῶνται, ἐάν νομίζωσιν, ὅτι, ὅταν μάθῃ ὁ μαθητὴς νὰ ἀποστηθίσῃ ὀρθῶς τὰς λέξεις, εἶναι κάτοχος τῶν ἰδεῶν, ἃς αὐταὶ ἐκφράζουσι. Βραχεῖα ἐξέτασις τοῦ μαθητοῦ ἀρκεῖ νὰ πείσῃ αὐτοὺς περὶ τοῦ ἐναντίου καὶ νὰ ἀποδείξῃ καταφανῶς ἢ ὅτι οὗτος ἀπεστήθισε τὰς λέξεις ἄνευ οὐδεμιᾶς προσοχῆς εἰς τὴν σημασίαν αὐτῶν ἢ ὅτι ἀντελήφθη μὲν τῆς σημασίας, ἀλλὰ κατὰ τρόπον λίαν ἀόριστον καὶ συγκεχυμένον.

Διότι τότε μόνον δυνάμεθα ἀληθῶς νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς ἀκριβεῖς ὁρισμούς, οὓς ἡ Ἐπιστήμη προσοδεύουσα καθ' ἡμέραν θεσπίζει, ὅταν πειράματα πολλαπλὰ παράσχωσιν ἡμῖν ὕλην πρὸς ἀκριβεῖς ἀντιλήψεις· ὅταν διὰ τῆς παρατηρήσεως ἀποκαλυφθῶσι προϊόντος τοῦ χρόνου αἱ ἥττον καταφανεῖς ιδιότητες, δι' ὧν διαγιγνώσκωμεν διαφέροντα ἀντικείμενα καὶ λειτουργίας, ἅτινα ἄλλοτε ὡς ὅμοια ἐξελαμβάνομεν· ὅταν διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν γεγονότων ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους διδάχθωμεν τὴν σχέσιν τῶν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων· ὅταν τέλος

σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων ὀρισθῶσιν οἱ διάφοροι βαθμοὶ τῶν σχέσεων. "Οθεν ἐν τῇ ἀγωγῇ πρέπει νὰ ἀρκώμεθα ἐν ἀρχῇ διδάσκοντες στοιχειωδεστάτας γνώσεις, τὰς ὁποίας ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ διασαφηνίζωμεν, ἐπιτρέποντες εἰς τοὺς παῖδας νὰ ἀποκτῶσι τὴν ἀπαιτουμένην πεῖραν, δι' ἧς νὰ ἀποβάλλωσι κατ' ἀρχὰς μὲν τὰς μεγαλυτέρας καὶ σὺν τῷ χρόνῳ πάσας αὐτῶν τὰς πλάνας μέχρι τῶν ἐλαχίστων. Οἱ δὲ ἐπιστημονικοὶ ὅροι πρέπει νὰ διδάσκωνται μόνον ὅταν ἐπιτευχθῇ ἡ τελειότης τῶν ἀντιλήψεων.

Γ') Ἰσως νομίσωσί τινες ὅτι, λέγοντες ὅτι τὰ μαθήματα πρέπει νὰ βαίνωσιν ἐκ τῶν συγκεκριμένων πρὸς τὰ ἀφηρημένα, ἐπαναλαμβάνομεν ἐν μέρει τὴν ἀρχήν, ἣν πρώτην ἐθέσαμεν. "Οπως δὴποτε τὴν ἀρχὴν ταύτην ὀφείλομεν νὰ θέσωμεν, ἂν ὅχι δι' ἄλλον λόγον, ἀλλὰ τοῦλάχιστον, ἵνα ἀληθῶς ὑποδείξωμεν, κατὰ τὰς περιστάσεις, ποῖα τὰ ἀπλᾶ καὶ ποῖα τὰ σύνθετα· διότι δυστυχῶς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου πολλὰ ἐγεννήθησαν διαφωνίαι. Συνήθως νομίζεται ὅτι γενικοὶ τινες ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐξευρέθησαν, ὅπως διευκολύνωσι καὶ ἀπλοποιῶσι τὰς ἀντιλήψεις, συμπτύσσοντες ὑπὸ ἓνα τύπον διαφόρους ἀληθείας καὶ διάφορα γεγονότα, ὅτι οἱ ὅροι οὗτοι, λέγομεν, διευκολύνουσιν ἐξ ἴσου καὶ τὰς ἀντιλήψεις τῶν παιδῶν. Λησμονοῦσιν ὅτι μία οἰαδὴποτε γενικὴ ἀρχὴ εἶναι ἀπλὴ μόνον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ποσὸν τῶν μερικῶν ἀληθειῶν, ἃς ἐν ἑαυτῇ περιλαμβάνει, πολὺ δὲ συνθετωτέρα μιᾶς ἐκάστης τῶν ἀληθειῶν τούτων λαμβανομένων μονομερῶς, καὶ ὅτι μόνον διὰ τὸν κάτοχον πολλῶν τοιούτων μερικῶν ἀληθειῶν ἡ γενικὴ ἀρχὴ ἀποβαίνει βοηθητικὴ τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως, ἐν ᾗ προβάλλεται ὡς αἰνιγμα πρὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἥτις ἀγνοεῖ τὰς προρρηθείσας ἀπλᾶς ἀληθείας. Συγχέοντες οὕτως οἱ διδάσκαλοι δύο διάφορα εἶδη ἀπλοποιήσεως καθ' ἡμέραν σφάλλονται, ἀρχό-

μενοι τῆς διδασκαλίας διὰ γενικῶν ἀρχῶν. Ἡ μέθοδος αὐτῶν αὕτη διαφέρει οὐσιωδῶς, ἂν καὶ οὐχὶ φαινομενικῶς, τοῦ πρώτου τεθέντος κανόνος, ὅστις ὀρίζει ὁ νοῦς νὰ διδάσκηται τὰς ἀρχὰς διὰ παραδειγμάτων ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ὑποπιπτόντων καὶ οὕτω νὰ βαίνει ἐκ τῶν μερικῶν πρὸς τὰ γενικά καὶ ἐκ τῶν συγκεκριμένων πρὸς τὰ ἀφηρημένα.

Δ') Ἡ ἀγωγή τοῦ παιδὸς πρέπει νὰ συμφωνῇ κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὴν τάξιν πρὸς τὴν ἀγωγήν τῆς ἀνθρωπότητος, λαμβανομένης ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ γένεσις τῶν γνώσεων ἐν τῷ ἀτόμῳ πρέπει νὰ ἀκολουθῇ τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἣν ἠκολούθησε καὶ ἐν τῇ φυλῇ. Ἀκριδῶς ἐξεταζομένη ἡ ἀρχὴ αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἤδη ὑφ' ἡμῶν ἐξενεχθεῖσα, ἅτε ὑπονοουμένη εἰς προηγουμένους θεωρίας, διότι, ἀφ' οὗ ἡ γένεσις τῶν γνώσεων τῶν ἀτόμων καὶ ἡ τῶν τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος ἀμφοτέρω ἐξετελέσθησαν διὰ τῆς ἐξελέξεως, ὁφείλουσι νὰ συμμορφῶνται πρὸς τοὺς προρρηθέντας γενικοὺς τῆς ἐξελέξεως νόμους καὶ ἐπομένως νὰ συμφωνῶσι πρὸς ἀλλήλας. Ὁ παραλληλισμὸς οὗτος ἔχει οὐχ ἥττον ἱκανὴν σημασίαν δυνάμενος νὰ χρησιμεύσῃ ὡς εἰδικὸς κανὼν εἰς πολλὰς περιστάσεις. Πρῶτος, νομίζομεν, ὁ *Auguste Comte* ἐξήνεγκεν αὐτόν, δυνάμεθα δὲ νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο τὸ ἄρθρον τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος χωρὶς νὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀσπασθῶμεν τὴν ὅλην φιλοσοφίαν αὐτοῦ. Στηρίζεται ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπὶ δύο λόγων ἀνεξαρτήτων πάσης ἀφηρημένης θεωρίας, ὧν ἑκάτερος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποχρῶν. Ὁ εἰς ἐξάγεται ἐκ τοῦ νόμου τῆς κληρονομικότητος, ἐξεταζομένου μέχρι τῶν ἀπωτάτων αὐτοῦ ἀποτελεσμάτων. Διότι, ἐὰν εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζουσιν ὁμοιότητα πρὸς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν καὶ κατὰ τὸν ἐξωτερικὸν τύπον καὶ κατὰ τὸν χαρακτῆρα· ἐὰν εἶναι ἀληθές ὅτι διανο-

ητικάί τινες ἐκφάνσεις, ὡς ἡ παραφροσύνη, ἐμφανίζονται διαδο-
χικῶς εἰς τὰ μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας κατὰ τὴν αὐτὴν
ἡλικίαν· ἐάν, παρορῶντες τὰ παραδείγματα ἐν τοῖς ἀτόμοις,
ἐν οἷς τὰ χαρακτηριστικὰ πολλῶν ἀποθανόντων προγόνων ἀνα-
μιγνύμενα μετὰ τῶν χαρακτήρων τῶν ζώντων ἐμποδίζουσι νὰ
ἐξάγωμεν ἀσφαλῆ συμπεράσματα, λάδωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἐθνι-
κὸν τύπον καὶ παρατηρήσωμεν πόσον αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ
τῶν διαφόρων ἐθνῶν διατηροῦνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν·
ἐάν σκεφθῶμεν ὅτι οἱ διάφοροι οὗτοι τύποι ἐγεννήθησαν ἐκ
μῆς κοινῆς ῥίζης καὶ ἐπομένως ὅτι αἱ σήμερον ὑφιστάμεναι
διαφοραὶ ἀνεφύησαν ἐκ τῆς ἐπιδράσεως περιστάσεων, αἵτινες
προυκάλεσαν τροποποιήσεις ἐπὶ γενεῶν, ὧν ἐκάστη διαδοχικῶς
προσθεῖσα μετέδωκε τῇ ἐπομένῃ τὰς ἐκάστοτε ἀλλοιώσεις·
ἐάν ἀνεύρωμεν ὅτι αἱ διαφοραὶ αὗται κατέστησαν σήμερον
ὀργανικαί, οὕτως ὥστε μικρὸς Γάλλος, ἀνατρεφόμενος μεταξὺ
ξένων, νὰ ἀναπτύσσεται εἰς ἄνδρα ἔχοντα Γαλλικὸν τύπον καὶ
χαρακτήρα· ἐάν ὁ γενικὸς αὐτὸς κανὼν, οὕτως ἀποδεικνύ-
μενος, ἰσχύῃ δι' ὅλην ἐν γένει τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, συμ-
περιλαμβανομένου καὶ τοῦ πνεύματος, ἀνάγκη ἐκ τούτων
πάντων νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ πράγματι ὑπάρχει ὠρισμένη
τάξις καὶ σειρά, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπότης ἀπέκτησε διαδοχικῶς
τὰς διαφοροὺς αὐτῆς γνώσεις, καὶ ὅτι ἐν ἐκάστῳ παιδί θὰ
γεννηθῇ ἡ τάσις πρὸς ἀπόκτησιν τῶν γνώσεων τούτων κατὰ
τὴν αὐτὴν σειράν καὶ τάξιν. Ἡ δὲ τάξις αὕτη, καὶ ἐάν ἔτι
θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουσα, πάλιν θὰ
καθίστα τὴν ἀγωγὴν εὐκολωτέραν, ἅτε καθοδηγοῦσα τὴν διὰ-
νοιαν τῶν ἀτόμων διὰ τῆς ὁδοῦ, ἣν ἐβάδισεν ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη
διάνοια. Πλὴν δὲν στερεῖται ἀπολύτου σημασίας, ὅθεν καὶ ὁ
σπουδαιότατος λόγος, δι' ὃν ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ ᾔῃ ἐν σμικρῇ
ἢ ἐπανάληψις τοῦ πολιτισμοῦ. Δυνάμεθα, τοῦτο λέγοντες, δύο

τινὰ νὰ ἀποδείξωμεν· ὅτι δηλ. ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτῶν γραμμαῖς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐξελισσόμενα ἔφθασαν εἰς ἀποτελέσματα ἀναγκαῖα καὶ μοιραίως ἐπιβληθέντα καὶ ὅτι αἱ προκαλέσασαι ταῦτα αἰτίαι ἰσχύουσι διὰ τὰ ἄτομα, ὡς καὶ διὰ τὴν φυλὴν. Ἵνα μὴ εἰσέλθωμεν εἰς εἰδικὴν ἐξέτασιν μιᾶς ἐκάστης αἰτίας, ἀρκούμεθα νὰ ὑποδείξωμεν, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, εὐρισκόμενος ἐν τῷ μέσῳ τῶν διαφορῶν φαινομένων καὶ προσπαθῶν νὰ ἀντιληφθῇ αὐτῶν, κατῴρθωσε κατόπιν ἀπειρῶν συγκρίσεων, ὑπολογισμῶν, πειραμάτων καὶ θεωριῶν νὰ φθάσῃ σήμερον εἰς τὴν γνῶσιν ἐκάστου κλάδου δι' εἰδικῆς ὁδοῦ, ἐκ τούτων λογικῶς ἀγόμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων καὶ τοῦ νοῦ εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκτήσωμεν τὰς γνώσεις ταύτας δι' ἄλλου μέσου· ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ παιδικὸς ἐγκέφαλος εὐρίσκεται εἰς τὰς αὐτὰς σχέσεις ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα, ἔπεται ὅτι, ἵνα φθάσῃ εἰς τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ὀφείλει νὰ διέλθῃ διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Ὡστε ἐν τῇ ἀποφάσει ἡμῶν περὶ τῆς καταλληλοτάτης παιδαγωγικῆς μεθόδου δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς ἡ ἐξέτασις τῆς σειρᾶς καὶ τῆς μεθόδου, ἃς ἠκολούθησεν ὁ πολιτισμὸς ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτοῦ.

Ε') Ἐν ἐκ τῶν συμπερασμάτων, εἰς ἃ ἄγει τοιαύτη τις ἐξέτασις, εἶναι ὅτι δι' ἕκαστον κλάδον γνώσεων ὀφείλομεν νὰ βαίνωμεν ἐκ τῶν ἐμπειρικῶν πρὸς τὰ θεωρητικά. Ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἀνθρωπότητος ἐκάστη ἐπιστήμη προέκυψεν ἐκ τῆς ἀντιστοιχοῦσης τέχνης. Ὅθεν ἔπεται ἐκ τῆς ἀνάγκης, εἰς ἣν εὐρισκόμεθα, ὡς ἄτομα καὶ ὡς φυλὴ, νὰ φθάσωμεν εἰς τὰς ἀφηρημένους ἐννοίας διὰ τῶν συγκεκριμένων, ὅτι πρέπει πρῶτον νὰ ὑπάρξῃ ἡ πρᾶξις καὶ ἡ αὐξανομένη πεῖρα μετὰ τῶν ἐμπειρικῶν γενικῶν κανόνων, πρὶν ἢ ὑπάρξῃ ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη ἀποτελεῖται ἐκ γνώσεων ταξινομηθεισῶν, πρὶν ἢ δὲ

ταξινομήσωμεν τὰς γνώσεις, τινὰς τοῦλάχιστον ἐξ αὐτῶν θέον νὰ ἀποκτήσωμεν. Διὰ τοῦτο τῆς μελέτης ἐκάστου κλάδου ὀφείλει νὰ προηγηται καθαρῶς πρακτικὴ εἰσαγωγή, μόνον δὲ μετὰ τὴν ἀπόκτησιν μεγάλου κεφαλαίου παρατηρήσεων ὀφείλει νὰ ἄρχηται ἡ παραβολὴ καὶ ἡ κρίσις. Παράδειγμα τοῦ κανόνος τούτου ἀναφέρομεν τὴν σήμερον ὑφισταμένην μέθοδον, τοῦ διδάσκειν τὴν Γραμματικὴν μετὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης καὶ οὐχὶ πρὸ αὐτῆς ἢ τοῦ προτάσσειν τῆς προοπτικῆς τὴν πρακτικὴν ἰχνογραφίαν. Περαιτέρω δὲ θὰ ὑποδείξωμεν καὶ ἄλλα τοιαῦτα παραδείγματα.

Γ') Δεύτερον πόρισμα, ὅπερ ἐξάγομεν ἐκ τῆς προρρηθείσης γενικῆς ἀρχῆς, ἐφ' οὗ ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐπιστήσωμεν πάντων τὴν προσοχήν, εἶναι ὅτι ἐν τῇ ἀγωγῇ ὀφείλομεν μάλιστα νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν μέθοδον τῆς αὐτοδιδασκαλίας. Οἱ παῖδες πρέπει νὰ ἀφίνωνται ἐλεύθεροι ἀφ' ἑαυτῶν νὰ ἐρευνῶσι καὶ νὰ ἐξάγωσιν ἴδια συμπεράσματα. Πρέπει νὰ διδάσκωνται ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον καὶ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ἀφ' ἑαυτῶν νὰ ἀνακαλύπτωσιν. Ἡ ἀνθρωπότης προώδευσε διὰ μόνης τῆς αὐτοδιδασκαλίας· ὅτι δὲ πᾶσα διάνοια ὀφείλει, ἵνα ἐπιτύχῃ τῆς ποθουμένης προόδου, νὰ προχωρῇ μέχρι τινὸς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ἡμέραν ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας ἐν τῇ ζωῇ τῶν αὐτοδιδάκτων ἀνθρώπων, τῶν προαχθέντων διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἱκανότητος (*selfmade men*). Ἐκεῖνοι, οἵτινες ἀνετράφησαν κατὰ τὴν συνήθη μέθοδον τῶν σχολείων καὶ ἀπεκόμισαν τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι μόνον διὰ ταύτης δυνατὴ, θὰ θεωρήσωσιν ἀλυσιτελὲς τὸ ἐπιτρέπειν εἰς τοὺς παῖδας νὰ διδάσκωνται ἀφ' ἑαυτῶν. Ἐὰν ὅμως ἀναλογισθῶσιν ὅτι αἱ ὑπὲρ πάσας τὰς ἄλλας σπουδαιόταται γνώσεις τῶν περιστοιχούντων ἀντικειμένων, ἃς ὁ παῖς ἀποκτᾷ κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη, ἀποκτῶνται ἄνευ βοήθου, ὅτι ἐν τῇ χρήσει τῆς μητρικῆς γλώσσης

αὐτὸς ἑαυτὸν διδάσκει· ἐὰν ὑπολογίσωσι πόσον μεγάλη εἶναι ἡ πείρα τῆς ζωῆς, ἣν ἀποκομίζει, καὶ τὸ ποσὸν τῶν γνώσεων, ἃς ἑκάστος παῖς διδάσκεται ἐκτὸς τῆς σχολῆς· ἐὰν παρατηρήσωσι τὴν ἀσυνήθη εὐφυΐαν τῶν παρημελημένων ἀγυιοπαίδων τῶν μεγάλων πόλεων, ἥτις ἐμφαίνεται, ὅπου δῆποτε καὶ ἐὰν τραπῶσιν αἱ ιδιότητες αὐτῶν· ἐὰν σκεφθῶσι δὲ προσέτι πόσαι διάνοιαι ἠγωνίσθησαν καὶ ἄνευ βοηθείας ἀντεμετώπισαν ὄχι μόνον τὰ ἐντελῶς ἀκατάλληλα προγράμματα τῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ πλήθος ἄλλων δυσχερειῶν, ἴσως δὲν εὖρωσιν ἄλογον τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ ἡμεῖς καταλήγομεν, λέγοντες ὅτι μαθητῆς κοινῆς πνευματικῆς δυνάμεως δύναται δι' ὀλίγης σχετικῶς βοηθείας νὰ ὑπερβῇ τὰς ἐκάστοτε παρουσιαζομένας δυσχερείας, ὅταν τὰ ἀντικείμενα προβάλλωνται κατ' ὀρθὴν τάξιν καὶ ὑπὸ κατάλληλον μορφήν. Πᾶς ὁ παρακολουθῶν τὴν ἐν τῇ νῷ τοῦ παιδὸς ἐκτελουμένην ἐργασίαν, τὴν διαρκῆ παρατήρησιν, τὴν περιέργειαν καὶ τὰ συμπεράσματα, τὰ ὅποια ἐξάγει, πᾶς ὁ ἀκούων τὰς ὀξυδερκεῖς αὐτοῦ κρίσεις ἐπὶ τῶν ἐν τῇ κύκλῳ τῶν δυνάμεων αὐτοῦπραγμάτων ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἐὰν τὰς ιδιότητας ταύτας τοῦ παιδὸς συστηματικῶς στρέψωμεν πρὸς γνώσεις ἀναλόγους πρὸς τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, θέλωμεν ἶδει αὐτὸν ταχέως καὶ σχεδὸν ἄνευ βοηθείας κάτοχον τῶν γνώσεων τούτων. Ἡ αἰωνία διδασχὴ, ἣν νομίζομεν ἀναγκαίαν, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἰδίας ἡμῶν μωρίας καὶ οὐχὶ τῆς τοῦ παιδός. Διαρκῶς ἀπομακρύνομεν αὐτὸν τῶν γνώσεων, δι' ἃς αἰσθάνεται ἐνδιαφέρον καὶ ἃς ἀπλήστως θησαυρίζει ἐν τῇ νῷ, καὶ παρουσιάζομεν γνώσεις πολυσυνθέτους, ὧν δὲν δύναται νὰ ἀντιληφθῇ καὶ ἃς ἐπομένως ἀποστρέφεται. Ὅταν δὲ ἴδωμεν ὅτι ὁ παῖς ἐκουσίως δὲν μακθάνει, ἐπιμένομεν δι' ἀπειλῶν καὶ ποινῶν νὰ ἐκδιώσωμεν τὴν Φύσιν. Οὕτως ἀρνούμενοι εἰς αὐτὸν τὰς γνώσεις, ὧν ἐπιθυμεῖ, καὶ πληροῦντες τὸ πνεῦμά του δι' ἄλλων, ὧν ἀδυνα-

τεῖ νὰ ἀντιληφθῇ, προκαλοῦμεν νοσηρὰν κατάστασιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ ἀπέχθειαν πρὸς τὴν μάθησιν ἐν γένει. "Όταν δέ, ἐν μέρει ἕνεκα τῆς ἀδρανείας, ἣν ἀνοήτως προεκαλέσαμεν, ἐν μέρει ἕνεκα τοῦ ἀκαταλλήλου τῶν σπουδῶν, ὁ παῖς ἀδυνατῇ νὰ ἐννοήσῃ τι ἄνευ ἐξηγήσεως καὶ ἀπαθῶς δέχεται τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα, τότε συμπεραίνομεν ὅτι ἡ ἀγωγὴ ἀληθῶς οὕτω πρέπει νὰ διεξάγῃται. Ἡμεῖς αὐτοὶ διὰ τῆς μεθόδου ἡμῶν γενόμενοι αἵτιοι τῆς ἀνικανότητος θεωροῦμεν εἴτα τὴν ἀνικανότητα ὡς δικαιολογοῦσαν τὴν περαιτέρω χρῆσιν τῆς αὐτῆς μεθόδου. "Όθεν εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ πείρα, ἣν ἀποκτῶσιν οἱ παιδαγωγοί, δὲν δύναται λογικῶς νὰ προβληθῇ ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τοῦ συστήματος, ὑπὲρ οὗ συνηγοροῦμεν. Πᾶς ὅστις κατενόησε τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα θὰ ἀντιληφθῇ ὅτι δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ ἀκολουθήσωμεν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τὰς ὑποδείξεις τῆς Φύσεως, ὅτι δυνάμεθα διὰ φροντίδων καταλλήλων νὰ καταστήσωμεν τὸ πνεῦμα ἱκανὸν ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἀναπτύσσεται, οὐχὶ μόνον κατὰ τὰ πρῶτα ἀλλὰ καὶ τὰ μετέπειτα ἔτη, καὶ ὅτι μόνον οὕτω ποιοῦντες εἶναι δυνατόν νὰ παραγάγωμεν ἐν αὐτῷ τὴν ὑψίστην ἔντασιν καὶ δρᾶσιν.

Ζ') "Ός ὕστατον μέτρον, δι' οὗ νὰ κρίνωμεν πρόγραμμά τι ἐκπαιδεύσεως, ὧφειλε πάντοτε νὰ προβάλληται ἡ ἐξῆς ἐρώτησις: «Ἡ ἐν χρήσει παιδαγωγικὴ μέθοδος διεγείρει εὐχαρίστως τὴν διάθεσιν τῶν μαθητῶν;». "Όταν ἀμφιδάλλωμεν ἂν σύστημά τι ἢ τις σειρὰ μαθημάτων συμφωνεῖ πρὸς τὰς προρρηθείσας ἀρχὰς μᾶλλον ἄλλου τινὸς συστήματος ἢ τὸ ἐναντίον, δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ προστρέχωμεν πρὸς τὸ κριτήριον τοῦτο. Καὶ ἐὰν ἐτι θεωρητικῶς ἐξετάσωμεν μίαν οἷαν δῆποτε προτεινομένην μέθοδον, ἵνα κρίνωμεν αὐτὴν ὡς τὴν καλλίστην, δὲν ἐγείρῃ δὲ αὕτη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν ἢ καὶ ἀπλῶς εἶναι ὑποδεστέρα ἄλλης εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον, ὀφείλομεν νὰ

ἐγκαταλίπωμεν αὐτήν, διότι τὰ πνευματικὰ ἔνστικτα τῶν παίδων εἶναι μᾶλλον ἀξιόπιστα ἢ οἱ ὑπολογισμοὶ ἡμῶν. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰς γνωστικὰς δυνάμεις (*knowing faculties*) δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πλήρη πεποίθησιν ἐν τῇ γενικῇ νόμῳ, καθ' ὃν πᾶσα δρᾶσις ὑγιής εἶναι εὐχάριστος ὑπὸ κανονικᾶς συνθήκας, ἐν ᾗ τοῦναντίον πᾶσα δρᾶσις προξενούσα κόπον δὲν εἶναι ὑγιής. Ἄν καὶ πρὸς τὸ παρὸν ὑπὸ ἔποψιν συναισθημάτων λίαν ἀτελῶς συμμορφούμεθα πρὸς τὸν κανόνα τοῦτον, ὑπὸ ἔποψιν πνευματικῆς ἐνεργείας συμμορφούμεθα ἢ μᾶλλον ὁ παῖς ἐν ταῖς πνευματικαῖς αὐτοῦ ἐνεργείαις, αἵτινες εἶναι καταφανεῖς ἡμῖν, συμμορφοῦται σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς αὐτόν. Ἡ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ ἐκδηλουμένη ἀπέχθεια πρὸς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν κλάδον, ἣτις συνήθως προκαλεῖ τὴν ὀργὴν τοῦ διδασκάλου, δὲν εἶναι ἔμφυτος, ἀλλ' ἀπλῶς ἀποτέλεσμα ἄφρονος συστήματος. Ὁ Φέλλεμενεργ λέγει· «Ἡ πείρα μὲ ἐδίδαξεν ὅτι ἡ »νωθρότης παρὰ τοῖς νέοις εἶναι τόσον ἀντίθετος πρὸς τὴν »φυσικὴν διάθεσιν αὐτῶν πρὸς δρᾶσιν, ὥστε, ὅταν δὲν προέρ- »χεται ἐξ ἀγωγῆς κακῆς, ἐξ ἁπαντος προέρχεται ἐκ πλημ- »μελοῦς κρίσεως». Ἡ δὲ αὐθόρμητος ἐνέργεια, πρὸς ἣν τείνου- σιν οἱ παῖδες, εἶναι ἀπλούστατα ἢ ἐπιδίωξις τῆς ἡδονῆς, ἣν παρέχει ἡ ὑγιής ἐξάσκησις ὅλων αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων. Εἶναι ἀληθές ὅτι τινὲς τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, πρὸς τὸ παρὸν ἐλάχιστα ἀνεπτυγμένων ἐν τῇ ἀνθρωπίνῳ γένει καὶ ἄς μόνον ἀνώτεροι ὀργανισμοὶ κατέχουσιν ἐκ γενετῆς εἰς ἱκανὸν βαθμόν, ἀφ' ἑαυτῶν δὲν ἔχουσι τὴν ἀπαιτουμένην δραστηριότητα. Ἀλλ' αὗται, ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς πολυπλόκου αὐτῶν φύσεως, κατὰ κανονικὴν τάξιν τίθενται καὶ τελευταῖαι εἰς ἐνέργειαν· ἐπο- μένως καὶ οὐδεμίᾳ ἐργασία ἀπαιτεῖται παρ' αὐτῶν, πρὶν ἢ ὁ μαθητὴς φθάσῃ εἰς ἡλικίαν, καθ' ἣν δύνανται νὰ ἰσχύωσι λόγοι ἀνωτέρας ὠφελείας καὶ ἡ ἑμμεσος εὐχαρίστησις νὰ ἀντιστα-

θμιζῇ τὴν ἄμεσον δυσαρέσκειαν. Δι' ἀπάσας ὅμως τὰς ἄλλας κατωτέρας δυνάμεις ἢ ἄμεσος εὐχαρίστησις, ἢ προερχομένη ἐκ τῆς ἐξασκήσεως αὐτῶν, χρησιμεύει καὶ ὡς φυσικὸν ἐλατήριον, καὶ, ἐὰν καλῶς διευθύνωνται αὐται, ὡς τὸ μόνον ἀναγκαῖον. Ὅταν δὲ ἀναγκαζώμεθα νὰ προστρέχωμεν εἰς ἄλλο, πρέπει νὰ θεωρῶμεν τοῦτο ὡς ἐνδειξιν ὅτι ἀκολουθοῦμεν ἐσφαλμένην ὁδόν. Ἡ πείρα καθ' ἡμέραν διαυγέστερον διδάσκει, ὅτι δύναται πάντοτε νὰ εὑρεθῇ μέθοδος ἐξεγείρουσα τῶν παιδῶν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν εὐχαρίστησιν, αὕτη δὲ ἡ μέθοδος πάντοτε κατόπιν πολλῶν δοκιμῶν ἀποδεικνύεται ἡ ὀρθή.

Διὰ τοὺς πλείστους αὐται αἱ ἀρχαὶ ὑπὸ τὸν ἀφηρημένον τοῦτον τύπον ὀλίγην θὰ ἔχωσι βαρύτητα. Ὅθεν, ἐν μέρει ἵνα διὰ παραδειγμάτων ὑποδείξωμεν τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς καὶ ἐν μέρει ἵνα προδῶμεν εἰς διαφόρους εἰδικὰς παρατηρήσεις, νομίζομεν καλὸν ἐκ τῆς θεωρίας τῆς ἀγωγῆς νὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν πράξιν.

Ὁ Πεσταλότζης ἐπρέσβευεν, ἡ δὲ θεωρία αὕτη ὅσημέραι ἐξαπλοῦται, ὅτι ὀφείλομεν ποιᾶς τινος ἀγωγῆς νὰ ἀρχώμεθα ἀπὸ τοῦ λίκνου. Ὁ παρακολουθῶν ἐσκεμμένως τὸ περίεργον τοῦ βρέφους βλέμμα νὰ πλανᾶται ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο τῶν περικυκλούντων ἀντικειμένων γνωρίζει κάλλιστα, ὅτι, οἷαι δὴποτε καὶ ἐὰν ὧσιν αἱ περὶ τοῦτου ἰδέαι ἡμῶν, ἡ ἀγωγὴ πράγματι ἀρχεται ἀπὸ τοῦ λίκνου καὶ ὅτι ἡ συνήθεια, ἣν ἔχουσιν οἱ παῖδες, νὰ ἅπτωνται καὶ νὰ γεύωνται πάντων ἐν γένει τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια κατορθοῦσι νὰ συλλάβωσιν, ἡ μὲ κεχηνὸς τὸ στόμα προσοχὴ πρὸς πάντα ἦχον, εἶναι τὰ πρῶτα βήματα τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ὁρῷ, ὅστις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ἀοράτων πλανητῶν, εἰς τὴν ἐφεύρεσιν μηχανῶν, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν εἰκόνων καὶ τὴν σύνθεσιν μελοδραμάτων καὶ συμφωνιῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια αὕτη

τῶν δυνάμεων ἐκ πρώτης ἀρχῆς εἶναι αὐθόρμητος καὶ ἀναπόφευκτος, γεννᾶται τὸ ζήτημα ἂν ὀφείλομεν νὰ παρέχωμεν τὴν δέουσαν ὕλην πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτῶν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην οὕτω τιθεμένην μόνον καταφατικῶς δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν. Ἀλλ', ὥς προηγουμένως εἴπομεν, ἡ παραδοχὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ Πεσταλότζη δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν παραδοχὴν τῆς πρακτικῆς μεθόδου, ἣν ἐθέσπισε, καὶ ἰδοὺ περίπτωσις, ἵνα ἀποδείξωμεν αὐτό. Ὁμιλῶν περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ συλλαβισμοῦ ὁ Πεσταλότζης λέγει· «Τὸ ἀναγνωσματάριον ὀφείλει νὰ περιέχῃ πάντας τοὺς ἤχους μιᾶς γλώσσης, οὓς νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες ἐν ἐκάστη οἰκογενεῖᾳ ἀπὸ τῆς τρυφερωτάτης ἡλικίας. Ὁ παῖς, ὅστις μανθάνει νὰ συλλαβίζῃ, ὀφείλει νὰ ἐπαναλαμβάνῃ τοὺς ἤχους εἰς τὸ βρέφος, πρὶν ἢ τοῦτο εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀρθρώσῃ ἔστω καὶ ἓνα ἐξ αὐτῶν, οὕτως ὥστε οἱ ἤχοι νὰ ἐντυπῶνται βαθέως εἰς τὸ πνεῦμα διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως». Ἐὰν εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθέσωμεν τὰς συμβουλὰς τὰς περὶ ἀνατροφῆς τῶν βρεφῶν, τὰς περιεχομένας ἐν τῷ «Ἐγκολπίῳ τῆς Μητρός», ἐν ᾧ ὡς πρῶτα μαθήματα ὀρίζει τὰ ὀνόματα, τὰς θέσεις, τὰς σχέσεις, τὸν ἀριθμὸν, τὰς ιδιότητες καὶ τὴν χρῆσιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος, θὰ ἴδωμεν ὅτι ὁ Πεσταλότζης εἶχε περὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῶν βρεφῶν γνώσεις λίαν ἀτελεῖς καὶ δὲν ἦτο κατάλληλος νὰ διαγράψῃ ὀρθὰ προγράμματα. Ἐξετάσωμεν τίνα μέθοδον ὑπαγορεύει ἡμῖν ἡ ψυχολογία.

Αἱ πρῶται ἐντυπώσεις, ἃς ὁ νοῦς δύναται νὰ δεχθῇ, εἶναι τὰ ἀπλᾶ αἰσθήματα, τὰ γεννώμενα ἐκ τῆς ἀντιστάσεως, ἣν αἰσθανόμεθα ἀπτόμενοι τῶν ἀντικειμένων, ἐκ τοῦ φωτός, τοῦ ἤχου κτλ. Εἶναι φανερόν ὅτι ἀντιλήψεις σύνθετοι καὶ ἐπιδεκτικαὶ ἀναλύσεως εἶναι ἀδύνατον νὰ προηγῶνται ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἀντιλήψεων, ἐξ ὧν ἀπετελέσθησαν. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἡ ἰδέα τοῦ σχήματος, πρὶν ἢ ὁ νοῦς ἐξοικειωθῇ πρὸς τὸ φῶς, τοὺς

διαφόρους αὐτοῦ βαθμοὺς καὶ ιδιότητας ἢ πρὸς τοὺς διαφόρους τῆς ἀντιστάσεως βαθμούς. Διότι, ὥς πρὸ πολλοῦ γινώσκομεν, τὰ μὲν ὁρατὰ σχήματα διακρίνομεν ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ φωτός, τὰ δὲ ἀπτά ἐκ τῆς διαφοροῦ ἀντιστάσεως. Ἐπίσης οἱ ἑναρθροὶ ἤχοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθῶσι, πρὶν ἢ γνωσθῶσιν οἱ παράγοντες αὐτοὺς ἑναρθροὶ ἤχοι. Καὶ οὕτω καθεξῆς διὰ πᾶσαν περίπτωσιν. Ὡστε, ἀκολουθοῦντες τὸν ἀναγκαῖον νόμον τοῦ βαίνειν ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα, ὀφείλομεν νὰ παρέχωμεν εἰς τὸν παῖδα ἱκανὴν τινα ποσότητα ἀντικειμένων παρουσιαζόντων διαφόρους βαθμοὺς καὶ εἶδη ἀντιστάσεως, ἀντανεκλώντων τὸ φῶς μετὰ διαφοροῦ ἐντάσεως, ἐπίσης ἤχους διαφοροῦ ἐντάσεως, ὀξύτητος καὶ χροιάς. Πόσον δὲ τὰ παιδικὰ ἔνστικτα ἐπικυροῦσι τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ὅπερ ἐκ τῶν προτέρων ἐξάγομεν, καταφαίνεται ἐκ τῆς εὐχαριστήσεως, ἣν ἐκδηλοῖ ὁ παῖς δάκνων τὰ ἀθύρματα αὐτοῦ, ἀπτόμενος τῶν χρυσῶν κομδίων τῆς στολῆς τοῦ ἀδελφοῦ ἢ ἀρπάζων τὴν γενειάδα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐκ τῆς προσοχῆς, μεθ' ἧς παρατηρεῖ τὰ ζωηρῶς κεχρωματισμένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλεῖ «ὥραϊα», ἐὰν εἶναι ἱκανὸς νὰ προσφέρῃ τὴν λέξιν, μόνον καὶ μόνον διὰ τὰ ζωηρὰ αὐτῶν χρώματα, καὶ ἐκ τῆς ἱλαρότητος τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ὅταν ἀκροᾶται τῆς τροφοῦ αὐτοῦ φλυαρούσης ἢ οἷων δῆποτε ἄλλων ἀγνώστων ἤχων καὶ κρότων. Εὐτυχῶς τὰ συνήθη παίγνια τῶν τροφῶν ἀρκούντως ἱκανοποιοῦσι τὰς πρώτας ταύτας ἀπαιτήσεις τῆς ἀγωγῆς. Ἐν τούτοις ἔτι πολλὰ ὑπολείπονται, καὶ ταῦτα σπουδαιότερα ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὀψεως φαίνονται ἡμῖν. Ἐκάστη τοῦ ἀνθρώπου δύναμις κατὰ τὸν χρόνον τῆς αὐθορμῆς ἐνεργείας, ἣτις ἐκτελεῖται σὺν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς, εἶναι μᾶλλον ἐπιδεκτικὴ ζωηρῶν ἐντυπώσεων ἢ κατὰ πᾶσαν ἄλλην περίοδον. Πλὴν τούτου, ἐπειδὴ ὁ παῖς ὀφείλει καλῶς νὰ γνωρίσῃ τὰ ἀπλούστατα ταῦτα στοιχεῖα καὶ ἐπειδὴ

ἡ ἐντελής αὐτῶν γνώσις ἀπαιτεῖ χρόνον, εἶναι χρόνου οἰκονομία, ὅταν κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καθ' ὃ οὐδεμία ἄλλη διανοητικὴ ἐνέργεια εἶναι δυνατή, ὁ παῖς ἐξοικειωθῇ τελείως πρὸς αὐτὰ ὑπὸ πάσας αὐτῶν τὰς μορφάς. Μὴ λησμονῶμεν δὲ ὅτι ἀμφοτέρω, ὅτε χαρακτηρ καὶ ἡ ὑγεία, βελτιοῦνται ἐκ τῆς εὐχαριστήσεως, ἣν αἰσθάνονται οἱ παῖδες, ὅταν οὕτω καταλλήλως ἱκανοποιῶνται αἱ κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν ἀπληστοὶ πρὸς μάθησιν ὁρέξεις αὐτῶν. Ἐὰν ὁ χώρος ἐπέτρεπεν ἡμῖν, δὲν θὰ ἐνομίζομεν ἄσκοπον νὰ ὑποδείξωμεν μέθοδον, δι' ἧς συστηματικώτερον νὰ ἐπιμελωμένα τῶν πρώτων ἀπλουστάτων τούτων τοῦ παιδὸς ἀντιλήψεων. Ἀρκούμεθα λέγοντες ὅτι πᾶσα τοιαύτη μέριμνα ὀφείλει, ἀναγνωρίζουσα τὸν γενικὸν νόμον τῆς ἐξελίξεως ἐκ τῶν ἀορίστων πρὸς τὰ ὀρισμένα, νὰ βασίζηται ἐπὶ τοῦ πορίσματος ὅτι ἐν τῇ ἀναπτύξει ἐκάστης πνευματικῆς δυνάμεως αἱ μάλιστα ἀντίθετοι ἐντυπώσεις εἶναι αἱ πρῶται καταληπταὶ καὶ ἐπομένως ὅτι ἡχοὶ διαφέροντες πολὺ κατὰ τὴν δύναμιν καὶ ὀξύτητα, χρώματα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα, ἀντικείμενα ἀνόμοια ὅλως κατὰ τὴν οὐσίαν δέον νὰ προβάλλωνται πρῶτα εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ παιδὸς καὶ ὅτι ἐν παντὶ βραδέως καὶ κατὰ βαθμοὺς ὀφείλει ὁ παῖς νὰ ἀποκτᾷ ἐντυπώσεις ἀντικειμένων μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς ἄλληλα συγγενῶν.

Ἐὰν ἤδη ἐπιληφθῶμεν τῆς πραγματογνωσίας, ἣτις προφανῶς ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν συνέχειαν τῆς ἀρχικῆς ταύτης μορφώσεως τῶν αἰσθήσεων, θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ἐν χρήσει σύστημα διαφέρει καθ' ὅλοκληρίαν τοῦ ἐν τῇ Φύσει ὑπάρχοντος, οἷον τοῦτο ἐκφαίνεται ἐν τῇ βρεφικῇ καὶ τῇ ἐφηβικῇ ἡλικίᾳ, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ πολιτισμοῦ. «Ὀφείλομεν νὰ δείξωμεν »εἰς τὸν παῖδα, λέγει ὁ Μαρσέλ, τίνι τρόπῳ τὰ διάφορα μέρη »τῶν ἀντικειμένων συνδέονται πρὸς ἄλληλα κτλ.», τὰ δὲ διά-

φορα ἐγχειρίδια τῆς πραγματογνωσίας περιέχουσι κατάλογον τῶν ιδιοτήτων, τὰς ὁποίας ὁ παῖς ὀφείλει νὰ διδαχθῇ ἐπὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα πρὸ αὐτοῦ ἔχει. Ἐν τούτοις ἐν μόνον βλέμμα ἀρκεῖ ἐπὶ τῆς ἡμερησίας ζωῆς τοῦ βρέφους, ἵνα ἀποδείξῃ ὅτι πάσας τὰς ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων γνώσεις, ἃς τοῦτο ἀποκτᾷ πρὶν ἢ ὁμιλήσῃ, ἀποκτᾷ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς σκληρότητος καὶ τοῦ βάρους, ἃς συνδέει μετὰ τῆς ἰδέας ὠρισμένων πραγμάτων, τὰ διάφορα σχήματα καὶ χρώματα τῶν διαφόρων ἀνθρώπων, οἱ ἰδιαίτεροι ἤχοι, οἱ παραγόμενοι ὑπὸ διαφόρων ζῳων, εἶναι φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ὁ παῖς ἀφ' ἑαυτοῦ παρατηρεῖ. Ἐπίσης ἐν τῇ ἀνδρικῇ ἡλικίᾳ, ὅτε δὲν περιστοιχίζεται πλέον ὑπὸ διδασκάλων, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἄνευ βοήθειας καὶ μόνος νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ ἐξάγῃ τὰ συμπεράσματα, ὧν διαρκῶς ἔχει ἀνάγκην, ἵνα ὁδηγῇται ἐν τῇ ζωῇ, ἡ δὲ ἐπιτυχία ἐν τῇ ἀγῶνι τοῦ βίου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀκριθείας καὶ τελειότητος τῶν παρατηρήσεων καὶ συμπερασμάτων τούτων. Ὅταν λοιπὸν ὁ παῖς καὶ ὁ ἀνὴρ ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν ἀκολουθῶσι τὴν πορείαν, ἣν ἠκολούθησεν ἐν γένει ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς ἡ ὅλη ἀνθρωπότης, εἶναι πιθανὸν ἡ ἀπὸ τῆς παιδικῆς εἰς τὴν ἀνδρικὴν μεταβατικὴ ἡλικία νὰ ἔχῃ ἀνάγκην ὅλως ἀντιθέτου μεθόδου, καὶ τοῦτο ἀπλῶς πρὸς ἐκμάθησιν τῶν ιδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων ; Τὸναντίον φανερόν ἡμεῖς νομίζομεν, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ πορεία δεόν ἐν παντὶ νὰ ἀκολουθῇται καὶ ὅτι ἡ Φύσις διαρκῶς προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλῃ ἡμῖν τὴν ἑαυτῆς μέθοδον, τῆς ὁποίας δὲν ἔχομεν τὴν νοημοσύνην νὰ ἀντιληφθῶμεν καὶ ἐν ταπεινότητι νὰ παραδεχθῶμεν αὐτήν. Οὐδὲν καταφανέστερον τῆς ἐπιθυμίας, ἣν ἐκφράζουσιν οἱ παῖδες, πρὸς διανοητικὴν μεθ' ἡμῶν κοινωνίαν καὶ συμπάθειαν. Παρατηρήσωμεν τίνι τρόπῳ ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων ἡμῶν μικρὸς παῖς βάλλει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τὰ ἀθύρματα αὐτοῦ, ἵνα ἰδῶ-

μεν αὐτά· πῶς, ὅταν ἐπανειλημμένως μετὰ κρότου σύρη τὸν δάκτυλον ἐπὶ τῆς τραπέζης, διαρκῶς ἀτενίζει πρὸς ἡμᾶς, ὥσει προτρέπων νὰ ἀκροασθῶμεν τοῦ νέου τούτου ἤχου. Παρατηρήσωμεν μεγαλύτερα παιδιὰ εἰσερχόμενα εἰς τὸ δωμάτιον, ἐν ᾧ εὐρίσκεται ἡ μήτηρ αὐτῶν, καὶ ἀναφωνοῦντα· «Μητέρα, ἰδὲ αὐτό! Μητέρα, ἰδὲ ἐκεῖνο!» Ἐπὶ μακρὸν δὲ βεβαίως θὰ ἐξηκολούθουν ἐλκύνοντα τὴν προσοχὴν αὐτῆς ἐπὶ τούτου ἢ τοῦ ἄλλου ἀντικειμένου, ἐὰν μὴ ἡ συνήθως μωρὰ μήτηρ ἀπηγόρευε νὰ ἐνοχλῶσιν αὐτήν. Παρακολουθήσωμεν τὰ παιδιὰ, ὅταν ἐξέρχωνται εἰς περίπατον μετὰ τῆς τροφῆς ἢ παιδαγωγοῦ αὐτῶν. Πῶς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν σπεύδει νὰ δείξῃ αὐτῇ τὸ νέον ἄνθος, ὅπερ συνέλεξε, πῶς ἐκφράζει τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ, πόσον θέλει νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς ἄλλους νὰ συμμερισθῶσιν αὐτόν! Μετὰ πόσης ζωνρότητος οἱ παῖδες περιγράφουσι πᾶν νέον δι' αὐτοὺς θέαμα, μόλις εὕρωσι τὸν κατάλληλον ἀκροατὴν! Ἐκ πάντων τούτων τὸ συμπέρασμα ἅφ' ἑαυτοῦ ἐξάγεται. Εἶναι δῆλον, ὅτι ὀφείλομεν νὰ συμμορφώμεθα πρὸς τὰ διανοητικὰ ταῦτα ἔνστικτα, ὅτι ὀφείλομεν μόνον συστηματικῶς νὰ ρυθμίζωμεν τὴν πορείαν τῆς Φύσεως, νὰ ἀκροώμεθα μετὰ προσοχῆς τῶν παρατηρήσεων τοῦ παιδὸς ἐπὶ ἐνὸς ἐκάστου ἀντικειμένου, νὰ προτρέπωμεν αὐτόν νὰ ἐκφράξῃ πάσας αὐτοῦ τὰς ἐντυπώσεις καὶ σκέψεις, νὰ ἐλκύνωμεν ἐνίοτε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ γεγονότων, τὰ ὅποια δὲν παρετήρησεν, ἵνα συνηθίσῃ νὰ παρατηρῇ αὐτὰ ἅφ' ἑαυτοῦ, ὅταν τυχὸν ἐπαναλαμβάνωνται· ὀφείλομεν τέλος βαθμηδὸν νὰ ὑποδεικνύωμεν ἢ νὰ παρέχωμεν αὐτῇ πρὸς ἐξέτασιν νέα εἶδη ἀντικειμένων, παρέχοντες οὕτω νέαν εἰς τὸ πνεῦμα τροφήν. Ἴδου ὁ τρόπος, καθ' ὃν μήτηρ εὐφυῆς ἀνατρέφει τὸ τέκνον αὐτῆς ἐπὶ τῆς μεθόδου ταύτης στηριζομένη. Μικρὸν κατὰ μικρὸν διδάσκει αὐτὸ τὰ ὀνόματα τῶν πρώτων ἀπλῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀντικει-

μένων, οἷαι εἶναι ἡ σκληρότης, ἡ ἀπαλότης, τὸ χρῶμα, ἡ οὐσία, τὸ μέγεθος· εἰς δὲ τὸ ἔργον αὐτῆς τοῦτο εὐρίσκει ἐν αὐτῇ ἐνεργὸν βοηθόν, διότι μόλις ἡ μήτηρ διδάξῃ τὰ ὀνόματα, ὁ παῖς σπεύδει νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς νεωστὶ ἀποκτηθείσας γνώσεις, δεικνύων ὅτι «τοῦτο εἶναι ἐρυθρόν», «ἐκεῖνο σκληρόν» κτλ. Πλὴν τῶν προρρηθεισῶν, ἐὰν τὰ ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἐκάστοτε παρουσιαζόμενα αὐτῇ ἀντικείμενα ἔχωσι καὶ ἄλλην τινὰ ἰδιότητα, ἣς οὗτος δύναται νὰ ἀντιληφθῇ, ἀναφέρει αὐτὴν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἤδη γνωστάς, οὕτως ὥστε ὁ παῖς, κινούμενος ἐκ τῆς φυσικῆς τάσεως πρὸς ἀπομίμησιν, νὰ συνηθίσῃ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ αὐτάς τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης. Βαθμηδόν, ἐπειδὴ βεβαίως συμβαίνει νὰ παραλείψῃ ὁ παῖς ἐν τῇ ἀπαριθμῇ μίαν ἢ καὶ πλείονας τῶν ἰδιοτήτων, τὰς ὁποίας γνωρίζει, ἡ μήτηρ ὀφείλει διὰ καταλλήλων ἐρωτήσεων, ἐφιστῶσα τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἀντικειμένου, νὰ ἀναγκάσῃ αὐτὸν νὰ ἐνθυμηθῇ αὐτάς. Ἐὰν δὲ οὗτος μὴ ἐννοῶν περιέλθῃ εἰς ἀπορίαν, γελῶσα δῆθεν διὰ τὴν ἀποτυχίαν, τότε μόνον νὰ εἴπῃ ποῖον ἦτο τὸ λησμονηθέν. Μετὰ τινὰ χρόνον ὁ παῖς ἀντιλαμβάνεται τῆς μεθόδου, ἣν πρέπει νὰ ἀκολουθῇ, ἡ φιλοτιμία αὐτοῦ ἐξάπτεται, ἐρωτώμενος δὲ δὲν ζητεῖ ξένην βοήθειαν, ἀλλὰ μετὰ προσοχῆς ἐπιμόνως παρατηρεῖ, ἀνακεφαλαιοῖ κατὰ νοῦν πάσας αὐτοῦ τὰς γνώσεις, πᾶν ὅ,τι εἶδε, πᾶν ὅ,τι ἤκουσε καὶ ἐπὶ τέλους λύει τὸ πρόβλημα, ὅπερ εἶναι ἀνάλογον τῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ οὐχὶ δυσχερές. Δεικνύει τότε χαρὰν μεγάλην ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ, ἡ δὲ μήτηρ ὀφείλει νὰ ἐκδηλοῖ τὴν μετ' αὐτοῦ συμπάθειαν καὶ τὴν ἐπιδοκιμασίαν αὐτῆς. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἄλλων παιδῶν ἐνθουσιάζεται ἀνακαλύπτων τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, ὀνειροπολεῖ πλείονας δάφνας καὶ τρέχει πρὸς ἀνεύρεσιν περισσοτέρων ἀντικειμένων ἐπιθυμῶν νὰ ἀνακοινώσῃ τὰς περὶ τούτων ἐντυπώσεις εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ. Καθ' ὅσον

αἱ δυνάμεις τοῦ παιδὸς ἀναπτύσσονται, ἡ μήτηρ νέαν τροφήν παρέχει, διδάσκει νέας ιδιότητας, προχωροῦσα ἐκ τῆς σκληρότητος καὶ ἀπαλότητος πρὸς τὴν τραχύτητα καὶ τὸ λεῖον, ἐκ τοῦ χρώματος πρὸς τὴν στιλπνότητα, ἐκ τῶν ἀπλῶν σωμάτων πρὸς τὰ σύνθετα, προβάλλουσα ζητήματα πολυπλοκώτερα, καθ' ὅσον γίγνεται ὁ παῖς ἱκανώτερος, διαρκῶς ἐντείνουσα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν προσοχὴν αὐτοῦ, διαρκῶς ἐγείρουσα τὸ ἐνδιαφέρον διὰ νέων καταλλήλων ἐντυπώσεων, ὧν οὗτος εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται, διαρκῶς ἱκανοποιοῦσα τὴν φιλοτιμίαν αὐτοῦ, ἐπιτρέπουσα εἰς αὐτὸν ἀνευ βοήθειας νὰ νικᾷ τὰς μικρὰς δυσχερείας, ἃς εἶναι ἱκανὸς νὰ νικήσῃ. Εἶναι δὲ φανερόν ὅτι οὕτω ποιοῦσα ἡ μήτηρ ἀπλῶς ἀκολουθεῖ τὴν αὐθόρμητον πορείαν, ἣν ὁ παῖς ἠκολούθει ἐν ἔτι προγενεστέρᾳ ἐποχῇ, βοηθεῖ δηλ. εἰς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν, ὁδηγουμένη ὑπὸ τῶν ἐν ἐκάστη αὐτοῦ πράξει ἐκδηλουμένων φυσικῶν τοῦ παιδὸς ἐνστίκτων. Ἀσφαλῶς ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ καλλίστη, ἵνα ὁ παῖς συνηθίσῃ πάντα νὰ παρατηρῇ ὅσον ἔνεστιν ἀκριδῶς καὶ τελείως, τοῦθ' ὅπερ ὁμολογουμένως εἶναι ὁ σκοπὸς τῶν μαθημάτων τούτων. Ὅταν λέγωμέν τι εἰς τὸν παῖδα ἢ δεῖκνύωμέν τι, δὲν διδάσκομεν αὐτὸν νὰ παρατηρῇ, ἀλλ' ἀπλῶς ποιούμεθα αὐτὸν ἀποδέκτην ξένων παρατηρήσεων· ἡ δὲ μέθοδος αὕτη ἐξασθενίζει ἀντὶ νὰ ἐνισχύῃ ἐν αὐτῷ τὴν φυσικὴν ἱκανότητα πρὸς αὐτοδιδασκαλίαν, στερεῖ αὐτὸν τῆς ἐκ τῆς ἐπιτυχοῦς δράσεως γεννωμένης εὐχαριστήσεως, παρουσιάζει τὰς γνώσεις οὐχὶ ὑπὸ ἐλκυστικὴν μορφήν, ἀλλ' ὑπὸ μορφήν τυπικῆς διδασκαλίας καὶ τέλος προκαλεῖ τὴν ἀδιαφορίαν, καὶ δὴ τὴν ἀπέχθειαν, ἣν οὐχὶ σπανίως οἱ παῖδες αἰσθάνονται πρὸς τὴν πραγματογνωσίαν. Ἐν ᾧ ἄφ' ἐτέρου, ἀκολουθοῦντες τὴν ἡμετέραν μέθοδον, ἀπλῶς ὁδηγοῦμεν τὸν νοῦν πρὸς τὴν φυσικὴν αὐτοῦ τροφήν, ἐνοῦμεν μετὰ τῶν διανοητικῶν ὀρέξεων συναι-

σθήματα φυσικῶς πρὸς αὐτὰς συνδεόμενα, οἷα ἡ φιλοτιμία, ἡ ἐπιθυμία τῆς μετ' ἄλλων συμπαθείας κτλ., προκαλοῦμεν διὰ πάντων τούτων ἔντασιν προσοχῆς, ἀσφαλῆ παράγοντα ζωηρῶν καὶ ἀκριδῶν ἀντιλήψεων, καὶ συνηθίζομεν τὸ πνεῦμα ἀπ' ἀρχῆς ἐπὶ τῶν ἰδίων δυνάμεων νὰ βασίζεται, ὅπερ κατ' ἀνάγκην ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐν τῇ ζωῇ.

Ἡ πραγματογνωσία ὅχι μόνον ὀφείλει νὰ διδάσκηται κατὰ τρόπον ὅλως ἀντίθετον τοῦ νῦν ἐν κοινῇ χρήσει, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκτείνεται εἰς κύκλον πραγμάτων εὐρύτερον καὶ κατὰ πολλὰ ἔτη πέρα τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, καθ' ὃ σήμερον διδάσκεται. Δὲν πρέπει τὰ μαθήματα νὰ περιορίζονται εἰς τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀντικείμενα, ἀλλὰ νὰ περιλαμβάνωσι πᾶν ὅ,τι βλέπει τις εἰς τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς φράκτας, εἰς τὰ λατομεῖα καὶ εἰς τῆς θαλάσσης τὴν ἀκτὴν. Νὰ μὴ λήγῃσιν σὺν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ, ἀλλὰ καθ' ὅλην τὴν νεανικὴν νὰ ἐξακολουθῶσιν, οὕτως ὥστε ἀνεπαισθήτως σχεδὸν ἀνδρουμένων τῶν νέων νὰ μετατρέπονται εἰς τὰς ὑψηλὰς ἐρεῦνας τῶν φυσιοδιφῶν καὶ ἐπιστημόνων. Ἐνταῦθα ἐπίσης ἡ Φύσις εἶναι ἱκανὴ ὁδηγός. Οὐδεμία εὐχαρίστησις εἶναι μεῖζον τῆς ἐκδηλουμένης ὑπὸ τῶν παίδων, ὅταν δρέπωσι νέα δι' αὐτοὺς ἄνθη, παρατηρῶσι νέα ἔντομα ἢ συλλέγῃσιν χάλικας καὶ κογχύλια. Πᾶς δέ τις εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται, ὅτι, δεικνύων συμπάθειαν καὶ ὑποθάλπων τὰ αἰσθήματα αὐτῶν ταῦτα, δύναται νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς παῖδας, ἵνα εὐρύτερον ἐρευνήσωσι τὰς ιδιότητας καὶ τὰς συστάσεις τῶν πραγμάτων τούτων. Πᾶς βοτανολόγος, ἐάν ποτε παρέλαβε παῖδις μεθ' αὐτοῦ εἰς περιπάτους ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰ δάση, ἀφεύκτως θὰ παρετήρησε πόσον προθύμως προσεπάθουν νὰ βοηθήσωσιν αὐτὸν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, μετὰ πόσης προσοχῆς ἀνεζήτησαν φυτὰ ἢ παρηκολούθουν αὐτὸν ἐξετάζοντα αὐτὰ καὶ μετὰ πόσης περιεργείας ἀδιαλείπτως ἐξέφραζον τὰς ἀπορίας αὐτῶν ζη-

τοῦνται ἐξηγήσεις. Οἱ ὁπαδοὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Βάκωνος, ὅστις ἐκάλει ἑαυτὸν θεράποντα καὶ διερμηνέα τῆς Φύσεως, ἐὰν ὥσι συνεπεῖς, θὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ὀφείλομεν ἐν ταπεινότητι νὰ ἀσπασθῶμεν τὴν ἀνωτέρω προδιαγραφεῖσαν μέθοδον. Ἄφ' οὗ ὁ παῖς ἐκμάθη τίνες αἱ ἀπλᾶι ἰδιότητες τῶν ἀνοργάνων ἀντικειμένων, διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου δεόν νὰ ὀδηγῆται πρὸς ἀκριθεῖ ἐξέτασιν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια κατὰ τοὺς ἡμερησίους αὐτοῦ περιπάτους βλέπει ἢ συλλέγει. Κατ' ἀρχὰς ἡ διδασκαλία νὰ περιορίζηται εἰς τὰς ἀπλουστάτας γνώσεις· νὰ ἐξετάζη ὁ μικρὸς παῖς π. χ. περὶ φυτῶν ποῖον τὸ χρῶμα, τίς ὁ ἀριθμὸς καὶ ποῖον τὸ σχῆμα τῶν πετάλων καὶ τὸ σχῆμα τοῦ στελέχους καὶ τῶν φύλλων· περὶ ἐντόμων τίς ὁ ἀριθμὸς τῶν πτερῶν, τῶν ποδῶν, τῶν κεραίων καὶ ποῖον τὸ χρῶμα αὐτῶν. Ὅταν ταῦτα ὁ παῖς ἔχῃ ἀκριθῶς παρατηρήσει καὶ μάθει ἀπταιστως, δυνάμεθα βαθμυδὸν πρὸς τὰ πρόσω νὰ θαίνωμεν ἐξετάζοντες, ἐπὶ παραδείγματι, τὸν ἀριθμὸν τῶν στημόνων καὶ ὑπέρων, ἂν ἡ στεφάνη παρουσιάζει σχῆμα ἀκτινοειδὲς ἢ συμμετρικόν, κατὰ ποῖαν τάξιν φύονται τὰ φύλλα, ἂν φύονται ἀντίθετα ἢ ἐπάλλῃλα, μισχωτὰ ἢ ἄμισχα, τριχωτὰ ἢ λεία, πριονωτά, ὀδοντωτά, κ.λ. Προκειμένου περὶ ἐντόμων, προσκαλοῦμεν τὸν παῖδα νὰ παρατηρήσῃ τὴν διαίρεσιν τοῦ σώματος, τὰς τομὰς τῆς κοιλίας, τὰ στίγματα τῶν πτερῶν, τὸν ἐρεθισμόν τῶν ἀρθρώσεων καὶ ποδῶν καὶ τὸ σχῆμα τῶν μικροτέρων ὀργάνων, σκοποῦντες διὰ τοῦ συστήματος τούτου νὰ διεγείρωμεν ἐν τῷ παιδί τὴν φιλοδοξίαν νὰ μανθάνῃ περὶ παντὸς ἀντικειμένου πᾶν ὅ,τι περὶ αὐτοῦ δύναται νὰ γνωσθῇ. Ὅταν δὲ ὁ παῖς φθάσῃ εἰς τὴν κατάλληλον ἡλικίαν, δυνάμεθα, χαριζόμενοι δῆθεν εἰς αὐτόν, νὰ παράσχωμεν αὐτῷ τὰ μέσα νὰ διατηρῇ καὶ ταξινομῇ τὰ φυτά, τὰ ὅποια μελετήσας ἔμαθε νὰ ἀγαπᾷ, ἢ καὶ νὰ τρέφῃ τοὺς σκώληκας καὶ τὰς κάμπας τῶν κοινῶν χρυσαλλίδων, ἵνα παρα-

κολουθῇ τὰς διαφόρους αὐτῶν ἐξελίξεις, ὅπερ ἐξ ἰδίας πείρας ὁμολογοῦμεν ὡς λίαν εὐχάριστον διὰ τοὺς παῖδας ἐνασχόλησιν, εἰς ἣν προθύμως ἀφιεροῦσιν ἐπὶ ἔτη πολλὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς αὐτῶν. Ὅταν δέ, πλὴν τούτων πάντων, δυνηθῶσιν οὗτοι νὰ καταρτίσωσι καὶ συλλογὴν ἐντόμων, αἱ ἐβδομαδιαῖαι ἐκδρομαὶ προσλαμβάνουσιν ἰδιαίτερα θέλγητρα· καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν τὰ μαθήματα τῆς Πραγματογνωσίας ἀποβαίνουνσι θαυμασιὰ μελέτη εἰσαγωγικὴ τῆς Φυσιολογίας.

Εἰμεθα πεπεισμένοι ὅτι πολλοὶ θὰ εἴπωσιν, ὅτι ταῦτα εἶναι ἀπώλεια χρόνου καὶ κόπου, καὶ ὅτι λυσιτελέστερα θὰ ᾔσαν διὰ τοὺς παῖδας ἡ συνήθης ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἐκμάθησις τῆς Ἀριθμητικῆς, δι' ὧν κάλλιον προπαρασκευάζονται ἵνα ἐργασθῶσιν ἐν τῇ ζωῇ. Λυπούμεθα ὅτι εἰσέτι ἐπικρατοῦσι τοιαῦται χονδροειδεῖς περὶ ἀγωγῆς ἰδέαι καὶ τοιαύτη στενὴ ἀντίληψις περὶ τῶν ἐν γένει ὠφελίμων εἰς τὸν ἄνθρωπον γνώσεων. Οὐδὲν λέγομεν περὶ τῆς συστηματικῆς μορφώσεως τῶν αἰσθήσεων, ἥτις εἶναι λίαν ἀναγκαῖα, οὐδὲ περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἀνωτέρω μεθόδου, ἅτε ἐξυπηρετούσης τὴν ἀνάγκην ταύτην, ὑπερασπίζομεν δὲ αὐτὴν μόνον χάριν τῶν γνώσεων, ἃς δι' αὐτῆς κτῶμεθα. Ἐὰν εἶναι προωρισμένον οἱ ἄνθρωποι νὰ ζῶσιν ὡς ἀπλοῖ ἄστοι, ἀπλοῖ καταστιχογράφοι, οὐδεμίαν ἰδέαν κεκτημένοι πέρα τοῦ ἐμπορίου αὐτῶν· ἐὰν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀρκῶνται φανταζόμενοι τῆς ἐξοχῆς τὸ κάλλος καὶ τὰς ἀπολαύσεις ὑπὸ τὴν μορφήν κηπαρίου, ἔνθα νὰ κάθηνται καπνίζοντες καὶ πίνοντες· ἐὰν ὡς ἀμαθεῖς τινες κτηματῖαι εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρῶσι τὰ δάση ὡς μέρη κατάλληλα πρὸς θήραν, τὰ ἄγρια ἄνθη ὡς ζιζάνια, καὶ νὰ κατατάσσωσι τὰ ζῷα εἰς τρεῖς τάξεις, τὰ θηρία, τὰ ἔντομα καὶ τὰ ποίμνια, τότε βεβαίως εἶναι ἀνωφελεῖς αἱ γνώσεις, ὧν ἄμεσος σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ πλήρωσις τῶν χρηματοκιθωτίων καὶ τῶν ἀποθηκῶν. Ἄλλ' ἐὰν τοῦναντίον ἔχωμεν προορισμὸν

εὐγενέστερον ἢ νὰ εἴμεθα ἐργάται μισθωτοί· ἐὰν τὰ περιστοι-
 χούντα ἡμᾶς πράγματα χρησιμεύωσι καὶ εἰς ἄλλο τι ἢ μόνον
 νὰ ἀποφέρωσι χρήματα· ἐάν, πλὴν τῶν πρὸς ἀπόκτησιν καὶ
 ἀπόλαυσιν ἐνστίκτων ἡμῶν, ἔχωμεν ἄλλα ἀνώτερα ἐνστικτα νὰ
 ἀναπτύξωμεν· ἐὰν ἡ ἡδονή, ἣν γεννῶσιν ἐν ἡμῖν ἡ Μουσικὴ,
 ἡ Τέχνη, ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ἔχῃ σπουδαιότητά τινα,
 τότε εἶναι ὄντως ἀγαθὸν νὰ ἐνθαρρύνωμεν τὴν αὐθόρμητον τοῦ
 παιδὸς τάσιν πρὸς παρατήρησιν τῶν φυσικῶν καλλωνῶν καὶ
 ἔρευναν τῶν φυσικῶν φοινομένων. Ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ὀπα-
 δῶν τῆς τοπικῆς κοινωφελείας, οἵτινες ἐρχόμενοι εἰς τὸν κόσμον
 ζῶσι καὶ ἀποθνήσκουσιν οὐδὲν ἐρευνήσαντες καὶ οὐδὲν μαθόν-
 τες, καὶ αὐτῶν ἔτι, λέγομεν, ἡ μέθοδος ἡμῶν αὕτη δύναται νὰ
 ἐκανοποιήσῃ τὰς ἀπαιτήσεις. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον πάντες θὰ
 ἀναγνωρίσωσιν ὅτι ἡ γνῶσις τῶν νόμων τῆς ζωῆς εἶναι σπου-
 δαιότερα οἷας δῆποτε ἄλλης γνώσεως· ὅτι ἐπ' αὐτῆς βασίζον-
 ται ὅχι μόνον πᾶσαι αἱ σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ λειτουργίαι,
 ἀλλὰ καὶ δι' ἐπαγωγῆς πᾶσαι αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ δια-
 πραγματεύσεις—τὸ ἐμπόριον, ἡ πολιτικὴ, ἡ ἠθικὴ—καὶ ὅτι
 ἐπομένως, ἐὰν μὴ ἀντιλαμβανώμεθα αὐτῶν, δὲν δυνάμεθα ὀρθῶς
 νὰ κανονίσωμεν τὴν διαγωγὴν ἡμῶν, οὔτε ὥς μελῶν τῆς κοινω-
 νίας οὔτε ὥς ἀτόμων. Ἐπίσης πάντες θὰ ἴδωσιν, ὅτι οἱ νόμοι
 τῆς ζωῆς εἶναι κατ' οὐσίαν οἱ αὐτοί, καθ' ἅπαντα ἐν γένει τὸν
 ὀργανικὸν κόσμον, καὶ περαιτέρω ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ
 ἐννοήσωμεν αὐτοὺς ὑπὸ τὰς συνθέτους αὐτῶν ἐκφάνσεις, ἐὰν μὴ
 προηγουμένως μελετήσωμεν τοὺς ἀπλουστεροὺς τύπους αὐτῶν.
 Ὅταν δὲ ταῦτα πάντες ἐννοήσωμεν, πάντες θὰ ἐννοήσωμεν ἅμα,
 ὅτι βοηθοῦντες τὸν παῖδα νὰ ἀποκτήσῃ γνώσεις τῶν ἐξωτερικῶν
 ἀντικειμένων, πρὸς ἃς τοιαύτην ἀπληστον αἰσθάνεται κλίσιν,
 καὶ ὑποθάλλοντες τὴν κλίσιν ταύτην, ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ,
 ἀπλῶς βοηθοῦμεν αὐτὸν νὰ ἀποταμιεύῃ ἀκατέργαστον ὕλιν

μελλούσης ἐργασίας, καὶ γεγονότα ἐξ ὧν ποτε νὰ ἐξαγάγῃ τὰς μεγάλας γενικὰς τῆς Ἐπιστήμης ἀρχάς, ὅφ' ὧν μόνον ὀρθῶς διέπονται πᾶσαι ἡμῶν αἱ πράξεις.

Ἡ ὁσημέραι εὐρυτέρα διάδοσις τῆς Ἰχνογραφίας, ἀναγνωρίσθειας ὡς στοιχείου ἀγωγῆς, εἶναι ἐν τῶν πολλῶν σημείων, τὰ ὅποια ἐμφαίνουσιν ὅτι ἄρχονται ἐπικρατοῦσαι λογικώτεραι ἰδέαι περὶ πνευματικῆς μορφώσεως. Ἀπαξ ἔτι βλέπομεν ὅτι οἱ διδάσκαλοι τέλος ἀσπάζονται τὴν ὑπὸ τῆς Φύσεως διαρκῶς ὑποδεικνυμένην αὐτοῖς μέθοδον. Πάντες γνωρίζουσι πόσον αὐθορμήτως οἱ παῖδες ἀποπειρῶνται νὰ ἀναπαραστήσωσι τοὺς περιστοιχοῦντας αὐτοὺς ἀνθρώπους, τὰς οἰκίας, τὰ δένδρα καὶ τὰ ζῶα, εἴτε ἐπὶ πλακὸς ἐλλείψει ἄλλου μέσου εἴτε διὰ μολυβδοκονδύλου ἐπὶ χάρτου. Ἡ θεὰ εἰκονογραφημένων βιβλίων εἶναι μία τῶν μεγίστων αὐτῶν ἀπολαύσεων· ὡς συνήθως δὲ ἡ μεγάλη μιμητικὴ αὐτῶν τάσις γεννᾷ ἐν αὐτοῖς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ζωγραφῶσι καὶ αὐτοί. Ἡ προσπάθεια αὕτη τῶν παίδων πρὸς ἀπεικόνισιν τῶν πραγμάτων, τῶν ἐμποιοῦντων αὐτοῖς ἐντύπων, εἶναι μία ἐξ ἐνστίκτου ἄσκησις τῆς ἀντιληπτικῆς αὐτῶν ἱκανότητος· εἶναι μέσον, δι' οὗ ἀποκτῶσι μείζονα ἔτι ἀκρίβειαν καὶ τελειότητα παρατηρήσεως. Οὕτω δὲ προσπαθοῦντες ἅφ' ἑνὸς νὰ ἐλκύσωσι τὴν προσοχὴν καὶ συμπάθειαν ἡμῶν, ὅταν ἐκάστοτε ἀνακαλύπτωσι τὰς αἰσθητὰς τῶν ἀντικειμένων ιδιότητας, καὶ ἅφ' ἑτέρου ἀποπειρώμενοι νὰ ζωγραφῶσι πᾶν ὅ,τι βλέπουσιν οἱ παῖδες δεικνύουσιν ἡμῖν, καὶ ἅφ' ἡμῶν αἰτοῦσιν ἀκριδῶς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀγωγῆς, οὗτινος μάλιστα αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην.

Ἐὰν οἱ διδάσκαλοι, ἀκολουθοῦντες τὴν πορείαν τῆς Φύσεως, ὅχι μόνον ὠρίζον τὴν Ἰχνογραφίαν ὡς μέρος τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ ἐξέλεγον μεθόδους καταλλήλους πρὸς διδασκαλίαν αὐτῆς, ἡ βελτίωσις θὰ ἦτο ἔτι μείζων. Ἐξετάσωμεν τίνα πράγματα ὁ

παῖς προσπαθεῖ πρῶτον νὰ ἀναπαραστήσῃ. Ἀντικείμενα μεγάλα χρωμάτων ζωηρῶν, ἀντικείμενα συνδεόμενα πρὸς εὐχαρίστους ἐντυπώσεις, ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους ἀγαπᾷ, ἀγελάδας καὶ κύνας, τῶν ὁποίων ἐκάστη κίνησις ἐγείρει τὴν περιέργειαν αὐτοῦ, οἰκίας τὰς ὁποίας καθ' ἡμέραν βλέπει καὶ αἵτινες ποιοῦσιν εἰς αὐτὸν ἐντύπωσιν, ὡς ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν μερῶν αὐτῶν κ.λ. Ἐν τῇ Ζωγραφικῇ δὲ τί πρὸ παντὸς εὐχαριστεῖ αὐτόν; Ἀσφαλῶς τὸ χρωματίζειν. Ὁ χάρτης καὶ τὸ μολυβδοκόνδυλον εἶναι καλὰ, ἐλλείπει ἄλλων μέσων καλυτέρων· ἀλλὰ κιθώτιον μετὰ χρωμάτων καὶ χρωστήρος εἶναι ἀληθῆς διὰ τοὺς παῖδας θησαυρός. Ἡ ἱχνογράφησις τότε ἔρχεται κατὰ δεύτερον λόγον, ἱχνογραφεῖ δὲ ὁ παῖς μόνον, ἵνα δυνηθῇ ἔπειτα νὰ χρωματίζῃ. Ποία δὲ ἀπόλαυσις, ὅταν δοθῇ εἰς αὐτόν, ἵνα χρωματίσῃ ὁλόκληρον βιβλίον εἰκόνων! Τὴν μέθοδον λοιπὸν ταύτην, τὴν ἐξ ἐνστίκτου ὑπὸ τοῦ παιδὸς ὀριζομένην, ἡμεῖς θεωροῦμεν ὀρθήν, ἀν καὶ γνωρίζομεν ὅτι θὰ φανῇ γελοία εἰς τοὺς διδασκάλους τῆς ἱχνογραφίας, οἵτινες τὰ μὲν χρώματα διδάσκουσιν ἐν τέλει, διδάσκοντες δὲ τὰ σχήματα ἀναγκάζουσι τοὺς μαθητὰς νὰ ἀντιγράψωσιν ἀνιὰρὰς δι' αὐτοὺς γραμμάς. Ἐκ τῆς ψυχολογίας μαθητόμεν ὅτι τὰ χρώματα προηγούνται τῶν σχημάτων, τοῦτο δὲ ἐξ ἀρχῆς ὀφείλομεν νὰ παραδεχώμεθα, ὡς ἐπίσης ἐξ ἀρχῆς ὀφείλομεν νὰ ἐκλέγωμεν τὰ πρὸς ἀπεικόνισιν ἀντικείμενα ἐκ τοῦ φυσικοῦ. Ἡ προτίμησις αὕτη πρὸς τὰ χρώματα, ἥτις ἀπαντᾷ ὄχι μόνον παρὰ τοῖς παισίν, ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε διατηρεῖται δι' ὅλης τῆς ζωῆς, δέον νὰ χρησιμοποιῇται ὡς φυσικὸν ἐλατήριον πρὸς ἐπίτευξιν τῆς σχετικῶς δυσχεροῦς καὶ δυσαρέστου γνώσεως τῶν γραμμῶν καὶ σχημάτων· διότι ἱκανὴ ἀμοιβὴ τῶν καταβαλλομένων κόπων εἶναι διὰ τοὺς παῖδας ἡ προσδοκωμένη εὐχαρίστησις τοῦ κατόπιν χρωματισμοῦ τῶν εἰκόνων. Εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐνθαρρύνωμεν

τοὺς παῖδας, ὅταν ἀποπειρῶνται νὰ ἀπεικονίσωσι τὰ ἀντικείμενα, τὰ ἐλκύνοντα τὴν προσοχὴν αὐτῶν, καὶ ἐὰν ταῦτα ὥσι δυσανάλογα πρὸς τὰς δυνάμεις αὐτῶν, πεπεισμένοι ὄντες ὅτι, σὺν τῷ χρόνῳ καὶ τῇ πείρᾳ, ἡ προσοχὴ αὐτῶν θὰ τραπῇ πρὸς πράγματα ἀπλούστερα καὶ εὐκολώτερα, τὰ ὁποῖα καὶ ταῦτα θὰ προσπαθήσωσι νὰ ἀπεικονίσωσι, καὶ οὕτως αἱ εἰκόνες αὐτῶν βαθμηδὸν θὰ ἀναπαριστῶσιν ἀκριδέστερον τὴν πραγματικὴν τῶν ἀντικειμένων ὄψιν. Τὸ ἐντελῶς ἀόριστον καὶ ἄμορφον, ὅπερ συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἐξελιξεως παρουσιάζουσι τὰ πρῶτα ταῦτα δοκίμια, δὲν εἶναι λόγος, ἵνα μὴ λαμβάνωμεν αὐτὰ ὑπ' ὄψιν. Δὲν σημαίνει ἂν τὰ σχήματα εἶναι γελοῖα ἢ τὰ χρώματα ἄτεχνα καὶ ὑπὲρ τὸ δέον ζωηρά. Δὲν ἀπαιτοῦμεν ὁ παῖς νὰ παραγάγῃ καλὰς εἰκόνας, ἀλλὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὰς ἰδιότητας αὐτοῦ. Ὅφείλει πρῶτον νὰ μάθῃ νὰ διευθύνῃ τοὺς δακτύλους αὐτοῦ καὶ νὰ ἀποκτήσῃ στοιχειώδεις τινὰς γνώσεις τῆς ὁμοιότητος τῶν ἀντικειμένων, ἡ δὲ ἄσκησις αὕτη εἶναι ἢ καλλίστη πασῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἅφ' οὗ εἶναι αὐθόρμητος, ἐγείρουσα ἅμα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν τοῦ παιδός. Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας δὲν εἶναι δυνατόν ὁ παῖς νὰ διδαχθῇ συστηματικῶς τὴν Ἰχνογραφίαν. Ὅφειλομεν ἄρ' αὖ γε νὰ περιστείλωμεν τὴν φυσικὴν τάσιν αὐτοῦ πρὸς αὐτοδιδασκαλίαν, ἢ νὰ ἀμελήσωμεν αὐτῆς, ἢ τοὺναντίον νὰ ἐνθαρρύνωμεν καὶ βοηθῶμεν τὴν κανονικὴν ἄσκησιν τῶν ἀντιληπτικῶν ἰδιοτήτων καὶ τοῦ χειρισμοῦ τῶν δακτύλων; Παρέχοντες εἰς τοὺς παῖδας ξυλογραφημένας εἰκόνας, ἵνα χρωματίσωσιν αὐτάς, ἢ χάρτας, ἐφ' ὧν διὰ χρωμάτων νὰ διαγράψωσι τὰς μεθορίους γραμμάς, ὅχι μόνον ἀναπτύσσομεν ἐν αὐτοῖς, δι' εὐχαρίστου τρόπου, τὴν αἰσθητικὴν τῶν χρωμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐξοικειοῦμεν αὐτοὺς πρὸς τὰ σχήματα τῶν διαφόρων ἀντικειμένων, πρὸς τὴν ὄψιν τῶν χωρῶν ἐπὶ τοῦ χάρτου, καὶ πρὸς τὸν

χειρισμόν τοῦ χρωστῆρος. Παρέχοντες δὲ ἐλκυστικά δι' αὐτοὺς ἀντικείμενα ὑποθάλλομεν παρὰ τοῖς παισὶ τὴν συνήθειαν τοῦ ζωγραφεῖν αὐτά, ἔστω καὶ ἀτέχνως. Οὕτω δέ, ὅταν φθάσῃ ἡ κατάλληλος πρὸς διδασκαλίαν τῆς Ἰχνογραφίας ἡλικία, οἱ παῖδες κέκτηνται ἤδη εὐχέρειάν τινα, ἣν ἄλλως δὲν θὰ εἶχον, καὶ κερδίζουσι χρόνον καὶ κόπον οἷ τε μαθηταὶ καὶ οἱ διδάσκαλοι.

Ἐκ τῶν προλεχθέντων εὐκόλως δύναται τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι καταδικάζομεν τὸ σύστημα τῆς ἐκ πινάκων ἀντιγραφῆς, ἔτι δὲ μᾶλλον τὴν τυπικὴν ἄσκησιν περὶ τὴν διαγραφὴν εὐθειῶν, καμπύλων ἢ συνθέτων γραμμῶν, ἣν συνήθως διδάσκαλοι τινες Ἰχνογραφίας ἐν ἀρχῇ διδάσκουσι. Λυπούμεθα ὅτι ἡ Καλλιτεχνικὴ Ἑταιρεία ἐσχάτως ἐν σειρᾷ ἐγχειριδίων περὶ «Στοιχειώδους καλλιτεχνικῆς μορφώσεως» ἐπιδοκιμάζει ἔργον τι πραγματευόμενον περὶ τῶν πρώτων τῆς Ἰχνογραφίας ἀρχῶν, τὸ ὅποιον καθ' ἡμᾶς εἶναι τὸ χεῖριστον ἐξ ὧν ποτὲ ἀνέγνωμεν. Εἶναι ἔργον γλύπτου τινὸς *John Bell «Outline from Outline or from the Flat»*. Ὁ συγγραφεὺς λέγει ἐν τῷ προλόγῳ ὅτι προτίθεται νὰ διαγράψῃ μέθοδον διδασκαλίας ἀπλὴν καὶ λογικὴν, πρὸς τοῦτο δὲ ἄρχεται δι' ὀρισμῶν τινῶν ὡς ἑξῆς.

«Ἐν τῇ Ἰχνογραφίᾳ ἀπλὴν γραμμὴν ὀνομάζομεν σειρὰν φερομένην ἀπὸ τινος σημείου εἰς ἄλλο».

»Αἱ γραμμαὶ, ἐν τῇ Ἰχνογραφίᾳ, δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν, ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῶν, εἰς δύο τάξεις·

»α') Εἰς τὰς εὐθείας, αἵτινες ἀκολουθοῦσι τὴν βραχυτάτην ὁδὸν μεταξὺ δύο σημείων, π. χ. Α—Β·

»β') Εἰς τὰς καμπύλας, αἵτινες δὲν ἀκολουθοῦσι τὴν βραχυτάτην ὁδὸν μεταξὺ δύο σημείων, ὡς Γ—Δ».

Οὕτω δὲ βαίνει εἰς τὸν ὀρισμὸν τῶν ὀριζοντίων γραμμῶν, τῶν κατακορύφων, τῶν πλαγίων, τῶν διαφόρων γωνιῶν καὶ τῶν ποικίλων σχημάτων, τὰ ὅποια σχηματίζουσιν αἱ γωνίαι καὶ

αί γραμμαί. Τέλος τὸ ἔργον ἀποτελεῖ γραμματικὴν τινὰ τῶν σχημάτων μετ' ἀσκήσεων καὶ καθιεροὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἰχνογραφίας τὸ σύστημα τῆς ἐν ἀρχῇ ξηρᾶς ἀναλύσεως τῶν πραγμάτων εἰς τὰ ἐξ ὧν συνίστανται στοιχεῖα, ὅπερ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς γλώσσης κατεδικάσαμεν· τὸ βαίνειν δηλ. ἐκ τῶν ὀρισμένων πρὸς τὰ ἀόριστα καὶ προτάσσειν τὰ ἀφηρημένα τῶν συγκεκριμένων, καὶ τῶν πειραμάτων τὰς ἐπιστημονικὰς θεωρίας. Περιττὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἀνατροπὴν τῆς φυσικῆς τῶν πραγμάτων σειρᾶς. Ὁρθότατα ἐλέχθη ὅτι τὸ ἄρχεσθαι τῆς διδασκαλίας γλώσσης τινὸς ἀπὸ τῶν μερῶν τοῦ λόγου καὶ τῶν ιδιοτήτων ἐκάστου ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐπίσης λογικὸν ὅσον τὸ προτάσσειν τῆς τέχνης τοῦ βαδίζειν σειρᾶς μαθημάτων ἐπὶ τῶν ὁστῶν, τῶν μυῶνων καὶ τῶν νεύρων τῶν κνημῶν. Τὸ αὐτὸ δὲ σχεδὸν δύναται νὰ λεχθῇ, ὅταν ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἀπεικονίζειν τὰ ἀντικείμενα προτείνωσιν ἡμῖν ὀνοματολογίας καὶ ὀρισμοὺς τῶν γραμμῶν, τὰς ὁποίας ταῦτα ἀναλυόμενα παρουσιάζουσιν. Οἱ τεχνικοὶ οὗτοι ὅροι εἶναι δυσάρεστοι διὰ τοὺς παῖδας, ἅμα δὲ καὶ ἀνωφελεῖς, καὶ δι' αὐτῶν ἀμέσως ἀπ' ἀρχῆς καθίσταται ἡ μελέτη τῆς τέχνης ἀνιαιρά. Ταῦτα δὲ πάντα, ἵνα διδαχθῶσιν οἱ μαθηταὶ ἐκεῖνα, ἅτινα ἀφεύκτως διὰ τῆς πείρας, ὅλως ἀσυναίσθητως, θὰ ἐδιδάσκοντο. Καθ' ὃν τρόπον ἀκριβῶς ὁ παῖς μανθάνει τὴν σημασίαν τῶν κοινῶν λέξεων, ἀκροώμενος τῶν περὶ αὐτὸν συνδιαλεγομένων, ἄνευ τῆς βοηθείας τοῦ λεξικοῦ, οὕτω καὶ παρατηρῶν τὰ ἀντικείμενα, τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ἴδια αὐτοῦ Ἰχνογραφήματα θὰ ἀποκτήσῃ βαθμηδὸν οὐχὶ μόνον ἀκόπως, ἀλλὰ καὶ εὐχαρίστως, τὴν γνῶσιν τῶν ἐπιστημονικῶν ὄρων, οὓς, ὅταν διδάσκηται ἐν ἀρχῇ, εὕρισκει αἰνιγματώδεις καὶ ἀνιαιρούς.

Βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦδε καθορισθεισῶν γενικῶν παιδαγωγικῶν ἀρχῶν, ἐὰν ὄντως αὗται κριθῶσιν ὀρθαί, λέγομεν

ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς Ἰχνογραφίας ὀφείλει νὰ συμβαδίζει, σὺν τῇ φυσικῇ, ἐκ τρυφερωτάτης ἡλικίας τοῦ παιδός, ῥοπήν πρὸς τὸ ἀπεικονίζειν πᾶν ὅ,τι βλέπει, ἣν προηγουμένως ἀναγράφομεν ὡς ἀξίαν πάσης ἐνθαρρύνσεως. Ὅταν διὰ τῆς οὕτω ἀρξαμένης ἐκουσίας ταύτης ἀσκήσεως ὁ παῖς ἀποκτήσῃ ποιὰν τινα σταθερότητα τῆς χειρὸς καὶ ἱκανὴν ἰδέαν τῆς ἀναλογίας, θὰ ἀντιληφθῇ, ἔστω καὶ ἀορίστως, ὅτι ἐν τῇ προοπτικῇ τὰ σώματα παρουσιάζουσι τρία διάφορα μεγέθη. Ἐπανειλημμένως θὰ ἀποπειραθῇ νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν νέαν ταύτην ὄψιν τῶν ἀντικειμένων ἐπὶ τοῦ χάρτου, καὶ ἐπανειλημμένως θὰ ἀποτύχῃ, παράγων ἐκτρώματα ἐνθυμίζοντα τὰς ἀτέχνους Κινεζικὰς εἰκόνας. Μόνον δὲ ὅταν τέλος μετὰ διαυγείας ἀντιληφθῇ τίνι τρόπῳ ὀφείλει νὰ ἐργάζεται, ἵνα ἐπιτύχῃ, δίδομεν αὐτῷ τὸ πρῶτον μάθημα ἐμπειρικῆς προοπτικῆς διὰ τοῦ μηχανήματος τοῦ συνήθως ἐν χρήσει πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐξήγησιν τῶν φαινομένων τῆς προοπτικῆς. Μηδεὶς πτοηθῇ τὸ πείραμα εἶναι εὐνόητον δι' οἷονδῆποτε παιδὰ κοινῆς εὐφυΐας, ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς. Θέτομεν καθέτως ἐπὶ τραπέζης καὶ ἐνώπιον τῶν μαθητῶν ὑελίνην πλάκα, ὅπισθεν τῆς ὁποίας τοποθετοῦμεν βιβλίον ἢ ἄλλο τι ἀπλοῦν ἀντικείμενον, καὶ προσκαλοῦμεν αὐτόν, ἐν ᾧ διαρκῶς προσηλοῖ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σημείου, νὰ διαγράψῃ ἐπὶ τῆς ὑέλου στίγματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς γωνίας τοῦ ὀπισθεν ἀντικειμένου ἢ κρύπτοντα αὐτάς, μετὰ δὲ ταῦτα νὰ ἐνώσῃ τὰ στίγματα διὰ γραμμῶν. Τοῦτο πράττων ὁ παῖς παρατηρεῖ ὅτι αἱ γραμμαὶ τὰς ὁποίας σύρει ἀκολουθοῦσι τὴν περίμετρον τοῦ ἀντικειμένου, ὅταν δὲ θέσῃ φύλλον χάρτου ἐπὶ τοῦ ἀντιθέτου μέρους τῆς ὑέλου, βλέπει καταφανῶς ὅτι αὗται ἀναπαριστῶσι τὸ ἀντικείμενον, ἀκριβῶς ὅπως εἶδεν αὐτό. Παρατηρεῖ δὲ συγχρόνως, ὅτι ἡ ὁμοιότης αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶς φαινομενικὴ, ἀλλ' ὅτι αἱ γραμμαὶ κατ' ἀνάγκην θὰ ὡσι τελείως

ὅμοιοι, ἀφ' οὗ διεγράψεν αὐτάς, οὕτως ὥστε νὰ ἀντιστοιχῶσι πρὸς τὴν περίμετρον τοῦ ἀντικειμένου, ἀφαιρῶν δὲ τὸν χάρτην πείθεται ὅτι ὄντως ἀντιστοιχοῦσι. Τὸ πείραμα, νέον δι' αὐτόν, ἐμποιεῖ αὐτῷ ἐντύπωσιν, χρησιμεύει δέ, ἵνα ἀποδείξῃ πειραματικῶς εἰς τὸν μαθητὴν, ὅτι γραμμαὶ ὠρισμένου μήκους, καθ' ὠρισμένας διευθύνσεις διαγεγραμμένα ἐπὶ ἐπιπέδου, δύνανται νὰ παριστῶσι γραμμὰς μήκους διαφόρου καὶ διαφόρου διευθύνσεως ἐν τῷ κενῷ. Μεταβάλλων βαθμηδὸν τὴν θέσιν τοῦ ἀντικειμένου ὁ μαθητὴς ἄγεται νὰ παρατηρήσῃ ὅτι γραμμαὶ τινες ἐξαφανίζονται, ἐν ᾧ ἄλλαι ἀναφαίνονται, καὶ τινες σμικρύνονται, ἐν ᾧ ἄλλαι γίνονται μακρότεροι. Ἐπίσης ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καλὸν εἶναι νὰ διδάσκωμεν διὰ τῆς αὐτῆς πειραματικῆς μεθόδου τίνι τρόπῳ π. χ. αἱ παράλληλοι γραμμαὶ τείνουσι πρὸς τὸ αὐτὸ χωρὶς ποτε νὰ συναντῶνται, καὶ ἐν γένει τὰς σπουδαιοτέρας ἀρχὰς τῆς προοπτικῆς. Ἐὰν δὲ ὁ μαθητὴς ἔχῃ συνηθίσῃ ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων νὰ στηρίζεται, ἅμα τῇ προτροπῇ τοῦ διδασκάλου, θέλει εὐχαρίστως δοκιμάσει νὰ ἰχνογραφήσῃ διὰ μόνου τοῦ ὀφθαλμοῦ βοηθούμενος ἀντικείμενόν τι ἀπ' εὐθείας, καὶ θέλει ἐξακολουθεῖ οὕτως ἀπ' εὐθείας ἰχνογραφῶν ὅσον ἔνεστι τελειότερον τὰς ἐπὶ τῆς ὕλου ἐκάστοτε διαγραφομένας εἰκόνας, εὐρίσκων τοῦτο ἄσκησιν θελκτικὴν. Οὕτως ὁ παῖς διὰ μεθόδου ἐλκυστικῆς ἅμα καὶ ἀπλῆς, οὐχὶ ἀφηρημένης ἀλλὰ λογικῆς, ἐξοικειοῦται πρὸς τὰς γραμμὰς, ἃς παρουσιάζουσι τὰ ἀντικείμενα, καὶ ἀποκτᾷ βαθμηδὸν τὴν ἱκανότητα νὰ ἀναπαριστᾷ αὐτάς, χωρὶς νὰ ἀναγκάζεται νὰ προστρέχῃ εἰς τὴν ἄλογον καὶ μηχανικὴν ἄσκησιν τῆς ἀντιγραφῆς ξένων εἰκόνων. Εἰς τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα προσθετέον καὶ τὰ ἐξῆς· ὅτι ὁ μαθητὴς ἐνωρίτατα καὶ σχεδὸν ἀσυναίσθητως διδάσκεται τὴν ἀληθὴ θεωρίαν τῆς Ζωγραφικῆς, δηλαδὴ ὅτι τὸ ζωγραφεῖν εἶναι διαγράφειν τὰ ἀντικείμενα, ὡς ταῦτα φαίνονται, δταν προ-

βάλλωνται ἐπὶ ἐπιπέδου τεθέντος μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ θεατοῦ, καὶ ὅτι, ὅταν φθάσῃ εἰς τὴν κατάλληλον ἡλικίαν, ἵνα ἐπιστημονικῶς μελετήσῃ τὰ περὶ προοπτικῆς, εἶναι ἤδη κάτοχος τῶν πρώτων ἀρχῶν, ἐφ' ὧν αὕτη λογικῶς βασίζεται.

Ἀναγράφοντες τὴν ἀκόλουθον περικοπὴν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ *Wyse* εἵμεθα πεπεισμένοι ὅτι λογικώτερον πρόγραμμα πρὸς διδασκαλίαν τῶν πρώτων στοιχείων τῆς Γεωμετρίας εἶναι ἀδύνατον νὰ παραθέσωμεν·

«Ὅταν ὁ παῖς συνηθίσῃ νὰ μεταχειρίζεται κύβους πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ἀριθμητικῆς, νὰ ἐξακολουθῇ μεταχειριζόμενος αὐτοὺς καὶ πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Γεωμετρίας. Ἀντιθέτως τῆς κοινῆς μεθόδου, ἡμεῖς νομίζομεν ὀρθὸν εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς νὰ διδάσκωνται τὰ περὶ στερεῶν σωμάτων. Ἀπαλλασσόμεθα οὕτω τῶν δυσνοήτων ὁρισμῶν καὶ σφαλερῶν ἐξηγήσεων περὶ σημείων, γραμμῶν, ἐπιφανειῶν κτλ., πάντων ὑπὲρ τὸ δέον ἀφηρημένων διὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ παιδός. Ὁ κύβος συνενοῖ ἐν ἑαυτῷ πλεῖστα τῶν κυριωτάτων τῆς Γεωμετρίας στοιχείων· οἷα σημεία, εὐθείας γραμμᾶς, γραμμὰς παραλλήλους, γωνίας, παραλληλόγραμμα κλπ. Οἱ κύβοι οὗτοι εἶναι διαιρετοὶ εἰς διάφορα μέρη· ὁ μαθητὴς, ὁ ἐξοικειωθείς πρὸς τοιαύτας διαιρέσεις ἐν τῇ ἀριθμήσει, συγκρίνει ἤδη τὰ διάφορα μέρη καὶ τὰς πρὸς ἄλληλα σχέσεις τῶν μερῶν. Ὅταν μάθῃ τὰ περὶ κύβου, προχωρεῖ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς σφαίρας καὶ διδάσκεται τὰ περὶ κύκλου στοιχειώδη καὶ περὶ καμπύλων γραμμῶν κλπ.

Μετὰ τὰ στερεὰ σώματα ἔρχονται τὰ ἐπίπεδα· ἵνα δὲ ἡ εὐκόλος ἢ μετάδοσις, τέμνομεν τὸν κύβον εἰς λεπτάς τομὰς καὶ τοποθετοῦμεν αὐτὰς ἐπὶ χάρτου, καὶ ἰδοὺ ὁ μαθητὴς πρὸ αὐτοῦ ἔχει τόσα ὀρθογώνια ἐπίπεδα, ὅσαι εἶναι αἱ τομαί, εἰς ἃς διηρέθη ὁ κύβος. Τὸ αὐτὸ πράττομεν ἐπὶ τῶν σφαιρῶν, οὕτω δὲ ὁ μαθητὴς κατανοεῖ πράγματι τίνι τρόπῳ γεννῶνται

»αί ἐπιφάνειαι, καὶ δύναται εὐκόλως ἐν παντὶ στερεῷ σώματι
 »νὰ ἀνευρίσκη αὐτάς, ὑπὸ τὴν ἀφηρημένην αὐτῶν μορφήν.

»Τὰ ἀνωτέρω εἶναι τὸ ἀλφάδιον καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γεω-
 »μετρίας· βῶμεν ἤδη πρὸς τὴν γραφήν.

»Ἡ ἀπλουστάτη πράξις, ὅθεν καὶ ἡ πρώτη, εἶναι τὸ τοπο-
 »θετεῖν τὰ ἐπίπεδα ἐπὶ χάρτου καὶ διαγράφειν διὰ τοῦ μολυ-
 »βδοκονδύλου γραμμὴν περὶ αὐτά. "Όταν ἀρκούντως ἀσκηθῇ ὁ
 »παῖς εἰς τοῦτο, τοποθετοῦμεν τὸ ἐπίπεδον εἰς τινα ἀπόστασιν,
 »καὶ προτρέπομεν αὐτὸν νὰ ζωγραφήσῃ αὐτὸ ἀφ' ἐαυτοῦ κλπ.».

Ἄφ' οὗ διὰ τινος οἷας δῆποτε μεθόδου, ἀναλόγῳ πρὸς τὴν
 τοῦ *Wysse*, ὁ μαθητὴς ἀποκτήσῃ γεωμετρικὰς τινὰς γνώσεις,
 βαίνομεν ἐν ἔτι βῆμα πρὸς τὰ πρόσω, ἐθίζοντες αὐτὸν νὰ
 ἐξελέγχῃ τὴν ἀκριθεῖαν τῶν διὰ μόνου τοῦ ὀφθαλμοῦ ἰχνο-
 γραφηθέντων σχεδίων ἐξάπτοντες οὕτως ἐν αὐτῷ τὴν φιλοσο-
 ξίαν νὰ ἰχνογραφῇ αὐτὰ καλῶς καὶ ἅμα ὑποδεικνύοντες τὴν
 δυσκολίαν τοῦ ἔργου. Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφισβόλια ὅτι ἡ ἐπι-
 στήμη τῆς Γεωμετρίας, ὡς ἄλλως τε ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς
 ἐμφαίνεται, ἐγεννήθη ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων τεχνιτῶν ἐφευ-
 ρεθισῶν μεθόδων, πρὸς ἀκριδῇ καταμέτρησιν τῶν θεμελίων τῶν
 οἰκοδομῶν, τοῦ ἐμβαδοῦ περιδόλων καὶ ἄλλων παραπλησίων,
 καὶ ὅτι τὰς ἀρχὰς ταύτας οὗτοι συνέλεξαν εἰς ἓν ὅλον, ἀπλῶς
 ὡς ἐκ τῆς ἐξ αὐτῶν ἀμέσου ὠφελείας. Ταύτας λοιπὸν ὀφείλο-
 μεν νὰ διδάσκωμεν κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν εἰς τὸν μαθητὴν.
 Δυνάμεθα λυσιτελῶς ἐπὶ ἀρκετὸν χρόνον νὰ ἐπιτρέπωμεν αὐτῷ
 νὰ προβαίνει, ὡς οἱ πῶτοι κτίσται, εἰς διαφόρους ἀποπείρας,
 ἐπεξεργαζόμενος τεμάχια χάρτου, διὰ χαρτῖνας οἰκοδομάς, δια-
 γράφων καὶ χρωματίζων σχέδια καὶ ἀσχολούμενος εἰς ποικί-
 λας διδακτικὰς ἀσχολίας, εἰς ἃς ὁ ἐφευρετικὸς νοῦς τοῦ διδα-
 σκάλου ὀφείλει νὰ ὀδηγῇ αὐτόν. Οὕτω δ' ἐκ πείρας θὰ διδα-
 χθῇ πόσον δυσχερὴς εἶναι ἡ ἐπιτυχία διὰ μόνης τῆς βοήθειας

τῶν αἰσθήσεων. "Όταν δὲ ἀρκούντως ἀσκήσῃ τὴν ἀντιληπτικὴν αὐτοῦ ἱκανότητα καὶ φθάσῃ εἰς ἡλικίαν νὰ χειρίζηται τὸν δια-
 βήτην, θὰ ἐκτιμήσῃ μὲν δεόντως τὰ πλεονεκτήματα τούτου, ὡς
 ἐπιτρέποντος αὐτῷ νὰ ἐξελέγχῃ ἀκριδῶς τοὺς ἐξ ἀποστάσεως
 ὑπολογισμοὺς αὐτοῦ, οὐχ ἤττον ὅμως θὰ συναισθάνηται πόσον
 εἶναι ἀτελὴς ἡ κατὰ προσέγγισιν αὕτη μέθοδος. Εἰς τὸ στάδιον
 τοῦτο, ἐπὶ τινα χρόνον, ὁ παῖς εἶναι καλὸν νὰ μένῃ στάσιμος,
 ἐν μέρει μὲν ὦν πολὺ νέος δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς, ἐν μέρει δὲ
 ἵνα ἔτι μᾶλλον συναισθανθῇ πόσον σπουδαία εἶναι ἡ ἔλλειψις
 συστηματικῆς μεθόδου. "Αν ὄντως ἡ διδασκαλία διαρκῶς ὀφεί-
 λῃ νὰ ᾔ ἐνδιαφέρουσα, καὶ ὄντως ἐάν, κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον
 τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀτόμων, ὡς καὶ κατὰ τὸ πρῶτον τοῦ πολι-
 τισμοῦ τῆς φυλῆς, ἡ Ἐπιστήμη ἐκτιμᾶται μόνον ἅτε βοηθοῦσα
 τὴν Τέχνην, εἶναι ἐπόμενον ὅτι μακρὰ ἄσκησις εἰς οἰκοδομικὰ
 ἔργα, εἰς ᾗ ἔρχεται ἐπίκουρος ἡ Γεωμετρία, εἶναι καὶ ἡ μόνη
 κατάλληλος εἰσαγωγή, προπαιδευτικὴ τῆς ἐπιστήμης ταύτης.
 Παρατηρητέον ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ Φύσις ὀρίζει ἡμῖν τὴν ὁδόν,
 διότι τὰ παιδιὰ μεγάλην αἰσθάνονται τάσιν νὰ ἐπεξεργάζωνται
 ἀντικείμενα ἐκ χάρτου, νὰ οἰκοδομῶσι κ.λ. Ἡ δὲ τάσις αὕτη,
 καταλλήλως ἐνισχυομένη καὶ ποδηγετουμένη, ὅχι μόνον παρα-
 σκεύαζει αὐτὰ πρὸς ἀντίληψιν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, ἀλλὰ
 καὶ ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς ἱκανότητα καὶ εὐκαμψίαν τῆς χειρός,
 ὧν οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων στεροῦνται.

"Όταν τοῦ μαθητοῦ αἱ παρατηρητικαὶ καὶ ἐφευρετικαὶ ἰδιό-
 τητες ἀποκτήσωσι τὴν ἀπαιτουμένην δύναμιν, ἀρχόμεθα τῆς
 ἐμπειρικῆς Γεωμετρίας, τουτέστι τῆς πραγματευομένης περὶ
 μεθοδικῆς λύσεως τῶν προβλημάτων, ἀλλ' ἄνευ τῆς θεωρητικῆς
 αὐτῶν ἀποδείξεως. Ὡς πᾶσα ἐν τῇ ἀγωγῇ μετάβασις ἀπὸ ἐνὸς
 εἰς ἄλλο ἀντικείμενον, καὶ ἐνταῦθα ἡ μετάβασις δεόν νὰ γίνη-
 ται οὐχὶ κατὰ τοὺς τύπους, ἀλλὰ τρόπον τινὰ παρεμπιπτόντως,

διατηρουμένης πάντοτε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ μαθητοῦ τῆς σχέσεως τῆς Γεωμετρίας πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην. Ἐν πρώτοις, ἵνα ἐξεγείρωμεν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητοῦ, προτείνομεν αὐτῷ τὸ ἐξῆς πείραμα· θέτομεν πρὸ αὐτοῦ τετράεδρον καὶ προσκαλοῦμεν αὐτὸν νὰ κατασκευάσῃ ἕτερον ὅμοιον ἐκ χάρτου. Πρὸς τοῦτο θὰ ἀναγκασθῇ νὰ διαγράψῃ τέσσαρα τρίγωνα ἰσοπλευρα, διατεθειμένα εἰς ἰδίας θέσεις ἕκαστον. Μὴ δυνάμενος ὁμως νὰ διαγράψῃ αὐτὰ μετ' ἀκριθείας, ἔλλείψει ἀκριβοὺς μεθόδου, ἀνακαλύπτει τοποθετῶν τὰ τρίγωνα εἰς τὰς ἰδίας θέσεις, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐνώσῃ τὰς πλευρὰς καὶ ὅτι αἱ γωνίαι δὲν συναντῶνται εἰς τὴν κορυφὴν. Τότε διδάσκομεν αὐτὸν ὅτι διαγράφων δύο κύκλους θὰ δυνηθῇ νὰ διαγράψῃ ἕκαστον τρίγωνον μετ' ἐντελοῦς ἀκριθείας· γνῶσις πολύτιμος δι' αὐτὸν μετὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἀποτυχίαν. Ἀφ' οὗ ὁ διδάσκαλος, ἵνα ὑποδείξῃ τῷ μαθητῇ τὴν φύσιν τῶν γεωμετρικῶν μεθόδων, οὕτω βοηθήσῃ αὐτὸν πρὸς λύσιν τοῦ πρώτου προβλήματος, ἐν τῷ μέλλοντι ὀφείλει νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς αὐτὸν νὰ λύῃ μόνος, ὡς κάλλιον δύναται, τὰ διδόμενα ζητήματα. Μετ' ὀλίγης δὲ ὑπομονῆς, οὗτος θὰ κατορθώσῃ εὐκόλως νὰ διχοτομῇ εὐθείας γραμμὰς, νὰ ὑפוῖ καθέτους, νὰ γράψῃ τετράγωνα, νὰ διχοτομῇ γωνίας, νὰ γράψῃ εὐθείας παραλλήλους δοθεισῶν εὐθειῶν, νὰ γράψῃ ἐξάγωνα κλπ. καὶ ἐντεῦθεν νὰ βαίνει, βῆμα πρὸς βῆμα, πρὸς ἄλλα συνθετώτερα προβλήματα, τὰ ὅποια πάντα, ἐὰν ὀρθῶς σκέπτηται, θὰ λύῃ ἄνευ βοηθείας. Ἀναμφιβόλως, πολλοὶ τῶν ἀνατραφέντων συμφῶνως πρὸς τὴν παλαιὰν μέθοδον σκεπτικοὶ θὰ ἀκροῶνται τούτων πάντων. Ἐν τούτοις ὁμιλοῦμεν ἐπὶ γεγονότων βασιζόμενοι, καὶ γεγονότων τὰ ὅποια οὔτε σπάνια εἶναι οὔτε δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἰδικαὶ περιπτώσεις. Εἶδομεν παιδας τόσο ἐνδιαφέρον αἰσθανομένους εἰς τὴν λύσιν γεωμετρικῶν προβλημάτων, ὥστε νὰ ἀποβλέπωσι πρὸς τὸ μάθημα τῆς Γεωμετρίας

ὡς πρὸς τὸ σπουδαιότατον τῆς ἐβδομάδος συμβάν. Ἐσχάτως δ' ἐπληροφορήθημεν παρὰ τινος καθηγητοῦ, ὅτι ἐν τινι παρθεναγωγείῳ τινὲς τῶν μαθητριῶν ἀφ' ἑαυτῶν ἀσχολοῦνται εἰς γεωμετρικὰ ζητήματα κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς αὐτῶν, ἐν ἐτέρῳ δὲ μία, μὴ ἀρκουμένη εἰς τοῦτο, ζητεῖ προβλήματα ἅτινα νὰ λύῃ κατὰ τὰς διακοπὰς. Ταῦτα τρανότατα ἀποδεικνύουσι πόσον εὐκόλως ἐφαρμοστή εἶναι ἡ μέθοδος τῆς αὐτοδιδασκαλίας καὶ πόσα πλεονεκτήματα συνεπάγεται! Κλάδος γνώσεων, ὅστις διδασκόμενος κατὰ τὴν συνήθη μέθοδον καθίσταται ξηρὸς καὶ σχεδὸν δυσάρεστος, ἐγείρει ὄντως, ὅταν ἀκολουθήσωμεν τὴν μέθοδον τῆς Φύσεως, τὰ μέγιστα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητοῦ καὶ ἀποδαίνει ἐκτάκτως καὶ βαθύτατα εὐεργετικός. Λέγομεν δὲ βαθύτατα εὐεργετικός, διότι τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ δὲν περιορίζονται εἰς τὴν πρόσκτησιν γεωμετρικῶν γνώσεων, ἀλλὰ συχνάκις γίνονται αἰτία νέας ὁλῆς δράσεως ἐν τῇ καθ' ὅλου διανοητικῇ καταστάσει. Πολλάκις εἶδομεν μαθητὰς ἀποβλακωθέντας σχεδὸν διὰ τῆς συνήθους ἐν τοῖς σχολείοις μεθόδου, τῶν ἀφηρημένων ὁρισμῶν, τῶν ἀνιαρῶν μαθημάτων καὶ τῆς ὑπερκοπώσεως, νὰ ἀποδάλλωσιν αἰφνης τὸν λήθαργον καὶ νὰ ἀποκτῶσι πνεῦμα ζωηρόν, ὅταν ἀφεθῶσιν ἐλεύθεροι ἀφ' ἑαυτῶν νὰ ἐρευνῶσι καὶ δὲν ἀναγκάζωνται νὰ ἀποστηθίζωσι γνώσεις ξένας. Ὅταν δέ, ὡς ἐκ τῆς περὶ αὐτοὺς συμπαθείας, ἀναλάβωσιν ὀλίγον θάρρος καὶ ἐξεγερθῇ ἡ ἀπαιτούμενη ἐπιμονὴ πρὸς ἐπιτυχίαν, τότε συγχρόνως, ἐν αὐτοῖς ἄρχεται νέα δράσις, ἐπὶ τῆς ὁλῆς τῶν παίδων φύσεως ἀντανακλωμένη. Δὲν θεωροῦσι πλέον ἑαυτοὺς ἀνικάνους, ἀλλ' αἰσθάνονται ὅτι δύνανται νὰ ἐκτελέσωσι τι, καὶ βαθμηδόν, ὅταν τὴν πρώτην ἐπιτυχίαν ἀκολουθήσωσιν ἄλλαι, πλήρεις θάρρους καὶ ἐλπίδων, ἀσφαλῶν ἐπιτυχίας παραγόντων, οἱ μαθηταὶ ἀπλήστως τρέπονται πρὸς ἄλλας γνώσεις, ὅσον δυσχερεῖς καὶ ἂν αὗται φαίνωνται αὐτοῖς.

Ἐβδομάδας τινὰς μετὰ τὴν πρώτην δημοσίευσιν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων ὁ καθηγητὴς Tyndall εἰς διάλεξιν γενομένην ἐν τῇ Βασιλικῇ Ἰνστιτούτῳ, «Περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐν τῇ ἀγωγῇ», παρέσχεν ἡμῖν πειστικὰ παραδείγματα, ἀποδεικνύοντα τὰ ἐκ τῆς αὐτοδιδασκαλίας πλεονεκτήματα. Ἡ μαρτυρία αὐτοῦ βασιζομένη ἐπὶ προσωπικῶν παρατηρήσεων εἶναι τοιαύτης ἀξίας, ὥστε καλὸν νομίζομεν νὰ παραθέσωμεν αὐτὴν ἐνταῦθα. Ἴδου αὕτη·

«Ἐν τῶν ἀνατεθέντων μοι καθηκόντων, κατὰ τὴν προμνη-
 »σθεῖσαν ἐποχὴν, ἦτο καὶ ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν. Εὐρον
 »δὲ συνήθως ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ Εὐκλείδου καὶ ἐν γένει τῆς ἀρχαίας
 »Γεωμετρίας ἀποτελοῦσιν ἐλκυστικωτάτην διὰ τοὺς νέους μελέ-
 »την, ὅταν ἡ διδασκαλία διεξάγῃται οὕτως ὥστε νὰ ἀπευθύνῃ-
 »ται πρὸς τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ μαθητοῦ. Οὕτω π. χ.
 »προσεπάθησα νὰ ἐθίζω τοὺς παῖδας νὰ μὴ περιορίζωνται εἰς
 »τὴν μελέτην τῶν βιβλίων, εἰσάγων ζητήματα μὴ περιεχόμενα
 »ἐν τοῖς βιβλίοις καὶ ἀπαιτῶν οἱ μαθηταὶ νὰ λύσιν αὐτὰ ἐπὶ
 »τῶν ἰδίων δυνάμεων στηριζόμενοι. Κατ' ἀρχὰς ἡ μεταβολὴ
 »αὕτη ἐξήγειρε μικράν τινα δυσἀρέσκειαν· ὁ μαθητὴς ἡσθάνετο
 »ἑαυτὸν ξένον πρὸς ταῦτα· πλὴν τοῦτο οὐδέποτε ἐπὶ μακρὸν
 »διήρκει. Ὅτε παρετήρουν μαθητὴν τινα ὑπὲρ τὸ δέον ἀπο-
 »τεθαρρημένον, ἐνεθάρρουν αὐτὸν διηγουμένος ὅτι ὁ Νεύτων
 »ἐθεώρει τὴν μεγάλην αὐτοῦ ὑπομονὴν ὡς τὴν κυριωτάτην
 »ὕφισταμένην διαφορὰν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώ-
 »πων, ἣ τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Μιραβώ, ὅστις διέταξε τὸν ὑπηρέτην
 »αὐτοῦ, χαρακτηρίσαντά τι ὡς ἀδύνατον, οὐδέποτε τοῦ λοιποῦ
 »νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἀνόητον ταύτην λέξιν. Οὕτως ὁ μαθητὴς
 »ἀναζωογονούμενος ἐπέστρεφεν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐνίστε ἴσως
 »μετὰ μειδιάματος ἀμφιβολίας, ἀλλὰ διατεθειμένος πάντοτε νὰ
 »καταβάλῃ νέας προσπάθειας. Πολλάκις δὲ εἶδον τοὺς ὀφθαλ-

»μους τῶν παίδων σπινθηροβολοῦντας καὶ ἤκουσα αὐτῶν ἀνα-
 »φωνούντων «Εὐρον» μετὰ χαρᾶς, ἣν οὐδ' αὐτὸς ἠσθάνθη ὁ
 »Ἀρχιμήδης. Ἡ συνείδησις τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων ὑπῆρξε
 »διὰ τοὺς μαθητὰς πολυτιμότερον ἐλατήριο, ὑπ' αὐτῆς δ' ὠθοῦ-
 »μενοι ἐπετέλεσαν ἀληθῶς καταπληκτικὰς προόδους. Ἐπέτρε-
 »πον ἐνίοτε εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ ἐκλέγωσι μετὰ τῶν ἐν τῷ
 »βιβλίῳ εὕρισκομένων προτάσεων καὶ ἄλλων μὴ εὕρισκομένων
 »ἐν αὐτῷ, δι' ὧν θὰ ἠδύναντο νὰ δοκιμάσωσι τὰς ἰδίας δυνά-
 »μεις· οὐδέποτε δέ, οὐδ' ἄπαξ, ἡ ἐκλογὴ ἐγένετο ὑπὲρ τοῦ βιβλίου.
 »Ἡμῖν πάντοτε πρόθυμος νὰ βοηθήσω, ὅτε ἐνόμιζον αὐτὸ
 »ἀναγκαῖον, ἀλλὰ συνήθως οἱ μαθηταὶ ἡρνοῦντο πᾶσαν βοήθειαν.
 »Ἄπαξ γευσάμενοι τῆς ἡδονῆς τῶν πνευματικῶν κατακτήσεων
 »διαιρκῶς ἐπεζητοῦν ἰδίους θριάμβους. Εἶδον διαγράμματα κεχα-
 »ραγμένα ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς αἰθούσης,
 »ἐν ᾗ ἐγίνοντο τὰ διαλείμματα, καὶ παρατήρησα πλεῖστα ἄλλα
 »δείγματα τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπερ οἱ παῖδες ἠσθάνοντο
 »πρὸς τὸ μάθημα τοῦτο. Ἐγὼ δέ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διδακτι-
 »κὴν, ἤμην ἐντελῶς πρωτόπειρος, καὶ οὐδὲν ἐγνώριζον περὶ
 »παιδαγωγικῶν· ἀλλ' ἀσπασθεὶς τὰς περὶ διδασκαλίας ἰδέας,
 »ἃς ἐξέθηκα ὑμῖν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ λόγου μου, προσεπάθησα νὰ
 »καταστήσω τὴν Γεωμετρίαν οὐχὶ κλάδον, ἀλλὰ μέσον ἀγω-
 »γῆς. Τὸ πείραμα ἐπέτυχεν· διέγραψα δέ τινας τῶν τερπνοτάτων
 »ὥρων τῆς ζωῆς μου, παρατηρῶν μετὰ πόσης ἐντάσεως καὶ
 »εὐχερείας ἀναπτύσσονται αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις, ὅταν τὴν
 »ἀνάπτυξιν αὐτῶν προκαλέσῃ ἡ ἀνωτέρω ῥηθεῖσα μέθοδος».

Ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη Γεωμετρία, ἡ παρασκευάζουσα ἀπειρίαν
 προβλημάτων, πρέπει νὰ διδάσκηται ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ὁμοῦ μετ'
 ἄλλων σπουδῶν· συγχρόνως δὲ νὰ ἐφαρμόζωνται αἱ ἀρχαὶ αὐτῆς
 αἱ χρησιμεύουσαι ὡς εἰσαγωγικαί, ὑπὸ τὸν συγκεκριμένον αὐτῶν
 τύπον. Ἀφ' οὗ ὁ μαθητὴς ἐκμάθη καλῶς τὰ περὶ κύβου, ὅκτα-

ἑδρου καὶ τῶν διαφόρων τῆς πυραμίδος καὶ τοῦ πρίσματος μορφῶν, διδάσκεται τὰ περὶ κανονικῶν σχημάτων, μᾶλλον συνθέτων ὄντων—τοῦ δωδεκαἑδρου π. χ. καὶ τοῦ εἰκοσαἑδρου—, διὰ τὰ ὁποῖα, ἵνα κατασκευάσῃ αὐτὰ ἐκ τεμαχίων χονδροῦ χάρτου, ἀπαιτεῖται οὐχὶ μικρὰ ἱκανότης. Ἐκ τούτων μεταδιδίνομεν κατὰ φυσικὴν σειρὰν εἰς τὰς παραλλασσοῦσας μορφὰς τῶν κανονικῶν σχημάτων, τὰς ἀπαντῶσας εἰς τοὺς κρυστάλλους, τὸν κολοβὸν δηλ. κύβον, τὸν κύβον τὸν ἔχοντα τὰς διέδρους καὶ τὰς στερεὰς αὐτοῦ γωνίας τετμημένας, τὸ ὀκτάεδρον καὶ τὰ διάφορα πρίσματα ὁμοίως μετεσχηματισμένα κτλ. Διὰ τῆς ἀπομιμήσεως δὲ τῶν πολυπληθῶν τούτων σχημάτων, ἅτινα τὰ διάφορα μέταλλα καὶ ἄλλα συνήθως προσλαμβάνουσιν, ἀποκτᾷ ὁ μαθητὴς ὡς ἐν παρόδῳ καὶ σχεδὸν ἀσυναίσθητως γινώσκειν τινα τῶν κυριωτάτων στοιχείων τῆς Ὁρυκτολογίας.

Μετὰ μακρὰν ἀσκησιν εἰς γυμνάσματα τοιοῦτου εἶδους ἢ θεωρητικὴ Γεωμετρία, ὡς εἶκός, οὐδεμίαν παρουσιάζει δυσχερεῖαν. Ἐθισθεὶς νὰ παρατηρῇ τὰς σχέσεις μεταξὺ σχήματος καὶ ποσοῦ καὶ ἀντιλαμβάνομενος κατὰ καιροῦς, ἔστω καὶ ἀορίστως πως, ὅτι ὠρισμένα μέσα κατ' ἀνάγκην φέρουσιν ὠρισμένα ἀποτελέσματα, ὁ μαθητὴς καταντᾷ νὰ θεωρῇ τὰς θεωρητικὰς ἀποδείξεις τοῦ Εὐκλείδου ὡς ἀπλᾶ παραρτήματα τῶν γνωστῶν αὐτῷ προβλημάτων. Ἡ καλῶς ἐξησκημένη αὐτοῦ διάνοια ἐπιτρέπει αὐτῷ νὰ ἐννοήσῃ τὴν σειρὰν τῶν προτάσεων καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἀξίαν αὐτῶν· ἐνίοτε δ' ἔχει τὴν ἱκανοποίησιν νὰ βλέπῃ τινὰς τῶν ἰδίων αὐτοῦ μεθόδων ἀκριβεῖς ἀποδεικνυμένας, καὶ οὕτω θεωρεῖ ἀπόλαυσιν ὅ,τι διὰ τὸν μὴ γυμνασθέντα μαθητὴν εἶναι ἀνιάρων καὶ ξηρὸν χρέος. Ὑπολείπεται ἡμῖν νὰ προσθέσωμεν ὅτι, σὺν τῷ χρόνῳ, ἀναπτυσσόμενος ὁ νοῦς τοῦ μαθητοῦ καθίσταται ἐπὶ τέλους ἱκανὸς νὰ ἐξευρίσκη ἰδίως θεωρητικὰς ἀποδείξεις, ὅπερ ἀποτελεῖ πολυτιμωτάτην ἀσκησιν

τῶν διασκεπτικῶν δυνάμεων. Ταχέως δύναται νὰ λύῃ θεωρήματα, οἷα τὰ ἐν τῷ παραρτήματι τῆς Γεωμετρίας τοῦ *Chambers*, ὅπερ μεγάλως ἱκανοποιεῖ τὴν φιλοτιμίαν αὐτοῦ, ἡ δὲ μέθοδος τῆς αὐτοδιδασκαλίας ἔχει οὕτω διττὰ ἀποτελέσματα, πνευματικά τε καὶ ἡθικά.

Δὲν ἐξακολουθοῦμεν περαιτέρω ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, διότι δὲν προτιθέμεθα νὰ γράψωμεν λεπτομερῆ πραγματεῖαν περὶ ἀγωγῆς. Τὰ ἀνωτέρω σχέδια προγραμμάτων πρὸς ἀσκήσιν τῶν ἀντιληπτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ παιδός, κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη, πρὸς διδασκαλίαν τῆς Πραγματογνωσίας, τῆς Ἰχνογραφίας καὶ τῆς Γεωμετρίας, πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἀπλῶς ὡς παραδείγματα ἐπεξηγηματικὰ τῆς μεθόδου, ἣν ὑπαγορεύουσιν αἱ γενικαὶ ἀρχαί, ἃς προηγουμένως καθώρισamen. Ἐλπίζομεν ὅτι ἐξεταζόμενα θὰ ἀποδειχθῶσι βαίνοντα οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα, ἐκ τῶν ἀορίστων πρὸς τὰ ὠρισμένα, ἐκ τῶν συγκεκριμένων πρὸς τὰ ἀφηρημένα καὶ ἐκ τῶν ἐμπειρικῶν πρὸς τὰ θεωρητικά, ἀλλὰ καὶ πληροῦντα περαιτέρω συνθήκας, ἐπαναλαμβάνοντα τουτέστιν ἐν σμικρῷ, ἐν τῇ ἀγωγῇ, τὴν πορείαν τοῦ πολιτισμοῦ, τείνοντα ὅσον ἔνεστι πρὸς τὴν μέθοδον τῆς αὐτοεξελίξεως καὶ προσπαθοῦντα τὴν διδασκαλίαν νὰ καταστήσωσιν ἐπίσης ὅσον ἔνεστιν εὐχάριστον. Ὅταν μία καὶ ἡ αὐτὴ μέθοδος πάντας τούτους τοὺς ὅρους ἐκπληροῖ, εἶναι ἀσφαλὲς ἀπόδειξις, ὅτι οἱ ὅροι εἶναι οἱ ἀληθεῖς, ἅμα καὶ ὅτι ἡ μέθοδος εἶναι ἡ ὀρθή. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι τὸ λογικὸν ἐπακολούθημα τῆς τάσεως τῆς χαρακτηριζούσης πάσας τὰς νεωτέρας βελτιώσεις ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ὅτι εἶναι ἡ πλήρης παραδοχὴ τοῦ φυσικοῦ συστήματος, ὅπερ αἱ βελτιώσεις αὗται μερικῶς ἀσπάζονται, καὶ ὅτι προκηρύττει τὴν πλήρη αὐτῆς ταύτην παραδοχὴν, συμμορφουμένη πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀρχὰς καὶ ἀκολουθοῦσα τὴν πορείαν, ἣν ὀρίζει αὐτὴ αὕτη ἡ

ἀναπτυσσομένη διάνοια· διευκολύνει δηλ. τὴν αὐθόρμητον ὁρᾶσιν τοῦ πνεύματος καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, ἣν δημιουργεῖ ἡ Φύσις. Ἐκ τούτων φαίνονται ἡμῖν ἱκανοὶ οἱ λόγοι οἱ ἄγοντες εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ μέθοδος, ἣν ἀνωτέρω προδιεγράψαμεν, ἐγγύτατα πλησιάζει πρὸς τὴν ὀρθήν.

Εἰς ταῦτα ὀφείλομεν νὰ προσθέσωμεν ὀλίγα τινα, ἵνα ἅπαξ ἔτι ἐπαναλάβωμεν, ὅτι αἱ δύο σπουδαιόταται γενικαὶ ἀρχαί, ἅμα δὲ καὶ αἱ κατ' ἐξοχὴν παρημελημέναι εἶναι α') ὅτι ὀφείλει κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν ἡ ἐκπαίδευσις νὰ βασίζεται ἐπὶ τῶν αὐθορμήτων τοῦ παιδὸς τάσεων, ὡς τοῦτο συμβαίνει ἐξ ἀνάγκης κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη καὶ ἀκολούθως κατὰ τὴν ὥριμον ἡλικίαν, καὶ β') ὅτι ἡ ἐκ τῆς διδασκαλίας γεννωμένη πνευματικὴ ὁρᾶσις ὀφείλει ἀφ' ἑαυτῆς νὰ ᾖ εὐχάριστος. Ἄν ἡ πρόοδος ἐκ τῶν ἀπλῶν πρὸς τὰ σύνθετα, ἐκ τῶν ἀορίστων πρὸς τὰ ὀρισμένα, ἐκ τῶν συγκεκριμένων πρὸς τὰ ἀφηρημένα θεωρεῖται ὡς στοιχειώδης ἀρχὴ τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας, καὶ ἡ ἀρχὴ ἡ ὀρίζουσα ὅτι ἡ διδασκαλία δεόν νὰ ᾖ αὐθόρμητος ἅμα καὶ εὐχάριστος, πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς λυδία λίθος, δι' ἧς νὰ κρίνωμεν ἂν ἀκολουθοῦνται αἱ ὑπαγορεύσεις τῆς ψυχολογίας. Διότι ἡ μὲν πρώτη ἐγκλείει τὰ ἀξιώματα τῆς ἐπιστήμης τῆς διεπούσης τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν, ἡ δευτέρα δὲ τὴν τέχνην, δι' ἧς τὸ πνεῦμα καλλιεργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται. Καὶ ὄντως, ἂν τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας εἶναι τοιοῦτον, ὥστε ὁ μαθητῆς νὰ δύνῃται βαθμηδὸν νὰ προχωρῇ, βοηθούμενος ὀλίγον ἢ καὶ οὐδαμῶς, εἶναι καταφανὲς ὅτι πᾶν βῆμα αὐτοῦ θὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὰς ἐπίσης βαθμηδὸν ἐξελισσομένας πνευματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις. Καὶ πάλιν, ἂν ἡ κατὰ βαθμοὺς αὕτη πρόοδος παρέχῃ ἀφ' ἑαυτῆς εὐχαρίστησιν τῷ μαθητῇ, ἔπεται ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται παρ' αὐτοῦ ὑπερβάλλοντά τινα κόπον, εἰμὴ μόνον τὴν κανονικὴν ἀσκήσιν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ.

Ἀλλὰ τὴν ἀγωγὴν ποιοῦμενοι λειτουργίαν αὐθορμῆτου ἐξε-
 λίξεως ἀπολαύομεν καὶ ἄλλων πλεονεκτημάτων, πλὴν τῆς ὀρθῆς
 τῶν μαθημάτων κατατάξεως. Καὶ πρῶτον ἡ μέθοδος αὕτη
 γεννᾷ ἐν τῷ παιδί ζωηρότητα καὶ διάρκειαν ἐντυπώσεων, οἷα
 αἱ ἐν χρήσει μέθοδοι οὐδέποτε δύνανται νὰ παραγάγωσιν. Οἷα
 δὴποτε γνῶσις, ἣν ὁ μαθητὴς ἀφ' ἑαυτοῦ θὰ ἀποκτήσῃ, οἷον
 δὴποτε πρόβλημα, ὅπερ μόνος θὰ λύσῃ, γίνεται ὡς ἐκ τούτου
 κτῆμα αὐτοῦ ἐσαεῖ. Ἡ ἐν αὐτῷ προηγουμένη διανοητικὴ ἐνέρ-
 γεια, ἣν ἡ ἐπομένη αὕτη ἐπιτυχία προϋποτίθῃσιν, ἡ ἀναγκαία
 συγκέντρωσις τῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἑξάψις ἐπὶ τῷ θριάμβῳ συν-
 τελοῦσιν ὥστε νὰ ἐντυπῶνται τὰ γεγονότα ἐν τῇ μνήμῃ αὐτοῦ
 ἀνεξιτήλως, ὅπερ οὐδέποτε δύναται νὰ συμβῇ, ὅταν διδαχθῇ τι
 ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ διδασκάλου ἢ ἀναγνώσῃ ἐν βιβλίῳ. Καὶ
 ἐὰν ἔτι ἀποτύχῃ, ἡ μόνη ἔντασις, εἰς ἣν ὁ νοῦς αὐτοῦ ἐρευνῶν
 ἔχει φθάσει, ἀρκεῖ ἵνα διατηρῇ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος ἐν τῷ
 νῷ, ὅταν αὕτη δοθῇ αὐτῷ, κάλλιον πάσης ἐπαναλήψεως. Παρα-
 τηρητέον συγχρόνως ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη ἀναγκάζει τὸν μαθη-
 τὴν νὰ ταξινομῇ διαρκῶς τὰς ἀποκτωμένους γνώσεις. Ἐγκείται
 ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τῶν πραγμάτων, ὅταν κανονικῶς διδάσκων-
 ται τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐκ τούτων συμπεράσματα, ταῦτα νὰ
 χρησιμεύωσιν ὡς προτάσεις πρὸς περαιτέρω συμπεράσματα, ὡς
 μέσα πρὸς λύσιν περαιτέρω προβλημάτων. Ἡ λύσις τοῦ προ-
 βλήματος τῆς χθὲς βοηθεῖ τοὺς μαθητὰς εἰς τὴν λύσιν τοῦ προ-
 βλήματος τῆς σήμερον. Οὕτως αἱ γνώσεις μόνις προσκτώμεναι
 μεταβάλλονται εἰς ιδιότητα τοῦ νοῦ καὶ δύναμιν καὶ βοηθοῦσιν
 ἐντεῦθεν εἰς τὴν καθ' ὅλου λειτουργίαν τῆς σκέψεως, δὲν δια-
 τελοῦσι δὲ ἄγονοι, οἷονεὶ κεχαραγμένοι ἐπὶ σελίδων ἀψύχου
 βιβλίου, ὡς τοῦτο συμβαίνει, ὅταν ὁ παῖς διδαχθῇ διὰ τῆς μεθό-
 δου τῆς ἀποστηρίσεως. Ὅποιαν δὲ ἡθικὴν μόρφωσιν συνεπάγε-
 ται ἡ διαρκὴς αὕτη τοῦ παιδὸς ἐξάρτησις ἀπὸ τῶν ἰδίων δυνά-

μεων, ἐν ὀλίγοις θὰ ἀποδείξωμεν. Ἵνα ὁ ἄνθρωπος ἐπιτύχῃ ἐν τῇ ζωῇ, ἀπαιτοῦνται τὰ ἐξῆς προσόντα· θάρρος ἐνώπιον τῶν προσκομμάτων, συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς ἐπὶ τὸ αὐτό, ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ παρὰ τὰς ἀποτυχίας· ταῦτα δὲ πάντα τὰ προσόντα παρέχει τὸ σύστημα τῆς αὐτοδιδασκαλίας, ὅπερ ἀναγκάζει τὸ πνεῦμα ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ προσπορίζηται τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τροφήν. Ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο τῆς παιδείσεως εἶναι κάλλιστα ἐφαρμοστόν, δυνάμεθα ἡμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ μαρτυρήσωμεν, ἀσκηθέντες οὕτω, κατὰ τὴν νεανικὴν ἡμῶν ἡλικίαν, εἰς τὴν λύσιν σχετικῶς δυσκόλων προβλημάτων προοπτικῆς. Ὅτι δὲ διδάσκαμοι παιδαγωγοὶ ἐτράπησαν τὴν ὁδὸν ταύτην, φαίνεται ἐκ τε τοῦ ῥηθέντος ὑπὸ τοῦ Φέλλεμπεργ, ὅτι «ἡ ἀτομικὴ καὶ ἀνεξάρτητος δρᾶσις τοῦ μαθητοῦ εἶναι πολὺ σπουδαιότερα τῆς πολυπραγμοσύνης τῶν ἀναλαμβανόντων ὁθέν τὴν διαπαιδαγώγησιν αὐτοῦ»· ἐκ τῆς γνώμης τοῦ *Horace Mann* παρατηροῦντος ὅτι ἡ ἀγωγή πρὸς τὸ παρὸν δυστυχῶς παρ' ἡμῖν συνίσταται «ἐκ διδασκαλίας πολλῆς καὶ ἀσκήσεως ἐλαχίστης»· καὶ τῆς τοῦ *Marcel*, ὅστις φρονεῖ ὅτι «ὁ σπουδάζων κάλλιον γνωρίζει πᾶν ὅ,τι ἐφ' ἑαυτοῦ ἀνακαλύπτει, διανοητικῶς ἀσκούμενος, ἢ ὅ,τι παρ' ἄλλου διδάσκεται».

Τὰ αὐτὰ λέγομεν καὶ περὶ τοῦ δευτέρου ὅρου ὃν ἐθέσαμεν, ὅτι δηλ. ἡ ἐν χρήσει πρὸς μόρφωσιν μέθοδος ὀφείλει νὰ ᾖ παραγωγὸς δράσεως πνευματικῆς ἀφ' ἑαυτῆς εὐαρέστου· εὐαρέστου οὐχὶ ὥς ἐκ τῶν κτητησομένων ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅτι οὗσης αὐτῆς ταύτης δράσεως ὑγιοῦς. Συμμορφούμενοι πρὸς τὴν ἀπόκτησιν ταύτην ὄχι μόνον δὲν κωλύομεν τὴν κανονικὴν πορείαν τῆς ἐξελιξεως, ἀλλὰ καὶ προσπορίζομεθα σπουδαῖα θετικὰ πλεονεκτήματα. Ἐκτὸς ἐὰν προτιθέμεθα νὰ ὀπίσθοχωρήσωμεν πρὸς τὴν ἀσκητικὴν ἠθικὴν, ἢ μᾶλλον ἀνηθικότητα, ὀφείλομεν νὰ θεωρῶμεν τὴν εὐτυχίαν τῶν νέων ὡς ἀποτελοῦσαν ἀφ' ἑαυτῆς

σκοπὸν ἄξιον πάσης ἡμῶν μερίμνης. Ἀλλ' ἵνα μὴ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐπὶ πολὺ ἐνδιατρίψωμεν, λέγομεν μόνον ὅτι εὐχάριστοι συναισθηθεὶς εἶναι πολὺ εὐνοϊκώτεροι πρὸς διανοητικὴν δρᾶσιν συναισθημάτων ἀδιαφορίας καὶ ἀπεχθείας. Πᾶς τις γνωρίζει ὅτι κάλλιον ἀναμνησκόμεθα πραγμάτων, ἅτινα ἀνέγνωμεν, εἶδομεν ἢ ἠκροάσθημεν μετ' ἐνδιαφέροντος, τῶν πραγμάτων, ἅτινα ἀνέγνωμεν, εἶδομεν ἢ ἠκροάσθημεν μετ' ἀδιαφορίας. Κατὰ τὴν πρώτην μὲν περίπτωσιν αἱ πνευματικαὶ ἡμῶν δυνάμεις ἐνεργῶς διατρίβουσι περὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντικείμενον, κατὰ τὴν δευτέραν δὲ διατελοῦσιν ἀπαθείς, καὶ ἡ προσοχὴ ἡμῶν διαρκῶς ἀποσπᾶται ὑπ' ἄλλων μᾶλλον εὐαρέστων σκέψεων. Ἐντεῦθεν παράγονται ἐντυπώσεις ἀναλόγως ἰσχυραὶ ἢ ἀσθενεῖς. Ἐκτὸς τούτου σὺν τῇ ἀπαθείᾳ ἦν συνεπάγεται ἡ ἀδιαφορία τοῦ μαθητοῦ πρὸς σπουδὴν τινα, ὁφείλομεν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸν φόβον, ὃν συναισθάνεται ὡς ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ἀποτελεσμάτων τῆς ἀπροσεξίας αὐτοῦ, ὅστις παραλύει τὰς δυνάμεις, ἀφαιρεῖ τὴν προσοχὴν καὶ αὐξάνει τὴν δυσκολίαν ἣν ἀπαντᾷ, θέλων νὰ συγκεντρώσῃ τὸν νοῦν αὐτοῦ ἐπὶ ἀντικειμένων δυσαρέστων. Εἶναι φανερόν ὅθεν, ὅτι, πάντων τῶν ὄρων τηρουμένων, ἡ διδασκαλία ἀποβαίνει λυσιτελής, ἐν ἀναλογίᾳ ἴσῃ πρὸς τὴν εὐχαρίστησιν, ἣν αἰσθάνεται ὁ μαθητὴς ἐκπληρῶν τὰ χρέη αὐτοῦ.

Δέον νὰ λάβωμεν ἐπίσης ὑπ' ὄψιν, ὅτι σπουδαῖα ἠθικὰ ἀποτελέσματα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς συνήθους εὐχαριστήσεως ἢ δυσαρρεσκείας, ἣν παρέχουσι τοῖς μαθηταῖς τὰ ἡμερήσια μαθήματα. Οὐδεμία ὑφίσταται σύγκρισις μεταξὺ δύο παιδῶν, τοῦ ἐνὸς εὐτυχοῦς, ὡς ἐκ τῶν ἀποκτωμένων εὐαρέστων δι' αὐτὸν γνώσεων, τοῦ ἐτέρου αἰσθανομένου ἀπέχθειαν πρὸς τὰς σπουδὰς αὐτοῦ, δυστυχοῦς διὰ τὴν ἐκ ταύτης ἀνικανότητα, διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ψυχρότητα τῶν διδασκάλων, τὰς ἀπειλάς, τὰς τιμωρίας κ.λ.

Εὐκόλως ἕκαστος δύναται νὰ διακρίνῃ ὅτι τοῦ μὲν πρώτου ἐν γένει ὁ χαρακτήρ ὠφελείται, τοῦ δ' ἄλλου βλάπτεται. Ὁ παρατηρήσας τὰ ἐκ τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας ἀποτελέσματα ἐπὶ τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ σώματος θὰ ἴδῃ ὅτι ἐν μὲν τῇ μιᾷ περιπτώσει ἡ ἐπιτυχία ἐπωφελῶς ἐπιδρᾷ ἐπὶ τε τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς υἱείας, ἐν δὲ τῇ ἐτέρᾳ ἡ ἀποτυχία γεννᾷ διαρκῇ ἐνίστε μελαγχολίαν, διαρκῇ δειλίαν, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ χρονίαν σωματικὴν ἐξασθένησιν. Τῆς μεθόδου ταύτης ἐν ἔτι ὑπολείπεται νὰ σημειώσωμεν ἀποτελέσματα, ἔμμεσον μὲν ἀλλ' οὐχὶ μικρᾶς σημασίας. Ἡ μεταξὺ μαθητῶν καὶ διδασκάλων σχέσις, τῶν πραγμάτων καλῶς ἐχόντων, ἀναλόγως τῆς εὐαρεσκείας ἢ δυσαρεσκείας ἦν προξενεῖ τὸ ἐν χρήσει παιδαγωγικὸν σύστημα, καθίσταται φυσικὴ καὶ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν μαθητῶν, ἡ ἐχθρικὴ καὶ ἐστερημένη πάσης ἐπιδράσεως. Διατιθέμεθα εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀναλόγως τῶν εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων παραστάσεων, ἃς ἡ παρουσία αὐτῶν ἐγείρει ἐν ἡμῖν. Ὁ καθ' ἑκάστην προξενῶν λύπην κατ' ἀνάγκην γεννᾷ αἰσθήματα κρυφίας ἀντιπαθείας· ἐὰν δὲ οὐδὲν ἄλλο ἢ δυσαρέσκειαν προξενῇ, ἀναμφιβόλως θέλει ἐμπνεύσει μῖσος. Καὶ τάνάπαλιν, ὁ ἀδιαλείπτως βοηθῶν τοὺς παῖδας πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ποθομένου, ὁ καθ' ἑκάστην παρέχων εὐκαιρίας ἵνα ἀναδεικνύσι τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις, ὁ ἐνθαρρύνων ἐν ταῖς δυσχερεῖαις καὶ συγχαίρων ἐπὶ ταῖς ἐπιτυχίαις θέλει ἐμπνεύσει φιλικὰ αἰσθήματα· ἐὰν δὲ ἡ συμπεριφορὰ αὐτοῦ εἶναι καθ' ὅλα συνεπής, καὶ ἀληθὴ ἀγάπην. Ὅταν δὲ ἀναλογιζώμεθα πόσον λυσιτελὴς καὶ εὐεργετικὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις διδασκάλου θεωρουμένου φίλου, συγκρινομένη πρὸς τὴν ἐπίδρασιν ἄλλου, ὃν μετ' ἀντιπαθείας ἢ καὶ ἀπλῶς μετ' ἀδιαφορίας βλέπει ὁ μαθητής, συμπεραίνομεν ὅτι τὰ ἔμμεσα ἀποτελέσματα τοῦ παιδαγωγικοῦ τούτου συστήματος, τοῦ σκοποῦν-

τος τὴν εὐτυχίαν καὶ εὐαρέσκειαν τῶν μαθητῶν, κατ' οὐδὲν ὑπολείπονται τῶν ἀμέσων, ἀλλ' εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαῖα. Εἰς τοὺς ἀμφιβάλλοντας περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐμπράκτου ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος, ὑπὲρ οὗ συνηγοροῦμεν, ἀπαξ ἔτι λέγομεν ὅτι καὶ πρότερον εἴπομεν· ὅτι δηλ. τὸ σύστημα τοῦτο ὄχι μόνον θεωρητικῶς ἐξεταζόμενον ὀρίζεται ὡς ὀρθόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ πείρας ἀποδεικνύεται καταλληλότερον. Εἰς τὰς πολυπληθεῖς κρίσεις διασήμεων παιδαγωγῶν, οἵτινες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεσταλότζη ὑπὲρ τῆς μεθόδου ταύτης ἀπεφάνησαν, δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν τοῦ καθηγητοῦ Pillans, ὅστις βεβαιοῖ ὅτι «ἐν τοῖς σχολείοις, ἐν οἷς ἡ διδασκαλία διεξάγεται ὡς ἔδει »πανταχοῦ νὰ διεξάγῃται, οἱ νέοι εὐαρεστοῦνται ἐξ ἴσου σπουδάζοντες ὅσον καὶ παίζοντες, οὐχ ἤττον εὐτυχεῖς, εὐτυχέστεροι μάλιστα ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν διανοητικῶν αὐτῶν δυνάμεων ἢ τῶν σωματικῶν».

Τελευτῶντες ἕνα ἔτι λόγον ἀναφέρομεν, δι' ὃν ἡ ἀγωγὴ ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς μεθόδου τῆς αὐτοδιδασκαλίας καὶ νὰ καθιστᾶται εὐχάριστος, τὸν ἐξῆς· ὅτι ὅσῳ μᾶλλον καθίσταται εὐχάριστος ἡ ἐκπαίδευσις, τόσῳ μείζων πιθανότης ὑπάρχει νὰ μὴ παύσῃται ὁ παῖς μελετῶν καὶ σπουδάζων εὐθὺς ἀμα τῇ ἀποφοιτήσει. Ἐν ὅσῳ τὰ μαθήματα διατηροῦσι χαρακτῆρα προξενούντα, ὡς συνήθως συμβαίνει, ἀπέχθειαν εἰς τοὺς μαθητάς, θὰ ἐξακολουθήσῃ ἐπικρατοῦσα ἡ παρ' αὐτοῖς τάσις νὰ ἀπέχῃσι τελείως πάσης μελέτης μόνιμης ἀποτινάξωσι τὸν ζυγὸν τῶν γονέων καὶ διδασκάλων. Ἐνῶ, ὅταν ταῦτα προξενῶσιν εὐαρέσκειαν, τότε θὰ γεννηθῇ καὶ ἀντίστοιχος τάσις, νὰ ἐξακολουθῶσιν οἱ μαθηταὶ ἀφ' ἑαυτῶν σπουδάζοντες καὶ ἀναπτυσσόμενοι, μακρὰν τῆς ἐπιβλέψεως τῶν διδασκάλων, ὡς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῶν. Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα εἶναι ἀσφαλῆ. Ἐν ὅσῳ οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων παραμένουσιν

σιν ἀληθεῖς, ἐνόσφ οἱ ἄνθρωποι ἀποστρέφονται τὰ πράγματα καὶ τοὺς τόπους ἅτινα διεγείρουσι λυπηρὰς ἀναμνήσεις, καὶ ἀγαπῶσι τὰ ἐνθυμίζοντα εὐχαρίστους στιγμὰς, τὰ δυσάρεστα μαθήματα θὰ γεννῶσιν ἀπέχθειαν πρὸς τὰς γνώσεις, τὰ δὲ εὐχάριστα ἀγάπην πρὸς αὐτάς. Δὲν εἶναι πιθανόν, οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες τὰς γνώσεις ἐδιδάχθησαν ὑπὸ μορφὴν ἀνιαρῶν μαθημάτων, δι' ἀπειλῶν καὶ τιμωριῶν, πρὸ τῶν ὁποίων οὐδεὶς οὐδέποτε ἀπεκάλυψεν εὐρεῖς πρὸς ἐλευθέραν ἔρευναν ὀρίζοντες, δὲν εἶναι πιθανόν, λέγομεν, οἱ ἄνθρωποι οὗτοι νὰ ἀγαπήσωσι τὰς γνώσεις καὶ νὰ ἐξακολουθήσωσι μελετῶντες, μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς σχολῆς ἀποφοίτησιν αὐτῶν. Ἐν ᾧ οἱ διδαχθέντες, συμφώνως πρὸς τὴν φυσικὴν μέθοδον, ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ καὶ οἵτινες ἀναμιμνήσκονται τῶν προσκτηθεισῶν γνώσεων, οὐχὶ μόνον ὡς ἀφ' ἑαυτῶν ἀξίων λόγου, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσων ἐπιτυχίας καὶ ἐπανειλημμένων θριάμβων, ὅτι βεβαίως θὰ ἐξακολουθήσωσιν, ὡς ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ, καὶ δι' ὅλης τῆς ζωῆς αὐτῶν ἀφ' ἑαυτῶν διδασκόμενοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΗΘΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Τὸ μέγιστον ἐλάττωμα τῶν παιδαγωγικῶν ἡμῶν προγραμμάτων ἐντελῶς παροραῖται. Ἐν ᾧ πολλαὶ μερικαὶ μεταρρυθμίσεις ἐγένοντο πρὸς βελτίωσιν τῶν συστημάτων ἡμῶν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ποιὸν καὶ τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας, τὴν μᾶλλον ἐπείγουσαν ἀνάγκην, οὐ μόνον δὲν θεραπεύομεν, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε οὐδὲ καὶ διέγνωμεν ὡς ὑφισταμένην. Τὴν προπαρασκευὴν τῶν νέων διὰ τὰ βιοτικὰ καθήκοντα πάντες σήμερον σιωπηρῶς παρεδέχθησαν ὡς σκοπὸν πρὸς ὃν γονεῖς καὶ διδάσκαλοι ὀφείλουσι νὰ τείνωσι, προδήλως δὲ καὶ ὡς μέτρον, δι' οὗ κρίνεται ἢ ἀξία τῆς διδασκομένης ὕλης καὶ τὸ κατάλληλον τῆς διδακτικῆς μεθόδου. Ἐπὶ τούτου βασιζέται τὸ νῦν ὑπὸ συζητήσιν ζήτημα, τῆς ἀνάγκης τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς ἀποκλειστικῶς κλασσικῆς παιδεύσεως δι' ἐτέρας ἐν ἧ αἱ ξέναι γλῶσσαι νὰ κατέχωσι μείζονα θέσιν, ὡς καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς πλείονος καὶ ἐκτενεστέρας διδασκαλίας τῶν ἐπιστημῶν. Πλήν, ἐὰν ὄντως καταβάλληται ποιά τις φροντίς πρὸς παρασκευὴν τῶν νέων ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἵνα καλῶς ζήσωσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ, οὐδεμία λαμβάνεται μέριμνα, ἵνα παρασκευασθῶσι καταλλήλως διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν ὡς γονέων. Ἐν ᾧ πάντες ἀντιλαμβάνονται ὅτι πρὸς εὐρεσιν πόρων ζωῆς τελεία προκαταρκτικὴ μόρφωσις εἶναι ἀναγκασία, φαίνονται σκεπτόμενοι ὅτι οὐδεμιᾶς προπαρασκευῆς δεῖται τὸ ἔργον τῆς ἀνατροφῆς τῶν παίδων.

Ἐκαστος νέος δαπανᾷ ἔτη πολλά πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων, ὧν ἡ κυρία ἀξία εἶναι ὅτι ἐκ τούτων συνίσταται ἡ ἀγωγή « ἀνθρώπου εὐγενοῦς καὶ εὖ ἡγμένου ». ἐπίσης ἐκάστη νέα δαπανᾷ πολλά ἔτη πρὸς ἀπόκτησιν τῶν ἐπιδεικτικῶν ἐκείνων γνώσεων, τῶν καταλλήλων δι' ἐσπερίδας καὶ συναναστροφάς. οὐδέτερος ὅμως ἐξ αὐτῶν ἀφιεροῖ ἔστω καὶ μίαν ὥραν, ἵνα καταστῇ ἄξιος νὰ ἀναλάβῃ τὴν σπουδαιότατην πασῶν τῶν εὐθυῶν — τὴν διεύθυνσιν οἰκογενείας. Εἶναι ἄρα γε ἡ εὐθύνη αὕτη ἀπομεμακρυσμένη καὶ τυχαία σύμπτωσις; Τοῦναντίον· εἶναι βέβαιον ὅτι ἐπὶ δέκα ἀτόμων τὰ ἐννέα θὰ κληθῶσι νὰ ἀναλάβωσιν αὐτήν. Εἶναι ἄρα γε ἡ ἐκπλήρωσις αὐτῆς τόσον εὐκολος; Οὐχὶ βεβαίως· ἐξ ὅλων τῶν καθηκόντων, ἃ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκπληρώσῃ, τοῦτο εἶναι τὸ δυσκολώτατον. Μήπως διὰ τῆς αὐτοδιδασκαλίας εἶναι δυνατόν ἕκαστος νὰ παρασκευάσῃ ἑαυτὸν διὰ τὰ καθήκοντα τοῦ γονέως; Οὐχί· διότι ὅχι μόνον ἡ ἀνάγκη τοιαύτης αὐτοδιδασκαλίας ἐνταῦθα δὲν ἰσχύει, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ζήτημα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι τόσον πολὺπλοκον καὶ πολυσύνθετον, ὥστε εἶναι καὶ τὸ μόνον ὕπερ ἀποκλείει πᾶσαν διὰ τῆς αὐτοδιδασκαλίας ἐπιτυχίαν. Οὐδένα λόγον ἰσχυρὸν δυνάμεθα νὰ προβάλωμεν, δικαιολογοῦντα τὴν ἔλλειψιν τῆς παιδαγωγικῆς ἀπὸ τοῦ κύκλου τῶν μαθημάτων ἡμῶν. Ἄτε συντελοῦσαν εἰς τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν τῶν γονέων, ἅτε ἐπιδρῶσαν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ βίου τῶν τέκνων καὶ τῶν ἀπομεμακρυσμένων ἔτι ἀπογόνων αὐτῶν, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν τὴν γνῶσιν τῶν ὀρθῶν μεθόδων πρὸς πνευματικὴν, ἠθικὴν καὶ φυσικὴν διάπλασιν τῶν παίδων ὡς γνῶσιν ὑψίστης σπουδαιότητος. Ὁ κλάδος οὗτος τῶν σπουδῶν ὤφειλε νὰ ᾖ ὁ τελικὸς ἐν τῇ σειρᾷ τῆς ἐκπαιδεύσεως παντὸς ἀνδρὸς καὶ πάσης γυναικός. Ὡς ἡ φυσιολογικὴ ὥριμότης ἐγκρίεται ἐν τῇ ἱκανότητι πρὸς ἀπόκτησιν τέκνων, οὕτω καὶ ἡ πνευματικὴ ὥριμότης

ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἱκανότητος πρὸς διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων τούτων. Τὸ ζήτημα τὸ ἐν ἑαυτῷ ἐγκλείον πάντα τὰ ἄλλα, καὶ εἰς ὃ ἐπομένως ἡ ὅλη παιδείους ὀφείλει νὰ τείνη, ὡς πρὸς ὕψιστον σημεῖον αὐτῆς, εἶναι τὸ περὶ «Θεωρίας τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων καὶ τῆς ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογῆς αὐτῆς».

Ἐλλείπει τῆς προηγουμένης τῶν γονέων καταλλήλου προπαρασκευῆς, ἡ παιδαγωγῆσις τῶν τέκνων, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις, ἀποδοίνει οἰκτρά. Οἱ γονεῖς ἢ οὐδέποτε οὐδὲν περὶ τοῦτου σκέπτονται ἢ ἄγονται εἰς συμπεράσματα ἀτελεῖ καὶ ἀντιφατικά. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἰδίως δὲ ἐκ μέρους τῶν μητέρων, ἡ ἐκάστοτε ἀκολουθουμένη μέθοδος εἶναι ἡ ὑπαγορευομένη ὑπὸ τῶν διαθέσεων τῆς στιγμῆς, καὶ δὲν πηγάζει ἐξ ἐσκεμμένης πεποιθήσεως ὅτι θὰ ἀποδῇ ὠφέλιμος εἰς τὸν παῖδα, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκφράζει τὰ κυριαρχοῦντα ἐν τῇ ψυχῇ τῶν γονέων συναισθήματα, εἴτε καλὰ ὥσι ταῦτα εἴτε κακὰ, ἀπὸ ὧρας δὲ εἰς ὧραν μεταβάλλεται, ὡς μεταβάλλονται καὶ τὰ συναισθήματα ταῦτα. Ἡ, ἐὰν αἱ ὑπαγορεύσεις τῶν μητρικῶν ἐνστίκτων στηρίζονται ἐπὶ τινων ὠρισμένων ἀρχῶν ἢ μεθόδων, αὗται εἶναι ἢ κληρονομηθέντα παλαιὰ συστήματα ἢ ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἢ συμβουλαὶ τροφῶν καὶ ὑπηρετριῶν, μέθοδοι τὰς ὁποίας καθώρισαν οὐχὶ ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ φῶς ἀλλ' ἡ ἄγνοια τῶν χρόνων ἐκεῖνων. Ὁ Ῥίχτερ σχολιάζων τὸ ἐπικρατοῦν χάος ἐν ταῖς περὶ διοικήσεως τῆς οἰκογενείας θεωρίαις καὶ συστημασι λέγει:

«Ἐὰν αἱ μυρία ἀντιφάσεις, εἰς ἃς οἱ πλεῖστοι πατέρες περιπίπτουσιν ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῶν τέκνων αὐτῶν, ἠδύναντο νὰ ἀναγραφῶσι καὶ ἀποτελέσωσι πρόγραμμα πρὸς ἠθικὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων, τὸ πρόγραμμα τοῦτο θὰ εἶχε περίπου ὡς ἑξῆς: ἐν πρώτοις εἰς τὸν παῖδα εἶναι ὀρθὸν νὰ διδάσκηται » ἡ ἀπόλυτος ἠθικὴ ἢ ὑπὸ τοῦ ἰδίου πατρὸς ἢ ὑπὸ τοῦ διδα-

»σκάλου· δεύτερον· σχετική τις ἡθική, δυναμένη δηλαδὴ νὰ
 »συνδυάζεται μετὰ τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων. Τρίτη συμ-
 »δουλή· «Τέκνον μου, λάμβανε ὡς παράδειγμα τὰς πράξεις
 »τοῦ πατρός σου»! Τετάρτη· «Εἶσαι μικρὸς καὶ αὐτὰ εἶναι
 »διὰ τοὺς μεγάλους». Πέμπτη· «Τὸ σπουδαιότατον πάντων,
 »υἱέ μου, εἶναι νὰ εὐδοκιμήσῃς ἐν τῷ βίῳ σου καὶ νὰ καταλά-
 »ῃς σημαίνουσιν θέσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ». Ἑκτη· «Ὁ ἄνθρω-
 »πος ὁ κεκτημένος ἀξίαν τινὰ ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ τὰς αἰω-
 »νίας καὶ οὐχὶ τὰς προσκαιροὺς κτήσεις». Ἑβδομή· «Ἐπομέ-
 »ως κάλλιον νὰ ὑπομένῃς τὰς ἀδικίας καὶ νὰ εἶσαι καλός».
 »Ὀγδόη· «Προσδαλλόμενος ἀμύνου γενναίως». Ἐνάτη· «Μὴ
 »κάμνης θόρυβον, τέκνον μου». Δεκάτη· «Διατί κάθησαι τόσον
 »ἡσυχος;». Ἐνδεκάτη· «Ὀφείλεις νὰ ὑπακούῃς εἰς τὰς διαταγὰς
 »τῶν γονέων σου» καὶ δωδεκάτη· «Πρέπει νὰ προσπαθῇς νὰ
 »ἐκπαιδεύῃσαι μόνος σου». Οὕτως ὁ πατήρ διὰ τῆς αἰωνίας
 »ταύτης ἀλλαγῆς ἀποκρύπτει τὸ ἀσυνεπές καὶ ἀτελές των
 »ἀρχῶν αὐτοῦ. Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς μητρός; Οὔτε πρὸς
 »τὸν σύζυγον ὁμοιάζει αὕτη, ἀλλὰ μὴν οὔτε πρὸς τὸν γνωστὸν
 »Ἀρλεκίνον, ὅστις παρουσιαζόμενος ἐπὶ τῆς σκηνῆς κρατεῖ ἀμφο-
 »τέρωθεν ὑπὸ μάλης χαρτοφυλάκια καὶ ἐρωτώμενος τί κρατεῖ
 »ἀπῆντησεν· «ἐκ δεξιῶν διατάξεις, ἐξ ἀριστερῶν δὲ τὰς ἀναι-
 »ρέσεις τῶν διατάξεων». Εἶναι μᾶλλον αὕτη ἐκατόγχειρ Βριά-
 »ρεως, εἰς ἐκάστην χεῖρα ἄλλας φέρουσα διατάξεις».

Ἡ κατάστασις αὕτη τῶν πραγμάτων δὲν δύναται ἀμέσως νὰ
 διορθωθῇ. Πολλαὶ γενεαὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ παρέλθωσι πρὶν ἢ
 δυνηθῶμεν νὰ προσδοκῶμεν μεγάλας βελτιώσεις. Ὡς οἱ πολιτι-
 κοὶ θεσμοί, οὕτω καὶ τὰ παιδαγωγικὰ συστήματα δὲν κατα-
 σκευάζονται διὰ μιᾶς, ἀλλ' ἀναπτύσσονται βραδέως, καὶ βρα-
 δέως ἢ ἀνάπτυξις γίνεται αἰσθητή. Ἐν τούτοις πᾶσα βελτίωσις,
 ὅσον βραδέως καὶ ἂν ἐπιτελῇται, προϋποτίθῃσι χρῆσιν καταλ-

λήλων μέσων, ἡ δὲ ἐξαίρεσις τῶν μέσων τούτων γεννᾷ διαφο-
ρους διενέξεις.

Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων, οἵτινες, ὡς ὁ λόρδος Παλμερστών, φρο-
νοῦσιν ὅτι «πάντες ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας γεννώμεθα καλοί». Ἐν
γένει ἡ ἀντίθετος δοξασία, ἂν καὶ σφαλερά, φαίνεται ἡμῖν ἥττον
τῆς πρώτης ἀπέχουσα τῆς ἀληθείας. Ἄλλ' οὐδὲ φρονοῦμεν ὥς
τινες ἄλλοι ὅτι δι' ἐντέχνου διαπαιδαγωγήσεως τὰ παιδία δύναν-
ται νὰ μεταβληθῶσι τελείως καὶ νὰ ἀναπτυχθῶσι συμφώνως
πρὸς τὸν ἰδεώδη τύπον. Τοῦναντίον ἀναγνωρίζομεν, καὶ ἀρκού-
μεθα εἰς τοῦτο, ὅτι, ἂν καὶ αἱ φυσικαὶ ἀτέλειαι δύνανται νὰ ἐλατ-
τωθῶσι διὰ φρονίμου ἀνατροφῆς, δὲν δύνανται ὅμως καὶ νὰ
ἐκλείψωσιν ἐντελῶς. Ἡ ἰδέα ὅτι διὰ τελείου παιδαγωγικοῦ συστή-
ματος δύνανται νὰ ἐπιτευχθῇ ἐν τῷ μέλλοντι ἰδεώδης τις τῆς
ἀνθρωπότητος τύπος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἰδέαν, ἣν ὁ ποιη-
τῆς Σέλλεϋ¹ εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐκφράζει, ὅτι δῆλα δῆ, ἐὰν ἡ
ἀνθρωπότης παρητεῖτο τῶν παλαιῶν θεσμῶν καὶ προλήψεων,
αὐθωρεῖ θὰ ἐξηφανίζετο ἐκ τοῦ κόσμου πᾶν κακόν. Πλὴν οὐδε-
τέρα τῶν θεωριῶν τούτων εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ παραδεκτὴ
ὕπ' ἐκείνων οἵτινες ἀμερολήπτως ἐμελέτησαν τὰ ἀνθρώπινα
ζητήματα.

Οὐχ ἥττον ὅμως συμπαθῶς διακείμεθα πρὸς τοὺς τρέφοντας
τὰς ὑπεράγαλιν αἰσιοδόξους ταύτας προσδοκίας. Ὁ ἐνθουσιασμός,
ἔστω καὶ μέχρις ὑπερβολῆς ἐξικνούμενος, εἶναι μοχλὸς πολὺτι-
μος, ὅσον καὶ ἀπαραίτητος. Εἶναι δῆλον, ὅτι ὁ πολιτικὸς οὐδέ-
ποτε θὰ ὑπέφερε τοὺς κόπους καὶ θὰ ὑφίστατο τὰς πολλαπλὰς
θυσίας, ἃς ὑφίσταται, ἂν μὴ ἐφλέγετο ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως,
ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις, ὑπὲρ ὧν μάχεται, εἶναι αἱ κατ' ἐξοχὴν

¹ Μέγας Ἀγγλος ποιητῆς γεννηθεὶς ἐν ἔτει 1792 καὶ ἀποθανὼν ἐν ἡλι-
κίᾳ τριάκοντα ἑτῶν ἐν Λιβόρνῳ, ἐνθα εὗρίσκετο μετὰ τοῦ Βύρωνος.

ἀναγκαῖαι. Οὐδὲ ὁ κατὰ τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν μαχόμενος, καὶ ὑπὲρ τῆς ἐγκρατείας, μετὰ τοσαύτης δραστηριότητος θὰ εἰργάζετο, ἂν μὴ ἐπίστευεν ἀκραδάντως, ὅτι ἡ μέθη εἶναι πηγὴ παντὸς κοινωνικοῦ κακοῦ. Ἐν τῇ φιλανθρωπίᾳ, ὡς καὶ ἐν παντὶ πράγματι, μεγάλα πλεονεκτήματα προκύπτουσιν ἐκ τῆς διαιρέσεως τῆς ἐργασίας, ἵνα διαιρῇται δὲ πράγματι καὶ λυσιτελῶς ἡ ἐργασία ὀφείλουσιν οἱ περὶ ἕκαστον κλάδον τελείως νὰ ᾧσιν ἀφιερωμένοι εἰς τὸ ἴδιον ἔργον καὶ νὰ ἔχωσιν ἐν αὐτῷ ἄκραν πεποίθησιν. Ἐπομένως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ ἐκείνων ὅτινες θεωροῦσι τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγὴν ὡς πανάκειαν, ὅτι αἱ ἀνέφικτοι αὐτῶν προσδοκίαι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀχρηστοὶ καὶ ὅτι ἡ ἀκράδαντος πεποίθησις αὐτῶν εἶναι ἴσως μέρος συνειρμοῦ πραγμάτων εὐεργετικοῦ.

Πλὴν, καὶ ἂν ἔτι ἦτο ἀληθές, ὅτι διὰ τινος οὔου δῆποτε συστήματος ἠθικῆς ἀγωγῆς οἱ παῖδες ἠδύναντο νὰ μορφωθῶσι συμφώνως πρὸς τὸ ποθοῦμενον, καὶ ἂν ἦτο δυνατόν πάντες οἱ γονεῖς τὸ σύστημα τοῦτο νὰ ἐγκολπωθῶσι, πάλιν θὰ ἤμεθα μακρὰν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοιοῦτου συστήματος προϋποτίθησιν ἐκ μέρους τῶν ἐν ὠρίμῳ ἡλικίᾳ εὐφυῶν, ἀγαθότητα καὶ ἐγκράτειαν εἰς βαθμὸν ὃν οὐδεὶς κέκτηται. Τὸ λάθος τῶν συζητούντων ζητήματα οἰκογενειακῆς διοικήσεως ἔγκειται ἐν τῇ ὅτι ἐπιρρίπτουσι πάντα τὰ σφάλματα εἰς τοὺς παῖδας καὶ οὐδὲν εἰς τοὺς γονεῖς. Ἡ ἰσχύουσα γνώμη ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ὡς καὶ τὴν ἔθνικὴν διοίκησιν εἶναι ὅτι αἱ ἀρεταὶ εὗρηνται μεταξὺ τῶν κυβερνώντων, αἱ δὲ κακίαι παρὰ τοῖς κυβερνωμένοις. Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῶν παιδαγωγικῶν τιμωριῶν, βλέπομεν ὅτι πάντες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, τελείως μεταμορφοῦνται ὡς πατέρες καὶ μητέρες, λαμβανόμενοι ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἑαυτῶν τέκνα. Γνωρίζομεν γενικῶς, ὅτι οἱ πολῖται μεθ' ὧν ἐργαζόμεθα, οἱ ἄνθρωποι μεθ' ὧν συναναστρέ-

φόμεθα εἶναι ὄντα λίαν ἀτελῆ. Ἐκ τῶν ἡμερησίων σκανδάλων, τῶν μεταξὺ φίλων ἐρίδων, τῶν πτωχεύσεων, τῶν δικῶν, τῶν ἀστυνομικῶν ἐκθέσεων, διαρκῶς πρὸ ἡμῶν βλέπομεν ἐπικρατοῦντα τὸν ἐγωισμόν, τὴν ἀτιμίαν, τὴν βαναυσότητα. "Ὅταν ὁμως ἐκφέρωμεν γνώμην περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν καὶ κρίνωμεν τὰς νεανικὰς παρεκτροπὰς, ὡς ἀξίωμα αὐταπόδεικτον θεωροῦμεν τὴν ἐν σχέσει πρὸς τὰ τέκνα αὐτῶν ἡθικὴν τελειότητα τῶν ἀνθρώπων, οὓς προηγουμένως ὡς ἐνόχους κατεδικάσαμεν! Τὸ τοιοῦτον τόσον ἀπέχει τῆς ἀληθείας, ὥστε ἡμεῖς οὐδόλως διστάζομεν νὰ μεμφθῶμεν τοὺς γονεῖς διὰ τὰς πλείστας ἀνωμαλίας τὰς κοινῶς ἀποδιδομένας εἰς τὴν κακίαν τῶν τέκνων. Δὲν λέγομεν τοῦτο περὶ τῶν γονέων τῶν συμπαθούντων πρὸς τὴν φύσιν τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ ἐγκρατῶν τῶν ἰδίων ἐλαττωμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐλπίζομεν ὅτι κατατάσσονται οἱ ἀναγνώσται ἡμῶν, ἀλλ' ἐκφέρομεν αὐτὸ μετὰ βεβαιότητος περὶ τοῦ πλείστου μέρους. Ποίαν ἡθικὴν μόρφωσιν δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν ἀπὸ μητέρας ἥτις μετ' ὀργῆς σείει τὸ τέκνον αὐτῆς, ὅταν τοῦτο δὲν θέλῃ νὰ θηλάσῃ, τοῦθ' ὅπερ ἡμεῖς ἰδίῳις ὀμμάσιν εἶδομεν; Πῶς δύναται νὰ ἐμπνεύσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης πατὴρ ὅστις βλέπων αὐτὸν ἔχοντα τὸν δάκτυλον πεπιεσμένον μεταξὺ τῶν θυρίδων τοῦ παραθύρου καὶ κλαίοντα δέρει ἀντὶ νὰ βοηθήσῃ αὐτόν; Ἐν τούτοις τοιοῦτοι πατέρες ὑπάρχουσιν, ὡς γνωρίζομεν ἐκ μαρτυρίας αὐτόπτου μάρτυρος, πλὴν καὶ ἔτι χεῖρονες. Ἔχομεν παράδειγμα παιδὸς ὃν πεσόντα καὶ ἐξαρθρώσαντα τὸν μηρὸν αὐτοῦ ὑπεδέχθη ἐν τῇ οἰκίᾳ ὁ πατὴρ διὰ ξυλοκοπήματος! Ποία ἀποδήσεται ἡ ἀγωγή τοιοῦτου παιδὸς καὶ τί παρ' αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ περιμείνωμεν; Εἶναι ἀληθές, ὅτι ταῦτα εἶναι περιπτώσεις σπάνιαι, περιπτώσεις αἵτινες μαρτυροῦσι περὶ τῆς ὑπάρξεως εἰς τινα ἀνθρώπινα ὄντα τοῦ τυφλοῦ ἐκείνου ἐνστίκτου, τοῦ ὠθοῦντος

τὰ ζῶα νὰ καταστρέφωσι τὰ ἀσθενῆ καὶ μὴ ἀκέραια μέλη τῆς ἰδίας αὐτῶν φυλῆς. Ἀλλὰ καὶ σπάνιαι οὔσαι καὶ ὑπερβολικαὶ αἱ περιπτώσεις αὗται οὐχ ἥττον χαρακτηρίζουσι πληρέστερα συναισθήματα καὶ συμπεριφορὰν παρατηρούμενα καθ' ἡμέραν ἐν πολλαῖς οἰκογενεαῖς. Πάντες εἶδομεν ἐπανειλημμένως τροφούς ἢ γονεῖς βράπιζοντας μικροὺς παῖδας διὰ τὴν δυσθυμίαν αὐτῶν, πιθανὸν προερχομένην ἐκ σωματικῆς τιнос διαταράξεως. Πάντες εἶδομεν μητέρας ἀνεγειρούσας ἐκ τοῦ ἐδάφους τὸ τέκνον αὐτῶν καὶ ὀργίλως ἀνακραζούσας «Ἀνόητο παιδί!» καὶ διέγων-
 μεν ἐκ τῆς ὀργῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως ὑπομονῆς ἀπείρους ἐν τῷ μέλλοντι διενέξεις. Νομίζομεν, ὅτι ἡ ἔλλειψις συμπαθείας πρὸς τὴν φύσιν τῶν παίδων καταφαίνεται ἐν αὐτῷ τῷ ἡχῷ τῆς φωνῆς τοῦ πατρὸς, ὅστις διατάσσει αὐτοῖς ἀποτόμως νὰ ἡσυχάσωσιν. Ἐπίσης αἱ διηγεκεῖς καὶ ἔστιν ὅτε ἀνωφελεῖς ἐναντιώσεις, αἱ διαταγαὶ νὰ μείνωσιν ἡσυχοί, εἰς ἃ οἱ παῖδες ὑποβάλλονται μετὰ κόπου καὶ νευρικῆς ταραχῆς, ἡ ἀπαγόρευσις νὰ βλέπωσιν ἀπὸ τοῦ παραθύρου τῶν σιδηροδρομικῶν ἀμαξῶν, ὅταν ταξιδεύω-
 σιν, ὅπερ διὰ παῖδας εὐφυεῖς εἶναι μεγάλη στέρσις, πάντα ταῦτα, λέγομεν, εἶναι ἀποδείξεις, ὅτι ἐλλεῖπει ἡ πρὸς τοὺς παῖ-
 δας συμπάθεια. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι αἱ δυσχέρειαι τῆς ἡθικῆς ἀγωγῆς πηγάζουσι κατ' ἀνάγκην ἐκ διπλῆς αἰτίας καὶ εἶναι ἀποτελέσματα τῶν σφαλμάτων τῶν τε γονέων καὶ τῶν τέκνων. Ἐὰν ἡ κληρονομικότης εἶναι φυσικὸς νόμος, ὥς παραδέχονται οἱ φυσιολόγοι, καὶ ὑπὲρ οὗ μαρτυροῦσιν αἱ καθ' ἐκάστην παρατηρήσεις ἡμῶν καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ῥητὰ καὶ αἱ παροιμίαι, τότε κατὰ μέσον ὅρον τὰ ἐλαττώματα τῶν τέκνων θὰ ἀντικατοπτρί-
 ζωσι τὰ ἐλαττώματα τῶν γονέων. Λέγομεν δὲ κατὰ μέσον ὅρον, διότι ὁ κανὼν εἶναι γενικὸς καὶ οὐχὶ εἰδικὸς ἰσχύων ἐν πάσῃ περιπτώσει, τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς κληρονομικότητος μὴ ὄντων ἅπ' εὐθείας καὶ ἀπλῶν, ἀλλὰ παρουσιαζόντων χαρακτηριστικὰ

ἀπομεμακρυσμένων προγόνων. Ὅθεν, ἐὰν ὄντως ὑπάρχη κατὰ μέσον ὅρον ἡ κληρονομικότης τῶν ἐλαττωμάτων, τὰ κακὰ ἐνστικτα, ἅτινα οἱ γονεῖς πολεμοῦσιν ἐν τοῖς τέκνοις αὐτῶν, συνεπάγονται τὴν προηγουμένην ὑπαρξιν ὁμοίων κακῶν ἐνστίκτων ἐν αὐτοῖς, ἀφανῶν ἴσως, ἴσως μετριαζομένων ὑπὸ ὀλίγων συναισθημάτων, ἀλλ' οὐχ ἥττον ὅμως ὑφισταμένων. Ἐπομένως ἡ γενικὴ ἐφαρμογὴ ἰδεώδους συστήματος ἀγωγῆς εἶναι ἀνέφικτος, διότι οἱ γονεῖς οὐδ' αὐτοὶ εἶναι ἀρκούντως τέλειοι.

Πλὴν καὶ ἐὰν ἔτι ὑπῆρχον μέθοδοι, δι' ὧν ὁ ποθοῦμενος σκοπὸς ἡδύνατο ἀμέσως νὰ ἐπιτευχθῇ, καὶ ἐὰν οἱ πατέρες καὶ αἱ μητέρες εἶχον ἀρκετὴν διορατικότητα, συμπάθειαν πρὸς τοὺς παῖδας καὶ δύναμιν ἐφ' ἑαυτῶν, ὥστε νὰ ἐφαρμόζωσι συνεχῶς τὰς μεθόδους ταύτας, ἴσως πάλιν θὰ ἦτο ἀμφισβητήσιμος ἡ ὠφέλεια τῆς τοιαύτης βελτιώσεως ἐν τῇ διοικήσει τῆς οἰκογενείας, ἐν ὅσῳ πανταχοῦ καὶ γενικῶς δὲν ἐπιτελεῖται ἡ ἀντίστοιχος βελτίωσις. Διότι τίς ὁ σκοπὸς ἡμῶν; Ἡ ἀγωγή ἐν οἷῳ δήποτε κλάδῳ νὰ ᾗ τοιαύτη, ὥστε νὰ παρασκευάζῃ τοὺς παῖδας διὰ τὴν βιοτικὴν πάλιν καὶ διαπλάττῃ πολίτας, οἵτινες καλῶς διαάγοντες ὑπὸ ἡθικὴν ἔποψιν θὰ δύνωνται ἅμα ἐν τῇ κοινωνίᾳ νὰ ζήσωσι μετὰ τινος εὐεξίας. Ἵνα δὲ ζήσωσι μετὰ τινος εὐεξίας (καὶ τοῦτο λέγοντες ἐννοοῦμεν οὐχὶ ἀπόκτησιν πλούτου ἀλλὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀναγκαίων κεφαλαίων πρὸς διατήρησιν καὶ ἀνατροφὴν οἰκογενείας), εἶναι ἀνάγκη νὰ ὦσι κατάλληλοι νὰ ζήσωσιν ὑπὸ τοὺς νῦν ὑφισταμένους ὅρους τῆς ζωῆς. Ἐὰν δὲ διὰ τινος τελείου παιδαγωγικοῦ συστήματος παρήγето ἰδεώδης τύπος ἀνθρώπων κεκτημένων ὑψηλὰς ἀρχὰς εὐθύτητος καὶ ἐντιμότητος, εἶναι ἀμφίβολον ἂν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι θὰ ἦσαν κατάλληλοι νὰ ζήσωσιν ἐν τῇ νῦν ὑπαρχούσῃ κοινωνίᾳ. Ἡ ζωὴ δι' αὐτοὺς θὰ ἦτο δυσχερὴς καὶ ἀδίωτος. Ὅσον καὶ ἐὰν ἦσαν θαυμάσια τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα, λαμβαν-

νόμενα μονομερῶς ὡς ἀφορῶντα εἰς τὰ ἄτομα, ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν ὅμως καὶ τὴν προαγωγὴν τοῦ γένους θὰ ἦσαν καταστρεπτικά. Ἐκ πολλῶν αἰτίων καταφαίνεται, ὅτι διὰ τὴν οἰκογενεῖαν καὶ διὰ τὰ ἔθνη τὸ εἶδος τῆς κυβερνήσεως εἶναι ἐν γένει τοιοῦτον, ὅποιον ἀπαιτεῖ ἡ γενικὴ κατάστασις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι ἐν τῇ μιᾷ ὡς καὶ ἐν τῇ ἐτέρᾳ περιπτώσει ὁ μέσος ὅρος τοῦ ποιοῦ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβάλλει τὸ ποιὸν τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀσκουμένων νόμων καὶ δι' ἀμφοτέρας νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ βελτίωσις τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀτόμων, συνεπάγεται τὴν βελτίωσιν τοῦ συστήματος· προσέτι δὲ ὅτι, ἐὰν ἐδεσλιοῦτο τὸ σύστημα πρὶν ἢ βελτιωθῶσι τὰ ἄτομα, κακὰ μᾶλλον θὰ ἐγεννῶντο ἐκ τούτου ἢ καλὰ. Ἡ ὑπὸ τῶν γονέων καὶ διδασκάλων ἐξασκουμένη αὐστηρότης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπλὴ προπαρασκευὴ τῶν παιδῶν διὰ τὴν ἔτι μείζονα σκληρότητα, ἣν θὰ ἀπαντήσωσιν ἐν τῇ ζωῇ. Τοῦτο δὲ δύναται νὰ προβλῇ ὡς λόγος ἐναντίον τῆς τελείας δικαιοσύνης καὶ τῆς πρὸς τοὺς παῖδας συμπαθείας τῶν γονέων καὶ διδασκάλων, δι' ὧν θὰ καθίσταντο οἱ παῖδες μᾶλλον εὐαίσθητοι εἰς τὰς θλίψεις, ἅς κατ' ἀνάγκην θὰ ὑποστῶσιν ὡς ἐκ τοῦ ἐγωισμοῦ τῶν ἀνθρώπων ἐν τῇ μετέπειτα βίῳ αὐτῶν¹.

«Πλὴν», δύναται τις νὰ εἴπῃ, «πάντα ταῦτα τὰ συμπερά-

¹ Τοιαυτὴ ἡ πρόφασις ἢ προβαλλομένη ὑπὸ πολλῶν διὰ τὰς κακώσεις ἅς ὑφίστανται οἱ παῖδες εἰς τὰ δημόσια ἐκπαιδευτήρια, ἔνθα ἐθίζονται νὰ σκληραγωγῶνται, δῆθεν προετοιμαζόμενοι ἐν σμικρῇ διὰ τὰς ταλαιπωρίας τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡ πρόφασις δὲν στερεῖται ὀρθότητος, ἐν τούτοις εἶναι ἀνεπαρκής. Διότι, ἐν ᾧ ἡ ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ σχολῇ πειθαρχία ἂν καὶ μὴ διαφέρουσα πολὺ τῆς τοῦ βίου, ὀφείλει νὰ ᾖ κατὰ τι ἐπισεικστέρᾳ. ἡ πειθαρχία ἢ ἐπιβαλλομένη εἰς τὰς σχολὰς τοῦ Eton, Winchester καὶ Harrow, τὰ μεγαλύτερα γυμνάσια τῆς Ἀγγλίας, ὅθεν ἐξερχόμενοι οἱ νέοι μεταβαίνουν εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Ὀξφόρ-

σματα ἄγουσι πέρα τοῦ ποθουμένου». Διότι, ἐάν οὐδέν σύστημα ἠθικῆς ἀγωγῆς δύναται νὰ μορφώσῃ τοὺς παῖδας ὡς ὀφείλουσι νὰ μορφωθῶσιν, ἂν, ἐξευρεθέντος τοῦ τοιοῦτου συστήματος, οἱ νῦν γονεῖς εἶναι λίαν ἀτελεῖς ἵνα ἐφαρμοσῶσιν αὐτό, καὶ ἂν, τοῦ συστήματος τούτου ἐπιτυχῶς ἐφαρμοζομένου, τὰ ἀποτελέσματα, ὑπὸ τὴν παροῦσαν κοινωνικὴν κατάστασιν, εἶναι καταστρεπτικὰ καὶ δυσανάλογα, φαίνεται φυσικῶς ἐπόμενον, ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τοῦ ἐν χρήσει παιδαγωγικοῦ συστήματος οὔτε δυνατὴ εἶναι, ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἐπιθυμητή. Οἱ ταῦτα συμπεραίνοντες σφάλλονται· διότι ἀπλῶς ἔπεται ἐκ τούτων πάντων, ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τῆς διοικήσεως τῆς οἰκογενείας ὀφείλει νὰ βαδίζῃ συμφώνως μετ' ἄλλων μεταρρυθμίσεων, ἔπεται, ὅτι αἱ παιδαγωγικαὶ μέθοδοι οὔτε δύνανται οὔτε πρέπει νὰ μεταρρυθμίζωνται εἰμὴ βαθμιδόν, ἔπεται, ὅτι αἱ ὑπαγορεύσεις τῆς ἀπολύτου δικαιοσύνης ἐφαρμοζόμεναι περιορίζονται κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τῆς νῦν ὑφισταμένης καταστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὑπὸ τῶν ἀτελειῶν τῶν γονέων, τῶν τέκνων καὶ τῆς κοινωνίας, καὶ ὅτι μόνον τοῦ γενικοῦ χαρακτῆρος βελτιουμένου θὰ δύνωνται κάλλιον νὰ ἐκπληρῶνται.

«Ἀλλὰ τότε», ἴσως προσθήσῃ ὁ αὐστηρὸς ἡμῶν κριτής, «εἶναι προδήλως ἀνωφελὲς νὰ διαγράψωμεν ἰδεώδη τύπον οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς. Οὐδεμία ὠφέλεια δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐξευρέσεως καὶ διαδόσεως μεθόδων τόσον προτρεχουσῶν

δῆς καὶ τῆς Κανταβριγίας, εἶναι κατὰ πολὺ χεῖρων τῆς πραγματικῆς ζωῆς, μᾶλλον ἄδικος, μᾶλλον σκληρά. Ἀντὶ νὰ βοηθῇ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πρόδον, ὡς πᾶσα καλῶς ἐννοουμένη μόρφωσις, ἡ ἐν ταῖς δημοτικαῖς ἡμῶν (τῶν Ἀγγλῶν) σχολαῖς μόρφωσις, ἐθίζουσιν τοὺς παῖδας εἰς δεσποτικὴν κυβέρνησιν καὶ εἰς τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, προετοιμάζει αὐτοὺς διὰ κοινωνίαν κατωτέραν τὰς νῦν ὑφισταμένης. Ἐπειδὴ δὲ οἱ νομοῦνται ἡμῶν ἐκλέγονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἀποφοίτων τοιούτων σχολῶν, ἡ βάρβαρος αὕτη ἐπίδρασις κωλύει τὴν ἐθνικὴν πρόδον.

τῆς ἐποχῆς». Καὶ τοῦτο πάλιν διαμφισβητοῦμεν καὶ συνηγοροῦμεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Ὡς ἐν τῇ πολιτικῇ διοικήσει, ἂν καὶ ἡ ἀπόλυτος εὐθύτης εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀνέφικτος, εἶναι οὐχ ἥττον ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν ποῦ ἔγκειται ἡ ἀλήθεια, ὥστε αἱ μεταρρυθμίσεις ἡμῶν πρὸς αὐτὴν νὰ τείνωσι καὶ οὐχὶ νὰ ἀπομακρύνωνται ἀπ' αὐτῆς, οὕτω καὶ ἐν τῇ οἰκογενεῖα δέον νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἰδεῶδες, πρὸς ὃ βαθυθεδὸν νὰ πλησιάζωμεν. Οὐδὲν ἔχομεν τὸ ἐκ τούτου νὰ φοβηθῶμεν κακὸν ἀποτέλεσμα, διότι ἐν γένει τὸ ἐκ φύσεως συντηρητικὸν τῆς ἀνθρωπότητος πνεῦμα εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρόν, ὥστε νὰ ἐμποδίξῃ τὰς ὑπὲρ τὸ δέον τελείας μεταβολάς. Ἡ φύσις τῶν πραγμάτων εἶναι τοιαύτη, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴ δύνωνται νὰ ἀσπασθῶσιν ὑψηλοτέραν τινὰ ἰδέαν, πρὶν ἢ φθάσωσιν εἰς τὸ ὕψος αὐτῆς· παραδέχονται μὲν αὐτὴν κατὰ τύπους, οὐχὶ ὅμως καὶ κατ' οὐσίαν. Καὶ ὅταν ἔτι ἡ ἀλήθεια ἀναγνωρισθῇ, τὰ ἐμπόδια πρὸς τελείαν αὐτῆς ἐφαρμογὴν εἶναι τόσον ἰσχυρὰ καὶ διαρκῆ, ὥστε νὰ ἐξαντλῶσι τὴν ὑπομονὴν τῶν φιланθρώπων, καὶ αὐτῶν δὲ ἔτι τῶν φιλοσόφων· ὅταν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι αἱ ἀπαντῶσαι δυσκολίαι πρὸς ὀρθὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παίδων θὰ ἀναστέλλωσι διαρκῶς τὴν ὁρμὴν τῶν προσπαθούντων τὴν ἐπίτευξιν αὐτῆς.

Μετὰ τὰς εἰσαγωγικὰς ταύτας ἐξηγήσεις ἐξετάσωμεν ἡδὴ τὸν ἀληθῆ σκοπὸν καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς. Σελίδας τινὰς ἀφιεροῦμεν εἰς τὸν καθορισμὸν γενικῶν ἀρχῶν, δι' ἃς ἐξαίτουμέθα τὴν ὑπομονὴν τῶν ἀναγνωστῶν ἡμῶν, μετ' αὐτάς δὲ θὰ προσπαθήσωμεν, ἵνα διὰ παραδειγμάτων ὑποδείξωμεν τὴν κατὰλληλον μέθοδον, ἣν ὀφείλουσι νὰ ἀκολουθῶσιν οἱ γονεῖς κατὰ τὰς ἐκάστοτε προκυπτούσας δυσχερείας τῆς οἰκογενειακῆς διοικήσεως.

Ὅταν παῖς τις πέσῃ ἢ κτυπήσῃ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐπὶ τραπέζῃς, ὑφίσταται πόνον, ἢ ἀνάμνησις τοῦ ὁποῦ συντελεῖ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν προσεκτικώτερον· δι' ἐπανειλημμένων δὲ τοιούτων πειραμάτων διδάσκεται ὀρθῶς νὰ διευθύνῃ τὰς κινήσεις αὐτοῦ. Ἐὰν ἐγγίσῃ τὸν σίδηρον τῆς θερμάστρας, θέσῃ τὴν χεῖρά του ἐπὶ τῆς φλογὸς κηρίου ἢ χύσῃ ζέον ὕδωρ ἐπ' αὐτοῦ, τὸ προκῦπτον καῦμα εἶναι δι' αὐτὸν μάθημα, οὐχὶ εὐκόλως λησμονούμενον. Τόσον δὲ βαθεῖα εἶναι ἡ παραγομένη ἐντύπωσις ἐκ τοιούτων γεγονότων, ἅπαξ ἢ δις ἐπαναλαμβανόμενων, ὥστε εἰς τὸ ἐξῆς οὐδεὶς δύναται νὰ πείσῃ αὐτὸν νὰ παραδῇ τοὺς νόμους, οὓς ἀνεγνώρισε συμφυεῖς ἑαυτῷ.

Ἐν ταύταις ταῖς περιπτώσεσιν ἡ Φύσις ὀρίζει ἡμῖν, κατὰ τὸν ἀπλούστατον τρόπον, τὴν πραγματικὴν θεωρίαν καὶ πράξιν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς, θεωρίαν καὶ πράξιν αἵτινες, ἂν καὶ εἰς τὸν ἐπιπόλαιον παρατηρητὴν φαίνονται ὅμοιαι πρὸς τὰς ἡδὴ παραδεδεγμένας, ἐν τούτοις ἐξεταζόμεναι διαφέρουσιν αὐτῶν τὰ μέγιστα.

Πρῶτον ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὡς πρὸς τὰς σωματικὰς βλάβας καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν πόνους κακὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἀποτελέσματα ἐκφαίνονται ὑπὸ τὴν ἀπλουστάτην αὐτῶν μορφήν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι αἱ λέξεις καλὸν καὶ κακόν, ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῶν σημασίαν λαμβανόμεναι, δυσκόλως ἀνάγονται εἰς πράξεις ἐχούσας ἀποτελέσματα μόνον ἐπὶ τοῦ σώματος ἀντανakλῶντα, ἐν τούτοις οἱ καλῶς ἐξετάζοντες τὸ ζήτημα βλέπουσιν, ὅτι αἱ πράξεις αὗται ἔδει ὡς καλαὶ ἢ κακαὶ νὰ χαρακτηρίζωνται, ὡς χαρακτηρίζονται ὅποῃ δῆποτε ἄλλαι πράξεις. Πόσον αἱ ἠθικαὶ θεωρίαι, ἐξ ὧς δῆποτε ἀφετηρίας καὶ ἐὰν ὀρμῶνται, συμπίπτουσιν ἐπὶ τὸ αὐτό, ὅτι συμπεριφορὰ τῆς ὁποίας τὰ ὀλικά ἀποτελέσματα, τὰ τε ἄμεσα καὶ τὰ ἀπωτέρω, εἶναι εὐεργετικά, εἶναι συμπεριφορὰ καλὴ, ἐκείνη

δέ, ἥς τὰ ὀλικά ἀποτελέσματα, τά τε ἄμεσα καὶ τὰ ἀπωτέρω, εἶναι βλαδερά, εἶναι συμπεριφορὰ κακὴ. Ἡ λυδία λίθος, δι' ἥς οἱ ἄνθρωποι κρίνουσι τελικῶς τὴν συμπεριφορὰν, εἶναι ἡ ἐκ ταύτης προκύπτουσα εὐτυχία ἢ δυστυχία. Θεωροῦμεν τὴν μέθην κακὴν ἔνεκα τοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ τῆς ἡθικῆς βλάβης, ἅτινα ἡ μέθη συνεπάγεται διὰ τε τὸν μέθυσον καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ ἡ κλοπὴ ᾖτο εὐχάριστος εἰς τὸν κλέπτην καὶ τὸν κλεπτόμενον, δὲν θὰ ἡριθμεῖτο μεταξὺ τῶν ἀμαρτημάτων. Ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι διὰ τῶν καλῶν πράξεων εἶναι δυνατόν νὰ πολλαπλασιασθῶσι τὰ ἀνθρώπινα δεινά, θὰ κατεδικάζομεν αὐτάς καὶ θὰ ἐθεωροῦμεν οὐχὶ καλὰς. Ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς πρώτης τυχούσης ἐφημερίδος, μία ἀπλὴ συζήτησις ἐπὶ κοινωνικῶν ζητημάτων ἀρκοῦσι νὰ πείσωσιν ἡμᾶς ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῆς Βουλῆς, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φιланθρωπικὴ δρᾶσις, ὡς αἱ πράξεις τῶν ἀτόμων, κρίνονται ἐκ τῶν προσδοκωμένων ἀποτελεσμάτων, ἐπ' ἀγαθῷ ἢ κακῷ τῆς ἀθρωπότητος. Ὅταν δὲ ἀναλύοντες ἀπάσας τὰς δευτερευούσας καὶ παρεμπιπτούσας θεωρίας ἀνευρίσκωμεν πάλιν τὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν ὡς τελικὸν κριτήριον τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, κατ' ἀνάγκην καλοῦμεν τὴν εἰς τὸ σῶμα ἀφορῶσαν συμπεριφορὰν καλὴν ἢ κακὴν, ἀναλόγως τῶν παραγομένων εὐεργετικῶν ἢ βλαβερῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων.

Κατὰ δεύτερον λόγον παρατηρήσωμεν τίς ὁ χαρακτήρ τῶν ποινῶν, αἵτινες κωλύουσι τὰς παραβάσεις τῶν φυσικῶν νόμων. Ὀνομάζομεν αὐτάς ποινὰς ἐλλείψει καταλληλοτέρας λέξεως, διότι πράγματι δὲν λέγονται ποιναὶ ὑπὸ τὴν κυρίαν τῆς λέξεως σημασίαν. Δὲν εἶναι πλαστοὶ καὶ ἀνωφελῶς ἐπιβαλλόμενοι πόνοι, ἀλλ' ἀπλῶς προσκόμματα εὐεργετικά, δι' ὧν ἀναστέλλονται αἱ τάσεις ἡμῶν πρὸς πράξεις κατ' οὐσίαν ἀντιθέτους τῇ σωματικῇ εὐεξίᾳ, προσκόμματα ἐλλείψει τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ ταχέως θὰ

ἐξέλειπε, καταστρεφόμενη ἐκ τῆς πολλαπλῆς βλάβης τοῦ σώματος. Αἱ ποιναὶ αὗται, ἀφ' οὗ οὕτως ἀναγκάζομεθα νὰ ὀνομάσωμεν αὐτάς, ἔχουσιν ὡς ἴδιον χαρακτηριστικόν, ὅτι ἀπλῶς εἶναι τὰ ἄφευκτα ἀποτελέσματα τῶν πράξεων, αἷς ἔπονται, καὶ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ ἄφευκτος ἀντίδρασις, ἣν αἱ πράξεις αὗται συνεπάγονται.

Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι τὰ ὀδυνηρὰ ταῦτα ἀποτελέσματα εἶναι ἀνάλογα τῶν παραβάσεων. Μικρὸν παράπτωμα φέρει μικρὸν πόνον, σοβαρώτερον δὲ ἐπίσης σοβαρώτερον πόνον. Τῶν πραγμάτων ἡ φύσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὁ παῖς πίπτων νὰ μὴ ὑποφέρῃ πέρα τοῦ δέοντος, διότι, ἵνα καταστῇ προσεκτικώτερος, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη πλείονος τοῦ δέοντος πόνου. Ἄλλ' ἡ ἡμέρησι πεῖρα θὰ διδάξῃ αὐτὸν τίνα τὰ μεγάλα καὶ τίνα τὰ μικρὰ σφάλματα, καὶ οὗτος θὰ μάθῃ νὰ φέρηται ἀναλόγως.

Τέλος παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ φυσικὴ ἀντίδρασις, ἣτις ἐπακολουθεῖ τὰς μὴ ὀρθὰς πράξεις τοῦ παιδίου, εἶναι διαρκῆς, ἄμεσος, ἀσφαλῆς καὶ ἄφευκτος. Οὐδεμίᾳ ἀπειλῇ, ἀλλὰ σιωπηλῇ καὶ αὐστηρᾷ ἐκτέλεσις. "Ὅταν ὁ παῖς ἐμπήξῃ καρφίδα ἐν τῷ δακτύλῳ αὐτοῦ, πονεῖ· ἐὰν ἐπαναλάβῃ τοῦτο, ἔπεται τὸ αὐτὸ ἀποτελεσμα καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον. Ἐν πάσῃ αὐτοῦ σχέσει πρὸς τὴν ἀνόργανον φύσιν ἀπαντᾷ τὴν ἀκλόνητον ταύτην ἐπιμονήν, ἣτις κωφεύει εἰς τὰς ἀπολογίας καὶ ἐμμένει ἐν ταῖς ἑαυτῆς ἀποφάσεσι. Τάχιστα δὲ ἀναγνωρίζων ὁ παῖς τοὺς αὐστηροὺς πλὴν εὐεργετικοὺς αὐτῆς νόμους προσέχει, ἵνα μὴ παραβαίῃ αὐτούς.

Αἱ γενικαὶ αὗται ἀλήθειαι θὰ φανῶσιν ἔτι ἐμφαντικώτεραι, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ἰσχύουσι δι' ὅλης τῆς ὥριμου ἡλικίας ὡς καὶ διὰ τῆς παιδικῆς. Οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες προφυλάσσονται ἀπὸ τοῦ κακοῦ διὰ τῆς γνώσεως, ἣν ἐκ πείρας ἀποκτῶσι, τῶν φυσικῶν αὐτοῦ ἀποτελεσμάτων. "Ὅταν λήξῃ ἡ

κατ' οἶκον ἀγωγὴ καὶ δὲν ὑπάρχωσι πλέον γονεῖς καὶ διδάσκαλοι, ἵνα ἐμποδίζωσιν ἡμᾶς ἀπὸ τοιαύτης ἢ τοιαύτης συμπεριφορᾶς, ἄρχεται ἐξασκουμένη πειθαρχία τις ὁμοία πρὸς ἐκείνην δι' ἧς ὁ μικρὸς παῖς διδάσκεται νὰ ὀδηγῇ ἑαυτόν. Ἐὰν ὁ νέος ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου αὐτοῦ δαπανᾷ ἀσκόπως τὰς ὥρας καὶ ἐκπληροῖ βραδέως καὶ ἀνεπιτηδείως τὰ ἐμπιστευθέντα αὐτῷ καθήκοντα, βαθμηδὸν θὰ ἐπέλθῃ ἡ φυσικὴ τιμωρία· ἀπολύεται δηλαδὴ τῆς ἐργασίας καὶ ὑποφέρει ἐπὶ τινα χρόνον τὰ δεινὰ σχετικῆς πενίας. Ὁ ἀνακριδὴς ἄνθρωπος, ὅστις οὐδέποτε ἐγκαίρως προσέρχεται εἰς συνεντεύξεις δι' ὑποθέσεις ἢ καὶ διασκεδάσεις, συνεχῶς ὑφίσταται τὰς ἐπομένους τούτῳ τῇ ἐλαττώματι δυσχερείας, ἀπωλείας καὶ στερήσεις. Ὁ ἔμπορος, ὁ ὀρίζων ὑπερβολικὰς τιμὰς, ἵνα ἀποκτήσῃ μεγάλα κέρδη, χάνει τοὺς πελάτας καὶ οὕτω κωλύεται ἐν τῇ ἀπληστίᾳ αὐτοῦ. Ἡ ἐλάττωσις τῆς πελατείας διδάσκει τὸν ἀπρόσεκτον ἱατρὸν νὰ περιποιητῇ καλλίον τοὺς ἀσθενεῖς αὐτοῦ. Ὁ ὑπὲρ τὸ δέον εὐπιστος πιστωτὴς καὶ ὁ λίαν αἰσιόδοξος κερδοσκοπὸς διὰ τῶν δυσχερειῶν, αἵτινες προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀπερισκεψίας καὶ τῆς τόλμης, διδάσκονται τὴν ἀνάγκην πλείονος προσοχῆς εἰς τὰ συμβόλαια αὐτῶν. Καὶ οὕτω καθεξῆς δι' ἑκαστον πολίτην. Τὸ ῥητὸν τὸ τόσον συχνὰ λεγόμενον εἰς τοιαύτας περιστάσεις «Τὸ καμένο παιδί φοβεῖται τὴν φωτιά» δεικνύει εἰς ἡμᾶς, ὅχι μόνον ὅτι ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν νόμων καὶ τῶν πρώτων νόμων, οὐς ἡ Φύσις ἐπιβάλλει, εἰς τοὺς μικροὺς παῖδας, γενικῶς ἀναγνωρίζεται, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἐντεῦθεν ὑπονοουμένην πεποίθησιν εἰς τὴν μεγάλην ὠφέλειαν τῶν νόμων τούτων. Τί δὲ λέγομεν πεποίθησιν ὑπονοουμένην; Τὴν πεποίθησιν ταύτην πάντες ἐντόνως ἀνακηρύττουσι. Πᾶς τις ἔχει ἀκούσει ἀνθρώπων ὁμολογούντων ὅτι «ἀκριδὰ πληρωμένη πεῖρα» ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλεί-

ψωσι προηγουμένην κακὴν ἢ ἄφρονα διαγωγὴν, πάντες δὲ ἀκούομεν καθ' ἑκάστην κρίσεις καὶ ἐπικρίσεις ἐπὶ τῆς διαγωγῆς ἀσώτοι τινὸς ἢ κερδοσκοποῦ καὶ παρατηρήσεις ὅτι αἱ συμβουλαὶ εἶναι περιτταὶ καὶ μόνον «πικρὰ πείρα» δύναται νὰ φέρῃ ἀποτέλεσμά τι, μόνον δηλαδή ὅταν ὑποστῇ τὰς ἀφεύκτους τῶν πράξεων αὐτοῦ συνεπείας. Ἐὰν δὲ χρήζῃ περαιτέρω ἀποδείξεως τὸ ὅφ' ἡμῶν λεγόμενον, ὅτι ἡ φυσικὴ ἀντίδρασις εἶναι οὐ μόνον ἡ συντελεστικωτάτη ποινὴ, ἀλλὰ καὶ ὅτι οὐδεμία ἀνθρωπίνη τιμωρία δύναται ἐπαξίως νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτήν, φέρομεν ὡς περαιτέρω παράδειγμα τὴν οἰκτρὰν ἀποτυχίαν τῶν διαφόρων ἡμῶν ποινικῶν συστημάτων. Ἐκ τῶν πολλῶν μεθόδων τῶν προταθεισῶν καὶ ἐπιβληθεισῶν διὰ τῶν νόμων πρὸς ἀναμόρφωσιν τῶν ἐγκληματιῶν οὐδεμία ἀνταπεκρίθη εἰς τὰς προσδοκίας τῶν ὑπὲρ αὐτῆς συνηγόντων. Αἰ μὴ φυσικαὶ ποιναὶ οὐδεμίαν παρήγαγον ἀναμόρφωσιν, εἰς πλείστας δὲ περιπτώσεις καὶ ὑψίσαν τὴν ἐγκληματικότητα. Τὰ μόνα ἀναμορφωτικὰ ἰδρύματα, ὧν τὸ ἔργον ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας, εἶναι τὰ ἰδιωτικά, ὧν ἡ μέθοδος προσεγγίζει πρὸς τὴν μέθοδον τῆς Φύσεως, ἐν οἷς ἐπιβάλλεται οὐδεμία σχεδὸν ἄλλη ποινὴ πλὴν τῶν φυσικῶν ἐπακολουθημάτων τῆς ἐγκληματικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ἐν οἷς περιορίζεται μὲν ἡ ἐλευθερία τῶν πράξεων τοῦ ἐγκληματίου, καθ' ὅσον εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς κοινωνίας, ἀπαιτεῖται δὲ παρ' αὐτοῦ, ὑπὸ κράτησιν διατελοῦντος, μόνος νὰ συντηρῇ ἑαυτόν. Οὕτω βλέπομεν συγχρόνως, ὅτι οἱ νόμοι δι' ὧν ὁ παῖς διδάσκεται νὰ διευθύνῃ τὰς κινήσεις αὐτοῦ εἶναι οἱ αὐτοὶ δι' ὧν διατηρεῖται ἐν τάξει ἡ πλὴθὺς τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον βελτιοῦται καὶ ὅτι οἱ νόμοι οὕς ἡ ἀνθρωπότης ἐξεῦρεν, ἵνα κολάζῃ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς τὰ χείριστα, ἀποτυχάνουσιν, ὅταν ἀπομακρύνωνται τῶν θείων τῆς Φύσεως νόμων, ἐπιτυγχάνουσι δὲ ἐφ' ὅσον προσεγγίζουσιν αὐτοῖς.

Ὅθεν ἐνταῦθα βλέπομεν, τίνες αἱ κύριαι ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς. Ὅφειλομεν δὲ νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι σύστημα οὐ τὰ ἀποτελέσματα εἶναι τόσον εὐεργετικά κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ὥριμον ἡλικίαν θὰ ἔχῃ ἐπίσης εὐεργετικά ἀποτελέσματα καθ' ὅλην τὴν νεότητα. Εἶναι ἀδύνατον νὰ πιστεύσῃ τις, ὅτι μέθοδος τόσον ἐπιτυχῆς διὰ τὸ πρῶτον καὶ τελευταῖον στάδιον τῆς ζωῆς ἀποβαίνει ἀκατάλληλος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο μεταβατικὴν περίοδον. Νομίζομεν φανερόν, ὅτι ὡς «διάκονοι καὶ διεργηγεῖς τῆς Φύσεως» οἱ γονεῖς ὀφείλουσι νὰ προσέχωσιν, ἵνα συνήθως τὰ τέκνα αὐτῶν ὑπομένωσι τὰ ἀληθῆ ἐπακολουθήματα τῆς ἑαυτῶν διαγωγῆς, τὰς φυσικὰς δηλαδὴ ἀντιδράσεις, μὴ προφυλάττοντες ἐξ αὐτῶν ἀλλ' οὔτε ἐντείνοντες αὐτάς, οὔδ' ἀναπληροῦντες δι' ἄλλων μὴ φυσικῶν μέσων. Οὐδεὶς ἀμερόληπτος ἀναγνώστης εἶναι δυνατόν νὰ διστάσῃ νὰ συμφωνήσῃ μεθ' ἡμῶν ἐν τῇ κρίσει αὐτοῦ.

Ἐν τούτοις εἶναι πιθανόν πολλοὶ νὰ εἴπωσιν, ὅτι ἤδη οἱ πλείστοι τῶν γονέων τοῦτο πράττουσιν, ὅτι αἱ τιμωρίαι ἅς ἐπιβάλλουσιν εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πραγματικὰ ἐπακολουθήματα τῆς κακῆς διαγωγῆς, ὅτι ἡ ὀργὴ τῶν γονέων, ἡ ἐκδηλουμένη διὰ τραχέων λόγων καὶ ἔργων, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραδόσεως τοῦ παιδὸς καὶ ὅτι ὁ παῖς ὑποκείμενος εἰς σωματικὸν ἢ ἠθικὸν πόνον ὑφίσταται τὴν φυσικὴν ἀντίδρασιν τῆς κακῆς αὐτοῦ διαγωγῆς. Ἡ θεωρία αὕτη ἐνέχει πολλὰς πλάνας ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀλήθειάν τινα. Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ δυσἀρέσκεια τῶν γονέων εἶναι τὸ ἀληθὲς ἐπακολούθημα τῶν νεανικῶν παραπτωμάτων καὶ ὅτι ἡ ἐκδήλωσις αὐτῆς εἶναι φυσικὸν πρὸς τοιαῦτα παραπτώματα ἐμπόδιον. Αἱ ἐπιπληξῆεις, αἱ ἀπειλαὶ καὶ τὰ ῥαπίσματα, δι' ὧν ὀργισμένος πατὴρ τιμωρεῖ τὰ ἀτακτοῦντα τέκνα αὐτοῦ, εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐπακολουθήματα πραγματικῶς γεννώμενα ἐκ τῶν

πλημμελημάτων τῶν παιδῶν, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ θεωρῶνται τρόπον τινὰ ὡς φυσικαὶ ἀντιδράσεις τῶν κακῶν αὐτῶν πράξεων. Ἐπίσης ὁμολογοῦμεν, ὅτι τὰ τοιαῦτα παιδαγωγικὰ συστήματα εἶναι σχετικῶς ὀρθά—ὀρθὰ δηλαδὴ ὡς ἐφαρμοζόμενα ἐπὶ ἀτιθάσων τέκνων γονέων κακῶς διαγόντων—, καὶ ὀρθὰ ἐν σχέσει πρὸς κοινωνίαν, ἣς τοιοῦτοι κακῶς διάγοντες ἄνθρωποι ἀποτελοῦσι τὸ μέγιστον μέρος. Ὡς ἤδη εἶπομεν, τὰ παιδαγωγικὰ συστήματα, ὡς οἱ πολιτικοὶ καὶ πάντες οἱ ἄλλοι θεσμοί, εἶναι γενικῶς τοιαῦτα, ὅποια ὑπὸ τῆς ἐκάστοτε καταστάσεως τῆς κοινωνίας ἐπιβάλλονται. Τὰ βάρβαρα τέκνα βαρβάρων γονέων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συγκρατοῦνται μόνον διὰ τῶν βαρβάρων μεθόδων, πρὸς ἃς οἱ τοιοῦτοι γονεῖς αὐθормήτως προστρέχουσιν, ἅμα δὲ ἡ ὑποταγὴ εἰς τὰς τοιαύτας βαρβάρους μεθόδους εἶναι ἴσως ἡ καλλίστη προπαρασκευή, ἣς τοιοῦτοι παῖδες δύνανται νὰ ἐπιτύχωσι διὰ τὴν βάρβαρον κοινωνίαν, ἐν ἣ ἑντὸς ὀλίγου εἶναι προωρισμένοι νὰ ζήσωσιν ὡς πολῖται. Καὶ τὰνάπαλιν, τὰ πεπολιτισμένα μέλη πεπολιτισμένης κοινωνίας αὐθормήτως ἐκδηλοῦσι τὴν δυσἀρέσκειαν αὐτῶν διὰ τρόπου ἥττον βιαίου καὶ μεταχειρίζονται αὐθормήτως μέτρα ἡπιώτερα, πλὴν κατάλληλα διὰ παιδας ἡπιωτέρας φύσεως. Οὕτως ἀποδείκνυται ἀληθές, ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῶν αἰσθημάτων τῶν γονέων, ἡ ἀρχὴ τῆς φυσικῆς ἀντιδράσεως πάντοτε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐφαρμόζεται, τὸ δὲ σύστημα τῆς οἰκογενειακῆς διαπαιδαγωγήσεως βαίνει πρὸς τὴν ὀρθὴν αὐτοῦ μορφήν.

Ἄλλ' ἤδη παρατηρήσωμεν δύο σπουδαιότατα γεγονότα. Πρῶτον ὅτι εἰς ἐποχὰς μεταβατικὰς, οἷα ἡ ἡμετέρα, καθ' ἃς διαρκῆς ὑφίσταται ἀγὼν μεταξὺ παλαιῶν καὶ νέων θεωριῶν καὶ ἐθίμων, αἱ ἐν χρήσει παιδαγωγικαὶ μέθοδοι βαθμηδὸν θὰ εὐρεθῶσιν ἐν ἀσμφωνίᾳ πρὸς τοὺς χρόνους καὶ πρὸς τὴν πρόοδον τῆς

ἐποχῆς. Ἐκ σεβασμοῦ πρὸς δόγματα κατάλληλα μόνον διὰ τοὺς χρόνους ἐν οἷς ταῦτα ἐγεννήθησαν πολλοὶ γονεῖς ἐπιβάλλουσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν τιμωρίας ἐναντίας πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν πεποιθήσεις καὶ αἵτινες ἀποτελοῦσιν ἀντίδρασιν οὐχὶ φυσικὴν· ἐν ᾧ ἄλλοι πλήρεις ἐνθουσιωδῶν ἐλπίδων, προεξοφλοῦντες ταχεῖαν τελειοποίησιν τῶν τέκνων αὐτῶν, ἀσπάζονται τὸ ὅλως ἀντίθετον σύστημα.

Δεύτερον παρατηρήσωμεν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς σπουδαιότατος κανὼν τῆς διαγωγῆς τῶν παιδῶν ἡ προσδοκωμένη ἐπιδοκιμασία ἢ ἀποδοκιμασία τῶν γονέων αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς διαγωγῆς αὐτῶν πείρα, ἣτις θὰ ἰσχύσῃ ἐλλείψει καὶ τῆς γνώμης τῶν γονέων καὶ πάσης ἄλλης ἐπεμβάσεως. Τὰ ὄντως διδακτικὰ καὶ σωτήρια ἀποτελέσματα δὲν εἶναι τὰ ἐπιβαλλόμενα ὑπὸ τῶν γονέων, ἀντιπροσωπεύοντων τὴν Φύσιν, ἀλλὰ τὰ ἐπιβαλλόμενα ἀπ' εὐθείας ὑπ' αὐτῆς τῆς Φύσεως. Ἐπιθυμοῦμεν νὰ διασαφηνίσωμεν τὴν διάκρισιν ταύτην διὰ τινων παραδειγμάτων, τὰ ὅποια θὰ ἀποδείξωσι τί ἐννοοῦμεν λέγοντες φυσικὰς ἀντιδράσεις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μὴ φυσικὰς, ἅμα δὲ θὰ παράσχωσι καὶ τινὰς ιδέας πρακτικῆς ἐφαρμογῆς.

Ἐν ἐκάστη οἰκογενεῖᾳ, ἔνθα ὑπάρχουσι μικρὰ παιδία, καθ' ἡμέραν ταῦτα κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον «κάνουν τὸν κόσμον ἄνω κάτω». Κινοῦσι π. χ. κιβώτια ἀθυρμάτων καὶ ἐγκαταλείπουσιν αὐτὰ διεσκορπισμένα ἐπὶ τοῦ δαπέδου· φέρουσιν ἐκ πρωينوῦ περιπάτου ἄνθη, τὰ ὅποια ἐντὸς ὀλίγου διασπείρουσι τῇδε κάκεισε ἐπὶ τραπεζῶν καὶ καθισμάτων· ἀναλόγως τοῦ φύλου, ράπτουσιν ἐνδύματα διὰ κούκλας καὶ πληροῦσι τὸ δωμάτιον τεμαχίων ὑφασμάτων κ.τ.λ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ ἔργον τῆς τακτοποιήσεως πᾶς ἄλλος ἀναλαμβάνει πλὴν τοῦ δέοντος προσώπου. Ὅταν τοῦτο συμβῇ ἐν τῷ ὀρισμένῳ δωματίῳ διὰ

τοὺς μικροὺς παῖδας, ἢ τροφὸς δυσανασχετοῦσα διὰ τὰ «ἀνυπόφορα αὐτὰ πλάσματα» ἐκτελεῖ τὸ ἔργον, ὅταν δὲ συμβῇ ἐν τινι αἰθουσῇ, ἢ μεγαλυτέρα ἀδελφὴ συνήθως ἢ ἡ θαλαμηπόλος, τὸν δὲ παῖσιν ἀπλῶς ἐπιπλήττομεν. Ἐν τῇ ἀπλουστάτῃ ταύτῃ περιπτώσει ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πολλοὶ γονεῖς ἀρκούντως συνετοί, ὥστε νὰ ἀκολουθῶσι μετὰ σχετικῆς ἐπιμονῆς τὴν φυσικὴν πορείαν, νὰ ἀναγκάζωσι δηλαδὴ τὸν παῖδα αὐτὸς μόνος νὰ συλλέγῃ τὰ διάφορα ταῦτα ἀντικείμενα. Ὁ κόπος τῆς τακτοποιήσεως τῶν πραγμάτων εἶναι τὸ πραγματικὸν ἐπακολούθημα τῆς προηγουμένης ἀποκαταστάσεως. Πᾶς ἔμπορος ἐν τῇ γραφείῳ αὐτοῦ, πᾶσα οἰκοδόσποινα ἐν τῇ οἴκῳ καθ' ἡμέραν κέκτηνται πείραν τούτων. Ἐὰν δὲ ἡ ἀγωγὴ εἶναι ὄντως τῆς ζωῆς προπαρασκευή, ἕκαστος παῖς ὀφείλει ἐξ ἀρχῆς, καθ' ἑκάστην ἡμέραν νὰ προσκτᾶται τὴν πείραν ταύτην. Ἐὰν δὲ ὁ παῖς ἐπιμένῃ μὴ θέλων νὰ ὑποστῇ τὴν φυσικὴν τιμωρίαν, (ὅπερ ἴσως δύνανται νὰ συμβῇ, ὅταν τὸ συνήθως ἀκολουθούμενον σύστημα τῆς εἰδικῆς ἀγωγῆς εἶναι κακόν), τότε ὀφείλει νὰ ὑποστῇ τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπειθείας αὐτοῦ. "Ὅταν ἀρνήται ἢ ἀμελῇ νὰ τακτοποιήσῃ τὰ πράγματα τὰ ὅποια ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διεσκόρπισε καὶ ἐπομένως ἐπιβάλλῃ εἰς ἄλλον τὸν κόπον τούτον, ἐν δεδομένῃ περιπτώσει πρέπει νὰ μὴ ἐπιτραπῇ αὐτῷ ἐκ δευτέρου νὰ γίνῃ αἷτιος τοιοῦτου κόπου. "Ὅθεν, ἐὰν ὁ παῖς ζητήσῃ μετὰ τινος χρόνον τὰ παίγνια αὐτοῦ, ἢ μήτηρ ὀφείλει νὰ ἀπαντήσῃ, ὅτι τὴν τελευταίαν φορὰν ἀφῆκε πάντα διεσκορπισμένα ἐπὶ τοῦ πατώματος καὶ ἡ ὑπηρετρία ἠναγκάσθη νὰ τακτοποιήσῃ αὐτά. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑπηρετρία εἶναι λίαν ἀπησχολημένη καὶ δὲν ἔχει τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον νὰ τακτοποιῇ καθ' ἡμέραν τὰ πράγματα αὐτοῦ, ἀλλ' οὔτε αὐτὴ ἡ ἰδίᾳ, εἶναι προτιμότερον, ἀφοῦ αὐτὸς μόνος δὲν θέλει νὰ τακτοποιῇ, νὰ στερῇται καὶ τῆς εὐχαριστήσεως νὰ ἔχῃ αὐτά. Τοῦτο εἶναι

προφανῶς το φυσικὸν ἐπακολούθημα, οὔτε ἐπηυξημένον οὔτε ἐλαττωθέν (ὁ δὲ παῖς ἀναγκάζεται νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτὸ ὡς τοιοῦτον), ἅμα δὲ ἐπιβάλλεται καθ' ὃν χρόνον γίνεται δεύτατα ἐπαισθητόν. Ἡ γεννωμένη ἐπιθυμία παρακωλύεται καθ' ἣν στιγμὴν προσδοκᾶται ἡ ἐκπλήρωσις αὐτῆς, ἡ δὲ παραγομένη ἐντύπωσις εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε σχεδὸν πάντοτε ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς μελλούσης διαγωγῆς, καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἀνανεουμένη πολλάκις καὶ πάντοτε συνεχῶς ἐπιτελεῖ πᾶν ὅ,τι πρὸς διόρθωσιν τοῦ σφάλματος δύνανται νὰ ἐπιτελεσθῇ. Εἰς ταῦτα δὲ προσθετέον, ὅτι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ὁ παῖς διδάσκεται ἐγκαίρως μάθημα ὑπερ οὐδέποτε προώρως μανθάνει τις, ὅτι δηλαδὴ ἐν τῷ βίῳ, ὀρθῶς κτῶμενα τὰ καλὰ, κόποις κτῶνται.

Φέρωμεν ἄλλο παράδειγμα. Γνωρίζομεν μικρὰν κόρην, τὴν ὁποίαν μέχρι πρὸ μικροῦ οἱ γονεῖς αὐτῆς συχνάκις ἐπέπληττον, διότι οὐδέποτε σχεδὸν ἦτο ἐτοίμη διὰ τὸν ἡμερήσιον περίπατον. Οὕσα ζωηροῦ χαρακτήρος καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ἀφηρημένη ὑπὸ τῆς ἀσχολίας τῆς στιγμῆς ἐσκέπτετο, ὅτι ὤφειλε νὰ ἐνδυθῇ, μόνον ὅτε πάντες οἱ λοιποὶ ἦσαν ἔτοιμοι. Ἡ παιδαγωγὸς καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτῆς ἦσαν ἠναγκασμένοι σχεδὸν πάντοτε νὰ περιμένωσιν, ἡ δὲ μήτηρ νὰ ἐπιπλήττῃ. "Ἄν καὶ αἱ ἐπιπλήξεις αὗται οὐδὲν ἔφερον ἀποτέλεσμα, ἡ μήτηρ οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ ἀφήσῃ αὐτὴν νὰ δοκιμάσῃ τὴν φυσικὴν τιμωρίαν, οὐδὲ ἠθέλησεν ὅφ' ὧν συμβουλευθεῖσα νὰ παραδεχθῇ τοιοῦτόν τι. "Ἐν τῇ ζωῇ ἡ ἀνακρίβεια συνεπάγεται τὴν ἀπώλειαν πλεονεκτήματος οὐτινος ἄλλως ἀκριβεῖς ὄντες θὰ ἀπελαύομεν, π. χ. φεύγει ἄνευ ἡμῶν ἡ σιδηροδρομικὴ συνολκὴ ἢ τὸ πλοῖον δι' ὃν προτιθέμεθα νὰ ἀναχωρήσωμεν, πᾶν ὅ,τι καλὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλεῖται πρὶν ἢ προφθάσωμεν νὰ ἀγοράσωμεν, μεταβαίνομεν εἰς συναυλίαν, ὅταν πᾶσαι αἱ καλαὶ θέσεις εἶναι κατειλημμέναι, καὶ ἄλλα τοιαῦτα. "Ἐκαστος δὲ δύναται νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἰδέα

τῆς πιθανῆς στερήσεως προτρέπει τοὺς ἀνθρώπους πάντας νὰ ἐκτελῶσιν ἐγκαίρως. Τὸ συμπέρασμα φαίνεται ἡμῖν ἀφ' ἑαυτοῦ ἀποδεικνυόμενον. Ἡ ἰδέα δηλ. τῆς πιθανῆς στερήσεως ὀφείλει ἐξ ἑσού νὰ κανονίξῃ καὶ τὴν διαγωγὴν τοῦ παιδός. Ἐὰν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μικρὰ κόρη δὲν εἶναι ἐτοίμη κατὰ τὴν προδιορισθεῖσαν ὥραν, ἡ φυσικὴ τιμωρία εἶναι νὰ μείνῃ ἐν τῷ οἴκῳ καὶ νὰ μὴ ἐξέλθῃ εἰς περίπατον. Ὅταν δὲ ἅπαξ ἡ δις μείνῃ κατ' οἶκον — ἐνῷ οἱ λοιποὶ εὐχαριστοῦνται περιφερόμενοι ἀνά τοὺς ἀγρούς — καὶ αἰσθανθῇ ὅτι ἡ ἀπώλεια εὐχαριστήσεως, ἧς περὶ πολλοῦ ποιεῖται, ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἑλλειψιν ἀκριθείας, τότε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ ἐπέλθῃ καὶ ἡ διόρθωσις. Ὅπως δὴποτε τὸ μέτρον τοῦτο θὰ ἀποβῇ λυσιτελέστερον τῶν αἰωνίων ἐπιπλήξεων αἵτινες ἐπὶ τέλους ἐκτραχύνουσι τοὺς παῖδας.

Καὶ πάλιν, ὅταν παῖδες πολὺ μᾶλλον τοῦ συνήθους ἀπρόσεκτοι θραύωσιν ἢ χάνωσι τὰ διδόμενα αὐτοῖς ἀντικείμενα, ἡ φυσικὴ τιμωρία ἢ καὶ τοὺς μεγάλους προσεκτικοὺς ποιοῦσα εἶναι ἡ ἐπομένῃ δυσθυμία ὥς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ ἀπολεσθέντος ἢ εἰς ἀχρηστίαν περιελθόντος ἀντικειμένου καὶ τῆς δαπάνης πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ. Τὰ φυσικὰ ταῦτα ἐπακολουθήματα, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς μαθήματα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὀφείλουσιν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ χρησιμεύωσιν ὡς μαθήματα καὶ διὰ τοὺς παῖδας. Ταῦτα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ πρῶτον στάδιον, καθ' ὃ τὰ παιδία κατακερματίζουν τὰ ἀθύρματα αὐτῶν ἐκ περιεργείας, ἵνα μάθωσι τίνες αἱ φυσικαὶ αὐτῶν ἰδιότητες, καὶ καθ' ὃ δὲν ἐννοοῦσι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπροσεξίας, ἀλλ' εἰς ὠριμωτέραν ἡλικίαν, ὅταν ἀντιλαμβάνονται τῆς ἰδέας τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῶν ἐκ τούτων πλεονεκτημάτων. Ὅταν παῖς τις φθάσῃ εἰς ἡλικίαν νὰ ἔχῃ μαχαίριδιον, χειρίζεται δὲ αὐτὸ τόσον βιαίως ὥστε νὰ θραύσῃ τὴν λεπίδα αὐτοῦ, ἢ λησμονῇ αὐτὸ ἐντὸς τοῦ χόρτου, πλησίον φράκτου εἰς τὴν ἐξοχὴν, ἄφρων πατήρ καὶ

ἐπεικὴς φίλος σπεύδει νὰ ἀγοράσῃ αὐτῷ ἄλλο, μὴ ἀντιλαμβανόμενος ὅτι πράττων τοῦτο ἐμποδίζει τὸν παῖδα νὰ διδαχθῇ πολῦτιμον μάθημα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τοῦναντίον ὁ πατήρ ὀφείλει νὰ διδάξῃ τὸν παῖδα, ὅτι πᾶν ἀντικείμενον ἀγοράζεται ἀντὶ χρημάτων, ὅτι πρὸς πρόσκτησιν χρημάτων ἀπαιτεῖται κόπος καὶ ὅτι δὲν δύναται νὰ δαπανᾷ χρήματα δι' ἐκείνους οἵτινες θραύουσι τὰ διδόμενα αὐτοῖς ἀντικείμενα καὶ δὲν φροντίζουν περὶ αὐτῶν ὅτι δὲ τότε μόνον θὰ ἀναπληρώσῃ δι' ἄλλου τὸ ἀπολεσθέν, ὅταν δείξῃ ὁ παῖς μείζονα τάξιν καὶ προσοχήν. Διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου δυνάμεθα νὰ διορθώσωμεν καὶ τὴν τάσιν τῶν παίδων πρὸς τὴν σπατάλην.

Διὰ τῶν ὀλίγων τούτων παραδειγμάτων, ἅτινα ἐξελέξαμεν ὡς διασαφηνίζοντα ἀπλῶς καὶ εὐκρινῶς τὰ ὑφ' ἡμῶν νοούμενα, πάντες θὰ ἀντιληφθῶσι τῆς ὑφισταμένης διακρίσεως μεταξὺ τῶν φυσικῶν ποινῶν, ἃς πράγματι θεωροῦμεν λυσιτελεῖς, καὶ τῶν μὴ φυσικῶν, δι' ὧν συνήθως αὐταὶ ἀναπληροῦνται. Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐκθεσιν λεπτοτέρας καὶ ὑψηλοτέρας ἐφαρμογῆς τῆς ἀνωτέρω ἀρχῆς, σημειώσωμεν τὴν μεγάλην αὐτῆς ὑπεροχὴν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἢ μᾶλλον τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου τῆς ἐπικρατούσης παρὰ ταῖς πλείσταις οἰκογενεαῖς.

Ἐν πλεονέκτημα τῆς ἀρχῆς ἡμῶν εἶναι ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς γεννᾷ ἀκριβεῖς ἀντιλήψεις τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, αἵτινες ἀνανεούμεναι διαρκῶς καὶ συνεχῶς καθίστανται ὀριστικαὶ καὶ τέλειαι. Ἡ ἐν παντὶ ὀρθὴ διαγωγὴ εἶναι κατὰ πολὺ ἀσφαλεστέρα, ὅταν προκύπτῃ ἐκ τῆς γνώσεως τῶν καλῶν καὶ κακῶν ἐπακολουθημάτων τῶν πράξεων ἡμῶν ἢ ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ἣν ἔχομεν εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἄλλων. Ὁ παῖς ὁ ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ ἀταξία ἐπιφέρει τὸν κόπον τῆς διευθετήσεως τῶν πραγμάτων ἢ ὁ στερηθεὶς εὐχαριστήσεώς τινος ἐκ νωθρότητος ἢ ὁ ἐξ ἀμελείας ἀπολέσας πολῦτιμον κτῆμα ὅχι

μόνον συναισθάνεται βαθύτατα τὰ ἐπακολουθήματα τῶν πράξεων αὐτοῦ, ἀλλὰ λαμβάνει γνῶσιν καὶ τῆς αἰτιολογίας τῶν πραγμάτων, ἡ δὲ διπλῇ αὐτῇ πείρα εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία ἐκείνῃ, ἣν ὁ ὄριμος βίος συνεπάγεται. Ἐν ᾧ ὁ παῖς, ὅστις εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἐπιπλήττεται ἢ τιμωρεῖται πλαστὴν καὶ οὐχὶ φυσικὴν τιμωρίαν, οὐχὶ μόνον ὑφίσταται ἀποτελέσματα, ὧν συχνότατα περὶ μικροῦ ποιεῖται, ἀλλὰ καὶ στερεῖται πολυτίμου μαθήματος περὶ τῆς κατ' οὐσίαν καλῆς ἢ κακῆς συμπεριφορᾶς, ὅπερ ἄλλως θὰ ἐδιδάσκετο. Τὸ ἐλάττωμα τοῦ ἐν κοινῇ χρήσει συστήματος τῶν πλαστῶν ἀμοιβῶν καὶ τιμωριῶν, ἐλάττωμα οὐτινος ἀπὸ πολλοῦ ὀξυδερκεῖς παρατηρηταὶ ἀντελήφθησαν, εἶναι ὅτι ἀντὶ τῶν φυσικῶν ἐπακολουθημάτων τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τὸ σύστημα τοῦτο ἐπιβάλλον ποινὰς ἄλλας καὶ τιμωρίας παράγει ἐντελῶς ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῆς ἀπολύτου ἰδέας τῆς ἠθικῆς. Ὅταν ὁ παῖς συνθίβῃ κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν νὰ θεωρῇ τὴν δυσαρέσκειαν τῶν γονέων καὶ διδασκάλων ὡς τὸ κύριον ἀποτέλεσμα ἀπηγορευμένης πράξεως, γεννᾶται ἐν αὐτῷ συνειρμὸς παραστάσεων, καθ' ὃν πᾶσα τοιαύτη πράξις καὶ πᾶσα τοιαύτη δυσαρέσκεια συνδέονται πρὸς ἀλλήλας ὡς αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα. Ὅθεν, ὅταν ἔλθῃ ἡ ἡλικία καθ' ἣν οἱ γονεῖς καὶ οἱ διδασκαλοὶ παραιτοῦνται τῆς διοικήσεως καὶ τῆς εὐθύνης, ἡ δὲ δυσαρέσκεια αὐτῶν δὲν φοδίζει τοὺς νέους, ὧν ἐπὶ τὸ πολὺ οὐδὲν περιστέλλει τοῦ λοιποῦ τὰς ὁρμὰς πρὸς τὰ ἀπηγορευμένα, τὰς δὲ πραγματικὰς ἀπαγορεύσεις, τῆς φύσεως τὰς ἀντιδράσεις, ἢ σκληρὰ πείρα θὰ ἀναλάβῃ νὰ διδάξῃ. Ἀνὴρ λαβὼν ὁ ἴδιος πείραν τοῦ πλημμελοῦς τούτου συστήματος γράφει τὰ ἑξῆς: «Οἱ νέοι οἱ ἀφιέμενοι ἐλεύθεροι »μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς σχολῆς ἀποφοίτησιν, ἰδίως ἐκεῖνοι, ἐφ' ὧν »οἱ γονεῖς οὐδεμίαν ἐφρόντισαν νὰ ἀποκτήσωσιν ἐπιδρασιν, τρέπονται πρὸς βίον ἄτακτον καὶ πᾶν εἶδος σπατάλης· οὐδεὶς δι'

»αὐτοὺς ὑφίσταται κανὼν, ἀμαθεῖς τῶν λόγων ἐξ ὧν ἐγεννήθη
 »ἡ ἠθική, ἐπ' οὐδεμιᾶς ἀρχῆς στηρίζονται, μέχρις οὗ δὲ ὁ βίος
 »σκληρῶς διδάξῃ αὐτοὺς ἀποβαίνουσι μέλη τῆς κοινωνίας λίαν
 »ἐπικίνδυνα». Ἕτερον μέγα πλεονέκτημα ἐφαρμογῆς τῶν φυσι-
 κῶν νόμων εἶναι ὅτι εἶναι νόμοι εἰς ἅκρον δίκαιοι· ὥς τοιοῦτοι
 δὲ ἀναγνωρίζονται παρ' ἐκάστου παιδός. Ὁ ἀπλῶς ὑφιστάμενος
 τὰ δεινὰ, ἅτινα κατὰ φυσικὴν τάξιν συνεπάγεται ἡ κακὴ αὐτοῦ
 συμπεριφορὰ, θεωρεῖ ἑαυτὸν οὐχὶ τόσο σκληρῶς τιμωρούμενον
 ἢ ὅταν ὑπομένῃ πλαστὴν ποινὴν· τοῦτο δὲ ἰσχύει διὰ τοὺς παῖ-
 δας ὥς καὶ διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Λάβωμεν ὥς παρά-
 δεῖγμα παῖδα ἀμελῆ συνήθως περὶ τὴν ἐνδυμασίαν αὐτοῦ, ὅστις
 πηδᾷ φράκτας ἄνευ προσοχῆς ἢ περιπατεῖ εἰς βορβορώδεις δρό-
 μους ἀδιαφορῶν διὰ τὰ ἐνδύματα αὐτοῦ. Ἐὰν ὁ παῖς οὗτος θαρῇ
 ἢ ἄλλως τιμωρηθῇ, θὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν ἡδικοημένον, πολὺ δὲ
 μᾶλλον θὰ ἀναλογίζηται τὴν ἀδικίαν ἣν ὑπέστη ἢ θὰ μετανοῇ
 διὰ τὰ σφάλματα αὐτοῦ. Πλὴν, ἐὰν ἐπιβληθῇ αὐτῷ νὰ διορθώσῃ
 κατὰ τὸ δυνατόν τὸ γενόμενον κακόν, νὰ καθάρισῃ δηλ. τὰ
 ἐνδύματα αὐτοῦ ἢ νὰ διορθώσῃ τὰ ἐσχισμένα, θὰ αἰσθανθῇ
 ἀφεύκτως, ὅτι τὸ κακόν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου προήλθεν, ἀποτίνων
 δὲ τὴν ποινὴν διαρκῶς θὰ συναισθάνηται τὴν σχέσιν μεταξὺ
 αὐτῆς καὶ τῆς παραγαγούσης αὐτὴν αἰτίας, καὶ θὰ ἀντιλαμβάν-
 νηται παρὰ τὴν ὀργὴν αὐτοῦ, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διαυ-
 γῶς, ὅτι εἶναι δικαία ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων διάταξις. Ἐὰν
 δὲ πολλὰ παρόμοια μαθήματα δὲν ἐπιφέρωσι βελτίωσιν, καὶ ὁ
 παῖς ἐξακολουθῇ καταστρέφων προώρως τὰ ἐνδύματα αὐτοῦ,
 ὁ πατήρ ὀφείλει, τὸ αὐτὸ σύστημα ἐφαρμόζων, νὰ ἀρνήται νὰ
 δαπανᾷ χρήματα πρὸς ἀγορὰν νέων ἐνδυμάτων πρὸ τοῦ ὀρισθέν-
 τος χρόνου. Ἐν τῇ μεταξὺ ἴσως παρουσιασθῶσιν εὐκαιρίαι,
 καθ' ἃς ὁ παῖς μὴ ἔχων εὐπρεπῆ περιβολὴν θὰ στερηθῇ τῆς
 εὐχαριστήσεως νὰ συμμετάσχῃ οἰκογενειακῶν ἐκδρομῶν καὶ

ἑορτῶν· εἶναι δὲ τότε καταφανές, ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν θὰ συνα-
 σθανθῇ βαθύτατα τὴν τιμωρίαν, ἀφ' ἐτέρου δὲ θὰ ἀναγκασθῇ
 ἀνατρέχων εἰς τὴν αἰτίαν νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι ἔγκειται ἐν τῇ ἰδίᾳ
 αὐτοῦ ἀμελείᾳ. Τοῦτο δὲ βλέπων δὲν θὰ νομίσῃ ἑαυτὸν ἀδικού-
 μενον, ὥς βεβαίως θὰ ἐνόμιζεν, ἐὰν δὲν ὑφίστατο τοιαύτη φανερά
 σχέσις μεταξὺ τοῦ σφάλματος καὶ τῆς τιμωρίας. Πρὸς τοῦτοις
 διὰ τοῦ τοιούτου συστήματος ὁ χαρακτήρ τῶν τε γονέων καὶ
 τῶν τέκνων πολὺ ὀλιγώτερον τραχύνεται ἢ διὰ τοῦ κοινοῦ ἐν
 χρήσει συστήματος. Ὅταν οἱ γονεῖς δὲν ἐπιτρέπωσι τὰ τέκνα
 αὐτῶν νὰ ὑπομένωσι τὰ λυπηρὰ ἀποτελέσματα, ἅτινα φυσικῶς
 συνεπάγεται ἐσφαλμένη διαγωγή, ἐπιβάλλωσι δὲ οἱ ἴδιοι ἄλλα,
 παράγουσι διπλοῦν κακόν. Θεσπίζουσιν ἰδίους νόμους, μεθ' ὧν
 συνταυτίζουσιν τὴν ἰδίαν αὐτῶν κυριαρχίαν καὶ ἀξιοπρέπειαν,
 πᾶσαν δὲ παράδασιν τῶν νόμων τούτων θεωροῦσι προσωπικὴν
 προσβολήν, δι' ἣν καὶ ἀγανακτοῦσι. Τούτοις ἔπεται ἡ περαιτέρω
 ἀγανάκτησις ἢ προερχομένη ἐκ τῆς συνηθείας ἣν ἔχουσιν οἱ
 γονεῖς νὰ ἀναλαμβάνωσιν, ἐπὶ μᾶλλον κοπιᾶζοντες καὶ θαπα-
 νῶντες, τὴν διόρθωσιν τῶν κακῶν ἀποτελεσμάτων, ἅτινα ὤφειλον
 νὰ ἐπιπίπτωσιν ἐπὶ τῶν ἀμαρτανόντων. Ἐξ ἄλλου παρόμοια
 συμβαίνουν καὶ διὰ τοὺς παῖδας. Αἱ ποιναί, ἅς ἡ ἀναγκαία
 ἀντίδρασις τῶν πραγμάτων ἐπιφέρει, αἱ ποιναὶ αἱ μὴ ἐπιβαλλό-
 μεναι ὑπὸ ὀρισμένων προσώπων, παράγουσιν ἐρεθισμὸν σχετι-
 κῶς ἐλαφρὸν καὶ παροδικόν, ἐν ᾧ αἱ ἐπιβαλλόμεναι ἐκουσίως
 ὑπὸ τῶν γονέων, ἅτε ἐξ αὐτῶν προερχόμεναι, παράγουσιν ἐρε-
 θισμὸν μεῖζονα καὶ διαρκέστερον. Ἀναλογισθῶμεν πρὸς στιγμὴν
 τίνα καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα θὰ παρῇγεν ἡ ἐμπειρικὴ
 αὕτη μέθοδος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐφαρμοζομένη. Ὑποθέσωμεν, ὅτι
 ὄντως ἐν τῇ φύσει τῶν πραγμάτων εἶναι νὰ δύνανται οἱ γονεῖς
 νὰ ὑποφέρωσι τοὺς σωματικοὺς πόνους, οὓς ἡ ἀπροσεξία καὶ ἡ
 ἄγνοια ἐπιφέρουσιν ἐπὶ τῶν τέκνων αὐτῶν, καὶ ὅτι ὑποφέρουσι

μὲν οὗτοι τὰ κακὰ ταῦτα ἐπακολούθηματα, ἐπιβάλλουσι δὲ ἐπὶ τῶν παίδων ἄλλας, προτιθέμενοι νὰ διδάξωσιν αὐτοὺς τὸ ἀπρεπὲς τῆς διαγωγῆς αὐτῶν. Ἴδου ἐπὶ παραδείγματι παιδίον, εἰς ὃ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ἐγγίξῃ τὴν χύτραν. Ἐν ἀπουσίᾳ τῆς μητρὸς ἀπειθεῖ, χέει δὲ ζέον ὕδωρ ἐπὶ τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Πλὴν δὲν ὑποφέρει αὐτό, ἀλλ' ἡ μήτηρ, ἐκ τοῦ καύματος, ἥτις καὶ ὀργιζομένη ῥαπίζει τὸ τέκνον αὐτῆς, οὕτω δὲ καθεξῆς ἐν πάσῃ περιπτώσει. Κατ' ἀνάγκην τὰ καθ' ἡμέραν ἐπαναλαμβανόμενα τοιαῦτα ἐπεισόδια διαρκῶς θὰ ἐγίνοντο αἷτια ὀργῆς καὶ θὰ ὑφίστατο ἀμφοτέρωθεν χρονία τις ἀγανάκτησις. Ἐν τούτοις ἀκριβῶς ἀντίστοιχος εἶναι ἡ νῦν ἐν χρήσει μέθοδος. Ὅταν πατήρ ῥαπίζει τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ὅστις ἐκουσίως ἢ ἐξ ἀπροσεξίας ἔθραυσεν ἄθυρμά τι ἀνήκον εἰς τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ, κατόπιν δὲ ὁ ἴδιος ἀγοράζῃ νέον ἄθυρμα, πράττει οὐσιωδῶς τὸ αὐτό, ἐπιβάλλει δὴλα δὴ ἐπὶ τοῦ ἀμαρτάνοντος πλαστήν τιμωρίαν, ὑφίσταται δὲ ὁ ἴδιος τὴν φυσικὴν, ἅμα δὲ ἀδίκως ἀμφότεροι ἐξοργίζονται. Ὅταν ὅμως ἀπλῶς ἀπαιτήσῃ νὰ ἀντικατασταθῇ τὸ θραυσθὲν ἀντικείμενον, προξενεῖ ὀλιγωτέραν λύπην. Ἐὰν εἴπῃ εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὅτι ὀφείλει αὐτὸς ἰδίαις δαπάναις νὰ ἀγοράσῃ νέον ἄθυρμα καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο θὰ κρατῇται μέρος τοῦ ἐδομαδιαίου ἐπιδόματος, ἐπέρχεται πολὺ ὀλιγωτέρα σύγχυσις ἐκατέρωθεν· συγχρόνως δὲ ὁ παῖς συναισθανόμενος τὴν στέρησιν ὑφίσταται δίκαιον καὶ εὐεργετικὸν τῶν πράξεων αὐτοῦ ἐπακολούθημα. Ἐν συντόμῳ τὸ σύστημα τῆς ἀγωγῆς τὸ βασιζόμενον ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἀντιδράσεως βλάπτει πολὺ ὀλιγώτερον τὸν χαρακτῆρα, ἅφ' ἑνὸς μὲν διότι αὐτὸ ἅφ' ἑαυτοῦ ἀποδείκνυται δίκαιον, καὶ ἅφ' ἑτέρου διότι ἡ ἐπέμβασις τῆς Φύσεως κατὰ μέγα μέρος ἀναπληροῖ τὴν προσωπικὴν τῶν γονέων ἐπέμβασιν.

Τούτοις ἔπεται τὸ ἐξῆς φανερόν ἐπακολούθημα· διὰ τοῦ συστή-

ματος τούτου ἡ σχέσις γονέων καὶ τέκνων, γινομένη μᾶλλον φιλική, γίνεται καὶ λυσιτελεστέρα, ἐν ᾗ ἡ ὀργὴ ἐν γένει, ἐξ οἰασδῆποτε αἰτίας παραγομένη καὶ καθ' οἰουδῆποτε ἐξασκουμένη, εἶναι καταστρεπτική. Ἄλλ' ἰδιαιτάτα ἡ ὀργὴ γονέων κατὰ τέκνων ἢ τέκνων κατὰ γονέων εἶναι καταστρεπτική, διότι χαλαροῖ τὴν συνδέουσαν αὐτοὺς συμπάθειαν, ἥτις εἶναι ἀναγκαία πρὸς καλὴν τῶν παίδων ἀγωγὴν. Ὁ νόμος τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων συνεπάγεται, ἀμφοτέρω καὶ νέοι καὶ γέροντες νὰ συναισθάνωνται ἀποστροφὴν πρὸς πράγματα ἅτινα ἐκ πείρας συνδέουσι μετὰ δυσάρεστων συναισθημάτων. Ὅταν ὑπάρχῃ ὁ προηγούμενος δεσμός, χαλαροῦται ἢ μεταβάλλεται εἰς ἀπέχθειαν, ὅσῳ περισσότεραι εἶναι αἱ γεννώμεναι δυσάρεστοι ἐντυπώσεις. Οὕτως ἡ ὀργὴ τῶν γονέων ἐκδηλουμένη δι' ἐπιτιμήσεων καὶ ποινῶν ἀφεύκτως θὰ παραγάγῃ τὴν ἀπ' αὐτῶν ἀποξένωσιν τῶν τέκνων αὐτῶν, ἐπίσης δὲ ἡ μνησικακία καὶ ἡ δυσθυμία τῶν τέκνων ἀσφαλῶς θὰ ἐξασθενίσῃ τὸ φίλτρον τῶν γονέων, ἐνίοτε δὲ δύναται καὶ νὰ καταστρέψῃ αὐτὸ τελείως. Ἐντεῦθεν καὶ πλείστοι γονεῖς (ἰδίως πατέρες, οἵτινες συνήθως γίνονται ἐκτελεσταὶ τιμωριῶν) ἐμπνέουσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν ἀδιαφορίαν, ἵνα μὴ εἴπωμεν ἀπέχθειαν, καὶ τἀνάπαλιν πλείστοι παῖδες ὑπὸ τῶν γονέων αὐτῶν θεωροῦνται ὡς δεινὴ ἐπιδηθθεῖσα μάστιξ. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι τοῖς πᾶσι δῆλον, ὅτι τοιαύτη τις ἀποξένωσις εἶναι ὀλεθρία καὶ κωλύει τὴν ὑγιᾶ ἠθικὴν ἀγωγὴν, ἔπεται, ὅτι οἱ γονεῖς ὀφείλουσι πᾶσαν νὰ καταβάλλωσι μέριμναν, ἵνα ἀποφύγῃσι τὰς ἀπ' εὐθείας μετὰ τῶν τέκνων αὐτῶν συγκρούσεις. Πρὸς τοῦτο εἶναι πρὸ παντὸς λυσιτελὴς ἡ ἐπὶ τῶν φυσικῶν νόμων στηριζομένη ἀγωγὴ, ἥτις αὕτη ἀναλαμβάνουσα τὸ ἔργον τοῦ τιμωροῦ παρακωλύει καὶ τοὺς ἀμοιβαίους ἐρεθισμοὺς καὶ τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀποξένωσιν.

Οὕτως εὐρίσκομεν τὴν μέθοδον τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς τὴν στη-

ριζομένην ἐπὶ τῶν φυσικῶν νόμων, ἣν ἤδη ἀνεγνωρίσαμεν ὡς παρὰ Θεοῦ ὁρισθεῖσαν διὰ τε τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ὄριμον ἡλικίαν, ἐπίσης κατὰλληλον διὰ τὴν μεταβατικὴν ἡλικίαν ἀπὸ τῆς πρώτης παιδικῆς εἰς τὴν νεανικὴν. Τὰ κυριώτατα πλεονεκτήματα τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι τὰ ἑξῆς. Πρῶτον: Παρέχει ἀκριβῆ γνῶσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, γεννηθεῖσαν ἐκ τῆς προσωπικῆς πείρας τῶν καλῶν ἢ κακῶν αὐτῶν ἀποτελεσμάτων. Δεύτερον: Ὁ παῖς, ὕφιστάμενος οὐδὲν πλέον ἢ τὰ λυπηρὰ ἐπακολουθήματα τῶν ἰδίων αὐτοῦ πράξεων, κατ' ἀνάγκην διαγιγνώσκει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σαφῶς τὸ δίκαιον τῆς τιμωρίας. Τρίτον: Ἀναγνωρίζων τὴν ποινὴν δικαίαν, ὕφιστάμενος δὲ αὐτὴν ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων προερχομένην, οὐχὶ δὲ ἔκ τινος ἀτόμου, ὀλιγώτερον δυσθυμεῖ καὶ ὁ χαρακτηρ αὐτοῦ ὀλιγώτερον τραχύνεται· συγχρόνως δὲ οἱ γονεῖς ἐπιτρέποντες νὰ πάσχωσιν οἱ παῖδες τὰ φυσικὰ τῶν πράξεων αὐτῶν ἐπακολουθήματα ἐκπληροῦσι παθητικὸν οὕτως εἶπειν καθήκον καὶ διατηροῦσι σχετικὴν τινα γαλήνην. Τέταρτον: Οἱ γονεῖς καὶ οἱ παῖδες μὴ ἐρεθίζοντες ἀλλήλους διατελοῦσιν εἰς σχέσεις μᾶλλον εὐαρέστους καὶ ἐπομένως λυσιτελεῖς πρὸς ἠθικὴν τῶν παίδων μόρφωσιν.

Ἄλλὰ τί ποιητέον; ἴσως ἐρωτήσωσί τινες, εἰς σοβαρωτέρας περιπτώσεις. Πῶς δὲ ἐφαρμόζεται ἡ μέθοδος αὕτη, ὅταν ὁ παῖς ἐπὶ παραδείγματι διαπράξῃ ἐλαφρὰν τινα κλοπὴν ἢ ψευσθῇ ἢ κακοποιήσῃ τοὺς μικροτέρους ἀδελφοὺς αὐτοῦ;

Πρὶν ἢ ἀπαντήσωμεν εἰς τὰς ἐρωτήσεις ταύτας ἐξετάσωμεν παραδείγματά τινα καὶ ἴδωμεν ποῖον ἐξ αὐτῶν ἐξάγομεν συμπέρασμα.

Ἡμέτερος φίλος κατοικῶν μετὰ τῆς ἐγγάμου ἀδελφῆς αὐτοῦ εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων αὐτῆς, ἣν διηθύθουν ἐκ φυσικῆς τάσεως μᾶλλον ἢ ἐσκεμμένων ἀρχῶν ὁρμώμενος,

συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀνωτέρω μεθόδου. Τὰ δύο παιδιά ἦσαν ἐν τῷ οἴκῳ μὲν μαθηταὶ αὐτοῦ, ἐκτὸς δὲ τοῦ οἴκου φίλοι καὶ σύντροφοι. Καθ' ἑκάστην ἐξήρχοντο μετ' αὐτοῦ εἰς περιπάτους καὶ ἐκδρομάς, συλλέγοντα προθύμως δι' αὐτοῦ φυτά, μετὰ προσοχῆς παρατηροῦντα ἐν ὧσιν ἐξήταζε καὶ ἐταξινόμει αὐτά, διὰ μυρίων δὲ τρόπων, διαρκῶς μετ' αὐτοῦ εὐρισκόμενα, ἐτέρποντο καὶ ἐδιδάσκοντο. Ἐν ὀλίγοις ὑπὸ ἡθικὴν ἔποψιν ἦτο αὐτὸς ὁ γονεὺς τῶν παίδων, πολὺ μᾶλλον τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρός. Ἀναπτύσσων ποτὲ ὁ φίλος ἡμῶν οὗτος τὰ ἐκ τῆς μεθόδου αὐτοῦ ἀποτελέσματα μεταξὺ ἄλλων διηγήθη ἡμῖν καὶ τὸ ἀκόλουθον συμβάν. Ἐσπέραν τινὰ ἔχων ἀνάγκην ἀντικειμένου εὐρισκόμενου εἰς ἄλλο τι μέρος τῆς οἰκίας παρεκάλεσε τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ νὰ κομίσῃ αὐτό. Ὁ παῖς ἀπησχολημένος τὴν στιγμὴν ἐκείνην, παρὰ τὸ σύνθηρες, ἔδειξε μεγάλην δυσἀρέσκειαν, ἢ ἡρνήθη νὰ ἐκτελέσῃ τὸ αἰτηθέν. Μὴ ἐγκρίνων τὰ βίαια μέτρα ὁ θεῖος μετέβη μόνος πρὸς ἀναζητήσιν τοῦ ἀντικειμένου, ἀπλῶς διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐκφράζων τὴν δυσἀρέσκειαν, ἣν προὔξεναι αὐτῷ ἡ κακὴ διαγωγὴ τοῦ παιδός. Ὅταν δὲ μετ' ὀλίγον οὗτος προέτεινε τὰς συνήθεις παιδιὰς, ὁ θεῖος μετὰ σοδαρότητος ἡρνήθη, ἐκδηλῶν τὴν ψυχρότητα ἣν ἡσθάνετο, καὶ οὕτως ἐπιβάλλων εἰς τὸν παῖδα τὸ ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ. Τὴν ἐπομένην, καθ' ἣν ὦραν ὁ φίλος ἡμῶν συνήθως ἡγεῖρετο, ἤκουσε φωνὴν ἔξωθεν τῆς θύρας καὶ εἶδε τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ εἰσερχόμενον καὶ κομίζοντα δοχεῖον θερμοῦ ὕδατος. Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ μικρὸς παῖς ῥίψας βλέμμα πέραξ τοῦ δωματίου, ἵνα ἴδῃ εἰς τί ἄλλο ἠδύνατο νὰ φανῇ χρήσιμος «θεῖε» ἀνεφώνησε, «δὲν σὰς ἔφεραν τὰ ὑποδήματά σας!», καὶ ἐξελθὼν ἀμέσως ἔσπευσε νὰ κομίσῃ αὐτά, οὕτως ἐκφράζων τὴν μεταμέλειαν, ἣν ἡσθάνετο ἐπὶ τῇ κακῇ διαγωγῇ τῆς προτεραίας καὶ προσπαθὼν νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ σφάλμα αὐτοῦ ἐκτελῶν

μυρίας ὑπηρεσίας. Τὰ ἐν αὐτῷ εὐγενῇ αἰσθήματα εἶχον νικήσει τὰ εὐτελέστερα, ἐκ δὲ τῆς νίκης ταύτης νέαν ἤντηλυσαν δύναμιν, συναισθανθεὶς δ' ἅμα ὁ παῖς τὴν ἔλλειψιν τῆς ἀγάπης τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ἐξετίμησεν αὐτὴν δεόντως, ὅταν ἐκ νέου προσεκτίσατο αὐτήν.

Ὁ φίλος ἡμῶν εἶναι σήμερον πατήρ, ἀκολουθεῖ δὲ τὸ αὐτὸ σύστημα καὶ εὐρίσκει αὐτὸ ἀνταποκρινόμενον τελείως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς φύσεως. Εἶναι πράγματι φίλος τῶν τέκνων αὐτοῦ, ἅτινα ἀνυπομόνως ἀναμένουσιν αὐτὸν ἐπιστρέφοντα καθ' ἐκάστην ἐσπέραν καὶ δι' ἃ ἡ Κυριακὴ ἔχει ἴδια θέλγητρα ὥς ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ πατρὸς αὐτῶν. Κεκτημένος δὲ οὗτος τὴν ἀπόλυτον πεποίθησιν καὶ ἀγάπην τῶν τέκνων αὐτοῦ, ἀπλῶς ἐκδηλῶν τὴν ἐπιδοκιμασίαν ἢ ἀποδοκιμασίαν αὐτοῦ συγκροτεῖ καὶ διευθύνει αὐτά. Ἐὰν ἐπιστρέφων κατ' οἶκον μάθῃ ὅτι εἰς ἐκ τῶν υἱῶν αὐτοῦ ἠτάκτησε, φέρεται πρὸς αὐτὸν μετὰ τῆς ψυχρότητος ἣν ἡ γνῶσις τῆς κακῆς τοῦ παιδὸς διαγωγῆς φυσικῶς διεγείρει ἐν αὐτῷ, εὐρίσκει δὲ λίαν λυσιτελεῖ τὴν τιμωρίαν ταύτην. Ἡ μόνη στέρησις τῶν συνήθων θωπειῶν γίνεται πρόξενος μεγάλης ἰλύπης καὶ προκαλεῖ ἄφθονα δάκρυα, μᾶλλον πάσης σωματικῆς ποινῆς. Ὁ δὲ φόβος τῆς καθαρῶς ἠθικῆς ταύτης ποινῆς, καὶ αὐτοῦ ἀπόντος, εἶναι ἀείποτε παρὼν ἐν τῷ πνεύματι τῶν τέκνων αὐτοῦ, τόσον μάλιστα, ὥστε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἐρωτῶσι τὴν μητέρα ἂν ἡ διαγωγή αὐτῶν εἶναι καλὴ καὶ ἂν θὰ τύχωσιν εὐφύημου μνείας. Ἐσχάτως ὁ πρωτότοκος υἱός, ζωηρότατος πενταετὴς παῖς, ἐν ἐξάφει ζωτικῆς δυνάμεως συνήθει εἰς ὕγιᾶ παιδίᾳ, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς μητρὸς διέπραξε διαφόρους ἀταξίας—ἀπέκοψε τὴν κόμην τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, ἐπληγώθη ἀποπειραθεὶς νὰ ξυρίσῃ ἑαυτὸν κ.τ.λ.—Μαθὼν ταῦτα ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ αὐτοῦ ὁ πατήρ ἠρκέσθη νὰ μὴ ἀπευθύνῃ τὴν ἐσπέραν ἐκείνην τὸν λόγον εἰς τὸ παιδίον οὔτε τὴν ἐπομέ-

νην ἡμέραν. Πλὴν τῆς ἀμέσου λύπης, ἣν ἡσθάνθη ὁ παῖς, ἡ ἐντύπωσις ἐν αὐτῷ ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε, ὅτε μετὰ παρέλευσιν ἡμερῶν τινων ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἡτοιμάζετο νὰ ἐξέλθῃ, παρεκάλεσεν αὐτὴν ἐπιμόνως νὰ μὴ ἐξέλθῃ· αὐτῆς δὲ ἀπορούσης διὰ τίνα λόγον, ἀπήντησεν ὅτι ἐφοδεῖτο, μήπως πάλιν ἀτακτήσῃ ἐν τῇ ἀπουσίᾳ αὐτῆς.

Τὰ ἀνωτέρω γεγονότα ἀνεγράψαμεν πρὶν ἢ ἀπαντήσωμεν εἰς τὴν ἐρώτησιν «Τί ποιητέον ἐν περιπτώσει σοδαρωτέρων πλημμελημάτων ;», προτιθέμενοι νὰ ὑποδείξωμεν πρῶτον ποῖαι σχέσεις δύνανται καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχωσι μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων, διότι ἐπὶ τῶν σχέσεων τούτων στηρίζεται ἡ ἐπιτυχὴς θεραπεία τῶν σοδαρωτέρων παραπτωμάτων. Καὶ περαιτέρω νῦν λέγομεν, ὅτι αἱ σχέσεις αὗται γεννῶνται ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος ὑπὲρ οὗ συνηγοροῦμεν. Προηγουμένως ἀπεδείξαμεν, ὅτι οἱ γονεῖς ἀπλῶς ἐπιτρέποντες τὰ τέκνα αὐτῶν νὰ ὑπομένωσι τὰ λυπηρὰ ἐπακολουθήματα τῶν ἐσφαλμένων αὐτῶν πράξεων ἀποφεύγουσι τὰς μετ' αὐτῶν συγκρούσεις καὶ δὲν θεωροῦνται ὑπ' αὐτῶν ὡς ἐχθροί. Ὑπολείπεται ἡμῖν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἐκεῖ, ἔνθα ἡ μέθοδος αὕτη ἐφαρμόζεται συνεχῶς καὶ ἐξ ἀρχῆς, γεννᾶται μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων συναίσθημα φιλίας ἰσχυρόν. Πρὸς τὸ παρὸν οἱ πατέρες καὶ αἱ μητέρες θεωροῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν τέκνων αὐτῶν ὡς φίλοι—ἐχθροί (*friend-enemies*). Αἱ ἐντυπώσεις τῶν παιδῶν κατ' ἀνάγκην γεννῶνται ἐκ τῆς πρὸς αὐτοὺς διαγωγῆς ἡμῶν· ἐπειδὴ δὲ ἡ διαγωγή ἡμῶν ταλαντεύεται μεταξὺ παραχωρήσεων καὶ ἀπαγορεύσεων, θωπειῶν καὶ ἐπιπλήξεων, ἐπιεικείας καὶ ποινῶν, οἱ παῖδες κατ' ἀνάγκην ἀποκτιῶσιν ἀντιθέτους πεποιθήσεις ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν γονέων αὐτῶν. Αἱ μητέρες συνήθως φρονοῦσιν, ὅτι ἀρκεῖ νὰ λέγωσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν, ὅτι εἶναι κάλλιστοι αὐτῶν φίλοι· ἐπειδὴ δὲ ἀξιοῦσιν, ὅτι κέκτῃνται τὴν

τελείαν τῶν τέκνων αὐτῶν πίστιν, νομίζουσιν, ὅτι καὶ πράγματι κέκτηνται αὐτήν. Καθ' ἡμέραν ἐπαναλαμβάνουσιν· «Αὐτὸ εἶναι διὰ τὸ καλὸν σου», «Ἐύρω πολὺ καλύτερον ἀπὸ σέ τί σοῦ χρειάζεται». «Εἶσαι πολὺ μικρὸς, διὰ νὰ τὸ ἐννοήσῃς, ἀλλ' ἔταν μεγαλώσῃς θὰ μὲ εὐχαριστῇς δι' ὅ,τι κάμνω τώρα διὰ σέ» καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ παῖς ὑφίσταται καθ' ἑκάστην πραγματικὰς τιμωρίας καὶ καθ' ἅπασαν στιγμὴν ἀπαγορεύεται αὐτῷ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ὅπερ ἐπιθυμεῖ. Ἀκούει μὲν θεωρητικῶς, ὅτι σκοπὸς τῶν γονέων αὐτοῦ εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ εὐτυχία, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔργων αὐτῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνήθως ὑποφέρει. Ἀνίκανος δὲ ὢν νὰ ἀντιληφθῇ ποῖον τὸ μέλλον ὅπερ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἔχει ὑπ' ὄψει καὶ τίνι τρόπῳ αἱ ποιναὶ ὀδηγοῦσιν εἰς μέλλουσιν εὐτυχίαν κρίνει ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, ἅτινα ὑποπίπτουσιν ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, καί, ἐπειδὴ εὐρίσκει ταῦτα πᾶν ἄλλο ἢ εὐχάριστα, δυσπιστεῖ πρὸς τὰς φιλικὰς ταύτας διαθεβαιώσεις. Ὁρθῶς σκεπτόμενοι οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα δικαιοῦμεθα νὰ προσδοκῶμεν. Ὁ παῖς κρίνει ἐκ τῶν δεδομένων αὐτῷ, ταῦτα δὲ φαίνονται ἐπικυροῦντα τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον θὰ ἔκρινε καὶ ἡ μήτηρ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους. Ἐὰν μεταξὺ τῶν φίλων αὐτῆς εὐρίσκετό τις διαρκῶς κωλύων τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἐπιθυμιῶν αὐτῆς, ἐπιπλήττων δριμέως, ἔστιν ὅτε δὲ ἐπιβάλλων ποινάς, ὀλίγον θὰ ἐφρόντιζεν αὕτη περὶ τῶν διαμαρτυριῶν ὅτι κήδεται τῆς εὐεξίας αὐτῆς. Δὲν δικαιοῦται ἄρα νὰ ἀπαιτῇ ἄλλο τι ἀπὸ τὸ τέκνον αὐτῆς.

Παρατηρήσαμεν ἤδη πόσον διάφορα ἀποτελέσματα θὰ προκύψωσιν, ὅταν τὸ σύστημα, ὑπὲρ οὗ συνηγοροῦμεν, συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως ἐφαρμόζεται· ὅταν ἡ μήτηρ ὅχι μόνον ἀποφεύγῃ νὰ γίνῃ ὄργανον τιμωρίας, ἀλλὰ παρίσταται ὡς φίλη, γνωρίζουσα εἰς τὸν παῖδα τὴν ὑπὸ τῆς Φύσεως ἐπιβληθησομένην ποι-

νήν. Ἀναφέρωμεν ἐν οἰονδήποτε παράδειγμα, ἔστω δὲ παράδειγμα ἡμῶν ἀπλούστατον, ἵνα καλῶς δείξῃ τίνι τρόπῳ ἡ μέθοδος αὕτη εὐθὺς ἐκ πρώτης ἀρχῆς ὀφείλει νὰ ἐφαρμόζεται. Ὑποθέσωμεν ὅτι παῖς ὠθυόμενος ὑπὸ τοῦ πειραματικοῦ ἐκείνου πνεύματος, τοῦ τόσον καταφανοῦς παρὰ τοῖς παισίν, οἵτινες ἐξ ἐνστίκτου ἀκολουθοῦσι τὴν πρὸς ἔρευναν ἐπαγωγικὴν μέθοδον, ὑποθέσωμεν, ὅτι τοιοῦτός τις παῖς παίζει ἀνάπτων τεμάχια χάρτου καὶ παρατηρῶν αὐτὰ καίόμενα. Μήτηρ ἔχουσα τὸν συνήθη ἀπερίσκεπτον χαρακτήρα, εἴτε ἵνα ἐμποδίσῃ αὐτὸν ἀτακτοῦντα εἴτε ἐκ φόβου μὴ καῖ, θὰ διατάξῃ αὐτὸν νὰ παύσῃται, ἐν περιπτώσει δὲ παρακοῆς θὰ ἀφαιρέσῃ τὸν χάρτην διὰ τῆς βίας ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐὰν ἔχῃ τὴν εὐτυχίαν ὁ παῖς νὰ ἔχῃ μητέρα λογικὴν, γινώσκουσαν ὅτι ἡ προσοχὴ μεθ' ἧς οὗτος παρατηρεῖ τὸν καίόμενον χάρτην προέρχεται ἐξ ὕγιους περιεργείας, καὶ συγχρόνως ἀναλογιζομένην πρὶν ἢ παρεμβῇ, τίνα ἐκ τῆς παρεμβάσεως αὐτῆς θὰ προκύψωσιν ἀποτελέσματα, θὰ ἀκολουθήσῃ αὕτη τὸν ἐξῆς συλλογισμόν· «Ἐὰν ἐμποδίσω τοῦτο, θὰ ἐμποδίσω τὸ τέκνον μου νὰ ἀποκτήσῃ ποσὸν τι γνώσεων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι συγχρόνως θὰ σώσω αὐτὸ ἀπὸ ἐνδεχομένου καύματος· ἀλλὰ τί ἐκ τούτου; Ἄν ὅχι σήμερον, αὔριον ἀφεύκτως τοιαύτη τις εὐκαιρία ἐκ νέου θὰ παρουσιασθῇ, εἶναι δὲ οὐσιωδέστατον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς αὐτοῦ νὰ μάθῃ τὰς ιδιότητας τοῦ πυρός. Ἐὰν σήμερον σώσω αὐτὸν ἀπὸ τοῦ κινδύνου, ἐν τῷ μέλλοντι ἀσφαλῶς θὰ διατρέξῃ ὅμοιον ἢ καὶ μείζονα κίνδυνον, ἐὰν οὐδεὶς εὑρεθῇ παρών, ἵνα σώσῃ αὐτόν, ἐν τῷ ἐμοῦ παρούσης οὐδὲν δυστύχημα σπουδαῖον δύναται νὰ συμβῇ. Ἐκτὸς τούτου, ἐὰν ἀπαγορεύσω αὐτῷ εὐχαρίστησιν καθ' ἑαυτὴν ἀνώδυνον καὶ ὄντως διδακτικὴν, θὰ αἰσθανθῇ πρὸς ἐμὲ συναίσθημα δυσθυμίας. Ἀγνοῶν τὸν πόνον, ἀφ' οὗ θέλω νὰ σώσω αὐτόν, θὰ συναισθανθῇ μόνον τὴν λύπην μὴ ἱκανοποιουμένης

ἐπιθυμίας, δι' ἣν ἀφεύκτως ἐμὲ θὰ αἰτιᾶται. Ἵνα σώσω αὐτὸν ἀπὸ κακοῦ, οὗ δὲν δύναται νὰ ἀντιληφθῇ καὶ ὅπερ ἐπομένως δι' αὐτὸν στερεῖται ὑποστάσεως, προξενεῖ ἄλλο κακόν, τὸ ὅποιον βαθύτατα συναισθάνεται, καὶ οὗτινος κατ' αὐτὸν ἐγὼ εἰμι αἰτία. Ὅθεν ὀφείλω ἀπλῶς νὰ προαναγγεῖλω τὸν κίνδυνον καὶ νὰ εὐρίσκωμαι ἐτοίμη πρὸς πᾶν σοδαρὸν ἀτύχημα.

Τούτοις δὲ συμμορφουμένη ἡ μήτηρ θὰ ἀρκεσθῇ νὰ εἴπῃ, «Φοδοῦμαι, παιδί μου, ὅτι θὰ καῇς, ἐὰν ἐξακολουθήσῃς νὰ παίξῃς τοιουτοτρόπως». Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ παῖς θὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἴσως ἐπὶ τέλους καῇ τὴν χεῖρα. Τίνα τὰ ἐκ τούτου ἀποτελέσματα; Πρῶτον μὲν προσεκτήσατο πείραν, ἣν κατ' ἀνάγκην ὤφειλε νὰ ἀποκτήσῃ, καὶ ἦν πρὸς ἰδίαν ἀσφάλειαν εἶναι κάλλιον νὰ προσκτᾶται ὅσον τὸ δυνατόν ἐνωρίτατα. Δεύτερον ἀνευρίσκει, ὅτι ἡ ἀποδοκιμασία ἢ ἡ συμβουλή τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἐσκόπει τὴν εὐεξίαν αὐτοῦ, καὶ ἐντεῦθεν λαβὼν θετικὴν πείραν τῆς εὐμενείας αὐτῆς ἔχει ἀπὸ τοῦδε μείζονα πεποίθησιν εἰς τὴν κρίσιν καὶ ἀγαθότητα αὐτῆς, καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν ἀγάπη αὐτοῦ ἐνισχύεται.

Βεβαίως, ἐὰν ὁ παῖς διατρέχῃ κίνδυνον νὰ θραύσῃ μέλος τοῦ σώματος αὐτοῦ ἢ νὰ ὑποστῇ ἄλλην τινὰ σοδαράν βλάβην, ἢ ἄμεσος παρακώλυσις ἐπιβάλλεται. Ἀλλὰ πλὴν τοιούτων ἐξαιρετικῶν περιστάσεων τὸ σύστημα, ὅπερ ὀφειλομένον νὰ ἀκολουθῶμεν, συνίσταται οὐχὶ εἰς τὸ νὰ σφίζωμεν τὸν παῖδα ἀπὸ τῶν μικρῶν κινδύνων, οὓς καθ' ἑκάστην διατρέχει, ἀλλὰ νὰ συμβουλεύωμεν αὐτὸν καὶ νὰ γνωρίζωμεν αὐτῷ τὸν κίνδυνον. Τοῦτο δὲ πράττοντες ἀναπτύσσομεν τὸ τοῦ παιδὸς φίλτρον πολὺ μᾶλλον ἢ διὰ τῆς συνήθους μεθόδου. Διότι, ἐὰν ἐν πάσῃ περιστάσει παραδεχώμεθα καὶ ἐφαρμόζωμεν τὸν νόμον τῆς φυσικῆς ἀντιδράσεως, καὶ ἐπιτρέπωμεν εἰς τοὺς παῖδας, παρὰ τοὺς ἐνδεχομένους κινδύνους, ἐλευθέρως νὰ ἀσκῶνται εἰς τε τὰ ὑπαίθρια

παίγνικα καὶ τὰ ἐντὸς τῆς οἰκίας πειράματα, παραινοῦντες αὐτοὺς μόνον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐντόνως, ἀναλόγως τοῦ κινδύνου εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ γεννηθῇ παρὰ τοῖς παισὶν ὅσημέραι αὐξανομένη πίστις ἐν τῇ στοργῇ καὶ φρονήσει τῶν γονέων. Οὕτω δὲ ἡ μέθοδος αὕτη οὐ μόνον ἀπαλλάττει τοὺς γονεῖς τῆς ἀπεχθείας τῆς γεννωμένης ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν παιδῶν ἐκ τῶν διαρκῶς ἐπιβαλλομένων τιμωριῶν καὶ τῶν αἰωνίων ἀπαγορεύσεων, ἀλλὰ καί, ὥς βλέπομεν, τὰ συμβάδντα τὰ συνήθως προκαλοῦντα ἔριδας μεταχειρίζεται ὥς μέσα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀμοιβαίων συναισθημάτων ἀγάπης. Οἱ δὲ παῖδες μανθάνουσιν, οὐχὶ διὰ λόγων, οὐς τὰ ἔργα φαίνονται διαψεύδοντα, ἀλλ' ἐξ ἡμερησίας καὶ συνεχοῦς πείρας, ὅτι οἱ γονεῖς αὐτῶν εἶναι οἱ κάλλιστοι αὐτῶν φίλοι, οὕτω δὲ τοῦτο διδασκόμενοι συναισθάνονται ἀναπτυσσομένην ἐν ἑαυτοῖς ἀγάπην πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ πεποίησιν, ἃς οὐδὲν ἄλλο μέσον δύναται νὰ ἀναπτύξῃ.

Ὅρισαντες ἤδη ὅτι φιλικώτεραι σχέσεις προκύπτουσιν ἐκ τῆς συνήθους ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου ἡμῶν ἐξετάσωμεν τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν ἡμῖν ἀπορίαν περὶ τοῦ ποιητέου ἐν περιπτώσει σοβαρωτέρων παραπτωμάτων.

Ἐν πρώτοις ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι τὰ σοβαρώτερα ταῦτα παραπτώματα διὰ τῆς ἡμετέρας μεθόδου γίνονται σπανιώτερον καὶ ἔχουσιν ἐλαφρότερον χαρακτῆρα. Ἡ κακὴ διαγωγή πολλῶν παιδῶν εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ χρονίου ἐρεθισμοῦ, ὃν γεννᾷ ἡ κακὴ αὐτῶν διοίκησις. Ἡ ἠθικὴ ἀπομόνωσις καὶ αἱ ἐπανειλημμέναι συγκρούσεις, αἱ παραγόμεναι ἐκ τῶν συνεχῶν τιμωριῶν, κατ' ἀνάγκην ἀπονεκροῦσι πᾶσαν συμπάθειαν καὶ κατ' ἀνάγκην ἐπομένως διανοίγουσιν εὐρὺ στάδιον ἀταξιῶν καὶ ἀπειθειῶν, ἃς ἡ ἀγάπη συνήθως περιορίζει. Ἡ σκληρότης, μεθ' ἧς ἐνίοτε ἀδελφοὶ φέρονται πρὸς ἀλλήλους, εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἀντανάκλασις τῶν κακώσεων, ἃς ὑφί-

στανται παρ' ἄλλων· γεννᾶται δὴλα δὴ ἐν μέρει ἐκ τῶν ἀέσι-
 των παραδειγμάτων, ἐν μέρει δὲ ἐξ ὀργῆς καὶ τῆς τάσεως, ἣν
 ἔχουσιν οἱ παῖδες νὰ ἐκδικῶνται ἐπὶ ἄλλων διὰ τὰς ποινὰς καὶ
 ἐπιπλήξεις ἃς ὑπέστησαν. Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι μείζων
 ἀγάπη καὶ μᾶλλον εὐχάριστα συναισθήματα, ἀναπτυσσόμενα
 παρὰ τοῖς παισὶ διὰ τῆς προρρηθείσης μεθόδου, θὰ κωλύωσιν
 αὐτοὺς νὰ κακοποιῶσιν ἀλλήλους τόσον σοβαρῶς ὥστε καὶ
 τόσον συνεχῶς, ὥς ἐπίσης θὰ περιορίζωσι μᾶλλον κολάσιμα
 παραπτώματα, οἷον ψεύδη καὶ ἐλαφρὰς κλοπὰς. Ἡ ἀπ' ἀλλή-
 λων ξένωσις τῶν διαφόρων μελῶν τῆς οἰκογενείας εἶναι γόνι-
 μος πηγὴ, ἐξ ἣς πολλὰ τοιαῦτα κακὰ πηγάζουσιν. Εἶναι νόμος
 τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καταφανὴς εἰς πάντα παρατηρητήν, ὅτι
 οἱ στερούμενοι εὐγενῶν ἀπολαύσεων μεταπίπτουσιν εἰς ταπει-
 νὰς· οἱ μὴ ἔχοντες τὰς ἐκ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀγάπης εὐχα-
 ριστήσεις ἐπιζητοῦσιν ἐγωιστικὰς καὶ τἀνάπαλιν· εὐάρεστοι
 σχέσεις στοργῆς μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων ἐλαττοῦσι τὸν ἀρι-
 θμὸν τῶν σφαλμάτων τῶν γεννωμένων ἐξ ἐγωισμοῦ.

Ὅταν ὅμως τοιαῦτα σφάλματα συμβαίνωσιν, ὥς εἶναι φυσι-
 κὸν νὰ συμβαίνωσι καὶ ὑπὸ τοὺς καλλίστους ὁρους, πάλιν δυνά-
 μεθα νὰ προστρέξωμεν εἰς τοὺς νόμους τῶν φυσικῶν ἐπακολου-
 θημάτων, ἐὰν δὲ ὑπάρχωσιν οἱ περὶ ὧν ἀνωτέρω εἶπομεν δεσμοὶ
 ἀγάπης καὶ πεποιθήσεως, τὰ ἀποτελέσματα θὰ ἀποδώσιν εὐχά-
 ριστα. Διότι τίνα π. χ. τὰ φυσικὰ ἐπακολουθήματα τῆς κλοπῆς;
 Δύο εἰδῶν· ἄμεσα καὶ ἔμμεσα. Τὸ μὲν ἄμεσον ἐπακολου-
 θημα, τὸ ὑπαγορευόμενον ὑπὸ τῆς εὐθύτητος, εἶναι ἡ ἀπόδοσις
 τοῦ κλαπέντος ἀντικειμένου. Πᾶς δίκαιος νομοθέτης (οἱ δὲ γονεῖς
 ὀφείλουσι νὰ ᾧσι τοιοῦτοι) ἀπαιτεῖ διὰ τῆς ἀντιστοίχου καλῆς
 πράξεως νὰ διορθῶνται τὰ κακῶς πεπραγμένα, τοῦτο δὲ συνε-
 πάγεται ἐν περιπτώσει κλοπῆς ἢ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κλαπέντος
 ἥ, ἐὰν τοῦτο δὲν ὑπάρχῃ, τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ δι' ἄλλου

ὁμοίου ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον, ὅταν ὁ κλέπτης εἶναι παῖς, ὀφείλει νὰ ἀγοράσῃ ἐκ τοῦ ἐδομαδιαίου ἐπιδόματος. Τὸ ἔμμεσον δὲ καὶ σπουδαιότερον ἐπακολούθημα εἶναι ἡ σοβαρὰ δυσαρέσκεια τῶν γονέων, ἡ φυσικῶς ἐπομένη τῇ κλοπῇ παρὰ τοῖς πεπολιτισμένοις ἀνθρώποις, οἵτινες θεωροῦσι τὴν κλοπὴν ὡς ἔγκλημα. Ἄλλ' ἴσως ἀπαντήσωσί τινες· «οὐδὲν νέον παρ' ὁμῶν μανθάνομεν, διότι ἡ ἐκδῆλσις τῆς δυσαρεσκείας τῶν γονέων διὰ λόγων ἢ ἔργων εἶναι ἡ συνήθης μέθοδος εἰς τοιαύτας περιστάσεις». Ἀληθέστατον ἄλλως τε παρεδέχθημεν ἤδη, ὅτι εἰς τινὰ σημεῖα ἡ μέθοδος ἡμῶν αὐθορμήτως ἐφαρμόζεται καὶ ὅτι ἐν τῇ οἰκογενεῖα τὰ παιδαγωγικὰ συστήματα τείνουσι νὰ βαίνωσι πρὸς τὸ ὀρθόν. Ἐνταῦθα, ὡς καὶ προηγουμένως, παρατηροῦμεν, ὅτι τῶν πραγμάτων ἡ ἀγαθοεργὸς φύσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε τὰ φυσικὰ ἐπακολουθήματα νὰ ἀντιδρῶσι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀριμέως, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε ἀναγκῶν καὶ περιστάσεων, καὶ ὅτι ἡ δυσαρέσκεια τῶν γονέων ἐκδηλοῦται διὰ βιαιῶν μέσων ἐν βαρβάρῳ ἐποχῇ πρὸς παῖδας ἐπίσης σχετικῶς βαρβάρους, διὰ τρόπου δὲ ἡπιωτέρου ἐν κοινωνίᾳ μᾶλλον ἀνεπτυγμένῃ καὶ συνεπαγομένῃ παιδὸς ἥττον αὐστηρᾶς παιδεύσεως ἐπιδεκτικούς. Ἄλλ' ὅ,τι κυρίως ἡμῖν ἀνήκει νὰ παρατηρήσωμεν εἶναι ὅτι ἡ ἐκδῆλσις τῆς μεγάλης δυσαρεσκείας τῶν γονέων, ἐπὶ ἐνὶ τοσοῦτῳ σοβαρῷ παραπτώματι, ἐπιδρᾷ ἐπ' ἀγαθῷ, ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τῆς μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων ὑφισταμένης στοργῆς, ὁ δὲ νόμος τῶν φυσικῶν ἐπακολουθημάτων ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἀποβαίνει τόσῳ μᾶλλον λυσιτελεῖς ὅσῳ μᾶλλον καὶ συνεχέστερον ἔχει ἐφαρμοσθῇ κατὰ προηγουμένας περιστάσεις. Τὴν ὀρθότητα τῶν λεγομένων ἡμῶν ὁ βουλόμενος δύναται νὰ δοκιμάσῃ. Πάντες γινώσκομεν, ὅτι, ὅταν κατὰ τύχην δυσαρεστῶμέν τινὰ, ἡ μεταμέλεια ἡμῶν εἶναι ἀνάλογος τοῦ βαθμοῦ τῆς φιλίας, ἣν πρὸς αὐτὸν τρέφομεν

(ἐξαίρῃσει εἰδικῶν τινῶν περιστάσεων, καθ' ὅς ταῦτα ἐξαρτῶνται ἐκ κοινωνικῶν συνθηκῶν, περὶ ὧν ἐνταῦθα δὲν πραγματευόμεθα). Ἐὰν εἶναι ἐχθρός, τὸ γεγονός ὅτι ἐγενόμεθα αὐτῷ πρόξενοι δυσαρεσκείας γεννᾷ ἐν ἡμῖν μᾶλλον κρυφίαν ἱκανοποίησιν ἢ λύπην. Ἐπίσης, ὅταν τις, προσδληθῇς ὑφ' ἡμῶν, δείξῃ ψυχρότητα, ἐὰν μὲν εἶναι ξένος, περὶ τοῦτου πολὺ ὀλιγώτερον φροντίζομεν ἢ ἐὰν εἶναι οἰκεῖος, τάνάπαλιν δὲ τὴν δυσαρέσκειαν φίλου, ὃν ἀγαπῶμεν καὶ θαυμάζομεν, θεωροῦμεν σοβαρὸν ἀτύχημα, δι' ὃ πικρῶς μετανοοῦμεν. Καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἄρα τῆς δυσαρεσκείας τῶν γονέων ἐπίσης διαφέρουσιν ἀναλόγως τῆς προϋπαρχούσης σχέσεως. Ἐκεῖ, ἔνθα ὑπάρχει συστηματικὴ ἀποξένωσις, τὰ αἰσθήματα τῶν ἀπειθούντων παίδων εἶναι καθαρῶς ἐγωιστικὸς φόβος τῶν προσδοκωμένων σωματικῶν ποινῶν ἢ στερήσεων, ὅταν δὲ τοῦτο γίνῃ ἢ σύγκρουσις καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀντιπάθεια ἔτι μᾶλλον ἐπιτείνουσι τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀποξένωσιν. Τοῦναντίον, ἐκεῖ, ἔνθα ἡ ἀδιαλείπτως ἐκδηλουμένη φιλία τῶν γονέων ἐνέπνευσεν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν ἔνθερμον πρὸς αὐτοὺς στοργήν, ἡ δυσαρέσκεια τῶν γονέων γεννᾷ ἐν τῇ ψυχῇ τῶν τέκνων συναισθήματα, οὐ μόνον χρησιμεύοντα ὡς φύλακας σωτηρίου ἐναντίον πάσης μελλούσης παρεκτροπῆς, ἀλλ' αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἀπολύτως σωτήρια. Ἡ ἠθικὴ ὁδὸν, ἣν συναισθάνεται ὁ παῖς ὡς ἐκ τῆς ψυχρότητος, ἔστω καὶ παροδικῶς, τόσον ἀγαπητοῦ φίλου, ἀναπληροῖ τὴν συνήθως ἐπιβαλλομένην σωματικὴν ποινήν καὶ ἀποδαίνει ἐξ ἴσου, ἵνα μὴ εἴπωμεν μᾶλλον, τελεσφόρος. Ἐν ταύτῃ δὲ ἀντὶ τοῦ φόβου καὶ τοῦ ἐκδικητικοῦ πνεύματος, τῶν διεγειρομένων διὰ τῆς πρώτης μεθόδου, ἐνταῦθα ὁ παῖς συμπάσχει μετὰ τῶν γονέων, συναισθάνεται εἰλικρινῇ μετάνοιαν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξεύρῃ ἐξιλαστήριον μέσον, δι' οὗ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀπολεσθεῖσαν φιλίαν. Τοιοῦτοτρόπως δὲ ἀντὶ τῶν ἐγωιστικῶν συναισθημάτων, ἅτινα ἐντεινόμενα ἄγουσιν εἰς

πράξεις ἐγκληματικές, ἀναπτύσσονται τὰ αἰσθήματα φιλαλληλίας (*altruistie*), ἅτινα προφυλάττουσιν ἀπὸ τοιούτων πράξεων Ἐκ τούτων πάντων βλέπομεν, ὅτι ὁ νόμος τῶν φυσικῶν ἐπακολουθημάτων ἰσχύει ἐπὶ σοβαρῶν, ὡς καὶ ἐπὶ ἐλαφρῶν ἀμαρτημάτων· οὐ μόνον δὲ περιστέλλει, ἀλλ' ἐκ ῥίζης καταστρέφει αὐτά.

Ἐν συντόμῳ τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ βαρβαρότης γενεᾷ βαρβαρότητα καὶ ἡ ἡπιότης ἡπιότητα. Τὰ παιδία, πρὸς ἃ φέρεται τις κακῶς, γίνονται κακά, ἐν ᾧ ἡ πρὸς αὐτὰ ἐκδήλωσις φιλικῶν αἰσθημάτων ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς ἴσα αἰσθήματα. Ἐν τῇ διοικήσει οἰκογενείας ὡς καὶ ἐν τῇ διοικήσει ἐθνῶν οἱ σκληροὶ καὶ οἱ δεσποτικοὶ νόμοι αὐτοὶ παράγουσι μέγα μέρος τῶν ἐγκλημάτων, ἅτινα ζητοῦσι νὰ περιστείλωσιν, ἐν ᾧ ἂν ἑτέρου ἡπία καὶ ἐλευθέριος διοίκησις μὴ προκαλοῦσα αἷτια διενέξεων βελτιοῖ τὰ αἰσθήματα οὕτως ὥστε ἐλαττοῦται ἡ τάσις πρὸς παράβασιν τῶν νόμων. Ὡς πρὸ πολλοῦ δὲ ὁ *John Locke*¹ εἶχε παρατηρήσει «ἐν τῇ ἀγωγῇ λίαν αὐστηραὶ τιμωρίαι προξενοῦσιν ὀλίγον καλόν, κακὸν δὲ μέγα. Τῶν λοιπῶν ὅρων ἴσων, νομίζομεν, ὅτι μάλιστα τιμωρούμενα παιδία δὲν ἀποβαίνουσι συνήθως κάλλιστοι ἄνδρες». Τὴν γνώμην ταύτην ἐπικυροῦντες ἀναφέρομεν τὰ πρὸ μικροῦ κοινοποιηθέντα ὑπὸ τοῦ *Rogers*, ἱερέως τῶν φυλακῶν τῆς *Pentonville*, ὅστις ὑπελόγισεν, ὅτι ἐκ τῶν νεαρῶν ἐγκληματιῶν οἱ ὑφιστάμενοι τὴν μαστίγωσιν εἶναι καὶ οἱ συνηθέστερον ἐπανερχόμενοι εἰς τὰς φυλακάς. Τοῦναντίον τὰ εὐεργετικά ἀποτελέσματα ἡπίας παιδαγωγώσεως κάλλιστα ἀποδείκνυνται ἐκ τοῦ ἐξῆς γεγονότος, ὅπερ διηγήθη ἡμῖν Γαλλὶς κυρία, παρ' ἧς διεμένομεν ἐσχάτως ἐν Παρίσι. Ἀπολογούμενη διὰ τὴν ταραχὴν, ἧς καθ' ἡμέραν ἐγένετο αἷτιος ὁ μικρὸς υἱὸς αὐτῆς, ὅστις ἦτο τελείως ἀνυπότακτος κατ' οἶκον καὶ ἐν

¹ *Locke John*, μέγας Ἀγγλὸς φιλόσοφος (1632-1704).

τῇ σχολῇ, ἐξέφρασε τὸν φόβον, ὅτι θὰ ἡναγκάζετο νὰ στείλῃ αὐτὸν εἰς Ἀγγλίαν οἰκότροφον ἐν σχολῇ, διότι τοῦτο εὔρε μόνην ἐπιτυχῇ θεραπείαν καὶ διὰ τὸν πρεσβύτερον αὐτοῦ ἀδελφόν. Ὁ πρεσβύτερος οὗτος ἀδελφὸς σταλεῖς εἰς διάφορα σχολεῖα ἐν Παρισίοις διετελεῖ ἀδιόρθωτος, ἕως ὅτου ἐν ἀπογνώσει οἱ γονεῖς ἠκολούθησαν τὴν συμβουλὴν φίλου τινὸς καὶ ἀπέστειλαν αὐτὸν εἰς Ἀγγλίαν, ὅθεν ἐπανήλθεν ἄλλος ἀντ' ἄλλου. Τὴν θαυμασίαν δὲ ταύτην μεταβολὴν ἀπέδιδον ἐντελῶς οἱ γονεῖς εἰς τὸ σχετικῶς ἥπιον παιδαγωγικὸν σύστημα τὸ ἱσχυρὸν ἐν Ἀγγλίᾳ. Μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐκθεσιν τούτων τῶν ἀρχῶν ἡμῶν νομίζομεν, ὅτι ἦδη ὀφείλομεν νὰ ἐκθέσωμέν τινας τῶν κυριωτάτων γνωμῶν καὶ κανόνων τῶν ἐξ αὐτῶν ἐξαγομένων, ἵνα δὲ ὦμεν σύντομοι ἐκφέρομεν αὐτάς ὑπὸ τύπον παραινέσεων.

Μὴ προσδοκῶμεν ἐκ τῶν παίδων μεγάλην ἠθικὴν ἀγαθότητα. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας αὐτοῦ πᾶς πεπολιτισμένος ἄνθρωπος διέρχεται ἠθικῶς διὰ τῶν φάσεων ἐκείνων, αἵτινες ἄλλοτε ἐχαρακτήρισαν τὴν βάδαρον φυλὴν, ἐξ ἧς κατάγεται. Ὡς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παιδός, ἡ πλατεῖα ῥίς, οἱ ἡνεγμένοι ῥώθωνες, τὰ χονδρὰ χεῖλη, οἱ πολὺ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντες ὀφθαλμοί, ἡ ἔλλειψις μετωπιαίων κόλπων, ὁμοιάζουσιν ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα πρὸς τὰ τῶν ἀγρίων, οὕτω καὶ τὰ ἔνστικτα αὐτοῦ. Ὅθεν καὶ ἡ γενικὴ τάσις τῶν παίδων πρὸς τὸ ψεῦδος, τὴν κλοπὴν, τὴν σκληρότητα, ἣτις καὶ ἄνευ τῆς ἀγωγῆς μεταβάλλεται, ἀκριδῶς ὡς μεταβάλλονται τὰ χαρακτηριστικά. Ἡ κοινὴ γνώμη περὶ τῆς «ἀθωότητος» τῶν παίδων εἶναι ἀληθὴς μὲν ὡς πρὸς τὰς γνώσεις, ἐντελῶς δὲ ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὰ ἔνστικτα.

Βραχυτάτη μετὰ τῶν παίδων συναναστροφὴ ἀρκεῖ νὰ πείσῃ πάντας περὶ τούτου. Οἱ παῖδες ἀφιέμενοι μόνοι, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα, φέρονται πολὺ μᾶλλον τῶν ἀνδρῶν

βαναύσως πρὸς ἀλλήλους, ἔτι δὲ βαναυσότεροι θὰ ἦσαν ἀφιέμενοι ἐλεύθεροι ἐν μικροτέρᾳ ἡλικίᾳ.

Ὅχι μόνον δὲν νομίζομεν φρόνιμον νὰ προσδοκῶμεν ἀπὸ τοὺς παῖδας μεγάλην ἠθικὴν τελειότητα, ἀλλ' οὐδ' ὀρθὸν πολὺ νὰ προτρέπωμεν αὐτοὺς πρὸς τοῦτο. Ἡδὴ οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων ἀναγνωρίζουσιν, ὅτι ἔχει καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα ἡ διανοητικὴ πρωιμότης· ὑπολείπεται ἐπίσης νὰ γνωσθῇ, ὅτι καὶ ἡ ἠθικὴ πρωιμότης ἔχει καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Αἱ ὑψίσται ἡμῶν ἠθικαὶ ἰδιότητες ὡς καὶ αἱ πνευματικαὶ εἶναι σχετικῶς πολυσύνθετοι, ἐπομένως ἀμφότεραι ἐξελίσσονται βραδέως, δι' ἀμφοτέρως δὲ ἡ προώρως ὑποκινουμένη δρᾶσις βλάπτει τὴν μέλλουσαν ἀνάπτυξιν. Ἐντεῦθεν ἡ συνήθης ἀνωμαλία, καθ' ἣν παῖδες ἐπιδειξάμενοι ἑαυτοὺς κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτῶν ἡλικίαν ὑποδείγματα νεανικῆς ἀρετῆς ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὑφίστανται φαινομενικῶς ἀνεξήγητον μεταβολὴν ἐπὶ τὰ χεῖρω, καὶ ἐπὶ τέλους κατέρχονται ἠθικῶς κάτω ἔτι τοῦ μέσου ὄρου, ἐν ᾧ τὰνάπαλιν ἄνθρωποι, ὧν ἡ παιδικὴ ἡλικία ὑπῆρξε πᾶν ἄλλο ἢ εὐελπίς, προσεκτίσαντο σὺν τῷ χρόνῳ παραδειγματικὸν χαρακτῆρα.

Ὁφείλομεν νὰ ἀρκώμεθα εἰς μέτρια μέσα καὶ μέτρια ἀποτελέσματα. Ἐχωμεν πάντοτε ἐν νῷ, ὅτι ἡ μεγάλη τελειότης τοῦ ἥθους ὡς ἡ μεγάλη τελειότης τοῦ πνεύματος κτῶνται διὰ βραδείας ἀναπτύξεως, καὶ μεθ' ὑπομονῆς ὑποφέρωμεν τὰς ἀτελείας τῶν τέκνων ἡμῶν, ἃς κατὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀνακαλύπτομεν. Τοιοῦτοτρόπως δὲ ὀλιγώτερον ῥέπομεν εἰς ἐπιπλήξεις, ἀπειλὰς καὶ ἀπαγορεύσεις, δι' ὧν πολλοὶ γονεῖς προκαλοῦσι χρονίαν τρόπον τινὰ ἀγανάκτησιν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, τρέφοντες τὴν ἀφρονα ἐλπίδα ὅτι οὕτως ὀρθῶς διαπλάττουσι τὰ τέκνα αὐτῶν.

Τὸ ἐλευθέριον τοῦτο σύστημα τῆς οἰκογενειακῆς διοικήσεως, ὅπερ δὲν ἐπιζητεῖ νὰ κανονίσῃ δεσποτικῶς καὶ τὴν ἐλαχίστην τοῦ παιδὸς πρᾶξιν, μοιραίως γεννᾶται ἐκ τῆς μεθόδου, ὑπὲρ ἧς

συνηγοροῦμεν. Ἀρκεσθῶμεν βλέποντες ὅτι τὰ τέκνα ἡμῶν ὑφίστανται πάντοτε τὰ φυσικὰ ἐπακολουθήματα τῶν πράξεων αὐτῶν, καὶ ἀποφύγωμεν τὴν ὑπερβολικὴν ἐξέλεγχιν, ἣν πολλοὶ γονεῖς σφαλλόμενοι ἐξασκοῦσιν. Ἐπιτρέψωμεν αὐτοῖς ἐλευθέρως νὰ προσκτιῶνται ἰδίαν πείραν, καὶ θέλομεν σώσει αὐτὰ ἀπὸ τῆς πλαστῆς ἀρετῆς, ἣν ἡ ὑπερβολικὴ τάξις γεννᾷ εἰς ἀσθενεῖς φύσεις, ἢ ἐκ τῆς ψυχοφθόρου ἀντιπράξεως, ἣν προκαλεῖ εἰς φύσεις ἄνεξαρτήτους.

Ἐὰν δὲ προσπαθῶμεν ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἐπιβάλλωμεν εἰς τὰ τέκνα ἡμῶν τὰ φυσικὰ ἐπακολουθήματα τῶν πράξεων αὐτῶν, περιστέλλομεν ἐπ' ἀγαθῷ ἡμῶν τὴν ὀργήν, ἣν συναισθανόμεθα. Διότι ἡ μέθοδος πρὸς ἠθικὴν ἀγωγὴν, ἣν πολλοί, ἴσως οἱ πλείστοι, γονεῖς ἀκολουθοῦσι, συνίσταται ἰδίως εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ὀργῆς αὐτῶν δι' οἷουδήποτε τυχόντος τρόπου· τὰ βράπιστα καὶ αἱ ἐπιπλήξεις, δι' ὧν συνήθως αἱ μητέρες τιμωροῦσι τῶν τέκνων αὐτῶν τὰ μικρὰ σφάλματα (ἐξ ὧν πολλά, ἀπολύτως θεωρούμενα, δὲν εἶναι σφάλματα), ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι ἐκδηλώσεις ἀκρατήτου ὀργῆς, ἐκ τῆς ὀργῆς δὲ ταύτης ἀπορρέουσι, πολὺ μᾶλλον ἢ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας, ἣν φρονοῦσιν ὅτι ἔχουσι τιμωροῦσαι, νὰ εὐεργετήσωσι τοὺς πταίστας. Ἐν ᾧ, ἐὰν πρὸ ἐκάστου σφάλματος συγκρατούμενοι ἀναλογιζώμεθα τίνα τὰ φυσικὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ καὶ τίνι τρόπῳ ὁ παῖς κάλλιον δύναται νὰ ὑποστῇ αὐτά, ἡ πρώτη ἔκφρων ἐξαφίς τῆς ὀργῆς κατευνάζεται καὶ δὲν δύναται νὰ παρασύρῃ ἡμᾶς ἐφ' ἃ μὴ δεῖ. Πλὴν μὴ γινώμεθα καὶ ὄργανα ἀπαθῆ, ἀλλ' ἔχωμεν πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἐκτὸς τῶν φυσικῶν ἐπακολουθημάτων τῶν πράξεων τοῦ παιδός, ἃς αὐτὴ ἡ σειρὰ τῶν πραγμάτων φέρει, ἡ ἡμετέρα ἐπιδοκιμασία ἢ ἀποδοκιμασία εἶναι ἐπίσης ἐπακολουθημα φυσικὸν καὶ μέσον ὀρισθὲν πρὸς καθοδήγησιν αὐτοῦ. Τὸ σφάλμα ὅπερ ἐνταῦθα καταπολεμοῦμεν εἶναι ἡ συνήθεια, ἣν

ἔχουσιν οἱ γονεῖς νὰ ἀναπληρῶσι διὰ τῆς δυσαρρεσκείας αὐτῶν καὶ τιμωριῶν πλαστῶν τὰς ποινάς, ἃς καθιέρωσεν αὐτῇ ἡ Φύσις. Πολεμοῦμεν τὴν ἀντικατάστασιν τῶν φυσικῶν ποινῶν, ἀλλὰ κατ' οὐδένα λόγον ἀρνούμεθα, ὅτι τὰς φυσικὰς ταύτας ποινὰς ἡ δυσαρρέσκεια τῶν γονέων ὀφείλει νὰ ἐνισχύσῃ. Τὸ δευτερεῦον εἶδος τῆς ποινῆς νὰ μὴ σφετερίζηται τὴν θέσιν τοῦ πρωτεύοντος, ἀλλ' ἐν μέτρῳ νὰ συμπληροῖ αὐτό. Δι' ἐπιτιμήσεων ἢ διὰ τῆς συμπεριφορᾶς ἡμῶν ὀφείλομεν νὰ ἐκφράζωμεν τὴν λύπην ἢ ἀγανάκτησιν, ἣν συναισθανόμεθα, πάντοτε βεβαίως ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου κινούμενοι. Εἶναι ἀνωφελὲς νὰ ὀρίσωμεν τὸ εἶδος καὶ τὸν βαθμὸν τῆς ἐντάσεως τῶν ἐν ἡμῖν γεννωμένων συναισθημάτων, διότι ταῦτα ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ χαρακτηῆρος ἐκάστου. Ἐν τούτοις ἕκαστος ὀφείλει νὰ τροποποιῇ κατὰ τὸ ἐνὸν τὰ συναισθήματα αὐτοῦ ὡς ὀρθότερον νομίζει. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀποφύγωμεν τὰ ἄκρα ὡς πρὸς τὴν ἐντασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς δυσαρρεσκείας ἡμῶν. Μὴ μιμηθῶμεν ἀφ' ἐνὸς τὴν ἀκαταλόγιστον ὀρμητικότητα τὴν τόσον συνήθη εἰς τὰς μητέρας, αἵτινες ἐπιπλήττουσι καὶ συγχωροῦσιν ἅμα, καὶ ἀφ' ἐτέρου μὴ φανῶμεν ὑπὲρ τὸ δέον αὐστηροὶ ἐκ φόβου μήπως, ἐθίζοντες τοὺς παῖδας εἰς τὴν ἔλλειψιν τῆς ἡμετέρας ἀγάπης, ἀπολέσωμεν πᾶσαν ἐπ' αὐτῶν ἐπίδρασιν. Τὸν δὲ ἠθικὸν ἀντίκτυπον, ὃν ἐν ἡμῖν προκαλοῦσιν αἱ πράξεις τῶν τέκνων ἡμῶν, ἔχομεν καθήκον ὅσον τὸ δυνατόν νὰ ἐκδηλώωμεν καθ' ὃν ἀκριδῶς τρόπον νομίζομεν ὅτι τέλειος γονεὺς ἤθελεν ἐκδηλώσει αὐτόν.

Φειδῶμεθα τῶν διαταγῶν καὶ διατάττωμεν μόνον ὅταν τὰ ἄλλα μέσα ἀποτύχωσιν. Ὁ Ῥίχτερ¹ λέγει: «Οἱ γονεῖς οἱ ἀδιαλείπτως διατάττοντες ἑαυτῶν κήδονται μᾶλλον ἢ τοῦ παιδός». Ὡς εἰς ἀρχηγόνους κοινωνίας πᾶσα παράβασις τοῦ νόμου ἐτι-

¹ Ρίχτερ Ἰωάννης-Παῦλος, μέγας Γερμανὸς συγγραφεὺς (1763-1821).

μωρεῖτο πολὺ μᾶλλον, ἅτε θεωρουμένη περιφρόνησις πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ Βασιλέως, ἐπαναστατικὴ κατ' αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ διότι ἐνομίζετο ἀπολύτως κακὴ, οὕτω καὶ ἐν πολλαῖς οἰκογενεαῖς αἱ τιμωραὶ αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τὸν ἀθετοῦντα γεννῶνται ἐκ τῆς ὀργῆς διὰ τὴν ἀπείθειαν μᾶλλον ἢ ἐκ τῆς ἀποδοκιμασίας διὰ τὴν πρᾶξιν. Αἱ δὲ συνήθεις ἐπιπλήξεις εἶναι τοιαῦται— «Πῶς τολμᾷς νὰ παρακούης;»— «Μάθε, ὅτι θὰ σὲ ἀναγκάσω νὰ τὸ κάμῃς!»— «Θὰ σοῦ μάθω ποῖος εἶναι ἐδῶ ὁ κύριος».— Ταῦτα δὲ τί ὑπονοοῦσι; Προφανῶς δεσποτικὴν θέλησιν καὶ οὐχὶ μέριμναν περὶ τῆς εὐεξίας τοῦ παιδός, ἡ δὲ ψυχικὴ κατάστασις κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὀλίγον διαφέρει τῆς τοῦ δεσπότη τοῦ τιμωροῦντος ἀμειλίκτως ἀνυπότακτον ὑπήκοον. Οἱ ὀρθοφρονοῦντες γονεῖς, ὡς καὶ οἱ φιλόανθρωποι νομοθέται, εὐχαριστοῦνται οὐχὶ ἐξασκοῦντες βίαν, ἀλλ' ἀπεχόμενοι αὐτῆς. Δὲν ἐπιβάλλουσι νόμους, ὅταν δύνωνται ἐπιτυχῶς δι' ἄλλων μέσων νὰ κανονίσωσι τὴν ἀγωγὴν, μετὰ λύπης δὲ καταφεύγουσιν εἰς αὐτοὺς, ὅταν ἡ ἀνάγκη τοῦτο ἀπαιτῇ. Ὁ Ῥίχτερ παρατηρεῖ, ὅτι «τὸ κάλλιστον σύστημα ἐν τῇ πολιτικῇ θεωρεῖται «τὸ μὴ κυδεῖν ὑπὲρ τὸ δέον *«ne pas trop gouverner»*, ὅπερ ὀφείλει νὰ ἰσχύῃ καὶ ἐν τῇ παιδαγωγικῇ». Συμμορφούμενοι αὐθορμήτως πρὸς τὸ ῥητὸν τοῦτο οἱ γονεῖς, ὧν αἱ δεσποτικαὶ ὁρμαὶ περιστέλλονται ὡς ἐκ τῆς ἀκριβοῦς συνειδήσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν, πρὸ παντὸς θὰ προσπαθήσωσι νὰ διδάξωσι τὰ τέκνα αὐτῶν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ συγκρατῶσιν ἑαυτά, καταφεύγοντες εἰς διαταγὰς ἀπολύτους, ὡς πρὸς τελευταῖον καταφύγιον.

Ὅσάκις ὁμως εὐρισκόμεθα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διατάττωμεν ὀφείλομεν νὰ διατάττωμεν ἄνευ δισταγμῶν καὶ ὀριστικῶς. Ὅταν ἡ περίπτωσις εἶναι τοιαύτη ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπη ἄλλο τι, ἐκφύρωμεν τὴν ἀπόφασιν ἡμῶν μηδὲ ταλαντεύομεθα. Ἀναλογισθῶμεν καλῶς τί προτιθέμεθα νὰ πράξωμεν, θεωρήσωμεν τὰ

ἐπακολουθήματα, ὑπολογίσωμεν ἂν ἔχομεν τὴν ἀπαιτουμένην σταθερότητα γνώμης· ὅταν δὲ τέλος θεσπίσωμεν τὸν νόμον, τότε ἀπαιτήσωμεν ὑπακοὴν πάσῃ θυσίᾳ. Αἱ ποιναί, ἃς ἐπιβάλλομεν, ὡς αἱ ἐπιβαλλόμεναι ὑπὸ τῆς ἀψύχου Φύσεως ὀφείλουσι νὰ ὦσιν ἄφευκτοι. Τὸ πῦρ καίει τὸν παιῖδα, ὅταν ἐγγίσῃ αὐτό· καίει αὐτὸν κατὰ πρώτην φοράν, ἅπαξ, δὶς, τρίς, πάντοτε, ὁ δὲ παῖς τάχιστα μανθάνει νὰ μὴ ἐγγίξῃ τὸ πῦρ. Τὴν αὐτὴν ἐπιμονὴν ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν· διότι, ὅταν εἴπωμεν εἰς τὸν παιῖδα, ὅτι τοιαύτη τις πράξις θὰ προκαλέσῃ δι' αὐτὸν τοιαῦτα ἐπακολουθήματα, ταῦτα δὲ πράγματι ἔπονται ἀμετάκλητα, τότε ὁ παῖς τελείως μανθάνει νὰ σέβηται καὶ τοὺς ἡμετέρους νόμους ὡς σέβεται τοὺς νόμους τῆς Φύσεως. "Ὅταν δὲ ἅπαξ γεννηθῇ τοιοῦτον σέβας, προλαμβάνονται ἅπειρα ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ κακά. Τὸ μὴ συνεχὲς ἐν τῇ ἀγωγῇ εἶναι ἐκ τῶν χειρίστων σφαλμάτων. Ὡς πολλαπλασιάζονται τὰ ἐγκλήματα ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν ἣ δὲν ὑφίσταται ἀκριβὴς διαχείρισις τῆς δικαιοσύνης, οὕτω καὶ ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ αὐξάνονται τὰ κακά διὰ συστήματος τιμωριῶν ἀνωμάλου καὶ ἀμφιδόλου. Μήτηρ ἀσθενοὺς χαρακτῆρος διαρκῶς ἀπειλοῦσα, σπανίως δὲ ἐκτελοῦσα τὰς ἀπειλάς, θεσπίζουσα νόμους ἐν βίᾳ, δι' οὓς μετανοεῖ κατόπιν ἐπὶ μακρόν, ἥτις διὰ τὸ αὐτὸ ἀμάρτημα ἄλλοτε φαίνεται αὐστηρὰ καὶ ἄλλοτε ἐπιεικῆς, ἀναλόγως τῆς ἐκάστοτε διαθέσεως, προπαρασκευάζει τὴν ἰδίαν αὐτῆς δυστυχίαν καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς. Ἐμπνέει αὐτοῖς περιφρόνησιν, παρέχει ἑαυτὴν παράδειγμα ὀρμῶν καὶ συναισθημάτων ἀτάκτων, ἐνθαρρύνει τὴν ἀπειθειαν διὰ τῆς ἐλπίδος πιθανῆς ἀτιμωρησίας, γεννᾷ ἀπείρους διενέξεις, καὶ τὰ ἐκ τούτων ἐπιζήμια ἀποτελέσματα διὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς τε καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς, ἅγει δὲ τὸ πνεῦμα αὐτῆς εἰς ἡθικὸν χάος, ὅπερ μετὰ δυσκολίας θὰ δυνηθῶσι νὰ τακτοποιήσωσι μακρὰ ἔτη πείρας πικρᾶς. Προτιμότερον νομίζομεν βάρβαρον σύστημα

οικογενειακῆς διοικήσεως συνεχῶς ἐφαρμοζόμενον συστήματος ἡπιωτέρου ἐφαρμοζομένου ἄνευ συνεχείας. Καὶ πάλιν λέγομεν· ἀποφεύγωμεν τὰ βίαια μέτρα ὅσον εἶναι ἡμῖν δυνατόν, ἀλλ' ὅταν ἐπέλθῃ ἀνάγκη δεσποτικῆς πειθαρχίας ὤμεν ὄντως — οὐχὶ δὲ παίζοντες—δεσποτικοί.

Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἶναι νὰ μορφώσωμεν ὄντα ἱκανὰ νὰ κυβερνῶσιν ἑαυτὰ (*self-gouverning*) καὶ οὐχὶ ὄντα χρήζοντα ξένης διοικήσεως. Ἐὰν ἐπέπρωτο τὰ τέκνα ἡμῶν νὰ διέλθωσι τὸν βίον ἐν δουλείᾳ, βεβαίως θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἐθίζωνται αὐτὰ εἰς τοῦτο ἀπὸ τῆς παιδικῆς αὐτῶν ἡλικίας, ἀλλ' ἐπειδὴ πρόκειται νὰ ζήσωσιν ὡς ἄνθρωποι ἐλεύθεροι, οὐδένα ἔχοντες ἐλεγκτὴν τῆς ἡμερησίας αὐτῶν διαγωγῆς, ὀφείλομεν πάσῃ δυνάμει νὰ ἐθίζωμεν αὐτὰ δεόντως, αὐτὰ νὰ ἐξελέγχωσι τὰς ἑαυτῶν πράξεις, ἐν ὧσιν ἀκόμη εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν ἐπίδλεψιν ἡμῶν. Αὕτη εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἧς τὸ σύστημα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν φυσικῶν ποινῶν τόσον ἀκριβῶς ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τὴν νῦν ὑφισταμένην ἐν Ἀγγλίᾳ. Κατὰ τοὺς φεουδαλικοὺς χρόνους, ὅτε ἡ ὀργὴ τῶν ἀρχόντων ἦτο ἐν τῶν σπουδαιοτάτων δεινῶν, ἅτινα ἡπεῖλουν τοὺς ἀπλοὺς ἀστούς, ἦτο ἐπίσης ὀρθὸν κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν νὰ θεωρῇται σπουδαῖον μέσον διοικήσεως ἡ ἐκδῆλσις τῆς ὀργῆς τῶν γονέων. Σήμερον ὁμως οἱ πολῖται οὐδὲν παρ' οὐδενὸς φοβοῦνται, ἐκ δὲ τῶν φυσικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἰδίας αὐτῶν διαγωγῆς προκύπτουσι τὰ ἀγαθὰ ἢ τὰ δεινά, ἅτινα ὑφίστανται· ὅθεν καὶ οἱ παῖδες ὀφείλουσιν ἐνωρίτερα νὰ μανθάνωσιν ἐκ πείρας, τίνα τὰ καλὰ ἢ κακὰ ἐπακολουθήματα, τὰ κατὰ φυσικὸν νόμον προκύπτοντα, ἐκ τοιαύτης ἢ τοιαύτης διαγωγῆς. Προσπαθῶμεν ἐπομένως νὰ περιορίζωμεν ὅσον τάχιστα τὴν ὑφ' ἡμῶν ὡς γονέων ἐξασκουμένην διοίκησιν, ἀντ' αὐτῆς δὲ νὰ ἀναπτύσσωμεν ἐν τῇ παιδί ἱκανότητα πρὸς αὐτοδιοίκησιν,

ἥτις γεννᾶται ἐκ τῆς προγνώσεως τῶν ἀποτελεσμάτων. Κατὰ τὴν βρεφικὴν καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι ἀναγκαῖον τὸ σύστημα τῆς ἀπολύτου ἀρχῆς. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιτρέψωμεν π. χ. εἰς τριετὲς βρέφος νὰ παίξῃ ἔχον εἰς χεῖρας ξυράφιον, ἵνα διδαχθῇ τὰ ἐκ τούτου φυσικὰ ἐπακολουθήματα, διότι δύνανται ταῦτα νὰ ἀποδῶσι σοδαρώτατα. Ἀναπτυσσομένης ὁμως τῆς ἀντιλήψεως, δυνάμεθα καὶ ὀφείλομεν νὰ περιορίσωμεν τὴν πληθὺν τῶν ἀπολύτων διατάξεων, καὶ βαθμηδὸν μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ ἀποτρέψωμεν αὐτάς ὥσθ' ὁ παῖς πλησιάζει πρὸς τὴν ὥριμον ἡλικίαν. Αἱ μεταβάσεις εἶναι πᾶσαι ἐπικίνδυνοι· ἡ ἐπικινδυνωδεστάτη δὲ πασῶν εἶναι ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ περιορισμοῦ, ὃν ὁ παῖς ὑφίσταται ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἣν κέκτηται ἐν τῷ κόσμῳ. Ἐντεῦθεν ἡ σπουδαιότης τῆς ἡμετέρας μεθόδου, ἥτις ἀναπτύσσουσα ἐν τῷ παιδί τὴν ἐγκράτειαν πάσης ὁρμῆς καὶ διαρκῶς παρέχουσα περιστάσεις, ἵνα ἐξασκῇ τὴν ἀρετὴν ταύτην, οὕτως ὥστε βαθμηδὸν ἀνευ βοηθείας καὶ ἐπιβλέψεως νὰ ἀποκτᾷ τέλειον κράτος ἐφ' ἑαυτοῦ, κολάζει τρόπον τινὰ τὴν συνήθως ἀπότομον καὶ ριψοκίνδυνον μετάβασιν ἀπὸ νεανικῆς ἡλικίας, καθ' ἣν ὁ παῖς ἔξωθεν παρ' ἄλλων κυδερνᾶται, πρὸς ἡλικίαν ὥριμον, ὅτε ὁ ἄνθρωπος μόνος ὀφείλει νὰ διευθύνῃ ἑαυτόν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς νομοθεσίας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ἔστω ἐν σμικρῷ ὁμοία πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας. Ἐν ἀρχῇ δηλαδή, ἀνάγκης ὑπαρχούσης αὐστηροῦ ἐλέγχου, δεόν νὰ ἐξασκῇται ἡ ἀπολυταρχία· μετ' αὐτὴν συνταγματικὸν πολίτευμα παραχωροῦν εἰς τὸ ἄτομον ἐλευθερίας τινὰς βαθμηδὸν πολλαπλασιαζομένας, καὶ τέλος νὰ ἐπέρχεται ἡ ἐκ μέρους τῶν γονέων τελεία κατάθεσις τῆς ἀρχῆς.

Μὴ λυπώμεθα, ἐὰν φαίνωνται τὰ τέκνα ἡμῶν ἐπίμονα. Ἡ ἐπιμονὴ αὐξάνεται κατ' ἀντίθετον λόγον τῆς βίας, ἥτις τόσον καταφανεῶς ἐλαττοῦται ἐν τῇ σημερινῇ ἀγωγῇ. Ἡ μείζων τάσις

πρὸς ἀνεξαρτησίαν ἀφ' ἑνὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἥττονα τάσιν, πρὸς τυραννίαν ἀφ' ἑτέρου. Ἀμφότεραι ἐμφαίνουσιν ὅτι πλησιάζομεν πρὸς τὴν παιδαγωγικὴν μέθοδον, ἥς εἴμεθα ὑπέρμαχοι καὶ καθ' ἣν οἱ παῖδες, ἀφιέμενοι ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐλεύθεροι ἑαυτοὺς νὰ διοικῶσι, θὰ βασίζονται ἐπὶ τῆς πείρας τῶν φυσικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν πράξεων αὐτῶν· ἀμφότεραι δὲ εἶναι ἐπακολουθήματα τῆς κοινωνικῆς ἡμῶν προαγωγῆς. Ὁ φιλελεύθερος παῖς γεννᾷ τὸν φιλελεύθερον ἄνδρα, εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ ὁ δεύτερος ἄνευ τοῦ πρώτου. Οἱ Γερμανοὶ διδάσκαλοι λέγουσιν, ὅτι προτιμῶσι νὰ διευθύνωσι δωδεκάδα ἑλγν Γερμανῶν παίδων ἢ ἓνα Ἀγγλον. Ὁφείλομεν ἄρά γε ἡμεῖς οἱ Ἀγγλοὶ νὰ προτιμήσωμεν οἱ παῖδες ἡμῶν νὰ ὦσιν εὐάγωγοι μὲν ὥς οἱ Γερμανόπαιδες, ἅμα δὲ νὰ ἀποκτήσωσι, γενόμενοι ἄνδρες, τὴν ὑποταγὴν ἐκείνην καὶ τὸ δουλικὸν φρόνημα τῶν Γερμανῶν, ἢ νὰ ἀνεχώμεθα ἐν αὐτοῖς τὰ συναισθήματα, δι' ὧν καθίστανται ἄνδρες ἐλεύθεροι, καὶ νὰ κανονίζωμεν ἀναλόγως τὰς παιδαγωγικὰς ἡμῶν μεθόδους;

Μὴ λησμονῶμεν τέλος, ὅτι ἡ ὀρθὴ παιδαγωγῆσις δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀπλοῦν καὶ εὐχερές, ἀλλὰ πολύπλοκον καὶ δυσχερέςστατον καὶ δὴ τὸ δυσχερέςστατον πάντων τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου. Βεβαίως ἄνθρωποι ἀπαιδευτοὶ καὶ νοῦ εὐτελεστάτου δύνανται νὰ διοικήσωσιν οἰκογένειαν, ἀλλὰ βαρδάρως καὶ ἀτελῶς. Τὰ βράσιματα καὶ οἱ βάνανσοι λόγοι εἶναι ποινὰ εἰς ἃς προστρέχουσι βάρβαροι, ἀπολίτιστοι καὶ εὐήθεις χωρικοί. Καὶ αὐτὰ τὰ ζῷα δύνανται τοιαύτας μεθόδους ἀγωγῆς νὰ ἐφαρμόσωσι· διότι πάντες ἔτυχε νὰ ἴδωμεν κύνα δι' ὕλακων καὶ δηγμάτων περιορίζουσιν τὰς ὁρμὰς ἀτάκτου σκύλακος. Ἀλλά, ἐὰν θέλωμεν τὴν ἐπιτυχῇ ἐφαρμογὴν λογικοῦ συστήματος ἁρμόζοντος εἰς πεπολιτισμένην κοινωνίαν, ὀφείλομεν νὰ γινώσκωμεν, ὅτι ἀπαιτοῦνται ἀφ' ἡμῶν μεγάλη διανοητικὴ ἐργασία,

γνώσεις, εὐφυΐα, ὑπομονὴ καὶ ἐγκράτεια. Ἀδιαλείπτως νὰ ἐξετάζωμεν τίνα τὰ ἀποτελέσματα ὀρισμένων πράξεων ἡμῶν καὶ νὰ ἐξευρίσκωμεν μεθόδους, δι' ὧν αἱ ἀντίστοιχοι πράξεις τῶν παιδῶν νὰ προκαλῶσιν ἐξ ἑαυτοῦ τὰ ἀντίστοιχα ἀποτελέσματα. Καθ' ἡμέραν νὰ ἀναλύωμεν τὰ αἷτια τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης διαγωγῆς τῶν παιδῶν, νὰ διακρίνωμεν τὰς πράξεις τὰς ὄντως καλὰς ἀπὸ τῶν πράξεων αἵτινες φαινομενικῶς καλὰ ἀπορρέουσιν ἐκ ταπεινῶν ὁρμῶν, ἐν ταύτῃ δὲ διαρκῶς νὰ προσέχωμεν μὴ περιπέσωμεν εἰς σύνηθες, πλὴν μέγα σφάλμα τοῦ παρερμηνεύειν πράξεις ἄνευ σημασίας ὡς κακὰς καὶ ὑποπτεύειν τὰ συναισθημάτων τῶν παιδῶν ὡς ὄντα πολὺ χεῖρονα τῶν πραγματικῶν. Ἐπίσης ὀφείλομεν νὰ τροποποιῶμεν τὰς μεθόδους ἡμῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτήρα ἐκάστου παιδός· καὶ πάλιν συμφώνως πρὸς πᾶσαν νέαν φάσιν τοῦ χαρακτήρος νὰ ὦμεν ἑτοιμοὶ πρὸς νέας τροποποιήσεις. Πολλὰκις θὰ δοκιμασθῇ ἡ ὑπομονὴ ἡμῶν καὶ πολλὴν ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν πεποιθήσιν, ὅτι καλῶς πράττομεν, ἵνα μὴ ἀπελπίζωμεν, ὅταν οὐδεμίαν ἢ μικρὰν βλέπωμεν ὠφέλειαν· ἰδίως ὅταν πρόκειται περὶ παιδῶν κακῶς ἀνατραφέντων, μεγάλη ἀπαιτεῖται ὑπομονή, ἵνα ἐπιτύχωμεν ποιᾶς τινος βελτιώσεως δι' ἄλλης καλυτέρας μεθόδου. Διότι, ἂφ' οὗ ἅπαξ γινώσκωμεν, ὅτι τὸ ἔργον εἶναι δυσχερὲς καὶ ἐπ' οἰωνοῖς αἰσίοις, εὐκόλως ἐννοοῦμεν, ὅτι διπλασιάζονται αἱ δυσχερείαι, ὅταν ὑπάρχῃ ἀνάγκη νὰ διορθώσωμεν τὰ κακῶς ἔχοντα. Οὐχὶ μόνον δὲ πρέπει διαρκῶς νὰ ἀναλύωμεν τὰ ἐλαττήρια τῶν πράξεων τῶν παιδῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἰδίων ἡμῶν πράξεων καὶ νὰ διακρίνωμεν τίνες αἱ ὑπαγορεύσεις τῆς ἀληθοῦς πρὸς τὰ τέκνα ἡμῶν στοργῆς καὶ τίνες αἱ τοῦ ἐγωισμοῦ ἡμῶν, τῆς ἀγάπης πρὸς ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν καὶ τῶν δεσποτικῶν ἡμῶν τάσεων. Ὅπερ δυσκολώτερον δέ, ἂφ' οὗ ἅπαξ διαγινώμεν, ὀφείλομεν νὰ καταπνίγωμεν τὰς

ταπεινάς ταύτας ὁρμάς. Ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰ τέκνα ἡμῶν παιδαγωγοῦντες πρέπει νὰ ἐπιτελῶμεν ἅμα τὴν ἀνωτέρω ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἡμῶν ἀγωγὴν. Πνευματικῶς δηλαδὴ ἵνα τύχωμεν ἀγαθῶν ἀποτελεσμάτων, νὰ μελετῶμεν τὸ κατ' ἐξοχὴν πολὺπλοκον ζήτημα, τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς ὡς ἐμφαίνονται ἐν τοῖς τέκνοις ἡμῶν, ἐν ἡμῖν καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἠθικῶς δὲ διαρκῶς νὰ ἀσκῶμεν τὰ ὕψιστα ἡμῶν συναισθημάτων καὶ νὰ περιστέλλωμεν τὰ εὐτελεῖ. Τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως πάντων, ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, ἐπιτυγχάνεται διὰ μόνῃς τῆς ὀρθῆς ἐξασκήσεως τῶν πατρικῶν καὶ μητρικῶν καθηκόντων. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀλήθεια, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ θὰ γίνῃ γενικῶς παραδεκτὴ. Ὅταν δὲ τὴν ἀλήθειαν ταύτην πάντες ἀναγνωρίσωμεν, θὰ κατανοήσωμεν πόσον θαυμασία εἶναι ἡ διάταξις δι' ἧς οἱ ἄνθρωποι ὑποτάσσονται, ὑπὸ τῶν ἰσχυροτάτων αὐτῶν συναισθημάτων κινούμενοι, εἰς νόμους, οὓς ἄλλως θὰ ἠθέτουν.

Ἴσως τινὲς προσβλέψωσιν ἄνευ θάρρους καὶ μετὰ δισταγμῶν πρὸς τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἰδεώδους ἀγωγῆς. Ἐλπίζομεν ὅμως, ὅτι ὑπάρχουσιν ἄλλοι, οἵτινες ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ ὑψηλῷ ἰδεώδει, ὅπερ ἡ μέθοδος αὕτη συνεπάγεται, θὰ δίδωσι τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ αὕτη ὑπ' ἀνθρώπων ἀκρατῶν τῶν ὁρμῶν αὐτῶν, ἀσυμπαθῶν καὶ νοῦ περιωρισμένου, ἀλλ' ἀπαιτεῖ ἀνθρώπους κεκτημένους τὰς ὑψίστας ἰδιότητες τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, θὰ ἀναγνωρίσωσιν αὐτὴν ἀρμόζουσαν εἰς μᾶλλον ἀνεπτυγμένας κοινωνίας. Θὰ ἐννοήσωσιν, ὅτι, ἐὰν πολλοὺς ἐπιβάλλη κόπους καὶ θυσίας, ἄφθονον ὑπισχνεῖται ἀμνητὸν εὐτυχίας ἐν πλησιαιτάτῳ καὶ ἐν ἀπωτέρῳ μέλλοντι. Θὰ ἴδωσι τέλος, ὅτι, ἐν ᾧ, ὡς ἐκ τῶν βλαβερῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων ἐπὶ τε τῶν γονέων καὶ τῶν τέκνων, κακὴ μέθοδος ἀγωγῆς εἶναι διττῶς ἐπάρατος, μέθοδος καλὴ εἶναι διττῶς εὐεργετικὴ, εὐεργετοῦσα τὸν παιδαγωγὸν ἅμα καὶ τὸν παιδαγωγούμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Τῶν πολιτικῶν ζητημάτων ἐξαιρουμένων, τὸ ζήτημα ὑπὲρ πᾶν ἄλλο μάλιστα διεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον παντὸς ἐν γένει, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ Ἑγγλου, εἰς ὃαν δὴποτε κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἂν ἀνήκῃ οὗτος, εἶναι ἡ κτηνοτροφία. Περὶ τὸ τέλος τῶν γευμάτων, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κυριῶν, ἐντὸς τῶν πανδοχείων τῶν χωρίων, ἔνθα ἐν ἡμέρᾳ πανηγύρεως συναθροίζονται οἱ χωρικοί, ἐντὸς αὐτῶν τῶν ταπεινῶν καπηλείων, τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας εἶναι πάντοτε τὸ αὐτό. Ὅταν οἱ πλοῦσιοι γαιοκτῆμονες ἔφιπποι ἐπιστρέψωσιν ἀπὸ τὸ κυνήγιον τῆς ἀλώπεκος, συνήθως συζητοῦσι περὶ ἵπποτροφίας, περὶ τοιοῦτου ἢ τοιοῦτου γένους ἵππων, περὶ τῶν διαφορῶν αὐτῶν πλεονεκτημάτων κ.τ.λ. Ἐὰν δὲ διατρίψωσιν ἡμέραν κυνηγοῦντες, ὑπὸ τῶν πιστῶν αὐτῶν κυνῶν βοηθούμενοι, ἡ συζήτησις περὶ αὐτοὺς στρέφεται καὶ περὶ τῆς διαίτης αὐτῶν. Καθ' ἑκάστην Κυριακὴν μετὰ τὴν λειτουργίαν, ἔταν οἱ χωρικοὶ ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καθ' ὁμίλους διασκορπίζονται, ἐκφέρουσι μὲν τὴν γνώμην αὐτῶν ἐπὶ τοῦ κηρύγματος, πλὴν καταλήγουσι πάντοτε εἰς κρίσεις ἐπὶ τοῦ καιροῦ, τῶν ἐσοδεῶν καὶ τῶν κτηνῶν, εἰτα δὲ καὶ εἰς συζητήσεις περὶ τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῆς φορδῆς καὶ τῶν θεραπευτικῶν ἐκάστης ἰδιοτήτων. Εἰς τὰς ἐπαύσεις καὶ αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ὑπηρεταί, καὶ αὐτοὶ οἱ ποιμένες καὶ οἱ χοιροδοσκοὶ ἀρέσκονται

παραβάλλοντες τὴν ἰδίαν ἑκαστος ἀγέλην καὶ ἐκ τῶν κρίσεων αὐτῶν ἐμφαίνονται παρατηρήσαντες μετὰ προσοχῆς τὰ κτήνη καὶ τὰ ποίμνια τῶν κυρίων αὐτῶν καὶ τὰ ἐκ τῆς διαφόρου διαίτης διάφορα ἀποτελέσματα. Ἡ διευθέτησις τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ στάβλου εἶναι θέμα ἀγαπητὸν ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, ὧν μέγα μέρος ἄλλοι μὲν τρέφουσι κύνας, ἄλλοι, νέοι, υἱοὶ πλουσίων, ἀσχολούμενοι εἰς διάφορα εἶδη ἀθλητισμοῦ, διατηροῦσι πλὴν τῶν κυνῶν καὶ ἵππους, καὶ τέλος ἄλλοι, οἱ πρεσβύτεροι, ἀναγινώσκουσι μετ' ἐνδιαφέροντος πᾶν ὅ,τι δημοσιεύεται ἐν σχέσει πρὸς τὴν γεωργίαν. Ἐν συνόψει λέγομεν, ὅτι ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ μεγάλη πλειονότης τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ, ἑκαστοι ἀναλόγως τῶν ἰδίων προτιμήσεων, φροντίζει περὶ τῶν ζώων, τῆς καταλλήλου ἀναπτύξεως καὶ τῆς εὐεξίας αὐτῶν.

Πλὴν περὶ σωματικῆς τῶν παίδων ἀγωγῆς τίς ποτε ἤκουσέ τι συζητούμενον εἴτε καθ' ὥραν γεύματος εἴτε ἐν ἄλλῃ οἰαδῇ ποτε συναναστροφῇ; Ποσάκις ἄρά γε ὁ πλούσιος γαιοκτῆμων, ὁ καθ' ἑκάστην ἐπισκεπτόμενος τοὺς στάβλους αὐτοῦ, ὁ αὐτοπροσώπως ἐξελέγχων τὴν περιποίησιν τῶν ἵππων αὐτοῦ, ὁ ἐπιθεωρῶν καὶ τὰ ἔτι κατώτερα κτήνη καὶ δίδων περὶ αὐτῶν ὁδηγίας, ποσάκις ἄρά γε ἐπισκέπτεται τὰ τέκνα αὐτοῦ, ἵνα μάθῃ τίνι τρόπῳ διαιτῶνται, πῶς ὁ ἐν τοῖς δωματίοις ἀνὴρ ἀνανεοῦται καὶ πῶς τὰ δωμάτια φωτίζονται; Τί ἄρά γε ἔχει μελετήσῃ περὶ ἀνατροφῆς βρεφῶν καὶ παίδων, ἐν ᾧ ἡ βιβλιοθήκη αὐτοῦ γέμει ἔργων πραγματευομένων περὶ γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας, ἅτινα συνήθως ἀναγινώσκει; Πάντες, γαιοκτῆμονες καὶ χωρικοί, γνωρίζουσιν ὅτι ὠρισμένον εἶδος τροφῆς ἔχει διὰ τὰ ζῶα παχυντικὰς ιδιότητας, ὅτι τὸ ξηρὸν χόρτον καὶ τὸ ἄχυρον εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον θρεπτικά, καὶ ὅτι μεγάλη ποσότης τριφύλλου βλάπτει· πόσοι ὅμως ἐξετάζουσιν ἂν ἡ παρεχόμενη

εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν εἶναι ἢ κατάλληλος καὶ τοιαύτη οἶαν ἀπαιτοῦσιν αἱ φυσιολογικαὶ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρίσκονται παῖδες ἐν ἀναπτύξει! Ἴσως νομίσωσί τινες, ὅτι ἡ ἀνωμαλία αὕτη προκύπτει εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀγροτῶν ἐκ τοῦ ὅτι τὰ ὕλικά αὐτῶν συμφέροντα στενώτατα συνδέονται πρὸς τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν, ἀλλ' ἡμεῖς βλέποντες τὴν αὐτὴν ἀντίθεσιν ὑφισταμένην καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις ἀπορρίπτομεν τὴν ἐξήγησιν ὡς ἀνεπαρκῆ. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἄστοι οἱ ἀγνοοῦντες ὅτι οἱ ἵπποι, ἀφ' οὗ φάγωσι, βλάπτονται, ἐὰν ἀμέσως ἐργασθῶσιν, οὐδεὶς ὅμως ἴσως εὐρεθῇ μεταξὺ αὐτῶν, ὅστις νὰ ἔχη σκεφθῇ, ἂν ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ γεύματος τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν μαθημάτων. Καὶ δὴ, καλῶς ἐξεταζομένου τοῦ ζητήματος, ἔκαστος ἀνὴρ θὰ ἀποκαλυφθῇ λεληθότως σκεπτόμενος ὅτι ἡ περὶ τῶν τέκνων μέριμνα δὲν ἀνάγεται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ καὶ ὅτι εἶναι «δουλειὰ τῶν γυναικῶν», ὑπονοῶν ὅτι τοιαῦται μικροῦ λόγου ἄξιαι ὑποθέσεις ἀπάδουσι πρὸς τὴν ἀνδρικὴν ἀξιοπρέπειαν.

Ἀφ' οἷας δὴποτε ἀπόψεως καὶ ἂν θεωρήσωμεν τὸ ζήτημα, εὐρίσκομεν παράδοξον ὅτι, ἐν ᾧ τὸ τρέφειν ταύρους πρώτης ποιότητος νομίζεται ἀσχολία εἰς τὴν ἄνδρες πεπαιδευμένοι καταναλίσκουσιν εὐχαρίστως πολὺν χρόνον καὶ σκέψιν πολλήν, ἢ ἀνατροφήν ἀνθρώπων ὥραιων καὶ καλῶς διαπεπλασμένων χαρακτηρίζεται ἀναξία τῆς προσοχῆς αὐτῶν. Μητέρες ἐλάχιστα διδαχθεῖσαι πλὴν ξένων τινῶν γλωσσῶν, μουσικῆς καὶ συμπληρωματικῶν ἀχρήστων γνώσεων, βοηθοῦμεναι ὑπὸ τροφῶν κεκτημένων ἀφθονίαν παλαιῶν προλήψεων, ὀρίζονται ἐπιστάτιδες τῆς ὅλης διαίτης τῶν παίδων, ἐν ᾧ οἱ πατέρες ἀναγινώσκουσιν ἔργα καὶ περιοδικά, φοιτῶσιν εἰς γεωργικὰ συνέδρια, ἀσχολοῦνται εἰς πειράματα καὶ συζητοῦσι περισπουδᾶτως, ποῖον τὸ κάλλιστον

μέσον πρὸς ἐκπάχυνσιν τῶν χοίρων. Μυρίους κόπους καταβάλλομεν, ἵνα γυμνάσωμεν ἵππους δι' ἵπποδρομίας, πλὴν οὐδεμίαν φροντίδα, ἵνα μορφώσωμεν ἀθλητάς. Μεταξὺ τῶν πολλῶν παραδόξων, ἅτινα ὁ *Culliver*¹ διηγείται περὶ τῶν κατοίκων τῆς Λαπόστης, ἡδύνατο κάλλιστα νὰ προσθέσῃ, ὅτι διαγωνίζονται τίς κάλλιον νὰ ἐκθρέψῃ ξένων ὄντων γόνους, ἀκηδούντες τῶν ἰδίων τέκνων, χωρὶς τοῦτο κατ' οὐδὲν τῶν λοιπῶν παραδοξολογιῶν νὰ ὑστερήῃ.

Ἐν τούτοις τὸ ζήτημα εἶναι σπουδαιότατον. Φαίνεται μὲν γελοία ἢ ἀντίθεσις, ἀλλὰ συνεπάγεται γεγονὸς ἐν ἑαυτῇ σοβαρὸν καὶ λίαν ἡμῖν ἐπιζήμιον. Ὁξύνους συγγραφεὺς² παρατηρεῖ, ὅτι τὸ πρῶτιστον ἐφόδιον τῆς ἀτομικῆς ἐν τῇ ζωῇ ἐπιτυχίας εἶναι τὸ εἶναι τινα «ζῶον τέλειον» (*a good animal*) καὶ τῆς ἐθνικῆς εὐημερίας ἐφόδιον τὸ εἶναι τὸ ἔθνος «ἔθνος ζῶων τελείων». Διότι οὐ μόνον ἡ λύσις τῶν μαχῶν συνήθως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς τόλμης τῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐμπορικῇ ἀνταγωνισμῷ μεγάλως συμβάλλει πρὸς νίκην ἡ σωματικὴ ἀντοχὴ τῶν παραγωγέων. Μέχρι τοῦδε ἐν οὐδετέρῳ τῶν πεδίων τούτων εἶχομεν λόγον νὰ φοβώμεθα τὸν μετὰ ξένων ἐθνῶν ἀγῶνα, ἀλλ' ἤδη πολλὰ προγνωστικὰ σημεῖα προαγγέλλουσιν ἡμῖν, ὅτι, ἵνα διατηρήσωμεν ὅ,τι κεκτήμεθα, ὀφείλομεν νὰ ἐντείνωμεν ἀπάσας ἡμῶν τὰς δυνάμεις. Σήμερον ὁ ἀγὼν τοῦ βίου τόσον ὀξύνεται, ὥστε ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἀνθιστάμενοι ἀνευ ζημίας, χιλιάδες δὲ υποχωροῦσιν υποκύπτοντες ὑπὸ τὸ βάρος τῶν καθ' ἡμέραν γεννωμένων δυσχερειῶν. Ἐὰν δὲ κατὰ τὰ φαινόμενα ἡ κατάστασις ἐξακολουθήσῃ ἔτι μᾶλλον

¹ Μυθικὸν πρόσωπον τῆς γνωστῆς μυθιοστορίας τοῦ Swift «Εἰς τὴν χώραν τῶν νάνων».

² Ὁ Ἀμερικανὸς Ἑμερσον.

ἐντεινομένη, καὶ αὐτοὶ οἱ ἰσχυρότατοι θέλουσιν αἰσθανθῇ τὴν κλόνησιν. Ὅθεν ἀποδαίνει λόγος ὑψίστης καὶ ἰδιαιτάτης σπουδαιότητος ἡ ἀγωγή τῶν παιδῶν οὕτω νὰ διεξάγῃται, ὥστε οὐ μόνον διανοητικῶς νὰ παρασκευάζῃ αὐτοὺς πρὸς τὴν μέλλουσαν πάλην, ἀλλὰ καὶ σωματικῶς νὰ ἐνισχύῃ, προβλέπουσα πολλαπλᾶς βλάβας καὶ κακώσεις.

Εὐτυχῶς ἤρξατο τὸ ζήτημα ἐπισῦρον τὴν προσοχήν· ὁ δὲ Kingsley¹ διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἀντιδρᾷ κατὰ τῆς ὑπερβολικῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως ἐναντίον αὐτῆς ἀποφαινόμενος· ἡ ἀντίδρασις αὕτη, ὡς πᾶσα συνήθως ἀντίδρασις, κατὰ τι ὑπερβαίνει τὰ ὅρια.

Ἐπίσης τὰ κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ἐφημερίδας δημοσιευόμενα ἄρθρα ἐμφαίνουσι ποιάν τινα μέριμναν τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, ἡ δὲ σύστασις σχολῆς σκοπίμως ἐπονομασθείσης τῆς τῶν «Ῥωμαλέων Χριστιανῶν» «*Muscular Christianity*» προϋποτίθῃσι τὴν ὁσημέραι αὐξανομένην γνώμην ὅτι αἱ νῦν ἐν χρήσει παιδαγωγικαὶ ἡμῶν μέθοδοι ἀνεπαρκῶς φροντίζουσι περὶ τῆς σωματικῆς τῶν παιδῶν εὐεξίας. Τούτων οὕτως ἐχόντων νομίζομεν τὸ θέμα ὄριμον πρὸς συζήτησιν.

Ὁ πρὸς ἐπίτευξιν κεείμενος σκοπὸς εἶναι ὁ ἐξῆς· ἡ κατ' οἶκον διαίτα τῶν παιδῶν καὶ ἡ ἐν τῇ σχολῇ νὰ συμφωνῶσι πρὸς τὰς καθιερωθείσας ἀρχὰς τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Καιρὸς νὰ ἴδωμεν τὰ τέκνα ἡμῶν συμμετέχοντα τῶν πλεονεκτημάτων, ὧν τὰ πρόδατα καὶ οἱ βόες ἀπολαύουσιν ἐκ τῶν νεωτάτων ἀνακαλύψεων τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας. Οὐδαμῶς ἀμφισβητοῦμεν τὴν μεγίστην σπουδαιότητα τῆς διατροφῆς ἱππων καὶ ἐκπαχύνσεως χοίρων, ἀλλ' ἀπλῶς τολμῶμεν νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ὅτι τῆς διαπλάσεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὑγιῶν, ἐχούσης

¹ Ἄγγλος μυθιστοριογράφος.

ἐπίσης ποιάν τινα σημασίαν, θεωροῦμεν καλὸν νὰ ἐφαρμόζωνται ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, ὡς ἐφαρμόζονται ἐπὶ τῶν ζώων, τὰ νέα συστήματα, ἅτινα καθιεροῦσιν ἢ τε θεωρητικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐμπειρικὴ. Ἐπὶ τῷ παραλληλισμῷ τούτῳ πολλοὶ θεδαίως θὰ ἐκπλαγῶσιν—ἴσως δὲ καὶ προσβληθῶσί τινες—, οὐχ ἦττον εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον (δεινὸν δὲ πρὸς κέντρα λακτί-
ζειν) ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τοὺς αὐτοὺς ὀργανικοὺς νόμους, εἰς οὓς ὑπόκεινται τὰ κατώτερα ζῷα. Οὐδεὶς ἀνθρωπο-
λόγος, οὐδεὶς φυσιολόγος, οὐδεὶς χημικὸς θὰ διστάσῃ πρὸς στιγμὴν νὰ ἐπιθεδαιώσῃ, ὅτι αἱ γενικαὶ ἀρχαί, αἱ ἀληθεύουσαι διὰ τὰς ζωτικὰς λειτουργίας τῶν ζώων, ἀληθεύουσιν ἐπίσης καὶ διὰ τὰς ζωτικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο δὲ εἰλικρινῶς παραδεχόμενοι εὐρίσκομεν ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ γεγονότι τὴν ἀμοιβὴν ἡμῶν, διότι ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ζώων παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων ἐξάγομεν γενικὰς ἀρχάς, ὅφ' ὧν ὁδηγούμεθα πρὸς ἴδιον ἡμῶν ὄφελος. Ἡ ἐπιστήμη τῆς ζωῆς, ἂν καὶ εὐρισκομένη ἐν σπαργάνοις καὶ οὖσα στοιχειωδεστάτη, οὐχ ἦττον κέκτηται θεμελιώδεις τινὰς ἀρχάς, ὅφ' ὧν στηρίζεται ἡ ἀνάπτυξις πάσης ὀργανικῆς ζωῆς, τῆς ἀνθρωπίνης μὴ ἐξαιρουμένης. Ἐκεῖνο ὅπερ ἤδη ὑπολείπεται καὶ ὅπερ ἡμεῖς προτιθέμεθα εἶναι νὰ ὑποδείξωμεν μέχρι τινός, ποῖα ἡ ἐπίδρασις τῶν θεμελιωδῶν τούτων ἀρχῶν ἐπὶ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν.

Ἐν ταῖς κοινωνίαις πάσαις πάντοτε διαγινώσκομεν τὴν ὑφισταμένην τάσιν, ἣν ἔχουσι τὰ γεγονότα μεταβαλλόμενα νὰ δι-
δέχωνται ἄλληλα· οὕτω π. χ. βλέπομεν δεσποτικὰ πολιτεύματα ἀνακηρυσσόμενα μετὰ τὰς ἐπαναστάσεις, ἐν Ἀγγλίᾳ παρ' ἡμῖν, συντηρητικὰς ἀρχάς ἐπικρατούσας μετὰ περίοδον μεταρρυθμίσεων, βίον ἀσκητικὸν διαδεχόμενον ἡθὴ ἐκκληυμένα καὶ τἀνάπαλιν· ἐν τῷ ἐμπορίῳ ὑψώσεις ὑπερβολικὰς καὶ τρο-

μερὰς ἐκπτώσεις, προκαλούσας φόβον, πανικόν¹ ἐν τῇ συρμῇ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ ταλαντευομένους ἀπὸ τοῦ ἐνὸς γελοίου ἄκρου μέχρι τοῦ ἀντιθέτου κ.τ.λ. Ἡ πρὸς ἀλλαγὴν αὕτη τάσις οὐχ ἥττον ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν συνηθειῶν τῆς ἡμερησίας ἡμῶν ζωῆς, ἐπὶ τοῦ τρόπου τοῦ τρέφεσθαι καὶ ἐπομένως ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου διαίτης τῶν παιδῶν. Μετὰ διάστημα χρονικόν, καθ' ὃ πρὸ παντὸς οἱ ἄνθρωποι ἐπεδόθησαν εἰς ἀληθὴ φαγησιπόσια, ἐπῆλθεν ἐποχὴ σχετικῆς ἐγκρατείας, ἥς τὸ ἀπώτατον ἄκρον εἶναι ἢ ἀποχὴ ἀπὸ παντὸς οἰνοπνευματώδους ποτοῦ¹ καὶ ἢ φυτοφαγία, ἐμπρακτοὶ τρόπον τινὰ διαμαρτυρίαι κατὰ τῶν προηγηθεισῶν καταχρήσεων. Σὺν τῇ μεταβολῇ ταύτῃ ἐν τῇ διαίτῃ τῶν ἀνδρῶν ἀνάλογος ἐπετελέσθη μεταβολὴ ἐν τῇ διαίτῃ τῶν παιδῶν. Αἱ πρὸ ἡμῶν γενεαὶ ἐνόμιζον, ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον ἔτρωγεν ὁ παῖς, τόσῳ καὶ καλλίτερον δι' αὐτόν· σήμερον ἔτι παρὰ τοῖς ἀγροτικοῖς πληθυσμοῖς καὶ ἐν ἀπομεμακρυσμέναις ἐπαρχίαις, ὅπου αἱ παραδόσεις διατηροῦνται περισσότερον, ὑπάρχουσι γονεῖς ἐθίζοντες τὰ τέκνα αὐτῶν νὰ τρώγῃσι κατὰ κόρον. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων, αἵτινες κυρίως διενεργοῦσι τὴν ἀντίδρασιν ταύτην ὑπὲρ τῆς ἐγκρατείας, βλέπομεν τοὺναντίον τάσιν ὀριστικὴν οἱ παῖδες νὰ τρέφονται ἀνεπαρκῶς μᾶλλον, καὶ οὐχὶ ὑπὲρ τὸ δέον. Ἡ ὑπὸ τῶν γονέων ἐκδηλουμένη ἀπέχθεια πρὸς τὴν «προηγηθεῖσαν κτηνωδίαν» ἐμφαίνεται πρὸ παντὸς ἐν τῇ διαίτῃ τῶν τέκνων αὐτῶν ἢ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαίτῃ· διότι, ἐν ᾧ ἡ ὑποκριτικὴ αὐτῶν ἀγάπη πρὸς τὴν ἀσκητικὴν ζωὴν κωλύεται ἐν τῇ πράξει ὡς ἐκ τῶν πολλαπλῶν αὐτῶν ὀρέξεων, ἐξασκεῖται ἐλευθέρως ἐν τῇ διατάξει τῆς διαίτης τῶν νέων.

Εἶναι ἀλήθεια ἀφ' ἑαυτῆς ἀποδεικνυμένη ὅτι τὸ τρέφεσθαι

¹ Tectotalism.

καθ' ὑπερβολὴν ὥς καὶ τὸ ἀνεπαρκῶς τρέφεσθαι εἶναι ἐξ ἴσου βλαβερὰ. Πλὴν, δύο κακῶν προκειμένων, τὸ μὴ χειρὸν βέλτιστον, τοῦτο δὲ ἐνταῦθα εἶναι τὸ πρῶτον. Διότι, ὥς γράφει ἀνὴρ κεκτημένος ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου μεγάλην αὐθεντίαν, «τὰ ἀποτελέσματα τῆς πολλῆς τροφῆς εἶναι ἦττον ἐπιζήμια καὶ εὐκολώτερον θεραπεύονται τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀσιτίας». Ἐκτὸς τούτου, ὅταν οὐδείς ἀκρίτως ἐπεμδαίνει, ἐξαναγκάζων τοὺς παῖδας νὰ τρώγωσιν, οὗτοι ἀφ' ἐαυτῶν σπανίως τρώγουσι κατὰ κόρον. «Ἡ τάσις πρὸς κατάχρησιν εἶναι ἐλάττωμα τῶν ἀνδρῶν μᾶλλον ἢ τῶν νέων, οἵτινες γίνονται λαίμαργοι καὶ ἀγαπῶσι τὰς ἀπολαύσεις μόνον ἐκ σφάλματος τῶν παιδαγωγούντων αὐτούς». Τὸ σύστημα τοῦτο τοῦ περιορισμοῦ εἰς τὴν τροφήν, τὸ θεωρούμενον ἀναγκαῖον ὑπὸ πολλῶν γονέων, βασιζέται ἐπὶ ἀτελῶν παρατηρήσεων καὶ κρίσεων σφαλερῶν. Πληθώρα νόμων ὑφίσταται ἐν τῷ οἴκῳ, ὥς καὶ ἐν τῷ κράτει, εἰς δὲ νόμος μάλιστα ἐπιζήμιος εἶναι τὸ ὀρίζειν τὸ ποσὸν τῆς τροφῆς τῶν παίδων.

Ὅφειλομεν ἄρα γε νὰ ἐπιτρέπωμεν εἰς τοὺς παῖδας νὰ ὑπερπληρῶσι τὸν στόμαχον αὐτῶν, νὰ τρώγωσι γλυκὰ μέχρι κόρου καὶ νὰ ἀσθενῶσι κατόπιν, ὥς τοῦτο ἐξάπαντος θὰ συμβῇ; Οὕτως ἐκφερομένη ἡ ἐρώτησις μίαν μὲν μόνην ἀπάντησιν ἐπιδέχεται, πλὴν καὶ θίγει ἀκριβῶς τὸ ὑπὸ συζήτησιν σημεῖον. Φρονοῦμεν, ὅτι, ἀφ' οὗ τὸ συναίσθημα τῆς πείνης χρησιμεύει ὡς ἀσφαλῆς ὁδηγὸς εἰς πάντα τα κατώτερα ζῷα, ὡς ἀσφαλῆς ὁδηγὸς τοῦ βρέφους, ἀσφαλῆς ὁδηγὸς τοῦ ἀσθενοῦς—καὶ ἀσφαλῆς ὁδηγὸς πασῶν τῶν ἀνὰ τὰ διάφορα μέρη τῆς ὑψηλοῦ διεσπαρμένων ἀνθρωπίνων φυλῶν—καὶ παντὸς ἔτι ἀνθρώπου διάγοντος βίον σῶφρονα, δυνάμεθα ἐκ τούτων μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι χρησιμεύει καὶ διὰ τοὺς παῖδας ὡς ὁδηγὸς ἀσφαλῆς. Τῇ ἀληθείᾳ παράδοξον θὰ ἐνομίζομεν, ἂν ὁ γενι-

κός οὗτος κανὼν ὁ ἐν παντὶ ἰσχύων ἐνταῦθα ἀπεδείκνυτο ἀνάξιος πίστεως.

Ἴσως τινὲς μετ' ἀδημονίας ἀναγνώσῃσι τὰ ἀνωτέρω, ὅτε δυνάμενοι νὰ ἀναφέρωσι παραδείγματα, κατ' αὐτοὺς τελείως ἀναιροῦντα τὴν θεωρίαν ἡμῶν. Πλήν, ἂν καὶ βεβαίως θὰ φανώμεν μωρίαν λέγοντες, ἐν τούτοις ἀρνούμεθα πᾶν κῦρος εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα, οἷα δῆποτε καὶ ἂν ᾦσι, καὶ ἐπιμένομεν εἰς τοῦτο, διότι ἀληθῶς ταῦτα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποτελέσματα τοῦ σφαλεροῦ συστήματος, ὅπερ φαίνονται δικαιολογούντα. Εἶναι τάσις πρὸς ἀπόλαυσιν, φυσικὴ ἀντίδρασις γεννηθεῖσα ἐκ τῆς ἀσκητικῆς διαίτης, εἰς ἣν οἱ παῖδες ὑποβάλλονται, ἥτις καὶ ἐν σμικρῷ ἐπικυροῖ τὸ κοινῶς παρατηρούμενον γεγονός ὅτι οἱ κατὰ τὴν νεότητά αὐτῶν ὑποβληθέντες εἰς αὐστηροτάτην πειθαρχίαν, ἄνδρες γενόμενοι, παρεκτρέπονται εἰς βίον ἄσωτον καὶ ἀκρατῆ. Εἶναι ὁρμὴ ἀνάλογος πάντοτε ἐν σμικρῷ πρὸς τὰ φρικώδη ἐκεῖνα φαινόμενα, τὰ ἄλλοτε οὐχὶ σπάνια εἰς τὰς μονάς, ἔνθα οἱ μοναχοὶ μετέπιπτον αἰφνιδίως ἀπὸ τῆς ἄκρας αὐστηρότητος εἰς δαιμονιώδη ἀκολασίαν. Ταῦτα δὲ πάντα ἀπλῶς ἐμφαίνουσι τὴν ἀκαταμάχητον δύναμιν ἐπιθυμιῶν ἐπὶ πολὺ συγκρατουμένων. Παραβάλαμεν τὰς συνήθεις ὁρέξεις τῶν παιδῶν καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν οὗτοι διαιτῶνται. Ἡ πρὸς τὰ γλυκὰ ἀγάπη εἶναι καταφανὴς καὶ σχεδὸν γενικὴ παρ' αὐτοῖς. Πλήν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, οἱ πλεῖστοι τῶν γονέων θεωροῦσι τοῦτο ἔνδειξιν λαιμαργίας, ἣν ἔχουσι καθήκον νὰ πολεμῶσιν, ὡς πᾶσαν ἄλλην κατωτέραν ἐπιθυμίαν πρὸς ὕλικας ἀπολαύσεις. Ὁ φυσιολόγος ὅμως, ὅστις πολλὰ μελετήσας καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὐδὲν σεβαστότερον τῆς φυσικῆς διατάξεως τῶν πραγμάτων, ὑπολογίζει ὅτι ἢ πρὸς τὰ γλυκὰ ἀγάπη τῶν παιδῶν προέρχεται ἐκ σπουδαιότερου τινὸς λόγου, καὶ οὐχί, ὡς κοινῶς πιστεύεται, ἐξ ἀπλῆς λαιμαργίας.

Καὶ ὄντως, ἐρευνῶν εὐρίσκει, ὅτι τὸ σάκχαρον μεγάλως συντελεῖ εἰς τὰς διαφόρους τοῦ σώματος λειτουργίας. Ἡ σακχαρίνη καὶ αἱ λιπαραὶ οὐσίαι ὀξειδοῦνται ἐν τῷ σώματι καὶ ἀναπτύσσουσι θερμότητα. Ἔτι μᾶλλον· ἐν αὐτῷ τῷ σώματι λαμβάνει χώραν χημικὴ τις ζύμωσις, μεταβάλλουσα εἰς σάκχαρον πολλὰς οὐσίας, ἵνα οὕτως ἐξ αὐτῶν γεννηθῇ ἡ ἀναγκαία εἰς τὸν ἄνθρωπον ζωικὴ θερμότης. Οὐ μόνον τὸ ἄμυλον μεταβάλλεται εἰς σάκχαρον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πέψεως, ἀλλ' ὁ *Claude Bernard* ἀπέδειξεν, ὅτι τὰ πλεῖστα συστατικὰ τῆς διαφόρου ἡμῶν τροφῆς τὴν αὐτὴν ὑφίστανται ἀλλοίωσιν ἐν τῷ ἥπατι, ὅπερ κατ' αὐτὸν εἶναι μηχανὴ τοῦτο τὸ ἔργον ἐκτελοῦσα. Εἶναι δὲ τοιαύτη ἐπείγουσα ἐν ἡμῖν ἡ ἀνάγκη τοῦ σακχάρου, ὥστε διὰ τῆς πέψεως δύναται νὰ ἐξαχθῇ σάκχαρον ἐξ αὐτῶν τῶν ἀζωτούχων οὐσιῶν ἐλλείψει ἄλλων καταλληλοτέρων. Ἡδὴ, ἐὰν ἐκ παραλλήλου θέσωμεν τὰ ἐξῆς δύο γεγονότα· ὅτι οἱ παῖδες μεγάλην αἰσθάνονται προτίμησιν πρὸς τὴν πολυτίμον ταύτην θερμότητα, τὸ σάκχαρον, μεγάλην δ' ἀπέχθειαν πρὸς τὸ λίπος, ὅπερ εἶναι τροφή τὴν μεγίστην ἀναπτύσσουσα θερμότητα, κατὰ τὴν καῦσιν, ἀναγκαζόμεθα δικαίως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ μὲν ἀναπληροῖ τὴν δέ, καὶ ὅτι τὸ σῶμα ἀπαιτεῖ περισσότερον σάκχαρον ἐλλείψει τοῦ ἀναγκαίου λίπους. Ἐπίσης πολὺ ἀγαπῶσιν οἱ παῖδες τὰ ὀπωρικά, ἀπλήστως δὲ καταδρόχθιζουσιν αὐτὰ καὶ ἄωρα ἔτι ὄντα. Εἶναι δὲ τὰ φυτικὰ ὀξέα, ὡς καὶ τὰ μεταλλικά, τονωτικὰ κάλλιστα καὶ ἐπομένως λίαν εὐεργετικά, ὅταν λαμβάνωνται ἐν μετριότητι· πλὴν λαμβανόμενα ὑπὸ τὴν φυσικὴν αὐτῶν μορφήν ἔχουσιν ἔτι πλεονακτήματα. «Αἱ ὄριμοι ὀπῶραι», λέγει ὁ ἱατρὸς *Andrew Combe*,

¹ Μέγας Ἀγγλὸς ἱατρὸς ἀποθανὼν ἐν ἔτει 1847, συγγραφέας σπουδαίου ἔργου «Περὶ ἠθικῆς καὶ σωματικῆς διαίτης τῶν παιδῶν».

«ἐν Εὐρώπῃ καταναλίσκονται ἐν ποσότητι μείζονι ἢ παρ' ἡμῖν» (ἐν Ἀγγλίᾳ) εἶναι δὲ πρὸ πάντων ὠφέλιμοι ἐν ἡ περιπτώσει» τὰ ἔντερα ἀτελῶς ἐνεργοῦσιν». Ὅθεν ἐκ τούτων πάντων γίνε-
ται καταφανής ἡ μεγάλη ἀσυμφωνία, ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ τῶν
ἐξ ἐνστίκτου ἀναγκῶν τῶν παίδων καὶ τῆς διαίτης, ἣν ἐπιδύ-
λομεν αὐτοῖς. Ἴδου ἀνεγράψαμεν δύο κυριωτάτας ὁρέξεις, κατὰ
πᾶσαν πιθανότητα ἐμφαινούσας ἰδιαζούσας ἀνάγκας τῆς κρά-
σεως τοῦ παιδός, οὐ μόνον δὲ τὰς ἀνάγκας ταύτας παραγνωρί-
ζομεν, ἀλλὰ καὶ γενικῶς ἀπαγορεύομεν τὴν θεραπείαν αὐτῶν.
Τί δὲ δίδομεν εἰς τοὺς παῖδας; Ἄρτον καὶ γάλα τὴν πρωΐαν,
τέϊον, ἄρτον καὶ βούτυρον καθ' ἑσπέραν, ἢ ἄλλην τινὰ ἐπίσης
ἀνούσιον τροφήν, αὐστηρότατα τηροῦντες τὴν δίαιταν ταύτην,
ἀρνούμενοι πᾶσαν ἱκανοποίησιν τῶν ὁρέξεων, ἣν θεωροῦμεν
περιττὴν καὶ δὴ ἐπιβλαβή. Τὰ ἐκ τοῦ τοιοῦτου συστήματος
ἀποτελέσματα εἶναι τὰ ἐξῆς· ὅταν οἱ παῖδες ἐν ἡμέρᾳ ἐορτῆς
εὐρεθῶσι πρὸ ἀφθόνων γλυκισμάτων, ἢ ὅταν εἰσέλθωσιν εἰς
ζαχαροπλαστεῖον μόνοι, οἰκονομήσαντες πρὸς τοῦτο μικρὸν χρη-
ματικὸν ποσόν, ἢ ὅταν κατὰ τύχην ἐπιτραπῇ εἰς αὐτοὺς ἡ
ἐλευθέρα εἰσοδος ἐντὸς κήπου ὀπωροφόρων δένδρων, αἱ ἐπὶ
μακρὸν συγκρατούμεναι καὶ ἐπομένως ἀκατάσχετοι αὐτῶν ὁρέ-
ξεις ἄγουσιν αὐτοὺς εἰς ὑπερβολὰς καὶ καταχρήσεις. Αἱ ὀλίγαι
αὗται στιγμαὶ εἶναι ἀληθεῖς ἀπόκρηφ διὰ τοὺς παῖδας, οἵτινες
ἄφ' ἑνὸς χαίρουσι διὰ τὴν ἀποτίναξιν τοῦ συνήθους περιορι-
σμοῦ καὶ ἄφ' ἑτέρου συναισθάνονται ὅτι μακρὰ ἔπεται νηστεία.
Ὅταν δὲ μετὰ τοιαύτας ἀταξίας ἐκδηλωθῶσι τὰ ἐκ τούτων
κακά, προβάλλεται ὡς ἀξίωμα ὅτι οἱ παῖδες δὲν πρέπει νὰ ἀφί-
νωνται ἐλευθεροὶ νὰ ἱκανοποιῶσι τὰς ἑαυτῶν ὁρέξεις! Τὰ κατα-
στρεπτικὰ ἀποτελέσματα διαίτης οὐχὶ φυσικῆς ἀναφέρονται ὡς
ἀποδεικνύοντα τὴν περαιτέρω ἀνάγκην τοιαύτης διαίτης! Ὅθεν
ὑποστηρίζομεν, ὅτι ἐσφαλμένως κρίνουσιν οἱ δικαιολογοῦντες

τὸ σύστημα τοῦτο. Λέγομεν, ὅτι, ἐὰν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς παῖδας καθ' ἡμέραν νὰ μετέχωσι τῆς γευστικωτέρας καὶ μάλλον εὐαρέστου τροφῆς, ἣς ἐν αὐτοῖς ὑφίσταται φυσιολογικὴ ἀνάγκη, σπανίως θὰ μετέπιπτον εἰς καταχρήσεις, ὡς νῦν μεταπίπτουσιν εὐκαιρίας τυχοῦσης. Ἐὰν κατὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ ἱατροῦ Combe ἐδίδομεν αὐτοῖς ὀπωρικὰ τακτικῶς μετὰ ἕκαστον γεῦμα καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς ἀκαταλλήλους ὥρας, δὲν θὰ ἐγεννᾶτο ἐν αὐτοῖς ἡ ἐπιθυμία νὰ καταδροχθίζωσιν ἄώρους ὀπώρας καὶ μῆλα ἄγρια. Καὶ οὕτω καθεξῆς ἐν ἐκάστη περιπτώσει.

Οὐ μόνον δὲ θεωροῦμεν ἰσχυροὺς τοὺς λόγους οἵτινες ἐξ ἐπαγωγῆς ἄγουσιν ἡμᾶς νὰ ἔχωμεν πεποίησιν εἰς τὰς ὁρέξεις τῶν παίδων, καὶ ἀσθενεῖς τοὺς τάναντία ὑποστηρίζοντας, ἀλλ' ἔτι μάλλον νομίζομεν, ὅτι πλὴν τούτων οὐδένα ἄλλον γνώμονα ἀξιόπιστον ἔχομεν. Ποίαν ἀξίαν κέκτηται ἡ κρίσις τῶν γονέων, ἡ οὕτω καθιερωθεῖσα ὡς κανὼν; Ὅταν ὁ παῖς, ὡς ὁ ἐν τῷ γνωστῷ ἔργῳ τοῦ Δίκηνς "Ολιβερ Τουίστ, «θέλῃ κι ἄλλο», ἡ δὲ μήτηρ ἢ ἡ παιδαγωγὸς ἀρνήται, ἐπὶ τίνος στηρίζει τὴν ἀρνήσιν αὐτῆς ταύτην; Ἐπὶ τῆς γνώμης ὅτι ἔφαγεν οὗτος ἐπαρκῶς. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ γνώμη αὕτη ποῦ στηρίζεται; Οὐδεμία βεβαίως μυστικὴ συνεννόησις ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ στομάχου τοῦ παιδός, οὐδεμία μαντικὴ δύναμις ἐπιτρέπουσα αὐτῇ νὰ διαγινώσκῃ τὰς ἀνάγκας τοῦ σώματος αὐτοῦ. Πόθεν ἄρά γε τόσον ἀσφαλῶς ἀποφαίνεται; Ἀγνοεῖ λοιπόν, ὅτι ἡ πλείων ἢ ἥττων ἀνάγκη τροφῆς ἐκ πολλῶν καὶ πολυπλόκων αἰτίων ἐξαρτᾶται, ὅτι ποικίλλει ἀναλόγως τῆς θερμοκρασίας, τῶν ὑγρομετρικῶν μεταβολῶν, τῆς ἐν τῇ ἀτμο-

¹ Φράσις καταστᾶσα παροιμιώδης ληφθεῖσα ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ μεγάλου Ἀγγλοῦ μυθιστοριογράφου Δίκηνς, ἐν τῷ ὑποφ. ὁ ἥρωας ὁ μικρὸς "Ολιβερ εἰς μυρίας ὑπόκειται στερήσεσι.

σφαίρα ηλεκτρικῆς πιέσεως, ποικίλλει ἐπίσης ἀναλόγως τῆς διαφόρου ἀσκήσεως, τοῦ εἶδους καὶ τοῦ ποσοῦ τῆς κατὰ προηγούμενον γεῦμα ληφθείσης τροφῆς καὶ ἀναλόγως τῆς ταχύτητος τῆς πέψεως; Πῶς λοιπὸν δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ ὑπολογίσῃ τὰ ἐκ τοιοῦτου συνδυασμοῦ αἰτιῶν ἀκριβῆ ἀποτελέσματα; Γνωρίζομεν μικρὸν πενταετῆ παῖδα καλῶς διαπεπλασμένον, ὑψηλότερον τοῦ συνήθους κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην, ὑγιᾶ καὶ ζωηρόν, οὗτινος ὁ πατὴρ ἔλεγεν ἡμῖν· «οὐδὲν ἀξιόπιστον μέτρον »βλέπω, δι' οὗ νὰ κανονίσω τὸ διὰ τὸν υἱόν μου κατάλληλον »ποσὸν τροφῆς. Δὲν τολμῶ νὰ εἶπω «αὐτὸ ἀρκεῖ» φοβούμενος »ὅτι ἴσως σφάλλομαι ἐν τῷ ὑπολογισμῷ μου, καὶ ἐπομένως »ἐπιτρέπω εἰς αὐτὸν νὰ τρώγῃ ὅσον θέλει». Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων δὲ πᾶς τις θὰ ἔκρινε τὴν μέθοδον σῶφρονα καὶ ὀρθήν. Καὶ ὄντως ἢ εἰς τὴν ἑαυτῶν κρίσιν πεποιθήσις, μεθ' ἧς οἱ πλείστοι γονεῖς ὀρίζουσι τίνες αἱ ἀνάγκαι τοῦ στομάχου τῶν τέκνων αὐτῶν, ἀποκαλύπτει αὐτοὺς ἀμαθεῖς τῶν νόμων τῆς φυσιολογίας· ἐὰν πλείονα ἐγίνωσκον, θὰ ἦσαν ταπεινότεροι. «Εἶναι μετριόφρων τοῦ σοφοῦ ἢ οἷσις παραβαλλομένη πρὸς τὸ ὑπερφίαλον τοῦ ἀμαθοῦς». Ὅταν συγκρίνωμεν τὴν πλήρη αὐτοπεποιθήσεως γνώμην ἀπείρου ἱατροῦ καὶ τὴν σῶφρονα ἐπιφύλαξιν πεπειραμένου ἐπιστήμονος, ἐν τῇ διαφορᾷ ταύτῃ διαγινώσκομεν πόσον ἐπισφαλεῖς εἶναι αἱ κρίσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ πόσον ἄπταιστος ἢ ὑπὸ τῆς Φύσεως προδιαγεγραμμένη τῶν πραγμάτων διάταξις. Ἐπίσης, ἐὰν ἐγκύψωμεν ἐν τῇ ἔργῳ τοῦ *Sir John Forbes*¹ «Περὶ Φύσεως καὶ Τέχνης ἐν τῇ θεραπευτικῇ», βλέπομεν ὅτι ὅσα πλείονας γνώσεις κέκτηνται

¹ Sir John Forbes (1877-1861) Σκωτὸς ἱατρός, συγγραφεὺς πολλῶν ἱατρικῶν συγγραμμάτων, συνεργασθεὶς ἐν τῇ «Ἐγκυκλοπαίδειᾳ τῆς Πρακτικῆς ἱατρικῆς».

οἱ ἄνθρωποι τῶν νόμων τῆς Ζωῆς, τόσῳ ἐλαττοῦται ἢ εἰς αὐτοὺς πεποίθησις αὐτῶν καὶ ἐνισχύεται τὸ πρὸς τοὺς νόμους τῆς Φύσεως σέβας.

Ἐὰν μετὰ τὸ ζήτημα τοῦ ποσοῦ τῆς τροφῆς ἐπιληφθῶμεν τοῦ ζητήματος τοῦ ποιοῦ αὐτῆς, εὐρίσκομεν ἐπικρατούσας τὰς αὐτὰς ἀσκητικὰς τάσεις. Τροφή ὀλίγη καὶ σχετικῶς οὐχὶ ἀρκούντως θρεπτικὴ θεωρεῖται ἢ κατάλληλος διὰ τοὺς παῖδας. Κοινῶς νομίζεται, ὅτι οὗτοι πρέπει μᾶλλον νὰ ἀπέχῃσι τῶν ζωικῶν οὐσιῶν. Μεταξὺ τῶν ἀπόρων τάξεων λόγοι οἰκονομίας φαίνονται ὑπαγορεύοντες τὴν γνώμην ταύτην, ἣν προφανῶς ἐγέννησεν ἡ ἀνάγκη. Οἱ γονεῖς οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀγοράζωσιν ἀρκετὸν κρέας εἰς τὰς αἰτήσεις τῶν τέκνων αὐτῶν ἀπαντῶσι λέγοντες, ὅτι «τὸ κρέας βλάπτει τὰ μικρὰ παιδιὰ», ἡ δὲ εὐχερὴς αὕτη πρόφασις σὺν τῷ χρόνῳ καθιερώθη ὡς νόμος. Ἀφ' ἐτέρου οἱ πλούσιοι, δι' οὓς οὐδὲν λογίζεται ἡ δαπάνη χρημάτων, τὸ αὐτὸ πράττουσι, παρασυρόμενοι ἐν μέρει ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης, ἐν μέρει ἀσπαζόμενοι τὸ σύστημα, ὅπερ εἰσάγουσι τροφοὶ ἐκ τῶν κατωτέρων τάξεων λαμβανόμενοι, καὶ τέλος ἐν μέρει θέλοντες νὰ καταπολεμήσωσι τὴν ὑπερβολικὴν κρεοφαγίαν.

Ἐὰν ὁμῶς ἀναζητήσωμεν νὰ εὕρωμεν ποῦ βασίζεται ἡ γνώμη αὕτη, οὐδένα λόγον σπουδαῖον εὐρίσκομεν. Εἶναι ἀπλή συνήθεια, ἀνεξελέγκτως ἐπικρατήσασα ἄδηλον πόθεν, ὡς ἡ ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν ἐπικρατήσασα συνήθεια τοῦ τυλίσσειν τὰ βρέφη ἐν σπαργάνοις. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ κρέας μεγάλην ἀπαιτοῦν διάθρυσιν ἐν τῷ στομάχῳ, πρὶν ἢ μεταβληθῇ εἰς χυλόν, εἶναι τροφή ἀκατάλληλος διὰ τὸ βρέφος, τοῦ ὁποῦ οὗ στόμαχος στερεῖται τῆς ἀπαιτουμένης πρὸς τοῦτο μυϊκῆς δυνάμεως. Ἀλλ' ὁ λόγος οὗτος δὲν ἰσχύει, ὅταν τὸ κρέας καθαρισθῇ καὶ κατασταθῇ μᾶλλον εὐπεπτον ἀφαιρεθεῖσων τῶν πολλῶν ἰνῶν,

οὔτε ἔταν μετὰ πάροδον δύο ἢ τριῶν ἐτῶν ὁ στόμαχος ἔχῃ ἀποκτήσει ἱκανὴν μυϊκὴν δύναμιν. Οὕτω δὲ βλέπομεν, ὅτι, ἐν ᾧ τὸ κατὰ τῆς κρεοφαγίας σύστημα ἀληθεύει μόνον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ πολὺ μικρὰ παιδία, κακῶς ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν μεγαλυτέρων, οἱ ὑπὲρ τοῦ ἀντιθέτου συστήματος λόγοι καὶ πολλοὶ εἶναι καὶ ἀποχρῶντες. Ἡ ἐπιστήμη ἀποφαίνεται ὅλως ἀντιθέτως τῆς κοινῆς γνώμης. Συνεβουλευθήμεν δύο ἐκ τῶν ἀρίστων ἱατρῶν καὶ πολλοὺς λίαν διακεκριμένους φυσιολόγους, πάντες δ' ὁμοφώνως ἀπεφάναντο, ὅτι ἡ τροφή τῶν παίδων ὀφείλει νὰ εἶναι οὐχ ἥτιον θρεπτικὴ καὶ δὴ θρεπτικωτέρα τῆς τῶν ἀνδρῶν.

Οἱ εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγοντες λόγοι εἶναι καταφανεῖς, ἀπλοῦς δὲ ὁ συλλογισμός. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλωμεν τὰς ζωτικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὰς τοῦ παιδός, ἵνα ἴδωμεν ὅτι ἡ ἀνάγκη τροφῆς εἶναι παρὰ τῇ παιδί σχετικῶς μεγαλυτέρα. Διότι τίς ὁ σκοπὸς τῆς τροφῆς ἡμῶν; Ἡ δι' αὐτῆς ἀντικατάστασις τῆς ἡμερησίας φθορᾶς τοῦ σώματος, φθειρομένου ὥς ἐκ τῆς ἀσκήσεως τῶν μυῶνων, φθειρομένου ἐκ τῆς διανοητικῆς ἐργασίας ἐξαντλούσης τὸ νευρικὸν σύστημα, καὶ φθειρομένου ὥς ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν σπλάγχχνων, ἐκτελούντων τὰς διαφόρους τῆς ζωῆς λειτουργίας. Ἐπίσης καθ' ἐκάστην τὸ σῶμα ὥς ἐκ τῆς ἰδίας ἀκτινοβολίας ὑφίσταται μεγάλην ἀπώλειαν θερμότητος, ἣν ὀφείλει νὰ ἀναπληροῖ διαρκῶς παράγον θερμότητα, τῶν σωματικῶν ἐνεργειῶν ἀπαιτουσῶν, ἵνα καλῶς ἐκτελῶνται, πάντοτε ἴσην θερμοκρασίαν. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἰδιὰ τινα συστατικὰ τοῦ σώματος διατελοῦσιν ἐν διαρκεῖ καύσει. Ἡ τροφή ἄρα διὰ τὸν τελείως διαπεπλασμένον ἄνθρωπον χρησιμεύει μόνον ἵνα ἰσοσταθμίξῃ τὰς ἡμερησίας τοῦ σώματος δαπάνας καὶ ἵνα παρέχῃ καύσιμον ὕλην πρὸς παραγωγὴν θερμότητος. Πολὺ πλείονας ἀνάγκας θεραπεύει ἐν τῇ παιδί. Ὁ παῖς

ἐπίσης καταναλίσκει δυνάμεις, ασκούμενος καὶ ἐργαζόμενος, ὡς ἐκ τῆς διαρκοῦς κινήσεως δέ, εἰς ἣν εὐρίσκεται, ἀναλόγως τοῦ ὄγκου αὐτοῦ, ἴσας ὅσας καὶ ὁ ἀνὴρ δυνάμεις καταναλίσκει. Ἐπίσης ὡς ἐκ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἰδίου σώματος ὁ παῖς ὑφίσταται ἀπώλειαν θερμότητος, ἐπειδὴ δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὄγκον αὐτοῦ παρουσιάζει μείζονα τοῦ ἀνδρὸς ἐπιφάνειαν, ἡ θερμότης τοῦ σώματος ταχύτερον δαπανᾶται, καὶ ἐπομένως ἀπαιτεῖ σχετικῶς περισσοτέραν θερμογόνον τροφήν (*heat-food*). Ὡστε, καὶ ἂν ἔτι ὁ παῖς οὐδεμίαν εἶχεν ἄλλην, πλείονα τοῦ ἀνδρὸς, λειτουργίαν νὰ ἐκτελέσῃ, πάντοτε θὰ ἀπῆται ἐν ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκον αὐτοῦ ποσότητα τροφῆς μεγαλύτεραν. Πλὴν ἐκτὸς τῶν δύο προμνησθεισῶν λειτουργιῶν, τουτέστι τῆς ἀνανεώσεως τῶν δυνάμεων καὶ τῆς διατηρήσεως τῆς θερμότητος, ὁ παῖς ὀφείλει καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ. Ὅθεν, ἀφ' οὗ θεραπευθῇ ἡ ἡμερησία φθορὰ καὶ ἀναπτυχθῇ ἡ ἀναγκαία θερμότης, τὸ περίσσευμα τῆς τροφῆς χρησιμεύει εἰς τὸν περαιτέρω σχηματισμὸν τοῦ σώματος, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ δῆθεν περισσέυματος μόνου ἐπιτυγχάνεται ἡ κανονικὴ ἀνάπτυξις· διότι, ὅταν ἀναπτύσσεται ὁ παῖς ἀνεπαρκῶς τρεφόμενος, γεννᾶται κατὰστασις νοσηρὰ, ἀποτέλεσμα τῆς ἐν αὐτῷ ἀτελῶς ἐκτελουμένης ἐργασίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δυνάμει νόμου τινὸς τῆς μηχανικῆς, ὃν ἐνταῦθα δὲν ἐξηγοῦμεν, οἱ μικροὶ ὀργανισμοὶ ὑπερέχουσι τῶν μεγάλων ἐν τῇ σχέσει τῇ ὑφισταμένῃ ἐν αὐτοῖς μεταξὺ τῶν δυνάμεων τῶν ἀνανεουσῶν τὸ σῶμα καὶ τῶν φθειρουσῶν αὐτὸ ἐνεργειῶν· ὡς ἐκ τοῦ πλεονεκτήματος δὲ τούτου καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξις. Ἀλλὰ τοῦτο ἔτι καταφανέστερον ποιεῖ τὸ γεγονός ὅτι, ἂν καὶ ὁ παῖς δύνηται νὰ ὑποστῇ ἐπὶ μακρὸν δίαιταν ἀντίθετον πρὸς τὴν ὀρθήν, διατηρῶν σχετικὴν ἐν αὐτῷ ἰσορροπίαν ὡς ἐκ τῆς μεγάλης αὐτοῦ ζωτικῆς δυνάμεως, οὐχ ἥττον πᾶσα τοιαύτη ἀντίθετος δίαιτα, ἐλαττοῦσα τὴν δύναμιν

ταύτην, κατ' ἀνάγκην κωλύει τὴν ἐντελῆ τοῦ παιδὸς ἀνάπτυξιν κατὰ τε τὸ μέγεθος καὶ τὸν σχηματισμόν. Πόσον ἐπείγουσα δὲ εἶναι ἀνάγκη τροφῆς διὰ τὸ ἀναπτυσσόμενον σῶμα φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς πείνης, ἣν μόνον κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν αἰσθάνεται τις, σπανίως δὲ ἀργότερον, καὶ ἐκ τῶν ἐπανελημμένων συνεχῶν ἀπαιτήσεων τοῦ στομάχου σχετικῶς ταχύτατα ἐκτελοῦντος τὸ ἔργον αὐτοῦ. Μία ἐτι ἀπόδειξις, ἐπικυροῦσα τὰ ἀνωτέρω καὶ τρανότατα ἐμφαίνουσα τὴν μεγίστην ἀνάγκην τροφῆς παρὰ τοῖς παισίν, ἔγκειται ἐν τῇ γεγονότι ὅτι ἐν καιρῷ λιμοῦ, ἐν ναυαγίοις ἢ ἄλλαις καταστροφαῖς πρῶτοι ἀποθνήσκουσιν οἱ παῖδες.

Ἄφ' οὗ λοιπὸν παραδεχθῶμεν τὴν ἀνάγκην ταύτην ὡς ὄντως ὑφισταμένην, ὑπολείπεται ἡμῖν νὰ ἐξετάσωμεν ἂν ὀφείλομεν νὰ ἱκανοποιῶμεν αὐτὴν παρέχοντες εἰς τοὺς παῖδας μεγάλην ποσότητα τροφῆς κεκτημένης ὀλίγας θρεπτικὰς ιδιότητες ἢ μετριωτέραν ποσότητα τροφῆς ἐν ἑαυτῇ συγκεντρούσης πολλὴν θρεπτικὴν δύναμιν. Ἡ θρέψις π.χ. ἡ ἐπιτυγχανομένη διὰ δοθείσης ποσότητος κρέατος ἐπιτυγχάνεται διὰ μείζονος ποσότητος ἄρτου ἢ ἐτι μείζονος ποσότητος γεωμήλων, καὶ οὕτω καθεξῆς· ὀφείλει δὴλα δὴ ἡ ποσότης νὰ αὐξάνηται ὅσον ἐλαττοῦνται αἱ θρεπτικαὶ τῆς τροφῆς ιδιότητες. Ἴνα λοιπὸν ἱκανοποιῶνται αἱ ἐκτακτοὶ ἀνάγκαι τοῦ ἀναπτυσσομένου παιδός, τίς ἄρα τρόπος διαίτης εἶναι ὁ κάλλιστος; Τροφή ἱκανὴ καὶ θρεπτικὴ ὡς ἡ τροφή τελείου ἀνδρός, ἢ τροφή ἥττον θρεπτικὴ ἐν μείζονι ποσότητι, ἥς ἡ πέψις συνεπάγεται μείζονα διὰ τὸν στόμαχον ἐργασίαν, ὅστις, μὴ λησμονῶμεν πάντοτε, καὶ ὑπὸ τοὺς καλλίστους ὅρους, πολὺ ἐργάζεται κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν δεχόμενος ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέγεθος αὐτοῦ μεγάλην ποσότητα τροφῆς;

Ἡ ἀπάντησις εὐκόλως νοεῖται. Ὅσῳ περισσότερον φειδόμεθα τῶν δυνάμεων, ἅς ἄλλως ὁ στόμαχος θὰ ἠναγκάζετο νὰ

δαπανᾷ πρὸς πέψιν, τόσῃ περισσότεραι δυνάμεις ὑπολείπονται, αἵτινες συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάπλασιν τοῦ σώματος. Αἱ λειτουργίαι τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων ἐκτελοῦνται καταναλίσκουσαι αἷμα πολὺ καὶ πολλὴν νευρικήν δύναμιν. Ἡ ἐλαφρὰ δὲ κόπωση, ἡ συνήθως ἀκολουθοῦσα ποικίλον καὶ ἄφθονον γεῦμα, εἶναι ἀπόδειξις ὅτι τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἀνθρώπου συναισθάνεται τὴν γινομένην κατανάλωσιν αἵματος καὶ νευρικῆς δυνάμεως. Ὅταν ἡ θρέψις ἐπιτυγχάνηται διὰ μεγάλης ποσότητος τροφῆς, ἐστερημένης θρεπτικῶν ιδιοτήτων, αὕτη συνεπάγεται ἔκτακτον διὰ τὰ σπλάγχνα ἐργασίαν, ἐν ᾗ τροφὴ μετρία καὶ θρεπτικὴ ἀπαιτεῖ ἐργασίαν ὀλιγωτέραν. Ἡ ἐργασία αὕτη ἢ ἔκτακτος εἶναι ἀπώλεια διὰ τὸ σῶμα, ἥτις εἰς τοὺς παῖδας προκαλεῖ ἀτονίαν ἢ ἀτελεῖ ἀνάπτυξιν, ἢ καὶ ἀμφοτέρω. Τὸ συμπέρασμα ὅθεν εἶναι ὅτι οἱ παῖδες ὀφείλουσι νὰ ἀκολουθῶσι δίαιταν ὅσον ἔνεστι κάλλιον συνδυάζουσιν τὰς θρεπτικὰς ιδιότητας τῆς τροφῆς καὶ τὸ εὐπεπτον αὐτῆς.

Εἶναι ἀναμφιδόλως ἄληθές ὅτι οἱ παῖδες δύνανται νὰ ἀναπτυχθῶσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τρεφόμενοι ἐκ χόρτων καὶ ἐν γένει φυτικῶν οὐσιῶν. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐνίοτε εὐρίσκονται παιδιὰ τρώγοντα ὀλίγον σχετικῶς κρέας καὶ ἄτινα οὐχ ἥττον καλῶς ἀναπτύσσονται καὶ φαίνονται ὑγιᾶ. Τὰ τέκνα τῶν χωρικῶν σχεδὸν οὐδὲ γνωρίζουσι τί ἐστὶ κρέας, πλὴν ἀνδροῦνται καὶ γηράσκουσι καλῶς ἔχοντα. Τὰ γεγονότα ὁμῶς ταῦτα φαινομενικῶς ἀντίθετα πρὸς τὴν θεωρίαν ἡμῶν στεροῦνται μεγάλης βαρύτητος. Ἐν πρώτοις, πάντοτε δὲν ἔπεται λογικῶς, ὅτι οἱ κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτῶν ἡλικίαν τρεφόμενοι διὰ γεωμήλων καὶ ἄρτου καὶ καλῶς ἔχοντες μέλλουσιν ἀφεύκτως νὰ ἀναπτυχθῶσιν εἰς ἀνδρας τελείους, καλῶς διαπεπλασμένους· αἱ δὲ γενόμεναι παραβολαὶ μεταξὺ τῶν χωρικῶν καὶ τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐν Ἀγγλίᾳ ἢ μεταξὺ τῆς μέσης καὶ τῆς κατω-

τέρας τάξεως ἐν Γαλλίᾳ μᾶλλον καταδικάζουσι τὴν ἀποκλειστικὴν φυτοφαγίαν. Δεύτερον τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἀπλῶς ὄγκου ἀλλὰ καὶ ζήτημα ποιότητος. Σάρκες μαλακαὶ καὶ πλαδαραὶ φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ἐξ ἴσου μαρτυροῦσαι ὑγείαν, ὡς καὶ στερεαὶ σάρκες διὰ τὸν ἐπιπόλαιον παρατηρητήν, ὅστις οὐδεμίαν διαφορὰν διακινώσκει μεταξὺ δύο παιδῶν, τοῦ ἐνὸς παχέος καὶ πλαδαροῦ, τοῦ δ' ἄλλου ῥωμαλέου, διότι ἡ διαφορὰ ἔγκειται ἐν τῇ ῥώμῃ τοῦ σώματος καὶ τῇ ἰσχυρᾷ κράσει, αἷτινες δοθείσης περιστάσεως ἀμέσως θέλουσι φανῇ. Τὸ πάχος διὰ τοὺς ἄνδρας εἶναι σημεῖον ἀδυναμίας, ἐλαττοῦται δὲ διὰ τῆς ἀσκήσεως. Οὐδὲν ἐπομένως ἀποδεικνύει ἡ φαινομενικῶς ὑγιὴς ὀψις κακῶς τρεφομένων παιδῶν. Τρίτον ὀφείλομεν ἐπίσης νὰ ἐξετάσωμεν ἂν ὁ παῖς εἶναι ζωηρὸς ἢ μὴ. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, μεγάλη ὑφίσταται ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν παιδῶν τῶν τάξεων ὧν κυρία τροφή εἶναι τὸ κρέας, καὶ τῶν παιδῶν τῶν τάξεων τῶν τρεφομένων διὰ γεωμήλων καὶ ἄρτου. Ὑπὸ ἔποψιν διανοητικῆς τε καὶ σωματικῆς ζωηρότητος ὁ υἱὸς τοῦ χωρικοῦ ὑστερεῖ κατὰ πολὺ τοῦ υἱοῦ τοῦ πλουσίου.

Ἐὰν συγκρίνωμεν διάφορα εἶδη ζῴων, ἢ διαφόρους φυλάς ἀνθρώπων, ἢ τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ αὐτὰ ζῷα, διαφόρως τρεφομένους, εὐρίσκομεν ἔτι καταφανεστέραν ἀπόδειξιν ὅτι ὁ βαθμὸς δραστηριότητος ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῶν θρεπτικῶν ἰδιοτήτων τῆς τροφῆς.

Ἡ ἀγέλας π. χ. ἥτις τρέφεται ἐκ χλωροῦ χόρτου ἐντελῶς στερουμένου θρεπτικῶν οὐσιῶν ἔχει ἀνάγκην μεγάλης ποσότητος τροφῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου κέκτῃται πεπτικὸν σύστημα εὐρυτάτων διαστάσεων. Τὰ ἄκρα αὐτῆς, μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σῶμα, δυσκόλως φέρουσι τὸ βάρος αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δέ, ἵνα κινήθῃ τὸ βαρὺ τοῦτο σῶμα καὶ γίνῃ ἡ πέψις τῆς ὑπερβολικῆς ταύτης ποσότητος τροφῆς, μεγάλη δύναμις καταναλί-

σκειται, ὀλίγη ὑπολείπεται διὰ τὰς ἄλλας τοῦ σώματος ἐνεργείας καὶ ἐπομένως τὸ ζῶον τοῦτο γίνεται νωθρόν. Συγκρίνωμεν πρὸς τὴν ἀγελάδα τὸν ἵππον, ζῶον συγγενοῦς μὲν σχεδὸν φύσεως πλὴν διαφόρως τρεφόμενον. Τοῦ ἵππου τὸ σῶμα, ἰδίως ἡ κοιλιακὴ χώρα, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄκρα, εἶναι μικρότερον τοῦ σώματος τῆς ἀγελάδος· αἱ δυνάμεις αὐτοῦ δὲν ἐξαντλοῦνται βαστάζουσαι τὸ βάρος τῶν σπλάγχχνων, οὐδὲ διενεργοῦσαι τὴν πέψιν τόσης πολλῆς τροφῆς· ἐπομένως ὁ ἵππος κέκτηται μείζονα κινητήριον δύναμιν καὶ μείζονα ἐν γένει ζωηρότητα. Καὶ πάλιν, ἐὰν συγκρίνωμεν τὴν βλακώδη ἀπάθειαν τοῦ χορτοφάγου προβάτου πρὸς τὴν ζωηρότητα τοῦ κυνός, τοῦ τρεφομένου ἐκ κρέατος καὶ ἀλευρωδῶν οὐσιῶν, βλέπομεν τὴν αὐτὴν διαφορὰν εἰς ἀνώτερον ἔτι βαθμόν. Ὅταν τέλος ἐπισκεπτόμενοι τὸν Ζωολογικὸν Κῆπον παρατηρῶμεν τὰ σαρκοδόρα ζῶα διαρκῶς καὶ ἀκαμάτως κινούμενα ἐντὸς τῶν κλωδῶν αὐτῶν, ἐνῶ γνωρίζομεν, ὅτι οὐδὲν χορτοφάγον ζῶον ἀναπτύσσει ποτὲ τοιαύτην ἔκτακτον δραστηριότητα, ἀναγκαζόμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὡς λίαν καταφανῆ τὴν ὑφισταμένην σχέσιν μεταξὺ τοῦ εἶδους τῆς τροφῆς καὶ τῆς ἐντάσεως τῶν ζωτικῶν δυνάμεων.

Ὅτι δὲ αἱ διαφοραὶ αὗται δὲν ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς διαφορῶν τῶν ζῶων φύσεως, ὥς τινες ἴσως νομίζουσιν, ἀλλ' εἶναι ἀπ' εὐθείας ἀποτελέσματα τῆς διαφορῶν τροφῆς, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι παρατηροῦνται καὶ μεταξὺ ζῶων τοῦ αὐτοῦ εἶδους. Τὰ ποικίλα γένη τῶν ἵππων παρέχουσιν ἡμῖν πρόχειρον παράδειγμα. Ἀφ' ἑνὸς οἱ ἵπποι οἱ σύροντες ἀγοραίᾳς ἀμάξας καὶ κάρρα ἔχουσι κοιλίαν ὑπὲρ τὸ δέον ἀνεπτυγμένην, εἶναι νωθοὶ καὶ ἀπαθεῖς, ἀφ' ἑτέρου οἱ ἵπποι τῶν ἵπποδρομίων καὶ τοῦ κυνηγίου εἶναι λεπτοί, κομποὶ καὶ ζωηροί· οἱ μὲν τρέφονται κακῶς, τοῖς δὲ παρατίθεται τροφή καλὴ καὶ θρεπτικὴ. Παρατηρήσω-

μεν ἐπίσης τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Αὐστραλοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ἄγριοι τῶν κατωτάτων φυλῶν, οἱ τρεφόμενοι ἐκ ρίζων, ἀγρίων ὀπωρῶν, ἐντόμων καὶ τῶν τοιούτων, τροφῆς κακῆς καὶ ἀκαταλλήλου, ἔχουσι σχετικῶς σῶμα μικρὸν καὶ μεγάλην κοιλίαν, μὴ οὐχὶ ἀνεπτυγμένους καὶ σάρκας πλαδαράς, εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀνίκανοι νὰ ἀντιμετρηθῶσι πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους εἴτε εἰς τὴν πάλην εἴτε εἰς τὴν ἀντοχὴν. Πᾶσαι αἱ ἄγριαι φυλαὶ ἀνδρῶν καλῶς διαπεπλασμένων, ῥωμαλέων καὶ ζωηρῶν, οἶαι οἱ Κάφροι, οἱ Ἰνδοὶ τῆς Βορείου Ἀμερικῆς καὶ οἱ Παταγόνες, εἶναι φυλαὶ κατ' ἐξοχὴν κρεοφάγοι. Ὁ κακῶς τρεφόμενος κάτοικος τῶν Ἰνδιῶν νικᾶται ὑπὸ τοῦ Ἀγγλου, κάλλιον τρεφομένου, οὔτινος ὕστερεὶ ὥς πρὸς τὴν διανοητικὴν καὶ ὥς πρὸς τὴν σωματικὴν δύναμιν. Ἐν γένει φρονοῦμεν, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος διδάσκει, ὅτι αἱ φυλαὶ αἱ ἰσχυραὶ καὶ αἱ κυριαρχήσασαι ἦσαν φυλαὶ ἀνθρώπων καλῶς τρεφομένων.

Ἐτι περισσότερον κύρος ἀποκτᾷ τὸ ἐπιχείρημα ἡμῶν ἐκ γενομένων παρατηρήσεων, αἵτινες ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ζῷον καθίσταται ἱκανώτερον πρὸς ἐργασίαν τρεφόμενον κάλλιον· οὕτω π.χ. ὁ ἵππος ἐν ὅσῳ νέμεται κατὰ τὴν ἀνοιξιν παχύνεται μὲν, πλὴν αἱ δυνάμεις αὐτοῦ ἐλαττοῦνται καὶ δὲν ἀντέχουσιν εἰς μακρὰν καὶ κοπιώδη ἐργασίαν. «Τῆς διαίτης ταύτης ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ χαλάρωσις τοῦ μυϊκοῦ συστήματος». Τὸ χόρτον εἶναι τροφή καλλίστη πρὸς ἐκπάχυνσιν βοῶν, κακίστη ὅμως δι' ἵππους κυνηγίου». Ἄλλοτε ἦτο πασίγνωστον ὅτι οἱ ἵπποι ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὴν νομὴν ὑπεβάλλοντο ἐπὶ τινας μῆνας εἰς εἰδικὴν διαίταν, ἵνα καταστῶσιν ἱκανοί, κυνηγοῦντες, νὰ ἀκολουθῶσι τοὺς κύνας, πολὺς δὲ χρόνος ἀπητεῖτο, ἵνα ἐπανακτήσωσιν ἐντελῶς τὰς προτέρας αὐτῶν δυνάμεις. Ἡ δὲ νεωτέρα μέθοδος, ἣν συμβουλεύει ὁ Apperley, τελείως ἀπαγορεύει τὴν εἰς τοὺς ἀγροὺς νομὴν δι' ἵππους δρόμου ἢ ἵππα-

σίας, πλὴν περιστάσεων ἐκτάκτων καὶ ὄρων ἐξαιρετικῶν. Πάντα ταῦτα ὑπονοοῦσιν, ὅτι ἡ τροφή τοῦ ἵππου ὀφείλει πάντοτε νὰ ᾖ πλουσία εἰς θρεπτικὰς οὐσίας, διότι διὰ μόνων αὐτῶν ἀποκτιῶνται ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀντοχή. Τόσον δὲ τοῦτο ἀληθεύει, ὥστε κατὰ τὸν Apperley διὰ καλῆς διαίτης διαρκοῦς ἵππος μετρίως δυνάμειος καταντᾷ νὰ γίνῃ ἴσος πρὸς ἵππον πρώτης δυνάμειος, τρεφόμενον μετρίως. Εἰς ταῦτα τέλος προσθέσωμεν, ὅτι, ὅταν ἵππος τις μέλλῃ νὰ ἐργασθῇ καὶ κοπιᾷ πλεόν τοῦ συνήθους, ἐπὶ τινὰς ἡμέρας τρέφεται διὰ κυάμων, τροφῆς περιεχοῦσης ἀφθόνους ἄζωτούχους οὐσίας, οὐσίας δηλαδὴ θρεπτικωτέρας τῆς βρόμης.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἀλήθεια αὕτη ἀπεδείχθη ἐξ ἴσου καταφανῶς, ἢ μᾶλλον καταφανέστερον. Τοῦτο δὲ λέγοντες δὲν ἔχομεν ὑπ' ὄψει τοὺς ἀθλητάς, ὧν ἄλλως τε ἡ διαίτα τελείως συμφωνεῖ πρὸς τὴν θεωρίαν ἡμῶν, ἀλλὰ τοὺς ἐργάτας, τοὺς ἐργαζομένους εἰς κατασκευὴν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐργολάβων εἶναι γεγονὸς θετικῶτατον ὅτι Ἕλληνας ἐργάτης τρεφόμενος διὰ κρέατος κάλλιον ἐργάζεται καὶ περισσotέραν ἐργασίαν ἐκτελεῖ ἄλλου οἷου δῆποτε Εὐρωπαίου τρεφόμενου δι' ἄλευρωδῶν οὐσιῶν, μέχρι τοσοῦτου μάλιστα, ὥστε Ἕλληνας ἐργολάβοι ξένων σιδηροδρομῶν θεωροῦσι συμφέρον αὐτοῖς νὰ παραλαμβάνωσι μεθ' ἑαυτῶν ἐξ Ἀγγλίας τοὺς ἐργάτας αὐτῶν. Ὅτι δὲ ἡ ὑπεροχὴ αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν τῆς διαίτης, καὶ οὐχὶ εἰς τὴν διαφορὰν τῆς φυλῆς, ἐσχάτως σαφέστατα ἀπεδείχθη, διότι, ὅταν οἱ ξένοι ἐργάται ἀκολουθήσωσι τὴν διαίταν τῶν Ἀγγλῶν, ἀμέσως καθίστανται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐφάμιλλοι πρὸς αὐτοὺς. Τούτοις ἀντιστοιχῶς παραθέσωμεν καὶ τὸ ἐξῆς παράδειγμα ἐξ ἰδίης ἡμῶν πείρας· ὑποβληθέντες χάριν δοκιμῆς εἰς ἐξάμηνον φυτοφαγίαν ἠσθάνθημεν, ὅτι ὄντως ἡ ἀποχὴ τοῦ κρέα-

τος προουκάλεσεν ἐν ἡμῖν ἐλάττωσιν τῶν τε πνευματικῶν καὶ τῶν σωματικῶν δυνάμεων.

Καθ' ἡμᾶς τὰ διάφορα ταῦτα παραδείγματα ἐπικυροῦσι τὰς περὶ διαίτης τῶν παίδων δοξασίας ἡμῶν, διότι φαίνονται συνεπαγόμενα ὅτι, καὶ ἐὰν ἔτι παῖς τις διὰ τροφῆς μὴ θρεπτικῆς τρεφόμενος φθάσῃ τὸ ἀνάστημα καὶ τὸν ὄγκον παιδὸς καλῶς δαιτωμένου, οὐχ ἥττον ἢ ποιότης τῶν σαρκῶν καὶ τῶν μυῶνων εἶναι κατὰ πολὺ κατωτέρα. Ἐπίσης θεσπίζουσι τὴν ἀρχὴν ὅτι ἡ πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ζωηρότης καὶ ἡ τελεία ἀνάπτυξις ἀποκτῶνται μόνον διὰ καλῆς τροφῆς· ἐπιβεβαιοῦσι δὲ τὸ ἐξ ἐπαγωγῆς συμπέρασμα ἡμῶν, ὅτι δῆλα δὴ παῖς ὀλίγον ἐξασκῶν τὰς πνευματικὰς καὶ σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις δύναται, δι' ἀλευρωδῶν τρεφόμενος σχεδόν, καλῶς νὰ ἀναπτύσσεται, πλὴν ὅτι ἀπαιτεῖται τροφή κεκτημένη θρεπτικωτέρας οὐσίας διὰ παῖδα ὅστις καθ' ἡμέραν ἀναπτύσσεται καὶ καθ' ἡμέραν δαπανᾷ δυνάμεις εἰς σωματικὰς ἐνεργείας καὶ δυσχερεῖς πνευματικὰς ἀσκήσεις. Ἐκ τούτων δ' ἔπεται προδήλως, ὅτι ἀναλόγως τῆς κράσεως τοῦ παιδὸς καὶ τῶν περιστάσεων ἢ ἑλλειψίς καλῆς τροφῆς ἐπιδραδῶς ἐπιδραῖ εἴτε ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως εἴτε ἐπὶ τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων αὐτοῦ. Οὐδεὶς λογικὸς ἄνθρωπος δύναται ταῦτα νὰ ἀμφισβητήσῃ. Τὸ σκέπτεσθαι ἀντιθέτως δηλοῖ, ὅτι ὑπάρχουσιν ἔτι ἄνθρωποι, ὑπὸ λανθάνουσαν μορφήν φρονοῦντες, ὡς οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀενάου κινήσεως, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ παραχθῇ κινητήριος δύναμις ἐκ τοῦ μηδενός.

Ἐν τῷ ζητήματι τῆς τροφῆς περιλαμβάνεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς ποικιλίας αὐτῆς, περὶ οὗ ἐπιτραπήτω ἡμῖν ὀλίγα τινα νὰ εἰπωμεν. Οἱ παῖδες ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην κάκιστα δαιτῶνται. Οἱ Ἀγγλοὶ ἐν τῷ στρατῷ, οἱ ἄπλοὶ δῆλα δὴ στρατιῶται, ὑποβάλλονται εἰς ἡμερησίαν εἰκοσαετῇ δίαιταν «βραστοῦ κρέατος»·

ἡ αὐτὴ σχεδὸν πειθαρχία ἐπικρατεῖ διὰ τοὺς παῖδας, οὐχὶ βεβαίως τόσον ὑπερβολικὴ οὐδὲ διαρκής, ἀλλ' ἐξ Ἰσου μονότονος καὶ ἐναντία πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς. Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὰ γεύματα ἔχουσι τροφήν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνάμικτον καὶ διάφορα. Ἀλλ' ἐπὶ ἐβδομάδας, ἐπὶ μῆνας, ἐπὶ ἔτη τὴν πρῶαν λαμβάνουσι τακτικῶς τὸ αὐτὸ πρόγευμα, ἐκ γάλακτος καὶ ἄρτου ἢ ἐκ τινος πολτοῦ οἷου δῆποτε, τὴν δ' ἐσπέραν πάλιν γάλα ἢ τέιον μετὰ ἄρτου καὶ βουτύρου¹.

Ἡ συνήθεια αὕτη ἀντίκειται πρὸς αὐτοὺς τοὺς νόμους τῆς φύσεως· διότι ὁ κόρος ὁ παραγόμενος ἐκ τῆς μονοτονίας τῆς τροφῆς ὡς καὶ ἡ εὐχαρίστησις ἦν γενναῖα τροφή διάφορος καὶ ἥς ἐπὶ πολὺ ἐστερήθημεν δὲν εἶναι γεγονότα ἀσήμαντα, ὡς ὑπὸ τινων ἐπιπολαίως νομίζονται, ἀλλ' ἔχουσι σκοπὸν νὰ προτρέψωσιν ἡμᾶς χάριν τῆς ὑγείας ἡμῶν νὰ ποικίλλωμεν τὴν ἡμετέραν δίαιταν. Εἶναι γεγονὸς πιστοποιηθὲν διὰ πολλῶν πειραμάτων ὅτι οὐδεμία τροφή οὐδ' ἡ καλλίστη δύναται νὰ παρέχῃ ἐν καταλλήλῳ εἶδει καὶ ἀναλογίᾳ πάντα τὰ στοιχεῖα τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς κανονικὴν διεξαγωγὴν τῶν ζωτικῶν λειτουργιῶν· ἐξ οὗ ἔπεται ὅτι, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἡ ἀναλογία αὕτη, ἀπαιτεῖται συχνὴ ἀλλαγὴ τῆς τροφῆς. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν εἰς τοὺς ἐπιστήμονας ὅτι ἡ ἐξ ἄρεστοῦ φαγητοῦ προξενουμένη εὐχαρίστησις, διεγείρουσα τὰ νεῦρα, ἐντείνει τὴν ἐνέργειαν τῆς καρδίας, προκαλεῖ ταχυτέραν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος καὶ συνεπῶς βοηθεῖ εἰς τὴν πέψιν. Ταῦτα δὲ συμφωνοῦσι πάντα πρὸς τὰς ἀρχάς τῆς νεωτέρας κτηνοτροφίας, ἥτις ὑπαγορεύει ποικίλιν διαίτης.

Οὐ μόνον ἡ περιοδικὴ ἀλλαγὴ εἶναι λίαν ἀναγκαία ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς ἕκαστον γεῦμα λαμβανομένη τροφή ὀφείλει νὰ ᾖ ἀνάμικτος διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἀνωτέρω λόγους· ἵνα δῆλα δὴ ἐπιτυχ-

¹ Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς διαίτης τῶν παιδῶν ἐν Ἀγγλίᾳ.

χάνηται ἡ δέουσα ἀναλογία τῶν θρεπτικῶν οὐσιῶν, καὶ ἵνα, ἐξεγειρομένου τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ταχύτερον καὶ κάλλιον ἐκτελεῖται ἡ πέψις. Ἀποδείξεις τούτου εἶναι ἡ σχετικὴ εὐκολία μεθ' ἧς ὁ στόμαχος χωνεύει γεῦμα, κατὰ τὸ Γαλλικὸν σύστημα παρεσκευασμένον, πλούσιον δὴλα δὴ καὶ ποικίλον ἄμα, ἐν ᾧ δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ χωνεύσῃ ἴσην ποσότητα τροφῆς ἐνὸς εἵδους, ἔστω καὶ κάλλιστα παρεσκευασμένης. Πολλὰ τοιαῦτα καὶ ἄλλα παραδείγματα, ἐπικυροῦντα τὰ ὑφ' ἡμῶν λεγόμενα, οἱ βουλόμενοι δύνανται νὰ εὗρωσιν ἐν τινι οἷῳ δὴποτε νέφ' ἔργῳ περὶ κτηνοτροφίας. Τὰ ζῶα μᾶλλον εὐδοκίμοσιν, ὅταν ἡ τροφή αὐτῶν εἶναι πάντοτε ἀνάμικτος. Ὁ Goss καὶ ὁ Stark «ἀποδεικνύουσι θετικῶτατα τὰ πλεονεκτήματα ἢ μᾶλλον τὴν ἀνάγκην μικτῆς τροφῆς, διότι οὕτω παράγεται τὸ καταλλήλῳτάτον διὰ τὰς ἐνεργείας τοῦ στομάχου μίγμα»¹.

Ἐάν τινες, ἴσως καὶ πολλοί, παρατηρήσωσιν, ὅτι τροφή τῶν παίδων ποικίλλουσα καθ' ἡμέραν καὶ καθ' ἕκαστον γεῦμα πολὺν συνεπάγεται κόπον, ἀπαντῶμεν, ὅτι οὐδὲν ἔδει νὰ λογίζηται κόπος ὅστις ἄγει εἰς τὴν πνευματικὴν τῶν παίδων ἀνάπτυξιν, καὶ ὅτι χάριν τῆς μελλούσης αὐτῶν ευεξίας ἢ τελείας αὐτῶν σωματικῇ διάπλαισις κέκτηται μεγίστην σπουδαιότητα. Πλὴν τούτου δὲ εἶναι ὄντως λυπηρὸν ἄμα καὶ περίεργον νὰ θεωρηθῇ πρὸς ἀνατροφήν τῶν παίδων μέγας ὁ κόπος, ὃν πολλοὶ εὐχαρίστως καταβάλλουσι πρὸς ἐκπάχυνσιν τῶν χοίρων.

Προσθέσωμεν ὀλίγας ἔτι ὁδηγίας διὰ τοὺς βουλομένους νὰ ἀσπασθῶσι καὶ ἐφαρμόσωσι τὸ ὑφ' ἡμῶν ὑποδειχθὲν σύστημα. Ἡ μετάδασις ἀπὸ ἐνὸς εἰς ἄλλον τρόπον τοῦ διαιτᾶσθαι ὀφείλει νὰ ᾖ βαθμιαία, διότι, ὅταν ἐπὶ μακρὸν ὁ παῖς τρέφεται διὰ τροφῆς ἐλαφρᾶς καὶ μὴ θρεπτικῆς, ὁ στόμαχος αὐτοῦ ἐξασθε-

¹ Ἑγκυκλοπαίδεικὴ Ἀντομία καὶ Φυσιολογία Goss and Stark.

νοῦται καὶ ἀδυνατεῖ νὰ χωνεύσῃ τροφὴν θρεπτικωτέραν. Αὐτὴ αὕτη ἢ ἀνεπαρκὴς θρέψις γίνεται πρόξενος δυσπεψίας. Τοῦτο δὲ ἀληθεύει καὶ ἐπὶ τῶν ζώων ἔτι. «Ὅταν μόσχοι τρέφονται διὰ τοῦ ὁροῦ τοῦ γάλακτος ἢ ἄλλης τινὸς τροφῆς ἐστερημένης θρεπτικῶν οὐσιῶν, εἶναι ἐπιρρεπεῖς εἰς δυσπεψίαν» λέγει ὁ Morlon ἐν τινι περὶ γεωργίας συγγράμματι αὐτοῦ. Ἐπομένως, ἐν ὅσῳ αἱ δυνάμεις εἶναι ὀλίγαι, ἢ μετάδασις πρὸς τροφὴν θρεπτικωτέραν θέον νὰ γίνηται, ὡς ἤδη εἶπομεν, βαθμηδόν, ὅσον δὲ ἐνδυναμοῦνται ὁ παῖς, νὰ αὐξάνηται ἀναλόγως καὶ ἡ τροφή. Πρὸ παντὸς ὁμῶς ἀποφύγωμεν τὰς ὑπερβολάς. Βεβαίως φρονοῦμεν, ὅτι τροφή θρεπτικὴ ἐν ὀλιγωτέρᾳ ποσότητι εἶναι προτιμότερα τροφῆς ἀφθόνου ἀλλὰ μὴ θρεπτικῆς· πλὴν ἐν τῇ ὀρθῇ μέτρῳ. Ὁ στόμαχος μετὰ ἕκαστον γεῦμα θέον νὰ εἶναι πλήρης, ἐπομένως ἀποκλείεται ὡς μὴ κατάλληλος τροφῇ θρεπτικῇ ἴσως, ἀλλ' ἥς αἱ θρεπτικαὶ οὐσίαι συγκεντροῦνται ἐν μάξῃ λίαν μικρᾷ. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ πεπτικά ὄργανα παρὰ ταῖς καλῶς τρεφομέναις καὶ πεπολιτισμέναις φυλαῖς εἶναι μικρότερα ἢ παρὰ ταῖς φυλαῖς ἀνθρώπων ἀγρίων καὶ κακῶς διαιτωμένων καὶ ἴσως ἐν τῇ μέλλοντι ἔτι μᾶλλον ἐλαττωθῇ τὸ μέγεθος αὐτῶν, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ παρὸν ἡ μάζα τῆς εἰσερχομένης τροφῆς θέον νὰ κανονίζεται ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων. Ὅθεν τῶν δύο τούτων ὅρων μετὰ προσοχῆς τηρουμένων, ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι ἐν γένει ἡ τροφή τῶν παίδων ὀφείλει νὰ ἦ λίαν θρεπτικὴ καὶ ἀφθονος, ποικίλλουσα δὲ δεόντως καθ' ἕκαστον γεῦμα καὶ καθ' ἡμέραν.

Ὡς ἐν τῇ τροφῇ εἶδομεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον κλίνουσι πρὸς τὸ ἀνεπαρκῶς τρέφεσθαι, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀμφιέσει βλέπομεν αὐτοὺς ἀνεπαρκῶς ἐνδεδυμένους καὶ διαγινώσκομεν ἐνταῦθα ἐπίσης ἐπικρατούσας τάσεις ἀσκητικάς. Ὑπὸ μορφῇ ἀόριστον μὲν καὶ λανθάνουσαν, οὐχ ἦττον ὅμως γενικῶς διαδε-

δομένην υφίσταται ἡ γνώμη ὅτι τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ὀφειλομεν νὰ ἀκηδῶμεν, διότι, ὡς κοινῶς νομίζεται, αὐταὶ ἀποπλανῶσιν ἡμᾶς, ἀντὶ νὰ ὀδηγῶσι πρὸς τὸ ὀρθόν. Τὸ τοιοῦτον εἶναι λάθος σπουδαῖον, διότι ἡ φύσις ἡμῶν σκοπεῖ ὄντως τὴν ἡμετέραν εὐεξίαν, ἡ συνήθης δὲ αἰτία τῶν σωματικῶν ἡμῶν δεινῶν δὲν εἶναι ἡ ὑπακοὴ εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἡ εἰς αὐτὰ ἀπείθεια. Τὸ τρώγειν ἐκ πείνης δὲν εἶναι κακὸν ἀλλὰ τὸ ἄνευ πείνης τρώγειν, ὡς ἐπίσης κακὸν εἶναι τὸ πίνειν κορεσθείσης τῆς δίψης, οὐχὶ δὲ ἵνα κορέσωμεν αὐτήν. Οὐδὲν κακὸν δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τοῦ καθαροῦ ἀέρος, ὃν πᾶς ὑγιὴς ἄνθρωπος ἀναπνέει εὐχαρίστως, πολὺ δὲ ὅταν ἀναπνέωμεν ἀέρα μεμολυσμένον παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῶν πνευμόνων ἡμῶν. Ἡ ἐνεργὸς ἀσκήσις ἦν αὐτὴ ἡ Φύσις θερμότατα ὑπαγορεύει, ὡς φαίνεται ἐν παντὶ παιδί, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βλάψῃ, πλὴν βλάβπει ἡ διαρκὴς ἀμέλεια πάσης τοιαύτης ἀσκήσεως. Δὲν εἶναι ἐπιζήμιος πνευματικὴ ἐργασία αὐθόρμητος καὶ εὐχάριστος, ἀλλ' ἡ παρατεινομένη ὥστε βαρεῖα ἢ ἀλγοῦσα κεφαλὴ διατάσσει τὴν παῦσιν. Ἐπίσης ἡ εὐχάριστος ἢ ἔστω καὶ ἀδιάφορος σωματικὴ γύμνασις οὐδενὸς κακοῦ γίνεται πρόξενος· τοῦναντίον δέ, ὅταν ἐξακολουθῇ τις γυμναζόμενος παρὰ τὸν κόπον καὶ τὴν ἐξάντλησιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τοὺς ἐπὶ μακρὸν διαγαγόντας ἀνθυγιεινὸν βίον αἱ αἰσθήσεις παύονται οὗσαι ἀξιόπιστοι ὀδηγοί. Ἄνθρωποι διατρίψαντες ἔτη πολλὰ σχεδὸν ἐξερχόμενοι τοῦ οἴκου, ἀσκούντες τὸ πνεῦμα πολὺ, ἐλάχιστον δὲ τὸ σῶμα, οἷτινες, ἵνα φάγωσι, συμβουλευόνται τὸ ὥρολόγιον καὶ οὐχὶ τὸν στόμαχον αὐτῶν, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπιρρεπεῖς νὰ πλανῶνται ὑπὸ τῶν ἀμβλυνθεισῶν αὐτῶν αἰσθήσεων. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἀνώμαλος αὕτη κατάστασις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παρακοῆς εἰς τὰς αἰτήσεις τῶν αἰσθήσεων· διότι, ἐὰν ἀπὸ τῆς παιδικῆς αὐτῶν ἡλικίας ἐπαίθοντο πάντοτε εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς

δευτέρως ταύτης συνειδήσεως, τῆς ρυθμιζούσης τὰς ἀφορώσας εἰς τὸ σῶμα ἡμῶν ἀγαθὰς ἢ μὴ ἀγαθὰς ἐνεργείας, αὕτη δὲν θὰ ἡμιδύνητο, ἀλλὰ θὰ παρέμενε πάντοτε πιστὸς ὁδηγὸς καὶ σύμβουλος.

Μεταξὺ τῶν αἰσθημάτων τῶν ὁδηγούντων ἡμᾶς πρὸς ὀρθὸν τοῦ διαιτᾶσθαι τρόπον καταλέγονται τὰ αἰσθήματα τῆς θερμότητος καὶ τοῦ ψύχους, ἡ δὲ ἀμφίεσις τῶν παιδῶν, ἡ μὴ συμμορφουμένη πρὸς ταῦτα, εἶναι κακὴ. Ἡ συνήθης θεωρία περὶ «σκληραγωγίας» εἶναι ἀπάτη βλαβερά. Πολλοὶ παῖδες «σκληραγωγοῦνται» μέχρι θανάτου, οἱ δ' ἐπιζῶντες διαρκῶς ὑποφέρουσιν, εἴτε ἐξ ἐλαττωματικῆς ἀναπτύξεως εἴτε ἐν γένει ἐκ κακῆς ὑγείας. «Ἡ καχεκτικὴ αὐτῶν ὄψις ἀρκούντως μαρτυρεῖ » ὑπὲρ τοῦ προξενηθέντος κακοῦ, αἱ δὲ συνεχεῖς ἀσθένειαι ἔδει » νὰ χρησιμεύσιν ὡς μάθημα καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς μάλιστα » ἀπερισκέπτους γονεῖς » λέγει ὁ ἱατρὸς *Combe*. Ὁ συλλογισμὸς ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ θεωρία αὕτη τῆς σκληραγωγίας εἶναι λίαν ἐπιτόλαιος. Πλούσιοι γονεῖς βλέποντες τοὺς μικροὺς παιδας τῶν χωρικῶν παίζοντας ἡμιγύμνους εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὑγιεῖς δ' ἐν γένει ὄντας, ἐξάγουσι τὸ ἀδικαιολόγητον καὶ σφαλερώτατον συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑγεία ἐκ τῆς γυμνότητος προέρχεται καὶ συνεπῶς ἀπογυμνοῦσι τῶν δῆθεν περιττῶν ἐνδυμάτων καὶ ἀνεπαρκῶς ἐνδύουσι τὰ τέκνα αὐτῶν. Λησμονοῦσιν, ὅτι οἱ μικροὶ οὗτοι παῖδες τῶν χωρικῶν οἱ τρέχοντες ἀνὰ τοὺς ἀγρούς ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις διαιτῶνται ὑπὸ λίαν εὐνοϊκοῦς ὁρῶν· ὅτι τὰς ἡμέρας αὐτῶν διατρίβουσι διαρκῶς σχεδὸν παίζοντες, ὅτι πάντοτε ἀναπνέουσι καθαρὸν ἀέρα καὶ ὅτι δὲν κοιμᾶζουσι πνευματικῶς ἐργαζόμενοι. Εἰ καὶ τὸ ἐναντίον ἐκ πρώτης ὀψεως φαίνεται, ὀφείλομεν ἐν τούτοις νὰ γνωρίζωμεν, ὅτι ἡ ὑγεία αὐτῶν διατηρεῖται καλῇ οὐχὶ ὡς ἐκ τῶν ὀλίγων ἐνδυμάτων, ἀλλὰ παρὰ τὸ ἀνεπαρκὲς αὐτῶν. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἀντίθετον

πρὸς τὸ πρῶτον, ἡμεῖς θεωροῦμεν ὀρθὸν καὶ φρονοῦμεν, ὅτι ἡ ἀπώλεια ζψικῆς θερμότητος, εἰς ἣν ὑπόκεινται οἱ ἀτελῶς ἐνδεδυμένοι παῖδες, συνεπάγεται ἀφεικτον βλάβην.

Διότι, ὅταν ἡ κρᾶσις τοῦ παιδὸς εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρὰ ὥστε νὰ ἀνιθιστᾶται εἰς τὸ ψῦχος, σκληραγωγεῖται μὲν ὁ παῖς ἀλλ' ἐπὶ βλάβῃ τῆς κανονικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως, τοῦτο δὲ ἰσχύει διὰ τὰ ζῷα ὡς καὶ διὰ τὸν ἄνθρωπον. Οἱ ἵπποι τῶν νήσων *Shelland* οἱ γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα *ponys* ἀντέχουσιν εἰς τὸ ψῦχος μᾶλλον τῶν ἵππων τῆς Νοτίου Ἀγγλίας, ἀλλ' εἶναι λίαν μικρόσωμοι. Τὰ πρόβατα καὶ τὰ κτήνη τῆς ὀρεινῆς Σκωτίας (*Highlands*) ζῶντα εἰς ὀριμύτατον κλίμα δὲν ἀναπτύσσονται ὡς ἀναπτύσσονται τὰ τῆς Ἀγγλίας. Εἰς τὰς ἀρκτικὰς καὶ τὰς ἀνταρκτικὰς χώρας οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀναστήματος μικροτέρου τοῦ συνήθους· οἱ Λάπωνες καὶ οἱ Ἑσκιμῶι εἶναι καθ' ὑπερβολὴν μικροὶ τὸ σῶμα, οἱ δὲ κάτοικοι τῆς γῆς τοῦ Πυρός, οἱ ζῶντες γυμνοὶ εἰς κλίμα ψυχρόν, εἶναι κατὰ τὸν *Darwin* τόσον ἀτελῶς ἀνεπτυγμένοι καὶ δυσειδεῖς ὥστε «δυσκόλως δύναται τις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος».

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡ ἐπιστήμη ἐξηγεῖ διὰ τῆς μεγάλης ἀπωλείας θερμότητος, ἣν ὑφίσταται τὸ σῶμα καὶ ἣτις φέρει τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, καὶ ἐὰν ἔτι τηρῶνται οἱ λοιποὶ πρὸς κανονικὴν ἀνάπτυξιν ὅροι, οἷον τροφή καλὴ κ.τ.λ. Διότι, ὡς καὶ πρότερον εἵπομεν, οὐσίαι τινὲς τῆς τροφῆς ἡμῶν εἶναι ἀνάγκη νὰ διατελῶσιν ἐν διαρκεί καύσει, ἀναπτύσσουσαι θερμότητα ἣτις νὰ ἀντισταθμίξῃ τὴν δαπάνην, ἣν ὡς ἐκ τῆς ἰδίας ἀκτινοβολίας ὑφίσταται τὸ σῶμα ἡμῶν. Ὅσῳ δὲ μεγαλυτέρα εἶναι ἡ δαπάνη θερμότητος, τόσῳ καὶ μεγαλυτέρα ὀφείλει νὰ ᾖ ἡ ποσότης τῶν πρὸς καύσιν οὐσιῶν. Πλὴν ἡ δύναμις τῶν πεπτικῶν ὀργάνων εἶναι περιορισμένη, καὶ ἐπομένως, ὅταν ἀναγκάζωνται ταῦτα

νὰ παρασκευάζωσι μεγάλην ποσότητα τῆς πρὸς διατήρησιν τῆς θερμοκρασίας ἀπαιτουμένης ὕλης, ἀδυνατοῦσι νὰ παρασκευάσωσιν ἱκανὴν ποσότητα οὐσιῶν πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ σχηματισμὸν τοῦ σώματος. Ὑπερβολικὴ δαπάνη καυσίμου ὕλης συνεπάγεται μέσσα πενιχρὰ πρὸς ἐπίτευξιν ἄλλων λειτουργιῶν, καὶ ἐπομένως σῶμα οὐχὶ ἀνεπτυγμένον καὶ ἀτελές.

Ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη σπουδαιότης ἣν κέκτηται τὸ ζήτημα τῆς ἡμετέρας ἀμφίσεως. Ὁ *Liebig* λέγει· «Τὰ ἐνδύματα ἡμῶν ἐν »σχέσει πρὸς τὴν θερμοκρασίαν τοῦ σώματος ἀπλῶς ἀντιστοι- »χοῦσι πρὸς ὥρισμένην ποσότητα τροφῆς». Καὶ ὄντως, ἐλαττω- μένης τῆς δαπάνης τῆς θερμότητος, ἐλαττοῦται τὸ ποσὸν τῆς καυσίμου ὕλης, τῆς ἀναγκαίας πρὸς παραγωγὴν αὐτῆς. Ὅθεν, ἔταν ὁ στόμαχος ἐργάζεται ὀλιγώτερον πρὸς παρασκευὴν καυ- σίμου ὕλης, δύναται νὰ ἐργασθῇ περισσότερον πρὸς παρασκευὴν ἄλλων οὐσιῶν. Τὸ πόρισμα τοῦτο ἐπικυροῖ ἡ πεῖρα τῶν περὶ τὴν κτηνοτροφίαν ἀσχολουμένων. Τὰ ζῶα ὑπομένουσι μὲν τὸ ψῦχος, ἀλλ' ἢ γίνονται ἰσχνότερα ἢ κατὰ τὰς περιστάσεις κωλύονται ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ σώματος καὶ τῶν μυῶνων. «Ὅταν θέλωμεν νὰ παχύνωμεν τὰ κτήνη, ὀφείλομεν νὰ προσ- »έχωμεν ἵνα μὴ ἐκτίθενται εἰς χαμηλὴν θερμοκρασίαν, διότι »ὀπισθοχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξις ἐκτὸς ἐὰν αὐξηθῇ κατὰ πολὺ ἡ »ποσότης τῆς τροφῆς αὐτῆς». Ὁ *Apperley* ὑποστηρίζει, ὅτι διὰ τοὺς ἵππους τοῦ κυνηγίου εἶναι ἕως ἀναγκαῖος οἱ στάβλοι νὰ διατηρῶνται θερμοί. Εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς πάντας τοὺς τρέφοντας ἵππους δι' ἵπποδρομίας, ὅτι οὐδέποτε πρέπει οὗτοι νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς τὸ ψῦχος.

Ἡ ἐπιστημονικὴ αὕτη ἀλήθεια, ἡ οὕτως ἀποδεικνυμένη ἐκ τῶν ἐθνολογικῶν διαφορῶν καὶ ἀναγνωριζομένη ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων καὶ πάντων τῶν ἐν γένει ἀσχολουμένων εἰς τὴν περιποίησιν τῶν ζῴων, ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τῶν παιδῶν ἔχει διπλοῦν

κῦρος· διότι δι' αὐτοὺς ἡ ἐκ τοῦ ψύχους βλάβη ἀποδίδει μεγα-
λυτέρα ὅσῳ μικρότεροι εἶναι οἱ παῖδες καὶ ταχύτερα ἡ ἀνά-
πτυξις αὐτῶν. Ἐν Γαλλίᾳ τὰ νεογέννητα βρέφη συχνάκις ἀπο-
θνήσκουσιν, ὅταν κατὰ τὸν χειμῶνα μεταφέρονται εἰς τὴν
δημαρχίαν πρὸς ἐγγραφήν. Ὁ *Guelelet* ὑπελόγισεν, ὅτι εἰς τὸ
Βέλγιον κατὰ τὸν Ἰανουάριον ἡ θνησιμότης τῶν βρεφῶν εἶναι
διπλασία τῆς κατὰ τὸν Ἰούλιον θνησιμότητος. Ἀλλὰ πρὸ παν-
τὸς μεγίστη εἶναι ἡ θνησιμότης ἐν Ῥωσίᾳ. Πλὴν, καὶ ὅταν ἔτι
οἱ παῖδες πλησιάζωσι πρὸς τὴν ἐφηδικὴν ἡλικίαν, τὸ οὐχὶ
τελείως διαπεπλασμένον σῶμα αὐτῶν εἶναι σχετικῶς ἀνίκανον
νὰ ὑποφέρῃ τὸ ψῦχος, ὥς μαρτυρεῖ ἡ ταχύτης μεθ' ἧς κατὰ
δυσχερεῖς ἐκστρατείας οἱ νέοι στρατιῶται ἀποθνήσκουσι. Τὰ
αἷτια τούτου εἶναι καταφανῆ. Ἀνωτέρω παρετηρήσαμεν, ὅτι
ἐνεκα τῆς διαφόρου ἀναλογίας μεταξὺ τῆς ἐπιφανείας καὶ τοῦ
ὄγκου τοῦ παιδός, καὶ τῆς ἀναλογίας τῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ
τῆς ἐπιφανείας καὶ τοῦ ὄγκου ἀνδρὸς τελείου, ὁ παῖς ὑφίστα-
ται ἀπώλειαν θερμότητος σχετικῶς μεγαλυτέραν. Ἦδη ὀφείλο-
μεν νὰ ὑποδείξωμεν, ὅτι τοῦτο εἶναι διὰ τοὺς παῖδας μέγιστον
μειονέκτημα. Ὁ *Lehman* λέγει· «Ἐὰν ὑπολογίσωμεν τὴν
» ποσότητα τοῦ ἀνθρακικοῦ ὀξέως ἣν οἱ παῖδες καὶ τὰ μικρὰ
» ζῷα ἀποβάλλουσι, συγκρίνοντες αὐτὴν πρὸς τὸ βάρος τοῦ
» σώματος, θὰ ἴδωμεν, ὅτι οἱ παῖδες παράγουσι ποσότητα διπλα-
» σίαν σχεδὸν τῆς ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν παραγομένης». Ἡ δὲ ποσό-
της τοῦ ἀποβαλλομένου ἀνθρακικοῦ ὀξέως μεθ' ἱκανῆς ἀκρι-
βείας ὑπολογίζεται ὅτι ποικίλλει ἀναλόγως τῆς ποσότητος τῆς
παραγομένης θερμότητος, ἐξ οὗ καταφαίνεται, ὅτι καὶ ὑπὸ τοὺς
καλλίστους ὁρους τοῦ παιδός τὸ σῶμα ὀφείλει νὰ περιέχῃ
διπλὴν ποσότητα θερμογόνου ὕλης.

Ἐντεῦθεν λοιπὸν βλέπομεν πόσον μωρὰ εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ
ἐνδύειν τοὺς παῖδας ἀνεπαρκῶς. Τίς ἐξ ἡμῶν τῶν ἀνδρῶν κρί-

νει διὰ τὴν ὑγείαν αὐτοῦ ὠφέλιμον νὰ περιφέρηται γυμνοὺς ἔχων τοὺς βραχίονας, τὰς κνήμας καὶ τὸν τράχηλον; Οὐδεὶς βεβαίως· ἐν τούτοις εἴμεθα ἄνδρες τελείως διαπεπλασμένοι, δαπανῶντες ἥττονα θερμότητα τῆς ὑπὸ τῶν παίδων δαπανωμένης καὶ μόνην φυσιολογικὴν ἀνάγκην ἔχοντες νὰ ἀναπληρῶμεν τὴν ἡμερησίαν τοῦ σώματος ἡμῶν φθοράν. Πλὴν τὴν ζημίαν ταύτην, ἣς ἡμεῖς ἀπέχομεν, ἐπιβάλλομεν ἐπὶ τῶν τέκνων ἡμῶν, ἔτι μᾶλλον ἀνικάνων νὰ ὑποφέρωσιν αὐτήν. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι καὶ τὸ ἐλάχιστον ποσὸν τροφῆς τὸ ἀσκόπως καταναλισκόμενον πρὸς διατήρησιν τῆς ἀναγκαίας θερμοκρασίας ἀφαιρεῖται ἀπὸ τροφῆς προωρισμένης πρὸς διάπλασιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, συγχρόνως δὲ ὅτι, καὶ ὅταν ἔτι ἀποφεύγωμεν τὰ νοσήματα, τὰς συμφορήσεις καὶ τὰ λοιπὰ ἐκ τοῦ ψύχους ἐπακολουθήματα, ἡ ἀνάπτυξις ὑστεροῦσα καὶ ἐλαττωματικὴ εἶναι ἀσφαλὲς τῆς τοιαύτης διαίτης ἀποτέλεσμα.

«Ἐστω λοιπὸν ὁ κανὼν ἡμῶν ὁ ἐξῆς· τὰ ἐνδύματα τῶν παίδων νὰ διαφέρωσιν ἀναλόγως τῶν περιστάσεων· ἱκανὰ πάντοτε κατὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα ἵνα ἐν ἐκάστη περιστάσει καταλλήλως προφυλάττωσι τὸ σῶμα ἀπὸ παντὸς αἰσθήματος ψύχους ἔστω καὶ ἐλαχίστου». Τὴν ὀρθότητα τοῦ κανόνος τούτου, ὃν ὁ *Dr Combe* θεωρεῖ σπουδαιότατον, ἀναγνωρίζουσι πάντες οἱ τε ἐπιστήμονες καὶ οἱ ἐμπειρικοὶ ἰατροί. Πάντες οἱ δυνάμενοι νὰ ἀποφανθῶσιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου μετὰ τινος κύρους αὐστηρῶς καταδικάζουσι τὴν γυμνότητα τῶν κνημῶν καὶ βραχιόνων τῶν παίδων. Νομίζομεν δὲ φρονίμων ἀνθρώπων ἴδιον τὸ περιφρονεῖν προκειμένου μάλιστα περὶ ὑγείας τὸν ὀλέθριον συρμόν.

Εἶναι ὄντως ἀξιοθρήνητον νὰ βλέπη τις μητέρα, σοβαρῶς ὑποσκαπτούσας τὴν ὑγείαν τῶν τέκνων αὐτῶν, ἐξ ἀγάπης πρὸς ἀνοήτους συρμούς. Ἦδη αὐταὶ ἑαυτὰς ἀρκούντως βλάπτουσι

συμμορφούμεναι πρὸς πάσας τὰς ἀνοησίας ἃς οἱ γείτονες Γάλλοι ἀρέσκονται ἐφευρίσκοντες. Θεωροῦμεν ὅμως τερατώδες νὰ γελωτοποιῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἐνδύουσαι δίκην μικρῶν ἡθοποιῶν τῶν ἵπποδρόμων, κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ «*Petit Courrier des Dames*», ἀδιάφορον ἂν ἡ περιβολὴ εἶναι ἀνεπαρκῆς καὶ ἀκατάλληλος. Τίνα δὲ τὰ ἀποτελέσματα; Οἱ παῖδες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στενοχωροῦνται, γεννῶνται συνεχεῖς ἀσθένειαι, κωλύεται ἡ ἀνάπτυξις, ὑποσκάπτεται ἐν γένει ἡ σωματικὴ ῥώμη, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπέρχεται πρόωρος θάνατος. Ταῦτα δὲ πάντα διότι αἱ μητέρες νομίζουσιν ἀναγκαῖον νὰ κατασκευάζωσι διὰ τὰ τέκνα αὐτῶν ἐνδύματα κατὰ πάντα σύμφωνα πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Γαλλικῆς ἰδιοτροπίας. Οὐ μόνον δὲ ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν συρμόν αἱ μητέρες τιμωροῦσι καὶ βλάπτουσι τὰ τέκνα αὐτῶν, ἀνεπαρκῶς ἐνδύουσαι αὐτά, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλουσιν εἶδος ἀμφίσεως ὕπερ ἀποκλείει τὴν ὑγιᾶ τοῦ σώματος ἀσκησιν. Ἐκλέγουσιν ὑφάσματα ὠραῖα μὲν τὴν ὄψιν, ἀλλὰ λεπτὰ καὶ ὀλως ἀκατάλληλα διὰ τὰ ζυγρὰ τῶν παίδων παλγνια, ἅτινα ἄλλως τε καὶ ἀπαγορεύουσιν ἐκ φόβου μὴ καταστραφῶσι τὰ ὠραῖα ταῦτα ἐνδύματα. Μικρὸς τις παῖς π. χ. σύρεται παίζων ἐπὶ τοῦ δαπέδου· «σῆκω ἐπάνω ἀμέσως» διατάττει ἡ μήτηρ, «θὰ λερώσῃς τὸ καθαρὸν σου φόρεμα»· «ἔλα ὀπίσω· θὰ λερωθῇς» ἀναφωνεῖ ἡ παιδαγωγός, ὅταν εἰς τὸν περίπατον εἰς ἐκ τῶν παίδων παρεκτρεπόμενος τῆς εὐθείας ὁδοῦ προσπαθῇ νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ σωροῦ χώματος ἢ λίθων. Τοιοῦτοτρόπως τὸ κακὸν διπλασιάζεται.. Ἵνα φθάσωσι δηλαδὴ οἱ παῖδες εἰς τὸ ὑπὸ τῶν μητέρων αὐτῶν ὀρισθὲν μέτρον τῆς κομψότητος καὶ προκαλῶσι τὸν θαυμασμόν τῶν ἐπισκεπτῶν, ἀναγκάζονται νὰ φέρωσιν ἐνδύματα ἀνεπαρκῆ καὶ ἀκατάλληλα· ὑποβάλλονται δὲ εἰς ἀκίνησιν, ἐν ᾧ τόσον ἀναγκαῖα καὶ φυσικὴ εἶναι δι' αὐτοὺς ἡ κίνησις, ἵνα διατηρῶνται καθαρὰ καὶ ἀβλαβῆ.

τὰ λεπτεπίλεπτα ταῦτα ἐνδύματα! Ἡ ἄσκησις, ἥς διττὴ γεν-
νᾶται ἀνάγκη, ὅταν ἡ περιβολὴ εἶναι ἀνεπαρκῆς, ἀπαγορεύεται,
ἵνα μὴ καταστραφῇ τὸ ἔνδυμα. Εἶθε οἱ τὸ σύστημα τοῦτο
τηροῦντες νὰ κατανοήσωσι τέλος τὴν ὀλεθρίαν αὐτοῦ σκληρό-
τητα. Μετὰ πεποιθήσεως λέγομεν, ὅτι χιλιάδες παίδων ἐτη-
σίως καταδικάζονται εἰς βίον δυστυχῆ, ὡς ἐκ τῆς ἀσθενοῦς
αὐτῶν ὑγείας, τῆς γενικῆς καχεξίας καὶ τῆς ἐπομένης ταύτῃ
ἀνικανότητος ἵνα ἀντιμετωπίσωσι τὴν πάλιν τῆς ζωῆς, θύματα
γινόμενοι τῆς ἀσυνειδήτου ἀγάπης ἡμῶν πρὸς τὴν ἐπίδειξιν,
ἵνα μὴ εἴπωμεν εἰς θάνατον ἀγόμενοι καὶ κυριολεκτικῶς θυσια-
ζόμενοι εἰς τὸν Μολῶχ τῆς μητρικῆς ματαιοδοξίας. Βεβαίως
δὲν συμβουλεύομεν βίαια μέτρα, ἀλλὰ τὸ κακὸν εἶναι τόσον
μέγα, ὥστε νὰ δικαιολογῇ καὶ δὴ νὰ ἀπαιτῇ τὴν ἄμεσον ἐπέμ-
δασιν τῶν πατέρων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅθεν συμπεραίνομεν ἅφ' ἑνὸς μὲν, ὅτι δὲν
πρέπει οἱ παῖδες νὰ ἐνδύωνται τόσον βαρέως ὥστε νὰ αἰσθάνωνται
υπερβολικὴν θερμότητα, ἅφ' ἑτέρου δὲ νὰ προφυλάττωνται ἱκα-
νῶς ἀπὸ παντὸς ἐν γένει αἰσθήματος ψύχους¹ καὶ ὅτι ἀντὶ τῶν
χαλαρῶν βαμβάκερων ἢ λινῶν ὑφασμάτων, ἐξ ὧν τὰ ἐνδύματα
αὐτῶν συνήθως κατασκευάζονται, δεόν νὰ κατασκευάζωνται ἐκ
χοῦδρου τινος ὑφάσματος χρώματος στερεοῦ, μαλλίνου δὲ ἄτε
κακοῦ ἀγωγοῦ τῆς θερμότητος καὶ ἀντέχοντος ἅμα εἰς τὴν χρῆσιν.

¹ Εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι, ὅταν οἱ παῖδες ἐκ μικρᾶς ἡλικίας
ἀποκτήσωσι τὴν συνήθειαν νὰ ἔχωσι γυμνοὺς τοὺς βραχίονας καὶ τὰς κνή-
μας, τὰ μέρη ταῦτα τοῦ σώματος καθίστανται ἀναίσθητα εἰς τὸ ψῦχος, ὡς
εἶναι ἐκ τῆς συνηθείας πάντων ἡμῶν τὰ πρόσωπα ἀναίσθητα εἰς τὸ ψῦχος,
καὶ ὅταν ἔτι εὗρισκώμεθα εἰς τὸ ὑπαιθρον. Πλὴν, ἐὰν ἀμδλυνθεῖσαι αἱ αἰσθή-
σεις δὲν ἐξανίστανται, δὲν ἔπεται, ὅτι τὸ σῶμα διαφεύγει τὴν βλάβην. Τοῦ-
ναντίον βλέπεται, ὡς ἐπίσης βλέπεται ὁ κάτοικος τῆς γῆς τοῦ Πυρός ὁ
μετ' ἀναισθησίας βλέπων τὴν χιόνα νὰ πίπτῃ ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ αὐτοῦ σώματος.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων παραδέχονται μέχρι τινὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων, ἐπὶ τούτου δὲ τοῦ ἄρθρου τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς ἴσως πολλὰ δὲν ἔχομεν νὰ εἰπώμεν, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀγωγὴν τῶν ἀρρένων. Ἐν ταῖς δημοσίαις καὶ ταῖς ἰδιωτικαῖς σχολαῖς ὑπάρχουσι περίβολοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κατάλληλοι πρὸς παιδείας, ἱκανὸς δὲ χρόνος καθ' ἑκάστην ὀρίζεται δι' ὑπαιθροὺς ἀσκήσεις, ὧν ἡ ἀνάγκη ἀνεγνωρίσθη. Φαίνεται, ὅτι, ἐὰν μὴ ἀλλαχοῦ, ἐνταῦθα τοῦλάχιστον ἐγένετο παραδεκτὸν ὅτι ὀφείλομεν, ἐπ' ἀγαθῶ τῶν παίδων, νὰ ἱκανοποιῶμεν τὰς ἐξ ἐνστίκτου ἀπαιτήσεις αὐτῶν. Ὅντως βλέπομεν, ὅτι ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὰ σχολικὰ προγράμματα τείνουσι νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὰς σωματικὰς ἀνάγκας τῶν μαθητῶν, ὥς καταφαίνεται ἐκ τῆς νέας μεθόδου τοῦ διακόπτειν τὰ μαθήματα τῆς πρώτης καὶ τὰ μετὰ μεσημβρίαν, διὰ διαλειμμάτων γινομένων ἐν ὑπαίθρῳ. Ὅθεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου πολλοὺς δὲν ἔχομεν νὰ μεμφθῶμεν, οὐδὲ πολλὰς μεταρρυθμίσεις νὰ υποβάλωμεν.

Πλὴν τοῦτο λέγομεν μόνον περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν ἀρρένων, διότι δυστυχῶς τὸ πρᾶγμα ἐντελῶς διαφέρει ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀγωγὴν τῶν θηλέων. Κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν, καθ' ἡμέραν παρέχεται ἡμῖν ἡ εὐκαιρία τοιούτων συγκρίσεων. Ταῦτα λέγοντες ἔχομεν ὑπ' ὄψει δύο γείτονες σχολάς, τὴν μὲν ἀρρένων, τὴν δὲ θηλέων, ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀντίθεσις εἶναι ἀξία προσοχῆς. Ἐν τῇ ἀρρεναγωγεῖῳ ὅλος σχεδὸν ὁ εὐρύς κήπος ἔχει μετατραπῇ εἰς περίβολον κατάλληλον πρὸς παιδείας, ἐστρωμένον δι' ἄμμου καὶ ἐφωδιασμένον διὰ κοντῶν, διζύγων, μονοζύγων κ.τ.λ. Καθ' ἡμέραν μεθ' ἑκάστην παράδοσιν, πρὸ καὶ μετὰ μεσημβρίαν καὶ μετὰ τὴν γενικὴν παῦσιν τῶν μαθημάτων, ὁλόκληρος ἡ συνοικία ἀντηχεῖ ἐκ τῶν φωνῶν καὶ τῶν γελῶτων τῶν παιζόντων παίδων, οἵτινες καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ διαλείμ-

ματος τρέχοντες καὶ ἀσκούμενοι ἀναπτύσσουσι τὴν εὐχάριστον ἐκείνην ζωηρότητα, δι' ἧς τὸ αἷμα κάλλιον κυκλοφορεῖ καὶ ἥτις ἐξασφαλίζει τὴν ὑγιᾶ λειτουργίαν πάντων τῶν ὀργάνων. Καθ' ὅλα ἀντίθετον εἰκόνα παρουσιάζει τὸ ἀπέναντι παρθεναγωγεῖον. Τὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ οὐδ' ὑποπεύομεν τόσον πλησίον ἡμῶν! "Ὅτε δὲ ἄλλου εἰπόντος παρετηρήσαμεν, εἶδομεν, ὅτι ἔχει μὲν κῆπον ἐπίσης ὡς τὸν ἐν τῇ σχολῇ τῶν ἀρρένων εὐρύν, ἀλλ' οὐδὲν ἐν αὐτῷ μαρτυρεῖ χῶρον ὠρισμένον πρὸς ἀναψυχὴν καὶ ἄσκησιν παιδῶν· ὡς πάντες οἱ συνήθεις κῆποι εἶναι ἐπιμελῶς καλλιεργημένος, πλήρης ἀνθέων καὶ φυτῶν. Ἐπὶ πέντε μῆνας οὐδ' ἅπαξ τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἴλκυσαν παιδῶν γέλωτες οὐδὲ φωνή. Ἐνίοτε βλέπομεν τὰς μικρὰς κόρας νὰ περιπατῶσιν ἀναγινώσκουσαι τὰ μαθήματα αὐτῶν ἢ νὰ περιφέρωνται κρατοῦσαι ἀλλήλας ἀπὸ τῆς χειρός. Ἀπαξ εἰδομέν τινας ἐξ αὐτῶν τρεχούσας τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης· ἐξαιρέσει τούτου οὐδεμίαν ἄλλην ἄσκησιν παρετηρήσαμεν.

Ἐρωτῶμεν, διατί ἡ καταπληκτικὴ αὕτη διαφορά; Μὴ ἡ φύσις τῶν θηλέων διαφέρει τόσον τῆς τῶν ἀρρένων ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀνάγκη τοιούτων ζωηρῶν ἀσκήσεων; Μὴ δὲν αἰσθάνονται αἱ μικραὶ κόραι κλίσιν πρὸς θορυβώδεις παιδιὰς, ὡς οἱ εἰς τὸ ἕτερον φύλον ἀνήκοντες ὁμήλικοι παῖδες; Ἡ μήπως ὀφείλομεν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ Φύσις εἰς μὲν τὰ ἄρρενα τὰς ὁρμὰς ταύτας ὥρισεν ὡς ἐλατήρια πρὸς ἀσκήσεις, δι' ὧν νὰ ἐπιτυγχάνηται ἡ σωματικὴ αὐτῶν ἀνάπτυξις, εἰς δὲ τὰ θήλεα ἐδωρήσατο ἀσκοπῶς, καὶ μόνον ἵνα ἐξοργίζωσι τὰς παιδαγωγοὺς καὶ διδασκάλους αὐτῶν; Ἴσως ὅμως παραγνωρίζομεν τὸν σκοπὸν ὃν προτίθενται οἱ παιδαγωγοὺντες τὸ ἀσθενὲς φύλον. Πιθανὸν νὰ σφαλλώμεθα, πλὴν ἔχομεν ἐλαφρὰν ὑποψίαν ὅτι γενικῶς σῶμα ῥωμαλέον δὲν θεωρεῖται κτῆμα ἐπιθυμητόν· ὅτι νομίζονται ἴδια ἀνθρώπων χυδαίων ὑγεία πλήρης καὶ κρᾶσις

ισχυρά· καὶ ὅτι τὴν εὐ ἡγμένην κόρην ὀφείλουσι νὰ χαρακτηρίζωσι σῶμα λεπτοφυές, δυνάμεις μὴ ἀντέχουσαι εἰς μακροὺς περιπάτους, ὄρεξις ἰδιότροπος καὶ πείνα εὐκόλως ἱκανοποιούμενη, ποιά τις δὲ δειλία προσήκουσα εἰς ὄντα λεπτὰ καὶ ἀσθενή. Οὐδεὶς βεβαίως θὰ θελήσῃ νὰ παραδεχθῇ ταῦτα ἀναφανδόν, ἀλλ' ἡμεῖς φανταζόμεθα, ὅτι ὁ ἰδεώδης τύπος νεάνιδος, ὃν ὀνειροπολοῦσιν οἱ παιδαγωγοί, πολὺ πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα πλησιάζει· τὸ δὲ νῦν ὑφιστάμενον σύστημα εἶναι ὄντως θαυμασίως ὀρισμένον ἵνα ἐπιτυγχάνηται τὸ ἰδεῶδες τοῦτο. Πλανῶνται ὅμως αἱ γυναῖκες, ἐὰν νομίζωσιν, ὅτι τοιοῦτος εἶναι ὁ ἰδανικὸς τύπος ὃν θαυμάζουσιν οἱ ἄνδρες. Παραδεχόμεθα, ὅτι αἱ «ἀνδρογυναῖκες» (*masculine women*) δὲν ἐλκύουσι συνήθως τὸ ἀνδρικὸν φύλον καὶ ὅτι ἔχει θέληγητρον σχετικὴ τις ἀδυναμία ζητοῦσα τὴν προστασίαν τοῦ ἰσχυροτέρου. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη, ἡ ἀδυναμία δηλαδὴ δὴ ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὰ ἐξ ἐνστίκτου αἰσθήματα τῶν ἀνδρῶν, εἶναι φυσικὴ καὶ ἀνέκαθεν ὑφισταμένη, ἐκδηλοῦται δὲ ἀφ' ἑαυτῆς ἄνευ πλαστῶν μέσων. Ἐν ᾧ, ὅταν διὰ πλαστῶν μέσων ἐπιτείνηται καὶ αὐξάνηται, ἀποβάλλει πᾶν θέληγητρον καὶ καταντᾷ ἀπωθητικῇ. «Ὅφειλομεν λοιπὸν τὰς μικρὰς» κόρας νὰ ἀνατρέφωμεν οὕτως ὥστε νὰ γίνωνται ἀτίθασοι «καὶ βάνασοι;». Ἴσως ἀναφωνήσωσιν οἱ ὀπαδοὶ τῆς εὐπρεπείας. Τοῦτο ἀκριδῶς εἶναι κίνδυνος ὃν αἰωνίως φοβοῦνται αἱ παιδαγωγοί. Ἐξ ἀνακρίσεων ἀπεδείχθη, ὅτι εἰς τὰ «Παρθεναγωγεῖα» αἱ θορυβώδεις παιδιαί, οἵαι αἱ ἡμερήσιαι παιδιαί τῶν ἄρρένων, θεωροῦνται κολάσιμοι ἀταξίαι· συμπεραίνομεν δέ, ὅτι ἀπαγορεύονται ἐκ φόβου μὴ αἱ μικραὶ κόραι ἀποκτήσωσι τρόπους ἀναρμόστους εἰς εὐ ἡγμένας δεσποινίδας. Ὁ φόβος εἶναι τελείως ἀβάσιμος· διότι, ἐὰν αἱ γυμναστικαὶ ἀσκήσεις, ὥς ἐπιτρέπομεν εἰς τὰ ἄρρενα, δὲν κωλύουσιν αὐτὰ νὰ φέρονται εὐπρεπῶς ἄνδρες γενόμενοι, διατί ἐπὶ τῶν θηλέων νὰ ἔχωσι

τοιαύτην ὁλεθρίαν ἐπίδρασιν ; "Οσον βίαιοι καὶ ἂν ὑπῆρξαν εἰς τὰς παιδικὰς αὐτῶν παιδιάς, οἱ νέοι ἐξερχόμενοι τῆς σχολῆς οὐδὲ πηδῶσιν ἐν μέσῃ ὁδῷ ἀλλ' οὐδ' ἐν αἰθούσῃ θορυβοῦσιν. Ἐγκαταλείποντες τὰ θρανία καὶ τὰς μαθητικάς αὐτῶν στολὰς ἐγκαταλείπουσι συγχρόνως—μετὰ γελοίας μάλιστα σπουδῆς—τὰς παιδικὰς παιδιάς καὶ πᾶν τὸ ἀπᾶδον πρὸς τὴν ἀνδρικήν ἀξιοπρέπειαν. "Οταν λοιπὸν βλέπωμεν, ὅτι σὺν τῇ ἡλικίᾳ τὸ συναίσθημα τῆς ἀνδρικῆς ἀξιοπρεπείας τόσον ἰσχυρῶς συγκρατεῖ τοὺς νέους ἀπὸ πάσης ὁρμῆς παιδικῆς, πῶς εἶναι δυνατόν ἢ γυναικεία σεμνότης σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυσσομένη νὰ μὴ δύνηται νὰ συγκρατῇ παρομοίας τῶν νεανίδων ὁρμάς ; Αἱ γυναῖκες ἔτι μᾶλλον τῶν ἀνδρῶν σέβονται τὰ νενομισμένα καὶ ἐπομένως ἔτι μᾶλλον ἀποφεύγουσιν ἐν τῇ συμπεριφορᾷ αὐτῶν πᾶν ὅ,τι θορυβῶδες καὶ τραχύ. Εἶναι ἄρα μωρία νὰ νομίζωμεν, ὅτι, ἵνα ἐκδηλωθῶσι τὰ φυσικὰ γυναικεία ταῦτα ἔνστικτα, ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς ἐν τοῖς παρθεναγωγείοις νῦν ὑφισταμένης αὐστηρᾶς πειθαρχίας !

Ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἄλλαχοῦ, ἵνα διορθώσωμεν τὰ κακὰ, ἅτινα πλαστὴ μέθοδος ἐγέννησεν, εἰσηγάγομεν ἄλλην ἐπίσης πλαστὴν μέθοδον. Ἀπηγορεύσαμεν ἅφ' ἑνὸς ἀσκήσιν φυσικὴν καὶ αὐθόρμητον, ὅτε δὲ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐντελοῦς ἐλλείψεως πάσης ἀσκήσεως ἐγένοντο καταφανῆ, εἰσηγάγομεν σύστημα ἀσκήσεως πλαστῆς, τὴν γυμναστικὴν. Παραδεχόμεθα βεβαίως, ὅτι ἡ γυμναστικὴ εἶναι προτιμότερα τῆς τελείας ἀπὸ τῶν ἀσκήσεων ἀποχῆς, ὅχι ὁμῶς ὅτι ἀναπληροῖ τὰς παιδιάς τὰ μειονεκτήματα αὐτῆς εἶναι θετικὰ ἅμα καὶ ἀρνητικὰ. Ἐν πρώτοις διὰ τῶν τυπικῶν τούτων ἀσκήσεων τῶν μυῶνων, αἵτινες κατ' ἀνάγκην εἶναι ἥττον ποικίλαι τῶν αὐθορμήτως κατὰ τὰς παιδιάς γινομένων, δὲν ἀσκοῦνται συγχρόνως καὶ ἐξ ἴσου πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος, ἐξ οὗ ἔπεται, ὅτι ἡ γύμνασις εἰς

τινα μόνον μέρη περιοριζομένη προκαλεί ταχύτερον κόπωσιν· ἐν παρόδῳ δ' εἰρήσθω, ὅτι διαρκῶς ἐπαναλαμβανομένη ἢ τοιαύτη γύμνασις ὀρισμένων τινῶν μελῶν παράγει δυσαναλογίαν ἐν τῇ ἀναπτύξει. Ἐκτὸς τούτου ἡ οὕτω γινομένη ἄσκησις εἶναι ἐλλειπής, οὐ μόνον διότι μονομερῶς γυμνάζει τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ διότι στερεῖται ἐνδιαφέροντος διὰ τοὺς παῖδας. Αἱ μονότονοι αὐταὶ κινήσεις, αἱ τύπον μαθήματος λαμβάνουσai, οὐδεμίαν δὲ παρέχουσαι εὐχαρίστησιν, ἀσφαλῶς καθίστανται ἀνιαραί, ἂν μὴ ἀπεχθεῖς, ὥς τοῦτο ἄλλως τε ἐνίοτε συμβαίνει. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀμιλλα διεγείρει τὸν ζῆλον τῶν μαθητῶν, ἀλλὰ διαρκεῖ ὀλίγον, διότι ἐλλεῖπει ἡ εὐχαρίστησις ἣν προξενοῦσιν αἱ ποικίλαι παιδίαί. Πλὴν ἔχομεν ἐπιχείρημα ἔτι τῶν ἀνωτέρω σπουδαιότερον. Ἡ γυμναστικὴ οὐ μόνον ὑστερεῖ, διότι ὀλιγώτερον ἀσκεῖ τὸ σῶμα, ἀσκούσα αὐτὸ μονομερῶς, ἀλλ' ὑστερεῖ, κατωτέρα ἐν γένει ἀποδεικνυμένη, ὥς ἐκ τοῦ ποιοῦ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς. Ἡ ἔλλειψις εὐχαριστήσεως, ἣν ἀνωτέρω ἀνεγράψαμεν ὡς αἰτίαν τῆς ταχείας ἐκ τῶν πλαστῶν ἀσκήσεων κοπώσεως, εἶναι ἅμα αἰτία δι' ἣν αὐταὶ ἤττον λυσιτελῶς ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς εὐεξίας καὶ διαπλάσεως τοῦ σώματος. Εἶναι μεγίστη ἀπάτη νὰ νομίζωμεν—ὥς νομίζεται κοινῶς—, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ἄσκησις εἶναι ἡ αὐτὴ δὲν σημαίνει ἂν εἶναι εὐχάριστος ἢ μὴ. Πᾶσα εὐχάριστος διανοητικὴ διάθεσις μεγάλως ἐνισχύει τὸ σῶμα. Καθ' ἡμέραν βλέπομεν ποίαν ὠφέλιμον ἐπίδρασιν ἐξασκοῦσιν ἐπὶ ἀσθενοῦς εἰδήσεις εὐχάριστοι ἢ ἡ ἐπίσκεψις καλοῦ καὶ παλαιοῦ φίλου. Ἐπίσης καθ' ἡμέραν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ ἱατροὶ συμβουλεύουσι δι' ἀνθρώπους ἐξησθενωμένους πᾶν ὅ,τι προξενεῖ ἐντυπώσεις ζωηράς καὶ εὐαρέστους, ταξίδια καὶ ἐν γένει πᾶσαν ἀλλαγὴν. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι τὸ ἄριστον τονωτικόν· ἐπιταχύνουσα τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος διευκολύνει πάσας τὰς λειτουργίας, οὐ

μόνον δ' ἐνισχύει τὴν ὑπάρχουσαν ὑγείαν, ἀλλὰ καὶ ἀναγεννᾷ τὴν ἀπολεσθεῖσαν. Ἐντεῦθεν λοιπὸν ἡ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τῶν παιδιῶν ἐπὶ τῆς γυμναστικῆς. Τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον, ὅπερ παίζοντες συναισθάνονται οἱ παῖδες, ἡ ἀκράτητος αὐτῶν χαρὰ εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαία ὡς αὐτὴ αὕτη ἡ ἀσκήσις. Ἡ δὲ γυμναστικὴ μὴ παρέχουσα τὴν ἡθικὴν ταύτην εὐχαρίστησιν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐλλιπής.

Παραδεχόμεθα λοιπὸν πρῶτον, ὅτι αἱ τυπικαὶ ἀσκήσεις τῶν μελῶν εἶναι προτιμότεραι τελείως ἀπὸ τῶν ἀσκήσεων ἀποχῆς· δεύτερον ὅτι δύνανται εὐδοκίμως νὰ χρησιμεύωσιν ὡς συμπληρωματικὰ μέσα, ἀλλ' ἀρνούμεθα, ὅτι εἶναι ἱκαναὶ τελείως ποτὲ νὰ ἀναπληρώσωσι τὰς ὑπὸ τῆς Φύσεως ὑπαγορευόμενας ἀσκήσεις. Αἱ ἀσκήσεις, πρὸς αἷς ἐξ ἐνστίκτου οἱ παῖδες ῥέπουσιν, εἶναι στοιχειωδέσταται διὰ τὴν σωματικὴν εὐεξίαν τῶν τε ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἀπαγορεύοντες δὲ αὐτὰς ἀντιτασσόμεθα πρὸς τοὺς θείους νόμους, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ σωματικὴ διάπλασις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν ἔτι ζήτημα ὑπολείπεται, ἀπαιτοῦν ἴσως παρ' ἡμῶν μείζονα ἢ τὰ προηγουμένα προσοχήν. Συνήθως ἀκούομεν, ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων οἱ παῖδες ἄνδρες γενόμενοι κέκτηνται ἥττονα ἢ οἱ γονεῖς αὐτῶν σωματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ῥώμην. Κατ' ἀρχὰς τὴν γνώμην ταύτην ἐξελάδομεν ὡς πηγάζουσαν ἐκ τῆς ἀνέκαθεν ὑφισταμένης τάσεως, ἣν ἔχει πᾶσα γενεὰ παρερχομένη νὰ ἐκθειάζῃ τὸ παρελθὸν καταδικάζουσα πᾶν ὅ,τι νέον. Οὐδεμιᾶς προσοχῆς ἡξιώσαμεν γνώμην ἣν ἐνομίσαμεν ἀβάσιμον, ἀναλογιζόμενοι ὅτι ἐκ τῶν καταμετρήσεων παιλαίων ἀσπίδων καὶ ὅπλων ἀπεδείχθησαν οἱ μεταγενέστεροι μᾶλλον τῶν ἀρχαίων ὑψηλοὶ καὶ εὐσωμοί, καὶ ὅτι οἱ πίνακες τῆς θνησιμότητος μαρτυροῦσιν αὐξήσιν καὶ οὐχὶ ἐλάττωσιν τοῦ μέσου ὅρου τῆς ζωῆς. Πλὴν λεπτομερεῖς παρατηρήσεις ἐκλόνη-

σαν τὴν πεποιθήσιν ἡμῶν ταύτην. Ἐξαιρέσει τῶν γεωργικῶν τάξεων εὐρομεν, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ τέκνα, κατὰ τὸ ἀνάστημα, ὑστεροῦσι τῶν γονέων· ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὸν ὄγκον ὑστεροῦσι, λαμβανομένης βεβαίως ὑπ' ὄψιν τῆς ὥς ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς ἡλικίας διαφόρου ἀναλογίας τοῦ σώματος. Οἱ ἱατροὶ φρονοῦσιν, ὅτι σήμερον δὲν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ὑποστώμεν τὰς ἀφαιμάξεις ἃς ὑφίσταντο οἱ πρόγονοι ἡμῶν. Ἡ πρόωρος φαλακρότης εἶναι πολὺ συνηθεστέρα νῦν ἢ ἄλλοτε, ὡς καὶ ἡ πρόωρος τῶν ὀδόντων σήψις μάλιστα ἐν τῇ νεωτέρᾳ γενεᾷ, καὶ ἐν γένει ὅσον ἀφορᾷ τὴν καθ' ὅλου εὐρωστίαν τοῦ σώματος ἢ ἀντίθεσις εἶναι καταπληκτική. Οἱ πρόγονοι ἡμῶν διάγοντες βίον ἀκρατῇ καὶ ἄτακτον εἶχον μείζονα ἀντοχὴν ἢ οἱ ἄνδρες τῆς παρούσης γενεᾶς, οἵτινες ζῶσιν ἐν σχετικῇ ἐγκρατείᾳ. Ὡς μαρτυροῦσι τὰ χρονικά τῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνοι ἡδύναντο μέχρι βαθέος γήρατος ἀνευ βλάβης ἐπὶ ὥρας πολλὰς νὰ ἐργάζωνται, ἂν καὶ ἔπινον πολὺ, ἡγρύπνουν εὐθυμοῦντες καὶ περὶ μικροῦ ἐποιοῦντο τοῦ καθαροῦ ἀέρος καὶ τῆς καθαριότητος. Ἡμεῖς δὲ οἱ κηδόμενοι τῆς σωματικῆς ἡμῶν εὐεξίας, οἱ ἐν μέτρῳ τρώγοντες καὶ πίνοντες, οἱ ἀναπνέοντες καθαρὸν ἀέρα καὶ συνεχῶς λουόμενοι, οἱ ταξιδεύοντες κατ' ἔτος καὶ ἀπολαύοντες τῶν προόδων τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης, οὐδόλως ἀντέχομεν εἰς τοὺς κόπους καὶ τὴν ἐργασίαν. Ἐν ᾧ συμμορφούμεθα πρὸς τοὺς νόμους τῆς ὑγιεινῆς, εἴμεθα ἀσθενέστεροι τῶν προγόνων ἡμῶν, οἵτινες ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις παρέδαινον αὐτοὺς. Κατὰ τὰ φαινόμενα δὲ κρίνοντες ἐκ τῶν πολλῶν νοσημάτων νομίζομεν, ὅτι ἡ μέλλουσα γενεὰ θέλει ἀποδῇ ἔτι ἀσθενέστερα τῆς ἡμετέρας.

Τί ἄρά γε σημαίνει τοῦτο; Μὴ ἡ παλαιὰ συνήθεια τοῦ τρέφειν τοὺς παῖδας καὶ νέους κατὰ κόρον ἦτο ἥττον ἐπιβλαβὴς τῆς νῦν παρ' ἡμῖν ὑφισταμένης τοῦ τρέφειν αὐτοὺς ἀνεπαρκῶς;

Μὴ ἡ θεωρία τῆς σκληραγωγίας, ἣν πλανώμενοι ἡσπάσθημεν, εἰσαγαγούσα σύστημα ἀμφιέσεως ἐλλίπες ἐγένετο αἰτία τοῦ κακοῦ ; Ἡ μήπως προήλθε τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι χαριζόμενοι εἰς ἰδεώδη μωρά, ψευδοῦς εὐγενείας καὶ λεπτότητος, ἀπογορεύομεν εἰς τὰς μικρὰς κόρας τὰς νεανικὰς παιδιάς καὶ ἀσκήσεις ; Ἐκ τῶν συλλογισμῶν ἡμῶν, οὓς προηγούμενως ἀνεπτύξαμεν, δύναται τις νὰ συμπεράνη, ὅτι πάντα τὰ ἀνωτέρω κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνετέλεσαν εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ κακοῦ¹. Πλὴν καὶ ἄλλη ὑπάρχει αἰτία, ἐπιδιδάδως ἐπιδρῶσα, ἴσως ἡ σπουδαιότατη πασῶν, αὕτη δὲ εἶναι ἡ πνευματικὴ ὑπερκόπωση.

Αἱ ἀνάγκαι τοῦ συγχρόνου βίου ἀπαιτοῦσι παρὰ νέων καὶ γερόντων καθ' ἡμέραν μείζονα ἔντασιν τῶν δυνάμεων. Ἐν πάσῃ ἐργασίᾳ καὶ παντὶ ἐπαγγέλματι ὁ πολὺς ἀνταγωνισμὸς ἄγει τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἱκανότητα παντὸς ἀνδρὸς εἰς τὴν ὑφίστην αὐτῶν ἔντασιν². Ἰνα δὲ καταστῶσιν οἱ νέοι ἱκανοὶ νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸν δυσχερῆ τοῦτον ἀγῶνα, ὑποβάλλονται εἰς ἀσκη-

¹ Φρονούμεν, ὅτι ἐτέρα αἰτία συντελοῦσα εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς φυλῆς εἶναι καὶ ἡ διὰ τοῦ θαυμαλισμοῦ διάδοσις πολλῶν παθήσεων ἄλλως ἐν λανθάνουσῃ καταστάσει διατελουσῶν. Διάφορα παραδείγματα ἐν τῇ παθολογίᾳ ἄγουσιν ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι, ὅταν μετὰ τὸν θαυμαλισμὸν σχηματισθῶσι φλύκταιναι, ἐξ αὐτῶν ἐκρέει οὐ μόνον τὸ μίasma τῆς νόσου, ἀλλὰ καὶ ἄλλαι μiasματικαὶ ὕλαι, ἰδίᾳ αἱ διὰ τοῦ δέρματος συνήθως ἐκκρινόμεναι, οἷα εἶναι τινὰ τῶν χειρίστων μολυσμάτων. Εἶναι ἄρα δυνατόν, πιθανώτατον μάλιστα, παῖς ἔχων πάθος τι ἐν λανθάνουσῃ καταστάσει νὰ μεταδῶσιν παρόμοιον πάθος εἰς ἄλλα παιδία καὶ ταῦτα πάλιν εἰς ἄλλα διὰ τῆς ἀπ' αὐτῶν ληφθείσης μεμολυσμένης θαυμαλίδος.

² Ἡ ἀνωτέρω σημείωσις σήμερον οὐδεμίαν κέκτηται ἀξίαν, τοῦ θαυμαλισμοῦ γινομένου κατ' ἄλλον τρόπον, μᾶλλον σύμφωνον πρὸς τοὺς ὁρους τῆς ὑγιεινῆς.

σιν πνευματικὴν, πολὺ μεγαλυτέραν τῆς μέχρι τοῦδε ἀπαιτουμένης. Ἐκ τούτου διπλῇ προκύπτει ζημία· οἱ οἰκογενειάρχαι οἵτινες μετὰ κόπου ἀνθίστανται εἰς τοὺς καθ' ἡμέραν πολλαπλασιαζομένους ἀντιπάλους, καὶ οἵτινες ἐργαζόμενοι ὑπὸ τοῦς δεινοὺς τούτους ὅρους δαπανῶσι περισσότερα ὥς ἐκ τῶν περισσοτέρων ἀναγκῶν, ὀφείλουσι καθ' ὅλον τὸ ἔτος νὰ ἐργάζωνται ἀπὸ πρωίας μέχρι νυκτός, σωματικῶς ἀσκούμενοι ὀλίγον καὶ ἔχοντες βραχυτάτας μόνον διακοπάς. Τὰ τέκνα αὐτῶν κληρονομοῦσιν οὕτως ὑγείαν ἐξησθενωμένην ἐκ τῆς ὑπερκοπώσεως ἀσθενῇ δὲ σχετικῶς καὶ μὴ δυνάμενα νὰ ἀντέχωσιν οὐδ' εἰς μετρίους κόπους ἀναγκάζονται νὰ ἀκολουθῶσι πρόγραμμα σπουδῶν πολὺ εὐρύτερον ἐκείνου ὅπερ ἠκολούθησαν τὰ εὐρωστα τέκνα τῶν πρῶτῃν γενεῶν.

Τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα ἃ πάντες ἠδύναντο νὰ προΐδωσιν εἶναι πανταχοῦ καταφανῇ. Πανταχοῦ περὶ ἡμᾶς βλέπομεν παῖδας ἢ νέους ἀμφοτέρων τῶν φύλων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παθόντας ἐξ ὑπερβολικῆς μελέτης. Ὁ μὲν ἵνα ἀναλάβῃ ἐκ τῆς οὕτω προκυψάσης ἀναιμίας ἀναγκάζεται νὰ διατρίψῃ ἐπὶ ἔτος ὀλόκληρον εἰς τὴν ἐξοχήν· ὁ δὲ πάσχων ἐκ χρονίας συμφορήσεως τοῦ ἐγκεφάλου, ἀπὸ πολλῶν μηνῶν διαρκούσης καὶ ἀπειλούσης νὰ διαρκέσῃ ἔτι περισσότερον. Ἀλλαχοῦ ἀκούομεν περὶ παιδὸς παθόντος ἐκ πυρετοῦ, ὥς ἐκ τῆς μεγάλης νευρικῆς ταραχῆς ἣν ἐπέφερεν ἡ πολλὴ ἐργασία ἐν τῇ σχολῇ· καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ περὶ νέου εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐξασθενώσεως φθάσαντος, ὥστε ἠναγκάσθῃ ἐπὶ διάστημά τι νὰ διακόψῃ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ, ὅτε δὲ ἀπεπειράθῃ νὰ ἐξακολουθήσῃ αὐτάς, συχνάκις ἐλιποθύμει ἐν τῇ παραδόσει. Ἀναφέρομεν γεγονότα, ἅτινα δὲν ἀνεξήγησάμεν νὰ εὐρωμεν, ἵνα παρουσιάσωμεν ὡς παραδείγματα, ἀλλὰ τὰ ὅποια τυχαίως περιῆλθον εἰς γνῶσιν ἡμῶν κατὰ τὰ τελευταῖα δύο ἔτη καὶ δὴ ληφθέντα ἐντὸς περιορισμένου κύ-

κλου, ἐξ ὧν δὲ πολλὰ παραλείπομεν. Ὅπως ἐσχάτως ἔσχομεν ἀφορμὴν νὰ παρατηρήσωμεν πόσον εἶναι τὸ κακὸν κληρονομικόν. Κυρία τις, θυγάτηρ εὐρώστων γονέων, ἣτις ἐσπούδασεν ἐν Σκωτίᾳ ἐν τινι οἰκοτροφείῳ, τόσον ἔπαθεν ἐκ τῆς κακῆς διαίτης τῆς σχολῆς, τῆς ἀνεπαρκoῦς τροφῆς καὶ τῆς πολλῆς ἐργασίας, ὥστε ἤδη ἐξακολουθεῖ πάσχουσα ἐκ σκοτοδινιάσεως καθ' ἐκάστην πρωΐαν, ὅταν ἐγείρηται. Τὰ τέκνα αὐτῆς κληρονομήσαντα τὴν ἀδυναμίαν ταύτην τοῦ ἐγκεφάλου πάσχουσι τὰ πλεῖστα ἐκ ζάλης ἢ κεφαλαλγίας, ὅταν ἔστω καὶ ἐπὶ μικρὸν ἐργασθῶσι. Γνωρίζομεν νεάνιδα, ἣν καθ' ἡμέραν συναντῶμεν καὶ ἣς ἡ ὑγεία διὰ παντὸς κατεστράφη ἐκ τῆς κακῆς διαίτης τῆς σχολῆς ἐν ἣ ἐφοίτησε. Διανοητικῶς ἐργαζομένη μέχρις ἐξαντλήσεως οὐδεμίαν πλέον εἶχε δύναμιν πρὸς σωματικὴν ἀσκημιν, ἀπόφοιτος δὲ οὐσα σήμερον εἶναι διαρκῶς ἀσθενής. Ὀλίγην αἰσθάνεται ὀρεξιν πρὸς τὴν τροφήν καὶ τοῦτο λίαν ἀτάκτως, ἀποστρέφεται τὸ κρέας, ἔχει τὰ ἄκρα πάντοτε ψυχρὰ ἔτι καὶ ἐν ὥρᾳ θέρους· περιπατεῖ ὀλίγον καὶ λίαν βραδέως, ἀνερχομένη κλίμακα αἰσθάνεται παλμούς, ἢ ὀρασις αὐτῆς ἡλαττώθη, ἢ ἀνάπτυξις κακῶς ἐπετελέσθη, τὸ σῶμα στερεῖται εὐρωστίας. Πάντα δὲ ταῦτα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς πνευματικῆς ὑπερκοπώσεως. Ἄλλη νεάνις, φίλη καὶ συμμαθήτρια τῆς προηγουμένης, εἶναι ἐπίσης ἐξησθενωμένη καὶ κακῶς ἔχουσα· εἰς αὐτὴν ἡ ἐλαχίστη ταραχὴ, μικρὰ συνάθροισις φίλων π. χ., προκαλεῖ λιποθυμίαν, οἱ δὲ ἱατροὶ ἀπηγόρευσαν αὐτῇ πᾶσαν σπουδὴν.

Ἐὰν παθήσεις οὕτω καταφανεῖς εἶναι τόσον συχναί, πόσον πολυάριθμοι καὶ γενικαί βεβαίως εἶναι αἱ μικρότεραι καὶ ἀφανεῖς βλάβαι! Πρὸς μίαν περίπτωσιν, καθ' ἣν διαγινώσκομεν, ὅτι ἀσθένεια ὀριστικῇ ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπερκόπωσιν, ἀντιστοιχοῦσι τοῦλάχιστον ἕξ, καθ' ἃς τὸ κακὸν εἶναι ἀφανὲς καὶ βαίνει βρα-

δέως, καθ' ἧς συνήθως τὴν ἀταξίαν τῶν λειτουργιῶν ἀποδίδομεν εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αἰτίαν ἢ ἐν γένει εἰς κρᾶσιν λεπτοφυᾶ. Πόσα παραδείγματα ἔχομεν σωματικῆς ἀναπτύξεως βραδείας ἢ προώρως παυσαμένης, πόσα παραδείγματα καθ' ἃ λανθάνουσα τάσις πρὸς φυματίωσιν ἐνισχύεται καὶ ἐκδηλοῦται, πόσα τέλος καθ' ἃ προδιάθεσις πρὸς τὰς νῦν τόσον συνήθεις ἐγκεφαλικάς διαταράξεις ἀποκτᾶται ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς κατὰ τὴν ἐφηδικὴν ἡλικίαν διανοητικῆς κοπώσεως! Ἐὰν παρατηρήσωμεν τὰς συχνὰς παθήσεις τῶν ἀνδρῶν τῶν πολὺ ἐργαζομένων, σκεφθῶμεν δέ, ὅτι πολὺ χείρονα ἀποτελέσματα ἢ ὑπερβολικὴ κόπωσις κατ' ἀνάγκην προξενεῖ ἐπὶ τῶν μὴ τελείως ἀνεπτυγμένων ὀργάνων τῶν παιδῶν, πάντες καλῶς θέλομεν ἐννοήσῃ, ὅτι διὰ τοῦ συστήματος τούτου τῆς ὑπερκοπώσεως γενικῶς ἡ ὑγεία ὑποσκάπτεται. Οἱ παῖδες δὲν δύνανται νὰ ὑποφέρωσι τὰς κακουχίας οὐδὲ τὴν σωματικὴν καὶ πνευματικὴν κόπωσιν ἣν ὑποφέρουσιν οἱ ἄνδρες. Ὅταν λοιπὸν βλέπωμεν, ὅτι ἄνδρες τέλειοι προφανῶς πάσχουσιν ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς πνευματικῆς ἐργασίας, εἰς ἣν ἀναγκάζονται νὰ ὑποβάλλωνται, δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν πόσῳ μεγάλῃ ζημίᾳ ὑφίστανται οἱ παῖδες, ὑποβαλλόμενοι εἰς πνευματικὴν ἐργασίαν ἐνίοτε ἐξ ἴσου ὑπερβολικὴν.

Πράγματι εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅχι ὅτι βλάπτει τὴν ὑγείαν τῶν παιδῶν τὸ ἀμείλικτον πρόγραμμα τὸ ἐν χρήσει ἐν ταῖς σχολαῖς, ἀλλ' ὅτι δύνανται παῖδες νὰ ὑποφέρωσιν αὐτό. Λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὸ πρόγραμμα ὅπερ ὁ *Sir John Forbes* ἐξ ἰδίας πείρας καὶ κατόπιν ἀκριβοῦς ἐξετάσεως ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι τὸ ἐπικρατοῦν εἰς πάντα τὰ Παρθεναγωγεῖα τῆς μέσης τάξεως ἐν Ἀγγλίᾳ. Παρὰλειπομένων λεπτομερειῶν τινων, ἰδοὺ ἐν συνόλῳ τίς ἡ διαίρεσις καὶ ἡ χρῆσις τῶν εἴκοσι τεσσάρων ὥρῶν τοῦ ἡμερονοκτίου.

Ὑπνου.....	Ὁραι 9
(διὰ τὰς νεωτέρας μαθητρίας 10)	
Ἐν τῇ σχολῇ παραδόσεις καὶ μελέτη.....	» 9
Ἐν τῇ σχολῇ ἢ κατ' οἶκον (διὰ τὰς μεγαλυτέρας μαθη- τρίας ἐργασία ἢ μελέτη κατὰ βούλησιν), (διὰ τὰς νεωτέρας ὥραι παιδιᾶς).....	» 3½
(δι' ἐτι νεωτέρας ὥραι παιδιᾶς 2½)	
Διὰ τὰ γεύματα	» 1½
Τοῦ καιροῦ ἐπιτρέποντος κατὰ τὴν ὀρισμένην ὥραν, ἀσκή- σεις εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὑπὸ μορφὴν τυπικοῦ περιπάτου, καθ' ὃν συγχάκις αἱ μαθήτραι ἔχουσαι βιβλία ἀνά χεῖρας μελετῶσιν	» 1
	24

Τίνα δὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς «θαυμαστῆς ταύτης διαίτης», ὡς ὀνομάζει αὐτὴν ὁ *Sir John Forbes*; Βεβαίως ἀδυναμία, ὡχρότης, ἔλλειψις εὐθυμίας, γενικὴ καχεξία¹· πλὴν καὶ τι πλέον. Ἡ ἐντελὴς αὕτη ἀμέλεια τῆς ὑγείας τοῦ σώματος χάριν τῆς καλλιέργειας τοῦ πνεύματος—ἡ παρατεταμένη ἀσκήσις τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἀτελὴς ἀσκήσις τῶν μελῶν προκαλεῖ συνήθως κατὰ τὸν *Sir John Forbes* οὐ μόνον ἀταξίαν ἐν ταῖς φυσικαῖς λειτουργίαις ἀλλὰ καὶ σωματικὴν δυσμορφίαν. «Τελευταίως—» λέγει—ἐπισκεφθέντες ἐν τινι μεγάλῃ πόλει οἰκοτροφεῖον, ὅπερ » ἠρίθμει τεσσαράκοντα μαθητρίας, μετ' ἀκριβοῦς καὶ ἐπισταμένην » ἐξέτασιν παρατηρήσαμεν, ὅτι, οὐδεμιᾶς ἐξαιρουμένης, πᾶσαι » αἱ μαθήτραι αἱ διαμείνασαι ἐπὶ δύο ἔτη ἐν τῇ σχολῇ (αἱ » πλεῖσται δ' εἶχον συμπληρώσει τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα) » εἶχον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ῥάχιν κυρτὴν καὶ τὸ σῶμα » παραμεμορφωμένον»¹.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐγράφησαν ταῦτα (1833) ἴσως ἐπε-
τελέσθη ποιά τις βελτίωσις, ὅπερ καὶ ἐλπίζομεν. Ἀλλὰ δυνά-

¹ Ἐγκυκλοπαιδεῖα πρακτικῆς ἱατρικῆς.

μεθα προσωπικῶς νὰ μαρτυρήσωμεν, ὅτι ἐν γένει τὸ αὐτὸ σύστημα ἐπικρατεῖ, πολλάκις δὲ ἔτι ὑπερβολικώτερον. Ἐσχάτως ἐπεσκέφθημεν σχολὴν τινα ἀρρένων—ἐν ἐκ τῶν ἄρτι ἰδρυθέντων διδασκαλείων πρὸς μόρφωσιν καλῶν διδασκάλων, ἐν ἣ λειτουργοῦσῃ ὑπὸ ἐπίσημον ἐφορείαν, παρ' ἧς δικαίως ἡδύνατό τις νὰ προσδοκᾷ μείζονα ἤρῃσιν τῆς συνήθως ἀπαντώσης παρὰ ταῖς κοιναῖς διδασκαλίαις ἰδιωτικῶν παρθεναγωγείων, εὗρομεν τὸ ἐξῆς ἡμερήσιον πρόγραμμα.

Οἱ μαθηταὶ ἐγείρονται εἰς τὰς 6

7-8 παραδόσεις

8-9 ἀνάγνωσις ἐκ τῶν Γραφῶν, προσευχὴ καὶ πρόγευμα

9-12 παραδόσεις

12-1 $\frac{1}{4}$ ἀνάπαυσις κατὰ τύπον μὲν ὀρισμένη διὰ περίπατον ἢ ἄλλην τινὰ ἄσκησιν, συνήθως ὅμως δαπανωμένη εἰς μελέτην

1 $\frac{1}{4}$ -2 γεῦμα, διαρκοῦν συνήθως εἴκοσι λεπτὰ

2-5 παραδόσεις

5-6 τέτον καὶ ἀνάπαυσις

6- 8 $\frac{1}{2}$ παραδόσεις

8 $\frac{1}{2}$ - 9 $\frac{1}{2}$ μελέτη κατ' ἰδίαν τῶν μαθημάτων τῆς ἐπομένης

10 κατὰκλισις.

Οὕτως ἐκ τῶν εἴκοσι τεσσάρων ὥρῶν ὅκτὼ ἀφιεροῦνται εἰς ὕπνον, τέσσαρες καὶ τέταρτον εἰς ἀμφίεσιν, προσευχὴν, γεύματα καὶ τὰς μετὰ τὰ γεύματα βραχείας στιγμὰς ἀναπαύσεως, δέκα ὥραι καὶ ἡμίσεια εἰς σπουδὴν, μία δὲ καὶ ἐν τέταρτον εἰς σωματικὰς ἀσκήσεις, αἵτινες γίνονται κατὰ βούλησιν καὶ πολλάκις παραλείπονται. Οὐ μόνον δὲ αἱ σπουδαὶ ἐνίοτε παρατείνονται πέρα τῶν ὀρισθεισῶν ὥρῶν κατὰ μίαν ὥραν καὶ ἡμίσειαν, προστιθεμένου εἰς αὐτὰς τοῦ χρόνου τοῦ δῆθεν ὀρισμένου διὰ σωματικὰς ἀσκήσεις, ἀλλ' ὑπάρχουσι μαθηταί, οἵτινες ἐγείρονται ἀπὸ τῆς τετάρτης τῆς πρωίας ὥρας, ἵνα παρασκευάσωσι τὰ

μαθήματα αὐτῶν, ὠθούμενοι εἰς τοῦτο ὑπ' αὐτῶν τῶν διδασκάλων! Τὸ ἐτήσιον πρόγραμμα εἶναι τόσον εὐρύ, ὃ χρόνος τόσον βραχύς, οἱ δὲ διδάσκαλοι, ὧν ἡ φιλοτιμία ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐπιτυχίας τῶν μαθητῶν κατὰ τὰς ἐξετάσεις, εἶναι τόσον ἀπαιτητικοί, ὥστε οὗτοι οὐχὶ σπανίως ἀναγκάζονται νὰ δαπανῶσι δῶδεκα καὶ δέκα τρεῖς ὥρας καθ' ἐκάστην, ἐργαζόμενοι διανοητικῶς!

Δὲν ἀπαιτεῖται προφητικὴ δύναμις, ἵνα προῖδῃ τις, ὅτι μεγάλη σωματικὴ βλάβη ἀφεύκτως προκύπτει ἐκ τοιαύτης ὑπερκοπῆσεως. Αὐτοὶ δ' οἱ μαθηταὶ ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἐν τῇ σχολῇ εἰσερχόμενοι ταχέως ἀποβάλλουσι τὰ δροσερὰ αὐτῶν χρώματα. Πάντοτε τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀσθενοῦσιν· ἡ ὀρεξις εἶναι γενικῶς ὀλίγη καὶ συνεχεῖς αἱ δυσπεψίαι, αἱ ἐντερικαὶ διαταράξεις τόσον συνήθεις, ὥστε ἐνίοτε πάσχουσι συγχρόνως ἐκ τούτων τὸ ἐν τρίτον τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν· αἱ κεφαλαλγίαι ἐπίσης συνηθέσταται εἰς τινὰς περιπτώσεις καθ' ἡμέραν ἐπὶ μῆνας διαρκοῦσιν, οὕτως ὥστε πολλοὶ μαθηταὶ ἐπὶ τέλους μὴ ἀνθιστάμενοι ἀπέρχονται τῆς σχολῆς.

Εἶναι γεγονὸς ὄντως ἄξιον θαυμασμοῦ ὅτι τοιαύτη τυγχάνει ἡ δίαίτα ἐν σχολῇ ἐκ τῶν πρώτων ἰδρυθείσῃ καὶ ἐφορευομένῃ ὑπὸ ἀνδρῶν ἐκπροσωποῦντων τὰ φῶτα καὶ τὴν πρόοδον τῆς ἐποχῆς! Φρονοῦμεν, ὅτι ἐπιβάλλοντες εἰς τοὺς παιδας σύστημα ἀγωγῆς ὅπερ ἀφεύκτως ὑποσκάπτει τὴν υἰεὶαν αὐτῶν, μόνον ἵνα ἐπιτυχῶς διατρέξωσι τὸ στάδιον τῶν σπουδῶν αὐτῶν καὶ ἐπιτυχῶς ὑποστῶσι τὰς ἐν τέλει αὐστηρὰς ἐξετάσεις, ἀποδεικνύμεθα, ἂν μὴ σκληροί, βεβαίως οἰκτρῶς ἀμαθεῖς.

Ἡ περίπτωσις αὕτη εἶναι ἀναμφιδόλως ἐξαιρετικὴ, ἀπαντῶσα μόνον ἐν σχολαῖς ὁμοίας τάξεως· πλὴν ἡ ὑπαρξὶς τοιούτων περιπτώσεων ἐμφαίνει, ὅτι αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις τῶν παίδων τῆς νέας γενεᾶς ὑφίστανται ἔντασιν ὑπερβολικὴν. Τὰ προγράμ-

ματα τῶν διδασκαλείων τούτων, δι' ὧν ἐκφράζονται αἱ περὶ ἐκ-
παιδεύσεως ἰδέαι τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων ἀρκοῦσιν, ἐλλείψει
ἄλλων μαρτυριῶν, ἵνα δείξωσιν, ὅτι ἐπικρατεῖ τάσις κακὴ πρὸς
ἀπόκτησιν γνώσεων πολλῶν ἐν ὅσον ἔνεστι βραχυτάτῃ χρονικῇ
διαστάματι.

Φαίνεται ἡμῖν περίεργον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι οἱ γενικῶς συναι-
σθανόμενοι πόσον μεγάλοι εἶναι οἱ κίνδυνοι τῆς ὑπερκοπώσεως
διὰ τοὺς παῖδας ἐλαχίστην συναίσθησιν ἔχουσι τῶν κινδύνων
τῆς ὑπερκοπώσεως διὰ τοὺς νέους. Οἱ πλεῖστοι τῶν γονέων ἐν
μέρει ἐννοοῦσιν, ὅτι κακὰ ἀποτελέσματα ἔχει ἡ μεγάλη πρωι-
μότης τῶν παίδων, πάντες δὲ ἀποδοκιμάζουσιν ἐκείνους οἵτινες
λίαν προώρως ἀναπτύσσουσι τὸ πνεῦμα τῶν τέκνων αὐτῶν. Ὁ
δὲ φόβος οὗτος τῆς προώρου ἀναπτύξεως αὐξάνει ἀναλόγως τῆς
μείζονος ἢ ἐλάσσονος γνώσεως τῶν ἐκ ταύτης ἐπακολουθημάτων,
ὥς μαρτυρεῖ ἡ γνώμη λίαν διακεκριμένου τινὸς καθηγητοῦ τῆς
φυσιολογίας, ὅστις ὡμολόγησεν ἡμῖν, ὅτι ἀπαγορεύει εἰς τὸν
μικρὸν αὐτοῦ υἱὸν πᾶν μάθημα ἐν ὅσῳ δὲν ἔχει οὗτος συμπλη-
ρώσει τὸ ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐν ᾧ εἶναι πασί-
γνωστος ἀλήθεια ὅτι ἡ βεβιασμένη ἀνάπτυξις τῆς διανοίας κατὰ
τὴν παιδικὴν ἡλικίαν συνεπάγεται ἢ σωματικὴν ἀδυναμίαν ἢ
τελείαν ἀποδράκωσιν ἢ πρόωρον θάνατον, οὐδεὶς φαίνεται ἀντι-
λαμβανόμενος ὅτι ἡ ἀλήθεια αὕτη ἰσχύει καὶ διὰ τὴν νεανικὴν
ἡλικίαν, ὥς ἀναμφισθητῶς ἰσχύει. Ὑφίστανται ὠρισμένη τά-
ξις καὶ ὠρισμένον μέτρον, καθ' ὃ αἱ δυνάμεις ἀναπτύσσονται.
Ἐὰν ἡ ἀγωγή βαίῃ σὺν τῇ τάξει καὶ τῷ μέτρῳ τούτῳ, ἔχει
καλῶς· ἀλλ' ἐὰν τοῦναντίον αἱ ἀνώτεραι διανοητικαὶ δυνάμεις
ἐπιβαρύνωνται προώρως διὰ γνώσεων μᾶλλον συνθέτων καὶ
μᾶλλον ἀφῆρημένων ἐκείνων ὥς ἀναλόγως τῆς ἡλικίας ὁ νοῦς
δύναται εὐκόλως νὰ ἀντιληφθῇ, ἢ ἐὰν καθ' ὑπερβολὴν καλλιερ-
γουμένη ἡ διάνοια ἐν γένει ἀναπτύσσεται πέρα τοῦ συνήθους

κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν βαθμοῦ, τὴν πρόοδον ταύτην τὴν παρὰ φύσιν ἀκολουθεῖ ἴσον ἢ καὶ μείζον ἔτι κακόν.

Διότι ἡ Φύσις εἶναι αὐστηρὸς λογιστῆς· ὅταν δὲ ἀπαιτῶμεν παρ' αὐτῆς ἀφ' ἐνὸς πλείονα τῶν ὅσα δύναται νὰ παράσχη, ἰσοσταθμίζει τὴν δαπάνην ἀφαιροῦσα ἄλλοθεν ποθεν. Ὅταν ἀφεθῇ ἐλευθέρα νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἰδίαν αὐτῆς πορείαν, ἡμεῖς δὲ φροντίζομεν μόνον νὰ παρέχωμεν ἐν ὀρθῇ ποσότητι καὶ καταλλήλῳ εἶδει τὴν πρὸς πνευματικὴν καὶ σωματικὴν ἀνάπτυξιν ἐν ἐκάστῃ ἡλικίᾳ ἀπαιτουμένην ἀκατέργαστον ὕλην, σὺν τῷ χρόνῳ θὰ μορφώσῃ αὕτη ὃν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένον. Ὅταν ὅμως ἐπιμένωμεν ἀπαιτοῦντες πρόωρον ἢ δυσανάλογον ἀνάπτυξιν μέρους τινός, ἐνδίδει μὲν ἡ Φύσις πλὴν διαμαρτύρεται, καὶ ἵνα ἱκανοποιήσῃ τὰς ἀπαιτήσεις ἡμῶν ἀτελῶς ἐκτελεῖ τινα τῶν σπουδαιότερων αὐτῆς ἔργων. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι εἶναι ὠρισμένη ἡ δύναμις τῶν ἐκάστοτε ζωτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ σώματος, καὶ ἐπομένως ὠρισμένα καὶ τὰ ἐκ τούτων ἀποτελέσματα, ὧν πλείονα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαιτῶμεν. Παρὰ τοῖς παισὶ καὶ τοῖς νέοις αἱ ζωτικαὶ τοῦ σώματος ἐνεργεῖαι ποικίλας καὶ ἐπείγουσας ἀνάγκας ὀφείλουσι νὰ ἱκανοποιῶσιν. Ὡς ἀνωτέρω ὑπεδείξαμεν, ὀφείλουσι νὰ ἀναπληρῶσι τὴν δαπάνην ἣν συνεπάγεται ἡ ἡμερησία σωματικὴ ἀσκήσις, καὶ τὴν φθορὰν τὴν προερχομένην ἐκ τῆς ἡμερησίας ἐργασίας τοῦ ἐγκεφάλου. Οὐ μόνον δὲ ν' ἀναπληρῶσι τὰς δαπάνας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπαρκῶσιν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ τε σώματος καὶ τοῦ πνεύματος, συγχρόνως δὲ νὰ διεξάγωσι τὴν πέψιν τῆς μεγάλης ποσότητος τροφῆς, ἣν αἱ πολλαπλαῖ αὐταὶ ἀνάγκαι ἀπαιτοῦσιν. Ὅθεν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καταφανὲς καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδείκνυται διὰ πλείστων πειραμάτων, ὅτι, ὅταν ἀπασχολῶμεν τὰς δυνάμεις τοῦ σώματος ἀποκλειστικῶς ἐν τινὶ κλάδῳ, στεροῦμεν τοὺς λοιποὺς κλάδους ἀπ' αὐτῶν. Πᾶς τις

γινώσκει π. χ. ὅτι, ἵνα ἐκτελεσθῇ πέψις δυσπέπτου γεύματος, τοιαύτη ἀπαιτεῖται ἐργασία, ὥστε νὰ ἐπέρχεται κόπωσης πνευματική καὶ σωματική, πολλάκις καταλήγουσα εἰς ὕπνον. Ἐπίσης πάντες γινώσκομεν, ὅτι διὰ τῆς ὑπερβολικῆς ἀσκήσεως τοῦ σώματος ἐλαττοῦται ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος· ὅτι ἡ παροδικὴ ἐξάντλησις ἡ ἐπακολουθοῦσα βιαιὰς ἀσκήσεις καὶ ἡ κόπωσης, ἣν αἰσθάνεται τις μετὰ περίπατον λίαν μακρόν, γεννῶσιν ἀπέχθειαν πρὸς διανοητικὴν ἐργασίαν· ὅτι μετὰ πεζὴν ὁδοιπορίαν ἐνὸς μηνὸς ἡ πνευματικὴ ἀδράνεια εἶναι τοιαύτη, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανικήσῃ τις αὐτήν, πρὶν ἢ παρέλθωσιν ἡμέραι ἱκαναί· καὶ ὅτι τέλος παρὰ τοῖς χωρικοῖς, οἵτινες δι' ὅλης τῆς ζωῆς σωματικῶς ἐργάζονται, ἡ δρᾶσις τοῦ πνεύματος εἶναι ἐλαχίστη. Ἐξ ἄλλου εἶναι οὐχ ἥττον γνωστὴ ἡ ἀλήθεια ὅτι, ὅταν οἱ παῖδες λίαν ταχέως ἀναπτύσσονται, ὥς ἐνίοτε συμβαίνει, ἡ μεγάλη κατανάλωσις τῶν δυνάμεων ἐκδηλοῦται, διαρκούσης τῆς ἀναπτύξεως, διὰ σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξάντλήσεως. Ὅτι δρᾶσις ὑπερβολικὴ πρὸς μίαν διεύθυνσιν τείνουσα συνεπάγεται δρᾶσιν ἀνεπαρκῇ καθ' ὅλας τὰς ἄλλας διευθύνσεις, ὅτι γεννᾶται οὕτως εἰδὸς τι ἀνταγωνισμοῦ, ἅπαξ ἔτι καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἀσκήσεις βιαιὰ μετὰ τὰ γεύματα διακόπτει τὴν πέψιν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ παῖδες δὲν ἀναπτύσσονται σωματικῶς, ὅταν προώρως υποβάλλωνται εἰς κοπιώδη ἐργασίαν. Ὁ νόμος οὗτος ὁ καταφανὴς εἰς ἐκτάκτους περιπτώσεις ἰσχύει γενικῶς ἐν πάσαις. Ἡ ἐπιζήμιος αὕτη διατάραξις τῆς ἰσορροπίας τῶν σωματικῶν λειτουργιῶν πάντοτε ἐπέρχεται ἀσφαλῶς, εἴτε προκαλουμένη ἀνεπαισθήτως καὶ διαρκῶς εἴτε αἰφνιδίως καὶ βιαιῶς. Ὅθεν, ἐὰν κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν ἡ δαπάνη πρὸς διανοητικὴν ἐργασίαν ὑπερβαίνει τὸ ὑπὸ τῆς Φύσεως πρὸς τοῦτο ὀρισθὲν μέτρον, αἱ δυνάμεις τοῦ σώματος δὲν ἐπαρκουσιν εἰς τὰς λοιπὰς λειτουργίας, καὶ ἐντεῦθεν γεννῶνται διαφόρων

εἰδὼν κακά, ἅτινα διὰ βραχέων προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν.

Ἵποθέσωμεν π. χ., ὅτι ἡ δρᾶσις τοῦ ἐγκεφάλου ὑπερβάλλει μὲν ἀλλὰ μετρίως τὴν ὀρισθεῖσαν κανονικὴν δρᾶσιν· ὥς ἀποτελεσμαθὰ ἐχῇ ἐλαφρὰν ἀντίδρασιν ἀντανεκλῶσαν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ σώματος· δηλ. ἡ τὸ ἀνάστημα κατὰ τι θὰ ὑστερῇ ἢ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος ἢ τὸ ποῖον τῶν σαρκῶν καὶ μυῶνων. Τῶν κακῶν τούτων ἀποτελεσμάτων ἐν ἡ καὶ πλείονα κατ' ἀνάγκην θὰ ἐπακολουθήσωσιν. Ἡ ἑκτακτος ποσότης αἵματος, ἣν ἀπαιτεῖ ὁ ἐγκέφαλος, ἀφ' ἐνὸς μὲν διαρκούσης τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, ἀφ' ἐτέρου δὲ πρὸς ἀνανέωσιν τῆς καταναλισκομένης ἐγκεφαλικῆς οὐσίας, εἶναι αἷμα ὅπερ ἄλλως θὰ ἐκυκλοφόρει ἐντὸς τῶν μελῶν καὶ τῶν σπλάγχχνων, καὶ δι' οὗ θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τοῦ σώματος καὶ ἡ ἀνανέωσις τῶν φθειρομένων οὐσιῶν, λειτουργίαι αἵτινες οὕτω μὴ ἐπιτελούμεναι συνεπάγονται ἀπώλειαν διὰ τὸ σῶμα. Ὅθεν, τῆς φυσικῆς ἀντιδράσεως ἀφεύκτου οὔσης, γεννᾶται τὸ ζήτημα ἂν τὸ ἐκ τῆς ἐκτάκτου ταύτης μορφώσεως τοῦ πνεύματος κέρδος εἶναι ἴσον πρὸς τὴν ἀπώλειαν· ἂν τὴν ἐλαττωματικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ἔλλειψιν τῆς σωματικῆς τελειότητος τῆς προσδιδοῦσης ῥώμην καὶ ἀντοχήν, δεόντως ἀντισταθμίζει ἡ ἀπόκτησις περισσοτέρων γνώσεων.

Ὅταν ἡ κατάχρησις τῆς πνευματικῆς ἀσκήσεως εἶναι ἐτι μεγαλυτέρα, τὰ ἐπακολουθήματα εἶναι πολὺ μᾶλλον σοβαρά, ἐπιδρῶντα οὐ μόνον ἐπὶ τῆς τελειότητος τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς τελειότητος αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου. Ὑφίσταται νόμος φυσιολογικὸς ὃν πρῶτος ὑπέδειξεν ὁ Ἰσίδωρος St. Hilaire, καὶ ἐφ' οὗ ἐπισπᾷ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ὁ Lewes ἐν τινι ἄρθρῳ περὶ «Νάνων καὶ Γιγάντων», καθ' ὃν ἡ ἀνάπτυξις ἐνὸς σώματος ἀποκλείει τὴν τελείαν αὐτοῦ διάπλασιν. Οἱ δύο οὗτοι ὁροὶ ἀνάπτυξις καὶ διάπλασις, οἵτινες συνήθως λαμβά-

νονται ὡς συνώνυμοι, ἐνταῦθα δηλοῦσιν ὁ μὲν τὸ ὕψος καὶ τὸν ὄγκον τοῦ σώματος, ὁ δὲ τὸν τέλειον σχηματισμὸν τῶν ὀργάνων. Ὅθεν ὁ νόμος οὗτος εἶναι ὅτι μεγάλη δρασὶς τῆς ἐτέρας τῶν λειτουργιῶν τούτων προκαλεῖ ἐν τῇ ἀντιθέτῃ λειτουργίᾳ βραδυότητα ἢ καὶ ἐντελῇ διακοπὴν. Ἡ χρυσαλλίς καὶ ἡ κάμπη παρέχουσιν ἡμῖν πρόχειρον παράδειγμα. Ὁ ὄγκος τῆς κάμπης αὐξάνει τάχιστα, ἀλλ' ἡ κατασκευὴ αὐτῆς καὶ τὰ ὄργανα εἶναι σχεδὸν ἐπίσης ἀπλᾶ ἐν τῇ τελείᾳ ἀναπτύξει, ὡς καὶ κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ζωῆς τοῦ ἐντόμου. Τῆς χρυσαλλίδος τὸ μέγεθος δὲν αὐξάνεται, τὸνναντίον μάλιστα ἐλαττοῦται τὸ βάρος αὐτῆς κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀναπτύξεως, ἢ δ' ὅλη ἐνέργεια τείνει πρὸς σχηματισμὸν ὀργάνων τελειοτέρων. Ὁ ἀγὼν ὅστις οὕτω διεξάγεται μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων τούτων λειτουργιῶν, λίαν καταφανὴς ἐνταῦθα, δυσκολώτερον διαγινώσκεται εἰς τὰ ἀνώτερα ὄντα, ἐν οἷς αἱ δύο λειτουργίαι ἐπιτελοῦνται ταυτοχρόνως, πλὴν ἀρκούντως καταφαίνεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὅταν παραβάλωμεν πρὸς ἀλλήλα τὰ δύο φύλα. Ἡ σωματικὴ καὶ διανοητικὴ διάπλασις τῶν θηλέων γίνεται ταχέως, ἢ δ' ἀνάπτυξις αὐτῶν λήγει σχετικῶς ἐνωρίς, ἐν ᾧ ἡ σωματικὴ καὶ διανοητικὴ διάπλασις τῶν ἀρρένων εἶναι βραδυτέρα, μείζων δὲ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος. Καθ' ἣν ἡλικίαν τὰ μὲν θήλεα ἔχουσι φθάσει εἰς τὴν ὠριμότητα ἔχοντα ὄργανα τέλεια καὶ πάσας τὰς λειτουργίας ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ, τὰ ἄρρενα, ὧν αἱ ζωτικαὶ δυνάμεις μέχρι τοῦδε ἦσαν πρὸ παντὸς ἀπησχολημέναι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, εἶναι σχετικῶς ἀτελεῖ ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν καὶ τὴν τελειότητα τῶν ὀργάνων· ὅπερ καὶ φαίνεται ἐν τῇ ἀδεξιότητι τῶν κινήσεων καὶ ἐν γένει τοῦ ἥθους αὐτῶν. Ὁ νόμος οὗτος ἀληθεύει δι' ἐν ἑκάστον τῶν ὀργάνων ὡς καὶ δι' ὅλον τὸ σῶμα. Ἡ παρὰ φύσιν ταχεῖα διάπλασις, ὁ τέλειος σχηματισμὸς ἐνὸς οἰουδήποτε ὀργάνου, ὁ λίαν προῶρως ἐπιτευ-

χθείς, συνεπάγεται επίσης πρόωρον στάσιν τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, τοῦτο δ' ἰσχύει διὰ τὸν ἐγκέφαλον ὡς καὶ διὰ πᾶν ἄλλο ὄργανον. Ὁ ἐγκέφαλος κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σχετικῶς μέγας κατὰ τὸν ὄγκον, ἀλλ' ἀτελὴς τὸν σχηματισμόν· ὅταν ὅθεν ἀπαιτήσωμεν παρ' αὐτοῦ πρόωρον δρᾶσιν, προκαλοῦμεν μὲν, ἀναλόγως τῆς ἡλικίας, τελειότητα μείζονα τῆς συνήθους, πλὴν φθάνομεν εἰς τὸ ἑξῆς δυσάρεστον ἀποτέλεσμα· ὅτι ἐν τέλει ὁ ἐγκέφαλος δὲν ἀποκτᾷ τὸν ὄγκον καὶ τὴν δύναμιν, ὅτινα ἄλλως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσῃ. Τοῦτο δὲ εἶναι ἐν τῶν αἰτίων, τὸ κυριώτατον ἴσως, ἕνεκα τῶν ὁποίων τόσον συχνὰ βλέπομεν παῖδας καὶ νέους λίαν πρωίμους πνευματικῶς καὶ ἐν παντὶ ἐπιτυχάνοντας, νὰ μένωσιν αἰφνης στάσιμοι καὶ νὰ διαφεύδωσι τὰς ὑψηλὰς προσδοκίας τῶν γονέων αὐτῶν.

Ἀλλὰ τὰ ἀνωτέρω ἀποτελέσματα τῆς ὑπερβολικῆς διανοητικῆς μορφώσεως, ἂν καὶ καταστρεπτικά, εἶναι ἴσως ἥττον καταστρεπτικά τῶν ἐκ ταύτης ἐπὶ τῆς υγείας ἐπακολουθημάτων· διότι, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἡ πολλὴ πνευματικὴ ἐργασία βλάπτει τὴν ὅλην κρᾶσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐξασθενίζει τὰς δυνάμεις καὶ γεννᾷ διαθέσιν νοσηράν. Αἱ τελευταῖαι ἀνακαλύψεις ἐν τῇ φυσιολογίᾳ ἀπέδειξαν, πόσον ἰσχυρῶς ἐπιδρᾷ ὁ ἐγκέφαλος ἐπὶ τῶν λειτουργιῶν τοῦ σώματος. Ἡ μεγάλη ἐγκεφαλικὴ ἔντασις προσδάλλουσα τὴν πέψιν καὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος προσδάλλει δι' αὐτῶν πάσας τὰς λειτουργίας τῶν ὀργάνων. Ὁ ἰδὼν, ὡς ἡμεῖς ἐπανειλημμένως εἶδομεν, τὸ πείραμα, ὅπερ πρῶτος ἐξετέλεσεν ὁ *Weber* καὶ δι' οὗ καταφαίνονται τὰ ἀποτελέσματα τὰ γεννώμενα ἐκ τοῦ ἐρεθισμοῦ τοῦ νεύρου τοῦ καλουμένου πλανητικοῦ ἢ πνευμονογαστρικοῦ, ὅπερ συνδέει τὸν ἐγκέφαλον μετὰ τῶν σπλάγχων, ὁ ἰδὼν τίνι τρόπῳ τοῦ νεύρου ἐρεθιζομένου διακόπτονται οἱ παλμοὶ τῆς καρδίας, ἀρχόμενοι πάλιν μετὰ τὸν

ἐρεθισμόν, καὶ πάλιν διακοπτόμενοι, ἐὰν ἀνανεωθῇ οὗτος, ζωη-
ρῶς θὰ ἀντιληφθῇ πόσον δεινῶς ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ σώματος ὑπερ-
βολικὴ κόπωση τοῦ ἐγκεφάλου. Τῶν ἀποτελεσμάτων τούτων,
ἅτινα ἡ φυσιολογία ἐξηγεῖ, παρέχει ἡμῖν πολλὰ παραδείγματα
ἢ ἡμερησία πείρα. Πάντες ἡσθάνθησαν τοὺς παλμοὺς οἷτινες
συνοδεύουσι συναισθήματα ἐλπίδος, φόβου, ὀργῆς, χαρᾶς κ.τ.λ.
καὶ πάντες παρετήρησαν πόσον κοπιώδης καθίσταται ἡ ἐνέρ-
γεια τῆς καρδίας, ὅταν δξύνωνται τὰ συναισθήματα ταῦτα. Ἄν
καὶ ὑπάρχουσι πολλοὶ οἷτινες οὐδέποτε ὑπέστησαν τὰς ὑπερβο-
λικὰς συγκινήσεις, αἷτινες προκαλοῦσι διακοπὴν τῶν παλμῶν
τῆς καρδίας καὶ λιποθυμίαν καὶ αἷτινες ὀνομάζονται ἐντεῦθεν
ἀψικαρδίαι, ἕκαστος ὅμως γνωρίζει, ὅτι αὗται συνδέονται πρὸς
ἀλλήλας ὡς αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι
πνευματικὴ ἐξάψις πέρα τοῦ δέοντος ἐντεινομένη προξενεῖ
στομαχικὴν διατάραξιν καὶ ὅτι εὐχάριστα ἢ ὀδυνηρὰ συναισθή-
ματα μέχρι μεγάλου βαθμοῦ ἐξικνούμενα συνεπάγονται ἑλλει-
ψιν ὀρέξεως πρὸς τροφήν. Ὅταν γεγονὸς προξενῶν χαρὰν ἢ
λύπην συμβῇ ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὸ γεῦμα, τοιαύτην διατάρα-
ξιν φέρει, ὥστε ὁ στόμαχος ἢ ἀποβάλλει τὴν ληφθεῖσαν τροφήν
ἢ χωνεύει αὐτὴν λίαν δυσκόλως. Ὡς δύνανται δὲ νὰ μαρτυρή-
σωσι πάντες οἱ πολὺ πνευματικῶς ἐργαζόμενοι, καὶ μόνη αὕτη
ἡ ἐργασία τοῦ ἐγκεφάλου, ὅταν εἶναι ὑπερβολικὴ, παράγει ὅμοια
ἀποτελέσματα. Ἡ σχέσις λοιπὸν ἢ μεταξὺ ἐγκεφάλου καὶ σώ-
ματος, ἢ τόσον κατὰδηλος εἰς τοιαύτας ἐκτάκτους περιπτώσεις,
ὅφισταται ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ ἐὰν ἔτι δὲν γίνηται ἐξ ἴσου
κατὰδηλος. Καθ' ὃν τρόπον αἱ βίαιαι πλὴν παροδικαὶ ἐγκεφα-
λικαὶ ἐξάψεις γεννῶσι βιαίως πλὴν παροδικὰς ταραχὰς τῶν
σπλάγχων, οὕτως αἱ ἥττον βίαιαι πλὴν χρόνιαι ἐγκεφαλικά
ἐξάψεις γεννῶσιν ἥττον βιαίως πλὴν χρόνιως ταραχὰς τῶν
σπλάγχων.

Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλοῦν συμπέρασμα, ἀλλ' ἀλήθεια ὑπὲρ τῆς ὁποίας πᾶς ἐπιστήμων τῆς ἱατρικῆς δύναται νὰ μαρτυρήσῃ καὶ ὑπὲρ ἧς ἡμεῖς αὐτοὶ μαρτυροῦμεν ἐκ πείρας μακροχρονίου καὶ πικρᾶς. Σωματικαὶ διαταράξεις ὑπὸ μορφᾶς ποικίλης καὶ κατὰ διαφόρους βαθμοὺς, αἵτινες ἐνίοτε ἀπαιτοῦσιν ἔτη πολλὰ ἀναγκαστικῆς ἀναπαύσεως, ἵνα ἐν μέρει τοῦλάχιστον λαθῶσι, προκύπτουσιν ἐκ τῆς παρατεταμένης ταύτης διανοητικῆς ἐργασίας. Ἄλλοτε μὲν προσβάλλεται ἰδίως ἡ καρδία, ὁ ἀσθενὴς πάσχει ἐκ συχνῶν παλμῶν, ἔχει σφυγμὸν ἀσθενέστερον, ἐνίοτε δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν σφύξεων ἐλαττοῦται ἐξ ἑβδομήκοντα δύο εἰς ἑξήκοντα μόνον ἢ καὶ ὀλιγωτέρας. Ἄλλοτε πάλιν προσβάλλεται ὁ στόμαχος καὶ γεννᾶται δυσπεψία, ἣν μόνον ὁ χρόνος, βραδέως θεραπεύει, καὶ δι' ἧς ἡ ζωὴ καθίσταται ἐπαχθής. Ἐνίοτε τέλος ἀμφότερα προσβάλλονται, ἢ τε καρδία καὶ ὁ στόμαχος. Ἐν γένει δὲ εἰς τοιαύτας περιστάσεις ὁ ὕπνος εἶναι ὀλίγος καὶ διακεκομμένος, καὶ ὁ πάσχων αἰσθάνεται κόπωσιν καὶ μελαγχολίαν.

Ὅθεν ἐκ τούτων πάντων δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ζημία, ἡ γινομένη εἰς τοὺς παῖδας καὶ τοὺς νέους διὰ τῆς προώρου διανοητικῆς ἐργασίας. Ἡ ὑπέρμετρος τοῦ ἐγκεφάλου ἄσκησις ἀφεύκτως θὰ παραγάγῃ τινὰς τῶν ἄνωτέρω ὀργανικῶν διαταράξεων· ἀλλὰ, καὶ ἐὰν μὴ προκαλέσῃ ὀρισμένην ἀσθένειαν, μετριωτέρα οὖσα, πάντως θὰ προκαλέσῃ ἐκφυλισμὸν, βραδέως μὲν ἀλλ' ὀσημέραι αὐξανόμενον. Διότι πῶς δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ τὸ ἀναπτυσσόμενον σῶμα, ὅταν ἡ ὀρεξις εἶναι ὀλίγη, ἡ πέψις ἀτελής, ἀσθενὴς δὲ ἡ κυκλοφορία; Πᾶσα λειτουργία τοῦ σώματος, ἵνα καλῶς ἐκτελῇται, ἀπαιτεῖ ἱκανὴν ποσότητα αἵματος καλοῦ. Ὅταν τὸ αἷμα εἶναι ποιότητος κακῆς καὶ ποσότητος ὀλίγης, οἱ ἀδένες ἀτελῶς ἐκκρίνουσι τὰ ὑγρὰ καὶ τὰ σπλάγχχνα κακῶς λειτουργοῦσι, τὰ νεῦρα, οἱ

μυῶνες, αἱ μεμβράναι, αἱ σάρκες κακῶς ἀνανεοῦνται, ἢ δ' ὅλη τοῦ σώματος ἀνάπτυξις οὐδὲ τελεία γίνεται οὐδ' ἐπαρκής. Διὰ τοῦτο εὐκόλως ἐννοοῦμεν, τίνα κακὰ ἀποτελέσματα ἐπέρχονται, ὅταν εἰς σῶμα εὗρισκόμενον ἐν ἀναπτύξει ἐξησθενωμένος στόμαχος παρέχῃ αἷμα ὀλίγον καὶ πτωχόν, καὶ ὅταν καρδία ἐξηντλημένη ῥυθμίξῃ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πτωχοῦ καὶ ὀλίγου τούτου αἵματος μεθ' ὑπερμέτρου βραδύτητος.

Ἐὰν δὲ ὁ ἐκφυλισμὸς εἶναι ὄντως ἐπακολούθημα τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας τοῦ ἐγκεφάλου, ὥς πάντες οἱ μελετήσαντες τὸ ζήτημα ὁμολογοῦσι, μεγάλης καταδίκης ἄξιον νομίζομεν τὸ σύστημα τῶν πολλῶν μαθημάτων καὶ βαρέων προγραμμάτων, οὕτινος παραδείγματα προηγουμένως ἀνεγράψαμεν. Ἀφ' ὅας δὴποτε ἀπόψεως καὶ ἐὰν ἐξετάσωμεν αὐτό, θεωροῦμεν, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο σφάλλεται εἰς βαθμὸν ὑπέρτατον. Ἐν πρώτοις σφάλλεται καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μέθοδον πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων. Διότι τὸ πνεῦμα ὥς καὶ τὸ σῶμα πέρα μέτρου τινὸς παύεται κανονικῶς καὶ λυσιτελῶς ἐνεργοῦν, ὥστε, ἐὰν προσπαθῶμεν νὰ πληρώσωμεν τὴν διάνοιαν γνώσεων περισσοτέρων ἐκείνων ὧν δύναται νὰ ἀντιληφθῇ, ἀποβάλλει αὐτὰς τάχιστα, αἱ δὲ γνώσεις αὗται ἀντὶ νὰ συγχωνευθῶσι μετὰ τῶν ἤδη κεκτημένων καὶ ἀποτελέσωσιν ἐν ὅλῳ συμπαγὲς ἐξέρχονται τῆς μνήμης εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐξετάσεων, δι' ἧς ἄλλως τε καὶ εἶχε διδαχθῇ. Δεύτερον σφάλλεται, διότι τείνει νὰ καταστήσῃ τὴν μάθησιν ἀπεχθῇ. Εἴτε ἕνεκα τῶν δυσαρέστων ἀναμνήσεων, ἧς ἀποκτῶσιν οἱ παῖδες ἐκ τῆς ἀπαύστου διανοητικῆς ἐργασίας, εἴτε ἕνεκα τῆς ἀνωμάλου ἐγκεφαλικῆς καταστάσεως, ἣν ἡ πολλὴ ἐργασία συνεπάγεται, τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διδασκαλίας γεννᾷ συχνάκις ἀπέχθειαν πρὸς τὰ βιβλία, ἀντὶ δέ, ὥς ἔδει, νὰ ἐμπνέῃ εἰς τοὺς νέους ἐπιθυμίαν, ἵνα περαιτέρω αὐτοὶ ἑαυτοὺς μορφώσωσιν, ἐμπνέει ἀντίθετον συναίσθημα καὶ

προκαλεί τακτικὴν ὀπισθοδρόμησιν. Τρίτον σφάλλεται, διότι ὀρίζει, ὅτι τὸ πᾶν εἶναι ἢ ἀπόκτησις τῶν γνώσεων, λησμονεῖ δέ, ὅτι πολὺ σπουδαιότερα εἶναι ἢ ταξινομήσεις αὐτῶν, δι' ἣν ἀπαιτοῦνται ἀφ' ἐνὸς μὲν χρόνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἱκανότης τοῦ σκέπτεσθαι καὶ κρίνειν. Ὁ Οὐμβόλδος μελετῶν τὸ ζήτημα τῆς ἀντιλήψεως ἐν γένει παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ ἰδέα τῆς Φύσεως καθίσταται σκοτεινὴ, ὅταν περιγράφοντες τὴν «φύσιν συσσωρεύωμεν πλῆθος ξένων ἀπ' ἀλλήλων γεγονότων». Οὕτω προκειμένου περὶ τῆς ἀντιλήψεως ἐνὸς ἐκάστου ἀτόμου δυνάμεθα ἐπίσης νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ διάνοια ἐπιδαρύνεται καὶ κωλύεται ἐν τῇ προόδῳ αὐτῆς διὰ τῶν πολυαριθμῶν καὶ δυσπέπτων γνώσεων. Δὲν ἔχουσιν ἀξίαν αἱ γνώσεις αἱ βαρύνουσαι τὸν νοῦν ὥς τὸ λίπος βαρύνει τὰ ὄργανα, ἀλλ' ἐκεῖναι αἵτινες ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ νεῦρα καὶ τοὺς μῦς. Πλὴν τὸ πλημμυλὲς τοῦτο σύστημα ἔχει ἔτι χειρόνα ἀποτελέσματα· διότι, καὶ ἐὰν ἔτι ἦτο ὠφέλιμον ὑπὸ ἔποψιν διανοητικῆς μορφώσεως, ὅπερ ὅμως δὲν ἔχει οὕτω, πάλιν θὰ ἦτο κακόν, ἅτε, ὥς ἀπεδείξαμεν, ὀλέθριον διὰ τὴν σωματικὴν εὐρωστίαν, ἥτις εἶναι ἀναγκαία, ἵνα ἡ διανοητικὴ μόρφωσις ἀποβῇ χρήσιμος ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ζωῆς. Ἐκεῖνοι οἵτινες, καλλιεργοῦντες τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν, ἐν τῷ διακαεῖ αὐτῶν ζήλῳ ἀδιαφοροῦσι πρὸς τὸ σῶμα αὐτῶν, λησμονοῦσιν, ὅτι ἡ ἐπιτυχία ἐν τῷ κόσμῳ ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἐκ τῆς ἱκανότητος πρὸς δρᾶσιν ἢ ἐκ τῶν γνώσεων, καὶ ὅτι, ὅταν τις προσπαθῇ νὰ πληρώσῃ τὸν νοῦν γνώσεων, βλάβη δὲ τὴν ὑγείαν αὐτοῦ, αὐτὸς ἐαυτὸν καταδικάζει εἰς ἥτταν. Ἡ ἰσχυρὰ θέλησις καὶ ἡ ἀκάματος δραστηριότης, ἃς γεννᾷ μεγάλη σωματικὴ ρώμη, ἀντισταθμίζουσι καὶ σπουδαίας ἔτι ἐλλείψεις τῆς ἀγωγῆς. Ὅταν δὲ ταύταις προστεθῇ καὶ ἡ προσήκουσα μόρφωσις, ἣν ἀποκτᾷ τις ἀνευ θυσίας τῆς ὑγείας, τότε εὐκόλως ἐξασφαλίζεται ἡ νίκη ἐπὶ ἀντιπάλων, ἐξησθενωμένων ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς μελέτης, ἔστω

καὶ ἂν εἶναι οὗτοι φαινόμενα εὐρείας μαθήσεως. Μηχανὴ σχετικῶς μικρὰ καὶ κακῶς κατεσκευασμένη, πλὴν ἐνεργοῦσα ὑπὸ ὑψηλὴν πίεσιν, ἐργάζεται κάλλιον μεγάλῃς καὶ τελείας μηχανῆς ὑπὸ χαμηλὴν πίεσιν ἐνεργούσης. Ὅποια ἄρα ἡ μωρία ἡμῶν, ἐν ᾗ τελειοποιούμεν τὴν μηχανὴν τόσον, νὰ βλάπτωμεν τὸν λέεθτα, ὥστε νὰ ἀδυνατῇ οὗτος νὰ παράγῃ ἀτμόν! Ἄπαξ ἔτι τὸ σύστημα εἶναι σφαλερὸν ἅτε συνεπαγόμενον ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῆς ἀληθοῦς εὐεξίας. Διότι, καὶ ἐὰν θεωρήσωμεν αὐτὸ ὡς μέσον ἐπιτυχίας ἐν τῇ ζωῇ, οὐχὶ δὲ ἀποτυχίας, ἡ ἐξ αὐτοῦ προσγινομένη βλάβη τῆς υγείας εἶναι ἄρα τοιαύτη, ὥστε ἱκανῶς νὰ ἀντισταθμίξῃ πάντα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ. Εἰς τί χρησιμεύουσι τὰ πλούτη, ὅταν ἀκολουθῶνται ὑπὸ ἀπαύστων παθήσεων; Ποία ἡ ἀξία τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὑπεροχῆς, ὅταν γίνῃ τις ὑποχονδριακός; Εἶναι βεβαίως περιττὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι πέψις καλὴ, κανονικὸς σφυγμὸς καὶ εὐθυμία εἶναι στοιχεῖα εὐτυχίας, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο ἀγαθὸν ὑπερβαίνει. Χρονία ὀργανικὴ διατάραξις ἀμαυροῖ τὰς λαμπροτάτας προσδοκίας, ἐν ᾗ ἡ ζωηρότης υγείας ἰσχυρᾶς λαμπρύνει αὐτὴν τὴν δυστυχίαν. Ὅθεν ὑποστηρίζομεν, ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ αὕτη μὀρφωσις τοῦ νοῦ εἶναι πλημμελὴς καθ' ὅλα· πλημμελὴς ἅτε παρέχουσα γνώσεις ταχέως λησμονηθησομένας· πλημμελὴς ἅτε γεννῶσα ἀπέχθειαν πρὸς τὴν μάθησιν· πλημμελὴς, διότι παραμελεῖ τῆς ταξινομήσεως τῶν γνώσεων, ἥτις εἶναι πολὺ σπουδαιότερα τῆς προσκλήσεως αὐτῶν· πλημμελὴς, διότι ἐξασθενίζει καὶ καταστρέφει τὴν πρὸς ὁρᾶσιν ἱκανότητα, ἄνευ τῆς ὁποίας μεμορφωμένη διάνοια ἀποβαίνει ἀνωφελής· πλημμελὴς τέλος, διότι συνεπάγεται υγείαν κακὴν, ἣν οὐδ' αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀναπληρώσῃ καὶ δι' ἧς ἡ ἀποτυχία γίνεται διπλασίως πικρά.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ καταθλιπτικοῦ τούτου συστήματος διὰ τὰς γυναῖκας εἶναι, εἰ δυνατόν, ἔτι μᾶλλον ἐπιζήμια. Στερούμε-

ναι ἐν μεγάλῳ μέτρῳ τῶν ζωηρῶν καὶ εὐχαρίστων ἀσκήσεων, δι' ὧν οἱ νέοι κολάζουσι τὰ κακὰ ἐπακολουθήματα τῆς ὑπερκοπώσεως, αἱ νεάνιδες αἰσθάνονται αὐτὰ ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ ἐντάσει. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν ἀναλόγως ὀλίγοι νέοι ἀναπτύσσονται καλῶς διαπεπλασμένοι καὶ ὑγιεῖς.

Αἱ ὠχραί, ἰσχναὶ καὶ δύσμορφοι κατὰ τὸ σῶμα νεάνιδες, ὧν ἐν Λονδίνῳ αἱ αἰθουσαι πλημμυροῦσι, παρέχουσιν ἡμῖν δείγματα τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀνηλεοῦς συστήματος τῆς πνευματικῆς ὑπερκοπώσεως, ἣν οὐδέποτε διακόπτουσιν ἀσκήσεις καὶ παιδιαί. Ὁ δὲ φυσιολογικὸς οὗτος ἐκφυλισμὸς παρακωλύει τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν μέχρι βαθμοῦ τοιούτου, ὥστε ἀνωφελὲς σχεδὸν ν' ἀποδαίνη ἡ μεγάλη τελειότης τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν. Αἱ μητέρες, αἵτινες προσπαθοῦσι νὰ καταστήσωσι τὰς θυγατέρας αὐτῶν θελκτικὰς, ἐκλέγουσι πρὸς τοῦτο τὴν χειρίστην ὄντως μέθοδον, τὴν θυσιάζουσαν τὴν ὑγείαν εἰς τὰς γνώσεις, τὸ σῶμα εἰς τὸ πνεῦμα. Οὕτω δὲ πράττουσαι φαίνονται ἡ τελείως περιφρονοῦσαι τὰ αἰσθήματα τῶν ἀνδρῶν ἢ ἔχουσαι αὐτῶν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν. Οἱ ἄνδρες περὶ ὀλίγου ποιοῦνται τῆς εὐρείας παρὰ ταῖς γυναιξὶ μαθήσεως, πλὴν κήδονται πολὺ τῆς φυσικῆς αὐτῶν καλλονῆς, τῶν ἀγαθῶν συναισθημάτων καὶ τῆς ὀρθῆς κρίσεως. Πόσας καρδίας κατακτᾷ ἡ σχολαστικὴ γυνὴ διὰ τῶν μεγάλων ἱστορικῶν αὐτῆς γνώσεων; Τίς ποτε ἀνὴρ ἠράσθη γυναικὸς διότι αὕτη καλῶς ὠμίλει τὴν ἰταλικήν; Τίς δὲ ποτε γονυκλινῆς ἔκυψε πρὸ τῆς γλωσσομαθοῦς κόρης, διότι ἡ γερμανικὴ φιλολογία δι' αὐτὴν οὐδὲν ἐκέκτητο μυστήριον; Πλὴν διὰ πάντας ἔχουσι θέληγητρα παρειαι ῥόδιναί καὶ ζωηροὶ ὀφθαλμοί· σῶμα ὠραῖον προκαλεῖ πάντων τὰ θαυμαστικὰ βλέμματα, καὶ ἡ ἐκ τῆς ἄκρας ὑγείας ζωηρότης καὶ ἐπιθυμία πολλάκις γεννῶσιν αἰσθήματα διαρκῆ. Ὑπάρχουσι πλεῖστα παραδείγματα, καθ' ἃ τὸ κάλλος ἤρκεσε μόνον, ἵνα ἐμπνεύσῃ πάθος ἰσχυρόν, ἀλλ' οὐ-

δεμία σχεδὸν ὑφίσταται περίπτωσις, καθ' ἣν τὰ πνευματικὰ χαρίσματα μόνον ἄνευ φυσικῶν ἢ ἠθικῶν προσόντων ἡδυνήθησαν νὰ διεγείρωσι τοιοῦτον συναίσθημα.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐκ τῶν πολλῶν στοιχείων, τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συντελούντων εἰς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ πολυσυνθέτου τούτου συναισθήματος, ὅπερ ὀνομάζομεν ἔρωτα, τὰ ἰσχυρότατα εἶναι τὰ γεννώμενα ἐκ τῶν φυσικῶν θελγήτρων, κατὰ δεύτερον λόγον ἔρχονται τὰ ἐκ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, καὶ τὰ ἀσθενέστατα εἶναι τὰ ἐκ τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων γεννώμενα. Τὰ δὲ πνευματικὰ ταῦτα χαρίσματα δὲν ἔγκεινται τόσο εἰς τὰς γνώσεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς εἰς τὰς φυσικὰς ἰδιότητας, εἰς τὴν ταχύτητα τῶν ἀντιλήψεων, τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ὀξυδέρκειαν. Ἴσως τινὲς νομίσωσιν ὅτι ἡ τοιαύτη ἡμῶν ἐκτίμησις εἶναι ταπεινωτικὴ διὰ τοὺς ἄνδρας, τοὺς ὁποίους παρουσιάζει κινουμένους ἐξ εὐτελῶν ὁρμῶν· ἀλλ' εἰς τούτους ἀπαντῶμεν, ὅτι ὄντως ἀγνοοῦσι τί λέγουσιν, ὅταν τολμῶσι νὰ κρίνωσιν οὕτω τοὺς θείους νόμους. Καὶ ἐὰν ἔτι ἡ σημασία τῆς τοιαύτης διατάξεως τῶν πραγμάτων δὲν ἦτο καταφανής, οὐχ ἥττον ὀφείλομεν νὰ ὦμεν βέβαιοι ὅτι δι' αὐτῆς σπουδαίως τις σκοπὸς ἐπιτυγχάνεται. Πλὴν ἡ σημασία εἶναι καταφανεστάτη εἰς πάντα ἐξετάζοντα τὸ ζήτημα μετὰ προσοχῆς. Ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι εἰς τῶν σκοπῶν τῆς Φύσεως, ἡ μᾶλλον ὁ ὑπερτατος αὐτῆς σκοπός, εἶναι ἡ εὐεξία τῶν μελλουσῶν γενεῶν καὶ περαιτέρω ὅτι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀνεπτυγμένος νοῦς ἐν σώματι ἀσθενεὶ οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν, διότι αἱ ὑπὸ τοιοῦτους φυσιολογικοὺς ὁροὺς γεννώμεναι γενεαὶ εἶναι καταδεδικασμέναι εἰς πρόωρον θάνατον· καὶ τὰνάπαλιν, ὅτι σῶμα ὑγιές, ἔστω καὶ ἂν στερῇται πνευματικῶν χαρισμάτων, εἶναι κληρονομία πολῦτιμος, ἣν ὀφείλομεν πάσῃ θυσίᾳ νὰ διατηρῶμεν, διότι περιπελομένων τῶν γενεῶν τὸ πνεῦμα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ

ἀναπτυχθῇ ἐπ' ἄοριστον· ὅταν, λέγομεν, πάντα ταῦτα ὑπολογί-
σωμεν, θὰ ἐννοήσωμεν πόσῃν σπουδαιότητα κέκτηνται τὰ
τοιαῦτα ἐνστικτα τοῦ ἀνθρώπου τὰ τόσον ἀκριδῶς ἀντιστοι-
χοῦντα πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς Φύσεως. Ἀνεξαρτήτως δὲ παντὸς
πρακτικοῦ πλεονεκτήματος, καὶ τῶν ἐνστικτικῶν τοῦ ἀνθρώπου
οὕτως ἐκ φύσεως ἐχόντων, εἶναι μωρία νὰ ἐμμένωμεν εἰς
σύστημα ἀγωγῆς ὅπερ ὑποσκάπτει τὴν ὑγείαν τῶν νεανίδων,
ἵνα ὑπερπληρώσῃ γνώσεων τὴν μνήμην αὐτῶν.

Ἐκπαιδεύωμεν τὰς νέας ὅσον ἐνεστι τελείως, ὅσῳ τελειότε-
ρον, τόσῳ κάλλιον, ἀλλὰ μὴ καταστρέφωμεν τὴν ὑγείαν αὐτῶν.
Λέγομεν δὲ ἐν παρόδῳ, ὅτι μέτρον γνώσεων ἱκανὸν θὰ ἡδύνατο
νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐὰν ὀλιγώτερον ἐκαλλιεργεῖτο παρὰ ταῖς νέαις ἢ
τάσις πρὸς ψιττακισμόν. περισσότερον δὲ ἀνεπτύσσοντο αἱ φυσι-
καὶ ἰδιότητες τοῦ νοῦ αὐτῶν, καὶ ἐὰν ἡ ἐκπαίδευσις αὐτῶν
διήρκει κατὰ τὸ στάδιον τὸ μεταξὺ τῆς ἀποφοιτήσεως καὶ τοῦ
γάμου, ὅπερ νῦν ἀσκόπως δαπανᾶται. Ἀλλ' ὅταν ἐκπαιδεύωμεν
κατὰ τρόπον τοιοῦτον καὶ μέχρι τοιαύτου βαθμοῦ, ὥστε νὰ
προκαλῶμεν φυσιολογικὸν ἐκφυλισμόν, παρακωλύομεν τὴν ἐπί-
τευξιν αὐτοῦ τούτου τοῦ σκοποῦ, ὑπὲρ οὗ δαπανῶμεν, μεριμνῶ-
μεν καὶ κοπιᾶζομεν. Οἱ γονεῖς οἱ ὑποβάλλοντες τὰς θυγατέρας
αὐτῶν εἰς τὸ καταθλιπτικὸν τοῦτο σύστημα καταστρέφουσι τὸ
μέλλον αὐτῶν, διότι οὐ μόνον γίνονται αἵτιοι τῶν πόνων, τῆς
ἀδυναμίας καὶ τῆς μελαγχολίας, ἅτινα ἀσθενῆς κρᾶσις συνεπά-
γεται, ἀλλὰ καὶ συχνάκις καταδικάζουσιν αὐτὰς εἰς βίον ἄχαμον.

Ὅθεν ἡ σωματικὴ ἀγωγή τῶν παίδων ἐν πολλοῖς σπουδαίως
σφάλλεται, ἅτε ὀρίζουσα σύστημα ἀνεπαρκοῦς θρέψεως, ἀνε-
παρκοῦς ἀμφίσεως, ἀνεπαρκοῦς ἀσκήσεως (τοῦλάχιστον ὅσον
ἄφορᾷ εἰς τὰς κόρας), ὑπερβολικῆς δὲ πνευματικῆς ἐργασίας.
Ὡς ἐν ὅλον θεωρούμενον τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι λίαν ἀπαιτη-
τικόν, διότι ἀπαιτεῖ πολλά, παρέχει δὲ ὀλίγα. Ἄγει τὰς ζωτι-

κᾶς λειτουργίας μέχρι τοιούτου βαθμοῦ ἐντάσεως ὥστε ἡ ζωὴ τῶν παιδῶν ἐξισοῦται πρὸς τὴν ζωὴν τῶν ἀνδρῶν, πολὺ πέρα τοῦ δέοντος. Ἀδιαφορεῖ πρὸς τὸ γεγονός ὅτι, ὡς τὸ ἔμβρυον δαπανᾷ ἀπάσας τὰς ζωτικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, ἵνα ἀναπτυχθῇ, ὡς τὸ βρέφος ἐπίσης δαπανᾷ τόσας πολλὰς δυνάμεις, ἵνα ἀναπτυχθῇ, ὥστε ἐλάχισται ὑπολείπονται αὐτῷ πρὸς σωματικὴν ἢ πνευματικὴν ἐνέργειαν, οὕτω καὶ ὁ παῖς καὶ ὁ ἑφηβὸς ἔχουσιν ἀνάγκην ἀναπτύξεως πρὸ παντός. Ἡ δὲ ἀνάγκη αὕτη, πρὸ τῆς ὁποίας πᾶσαι αἱ ἄλλαι ὑποχωροῦσιν, ἀπαιτεῖ κέρδη πολλὰ, δαπάνην δὲ ὀλίγην· κανονίζει τὴν ἄσκησιν τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος κατ' ἀντίθετον λόγον τῆς ταχύτητος τῆς ἀναπτύξεως· καὶ ἐπιτρέπει τὴν σωματικὴν καὶ πνευματικὴν δρᾶσιν, μόνον ὅταν ἡ λειτουργία τῆς ἀναπτύξεως ἔχῃ σχεδὸν ἐπιτελεσθῇ.

Ὁ λόγος τῆς βεδιασμένης καὶ προώρου ταύτης ἀγωγῆς ἔγκειται ἐν τῇ φάσει τοῦ πολιτισμοῦ, ἣν νῦν διερχόμεθα. Κατὰ τοὺς ἀρχικοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐν τῷ πολέμῳ, ἐν τῇ προσβολῇ καὶ τῇ ἀμύνῃ περιωρίζετο κυρίως ἡ κοινωνικὴ δρᾶσις, ἡ σωματικὴ ῥώμη καὶ τὸ θάρρος ἐθεωροῦντο κτήσεις πολύτιμοι, πρὸς ὧς πάντες ἔτεινον, ὅθεν καὶ ἡ ἀγωγή ἦτο ἐντελῶς σωματικὴ. Περὶ ὀλίγου τότε ἐποιοῦντο τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἣν μάλιστα κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τελείως περιεφρόνουν. Ἀλλὰ σήμερον, ὅτε ζῶμεν εἰς ἐποχὴν σχετικῶς εἰρηνικὴν, ὅτε ἡ δύναμις τῶν μυῶνων μόνον εἰς τοὺς χειρῶνακτας χρησιμεύει, ὅτε ἡ ἐπιτυχία ἐν τῇ ζωῇ, ἐν παντὶ σχεδὸν κλάδῳ, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως ἐκάστου, ἡ ἀγωγή ἡμῶν ἀπέβη ἀποκλειστικῶς πνευματικὴ. Ἀντὶ νὰ κηδόμεθα τοῦ σώματος, περιφρονοῦντες τὸ πνεῦμα, ἤδη κηδόμεθα τοῦ πνεύματος καὶ τὸ σῶμα περιφρονοῦμεν, εἰς ἀμοιότατας τὰς περιστάσεις κακῶς πράττοντες. Δὲν κατενόησαμεν εἰσέτι, ὅτι ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου τὸ σῶμα εἶναι ἡ βᾶσις τοῦ πνεύματος, καὶ

ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀναπτύσσωμεν τὸ δεύτερον ἐπὶ βλάβῃ τοῦ πρώτου, ἀλλ' ὅτι ἡ ἀγωγὴ ἡμῶν ὀφείλει νὰ παρουσιάξῃ ἁρμονικὸν συνδυασμὸν τῶν ἐπὶ τοῦ ζήτηματος τούτου φρονημάτων τῶν τε παρελθουσῶν γενεῶν καὶ τῶν μεταγενεστέρων.

Ἴσως μόνον ὅταν γενικῶς διαδοθῇ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ διατήρησις τῆς ὑγείας εἶναι καθήκον, θέλομεν τέλος φθάσει εἰς περίοδον, καθ' ἣν τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα, ἀμφοτέρω, θὰ τυγχάνωσιν ἴσων φροντίδων. Ἐλάχιστοι φαίνονται συναισθανόμενοι, ὅτι ὑφίσταται ἠθικὴ τις ἀφορῶσα εἰς τὸ σῶμα. Ἐκ τῶν λόγων καὶ ἔργων αὐτῶν εἶναι καταφανὲς ὅτι οἱ ἄνθρωποι θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ἐλευθέρους νὰ μεταχειρίζωνται τὸ σῶμα αὐτῶν ἕκαστος κατὰ τὴν ἰδίαν βούλησιν, παραβαίνοντες δὲ τοὺς νόμους τῆς Φύσεως ἀποδέλπουσι πρὸς τὰς ἀσθενείας τὰς ἐκ τῶν τοιούτων παραβάσεων προερχομένας ὡς πρὸς ἀτυχήματα καὶ οὐχὶ ὡς πρὸς συνεπείας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κολασίμου διαγωγῆς. Οὐδαμῶς νομίζουσιν ἑαυτοὺς ἐγκληματοῦντας, πλὴν διὰ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν ἐπιβάλλουσιν ἐπὶ τῶν ἀπογόνων αὐτῶν δεινὰ τοιαῦτα, ὥστε ἐκ τῶν ὑστέρων θεωρούμεναι αἱ πράξεις αὐτῶν εἶναι πράγματι ἴσαι πρὸς ἐγκλήματα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ μέθη ἀναγνωρίζεται ἐν γένει ὡς κακία, ἀλλ' οὐδεὶς φαίνεται συμπεραίνων ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ πᾶσα παράβασις τῶν φυσικῶν νόμων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν εὐεξίαν τοῦ σώματος εἶναι ἐπίσης κακία. Ὅντως πᾶσα τοιαύτη παράβασις τῶν νόμων τῆς ὑγιεινῆς ὑπὸ φυσιολογικὴν ἔποψιν εἶναι ἁμάρτημα. Ὅταν τοῦτο πάντες καλῶς ἐννοήσωσι, τότε, καὶ μόνον τότε, ἡ σωματικὴ τῶν νέων ἀγωγὴ θέλει τύχει τῆς προσηκούσης αὐτῇ μερίμνης.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'	
<i>Τίνες αἱ πολυτιμότεραι γνώσεις</i>	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'	
<i>Πνευματικὴ ἀγωγή</i>	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'	
<i>Ἠθικὴ ἀγωγή</i>	155
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'	
<i>Σωματικὴ ἀγωγή</i>	207

